

નિવેદન

આપણી દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દુદ્દેશથી પતિતપાવન છે. શ્રીમન્ત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાપ્રાસખેલ સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આર્ચી, જી. સી. આર્ચી. ઈ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીની આજ્ઞાનુસાર છે. શ્રીમન્ત માતૃશ્રી મહારાણી જમનાબાઈ સાહેબની પુણ્યસ્મૃતિ તરીકે એક અન્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરવાનું કરાવ્યું છે.

તદનુસાર, આ “શૃણુજનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન” એ નામનું પુસ્તક શ્રીમતી સરોજિની મહેતા પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું. તેને મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી “શ્રી માતૃશ્રી જમનાબાઈ સ્મારક અન્યમાળા”માં ૩૦૫ પૃષ્ઠપરે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

બાપાન્તર શાખા,
પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર,
વડોદરા.
તા. ૨૪-૧૨-૧૯૫૭

ચો. જ. ત્રિપાઠી
બાપાન્તર મદદનીશ

{ હંસા મહેતા
ઉપકુલપતિ

પ્રાસ્તાવિક

આપણા સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન એ મારા આજીવન સર્વ લેખનનો પ્રિય વિષય છે. સ્ત્રીને એનું યોગ્ય સ્થાન આપણે ત્યાં કદી પણ - પ્રાચીન કે અર્વાચીન સમયમાં - મળ્યું નથી એવી મારી સદા-કાળ ફરિયાદ છે. એ ન મળવાનાં કારણોમાં પુરુષરચિત ધર્મગ્રંથો, કાયદા અને રૂઢિદત્ત બંધનો એ સર્વ મુખ્ય છે, પણ સ્ત્રીની પોતાની ઉદાસીનતા અને બીરુતા પણ એની સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે જ એમ મને લાગ્યા કરે છે. આ સર્વ પ્રકારના વિચારો મેં છૂટક લેખોમાં ઘણી વાર જણાવ્યા છે, પણ એક પુસ્તક રૂપે એ વિચારોને સંગઠિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ છે. આપણા ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીની જે સ્થિતિ છે તેના ઉપર ફૂલની ચાદર બિઠાવવાનું કામ મારાથી કદી થઈ શક્યું નથી, અને આ પુસ્તકમાં પણ મેં એ ક્યું નથી. સ્થિતિનું વાસ્તવિક આલેખન કરવાથી જ પ્રગતિનું પ્રથમ પગથિયું ચઢી શકાય છે એમ હું માનું છું. સ્થિતિ બહુ સારી છે એમ કહેવાથી જનસમૂહ રાજ થાય છે; પણ સ્થિતિ સુધરતી નથી - ઉલટી બગડે છે, કારણ અમાન કરતાં પણ સ્થિતિનો આવો ખોટો સંતોષ એ વધારે હાનિકારક છે એમ મને લાગે છે. અમાન નિવારવાનો રસ્તો છે, પણ ખોટા સંતોષનાં મનમનામણાં દુરામદનું સ્વરૂપ લઈ લે છે અને પછી એ ચિત્તમાંથી નીકળતાં જ નથી. પ્રગતિનો પંથ એથી બંધ જ થઈ જાય છે. જડ નિષ્ક્રિયતાને સ્થિતપ્રગતતા માની લેવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકમાં મેં સ્ત્રીની સ્થિતિનું વર્ણન કરવા ઉપરાંત એ સ્થિતિનાં કારણો અને સુધારણા માટેનાં સૂચનો આપવા યથાશક્તિ યતન કર્યો છે. જનતા સમક્ષ આ સર્વ મૂકવાનો મને અવસર આપવા માટે

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ
અંક

વિષય

પૃષ્ઠ

૧	ગૃહિણી અને ઘર	...	...	...	૧
૨	પ્રાચીન સમય - વેદોનો અને મહાકાવ્યોનો યુગ	...	...	...	૧૨
૩	સૂત્રો, રમૂતિઓ અને પુરાણોનો સમય	...	...	...	૨૨
૪	બૌદ્ધયુગ અને મધ્યયુગ	...	...	...	૩૯
૫	સુધારાની શરૂઆત	...	...	...	૬૬
૬	કન્યા	...	...	...	૮૮
૭	શિક્ષણ	...	...	...	૧૦૦
૮	લભ	...	...	...	૧૧૬
૯	કુલવધૂ અને વડીલો	...	...	...	૧૪૨
૧૦	પત્ની	...	...	...	૧૬૬
૧૧	માતા	...	...	...	૨૦૧
૧૨	વિધવા	...	...	...	૨૩૧
૧૩	આદર્શ અને વ્યવહાર	...	...	...	૨૬૬

મહારાજ સયાજીરાવ વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના સંચાલકોનો આભાર માનું છું.

લેખનસામગ્રી માટે ઉદારતાથી સહાયતા કરનાર મુંબાઈની ફાર્મસ યુનિવર્સિટી સભાના મંત્રી શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવળનો જાહેર રીતે આભાર ન માનું તો કૃતક્રી જ કહેવાઈ. તે ઉપરાંત મુ. શ્રી. દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનાં કુટુંબી શ્રી. બદ્રિકાજીબેન ગાંધીએ પણ એ માટે ઘણું સમય ગાળી જે મદદ આપી છે અને મારી મહેનત બચાવી છે તે માટે તેમનું પણ ખાણી સ્વીકારું છું.

તા. ૧૪મી એપ્રિલ, ૧૯૫૬.
મુંબાઈ.

}

સરોજિની મહેતા.

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ
અંક

વિષય

પૃષ્ઠ

૧	ગૃહિણી અને ઘર	...	...	...	૧
૨	પ્રાચીન સમય - વેદોનો અને મહાકાવ્યોનો યુગ	...	...	...	૧૨
૩	સૂત્રો, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોનો સમય	...	...	...	૨૨
૪	પૌરુષયુગ અને મધ્યયુગ	...	...	...	૩૯
૫	સુધારાની શરૂઆત	...	...	...	૬૬
૬	કન્યા	...	...	...	૮૮
૭	શિક્ષણ	...	...	...	૧૦૦
૮	લગ્ન	...	...	...	૧૧૬
૯	કુલવધૂ અને વડીલો	...	...	...	૧૪૨
૧૦	પત્ની	...	...	...	૧૬૬
૧૧	માતા	...	...	...	૨૦૧
૧૨	વિધવા	...	...	...	૨૩૧
૧૩	આદર્શ અને વ્યવહાર	...	...	...	૨૬૬

ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

૧

ગૃહિણી અને ઘર

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

‘એકલ’ ઘર તે ઘર બની શકતું નથી જ્યાં ગૃહિણી હોય તે જ સાચું ઘર છે’ એ પ્રાચીન ગુણગિત આજે પણ સાચું જ છે. ગૃહિણી વિનાનું ઘર એ પાંડાં વિનાના રથ જેવું ઘણી વાર બની જાય છે. એમાં ગતિ, શક્તિ રહેતી નથી. સવારથી સાંજ જેમ તેમ પડે તેથી ઘર આશુ’ ન કહેવાય. ગૃહવ્યવસ્થા સરળ રીતે ચાલે, તે ઉપરાંત એ વ્યવસ્થા ઘરનાં સૌને આનંદદાયક, મુખકારક બને ત્યારે જ એ વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ છે. આ કરવાનું પુરવાના કરનાં સ્ત્રીના હાથમાં વધારે છે.

ગૃહજીવનના રક્ષાબળી જરૂર સ્ત્રીને જ છે એટલે એને વ્યવસ્થિત રીતે ગણવા એ બાંધાયેલી છે, એવી સામાન્ય માન્યતા છે. પણ આ સર્વાંશે સાચું નથી. ગૃહજીવનથી સ્ત્રી મુરશિત છે અને બાળકો પણ છે જ. પણ એથી પૂરતું પણ કેટલે બધું અંશે મુરશિત છે કે એના જીવનની બધી જ જરૂરિયાતો કાંઈ એની કમાણીનું સાધન કે એ કમાણીની આવક પણ પૂરી પાડી શકતાં નથી. એ કમાનાર છે તો સાથે સાથે પતિ છે, પિતા છે, ગૃહપતિ છે; અને માત્ર ગૃહનો રક્ષક નથી અનેક બાબતમાં રક્ષિત પણ છે.

જગતની જે બૂનામાં બૂની મંરકૃતિઓ વિશે માદિતી મળી શકે છે તે સર્વમાં કોઈને કોઈ પ્રકારના ગૃહજીવનનો હિસ્સો નક્કરે પડે છે. વેદની

ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

૧

ગૃહિણી અને ઘર

ન શુદ્ધં શુદ્ધમિત્યાદુર્ગૃહિણી શુદ્ધમુચ્યતે ।

‘એકલ’ ઘર તે ઘર બની શકતું નથી ત્યાં ગૃહિણી હોય તે જ સાચું ઘર છે’ એ પ્રાચીન મુખાગિત આજે પણ સાચું જ છે. ગૃહિણી વિનાનું ઘર એ પૈડાં વિનાના રથ જેવું ધણી વાર બની જાય છે. એમાં મતિ, શુભિ રહેતી નથી. સવારથી સાંજ જેમ તેમ પડે તેથી ઘર ગાશ્યું ન કહેવાય. શુદ્ધવ્યવસ્થા સરળ રીતે આપે, તે ઉપરાંત એ વ્યવસ્થા ઘરનાં સૌને આનંદદાયક, શુખ્તારક અને ત્યારે જ એ વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ છે. આ ઠરવાનું પુરવાના ઠરતાં સ્ત્રીના હાથમાં વધારે છે.

શુદ્ધજીવનના રક્ષણની જરૂર સ્ત્રીને જ છે એટલે એને વ્યવસ્થિત રીતે રાખવા એ બંધાયેલી છે, એવી સામાન્ય માન્યતા છે. પણ આ સર્વાંશે સાચું નથી. શુદ્ધજીવનથી સ્ત્રી મુરશ્ચિન છે અને બાળકો પણ છે જ. પણ એથી પુરુષ પણ કેટલે બધે અંશે મુરશ્ચિત છે ? એના જીવનની ખૂંટી જ જરૂરિયાતો કાંઈ એની કમાણીનું સાધન કે એ કમાણીની આવક પણ પૂરી પાડી શકતાં નથી. એ કમાનાર છે તો સાથે સાથે ખર્ચી છે, પિતા છે, શુદ્ધપતિ છે; અને માત્ર શુદ્ધનો રક્ષક નથી. અનેક બાળનમાં રક્ષિત પણ છે.

જગતની જે જૂનામાં જૂની મંત્રકૃતિઓ વિશે માલિતી મળી શકે છે તે સર્વમાં મોઢને મોઢ પ્રકારના શુદ્ધજીવનો દિશ્વેષ નગરે પડે છે. વેદની

સંસ્કૃતિથી પણ વિશેષ પ્રાચીન એવી મીસરની સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉપરથી જાણાય છે કે તે સમયમાં પણ સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપિત થયેલી હતી. સામાન્ય જનના જેના વડે જ સમાજ બને છે તેનાં નહિ પણ તેના ઉપર માત્ર જનમના અદ્ભુતમાતને લઇને રાજ્ય કરનાર વ્યક્તિઓનાં સંસ્કૃતિચિહ્નો સાચવી રાખવાની પ્રથા બધા જ દેશોમાં હતી. ઇતિહાસ પણ એમના જ લખાય છે. એટલે આપણને જનતાને વિશે બાકી થોડી માહિતી મળે છે — શાસનકર્તાઓ વિશે ઘણી મળે છે. પણ એ શાસન-કર્તાઓના માત્ર ગાઝનૈતિક જીવન નહોતાં, ગૃહજીવન પણ હતું જ. એ સંબંધી દર્શિત હકીકતો પણ મળે છે. એટલે જ ગૃહજીવન રાજકુટુંબોમાં સ્થાપિત થયેલું હતું તે લોકજીવનમાં પણ હોયું જ જોઈએ.

આપણા દેશમાં એ ગૃહજીવન કેના પ્રકારનું હતું તે વિશે થોડી ઘણી માહિતી મળી શકે છે. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ગૃહજીવનના વર્ણનો નહોતાં નથી. પણ વ્યવહારની બાબતો વિશેનાં લખાણો ઉપરથી આપણે તારવણી કરી શકીએ છીએ. એક વડીલ પુરુષના છત્ર નીચે રહેનારાં કુટુંબો એ જમાનામાં પણ હતાં.

વેદના મંત્રોમાંથી સામાજિક શ્રદ્ધાઓ, નીતિના પ્રશ્નો, લગ્ન વિશે હકીકતો મળી શકે છે. આપણે ત્યાં સામાજિક શ્રદ્ધાઓ ઉપર ધર્મની અસર ઘણી થઈ છે, બાકે ઘણા દાખલામાં તો શ્રદ્ધા જ ધર્મ બનાય છે. એટલે સામાજિક શિરાજોને લગતાં મૂલ્યોમાં ધર્મ તથા દંતકથાનાં પાસાં દેખાય છે.

સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ પણ સમાજની ઉંચી કે નીચી દ્રશ્યાનું માપ કાઢવું હોય તો એના સ્ત્રીવર્ગની સ્થિતિ જોવી જોઈએ અને એ ઘણે અંશે સાચું પણ છે. સમાજનું મધ્યગિંદુ કોટુંબિક જીવન છે અને તેમાં સ્ત્રીની પત્ની જોઈને એનું ઘોઘણ આંકી શકાય.

કોટુંબિક જીવનમાં સ્ત્રીને એક જ ધર્મ બતાવવાનો નથી હોતો. એની

અંદર શરૂઆતમાં તો એ એક વધુ છે, અને પછી છે. પણ પછી ધીમે ધીમે માતા, શ્રદ્ધિણી બને છે. શ્રદ્ધિણીધર્મમાં પાડોશીધર્મ અને કેટલેક અંશે નાગરિકધર્મ પણ સમાઈ જાય છે. આ બધાં જ ક્ષેત્રો એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે અને તેમને છૂટાં પાડી શકનાં નથી. સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલે કહ્યું છે તેમ “કુટુંબ તો લગ્નતિથિથી જ મંડાયું તે ઘડીથી જ સ્ત્રીને શ્રદ્ધિણીધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. x x શ્રદ્ધની વ્યવસ્થા—ઘરસંસાર ચલાવવો એ પત્નીધર્મથી નિગળા વાન છે. છતાં બન્નેની અખંડ એકત્રી છે. લગ્નવ્રતમાંથી એ બન્ને જોડકા બહેનો જન્મે છે.”

પણ શ્રદ્ધવનની અંદર શ્રદ્ધિણી એ મુખ્ય સ્ત્રી છે છતાં બીજી સ્ત્રીઓને વિસારી ન મૂકાય. આપણે ત્યાં હજી મોટે ભાગે શ્રદ્ધિણી પદ સામુ અથવા કુટુંબની કોઈ વડીલ સ્ત્રી ભોગવતી હોય છે અને જીવાન સ્ત્રી ધણા લાંબા વયન સુધી વધુને પદે રહે છે. એને માથે કામ ધણાં હોય છે, પણ કુટુંબની આર્થિક કે સામાજિક જવાબદારી નથી હોતી. એટલે શ્રદ્ધિણીધર્મનો વિચાર કરતાં પ્રૌઢ વયની સ્ત્રી જ નજર આગળ આવે.

આપણું એકમ હજી સંયુક્ત કુટુંબ હોવા છતાં પણ મોટાં શહેરોમાં નાનાં નાનાં કુટુંબો અનેક જોવા મળે છે. આ કુટુંબો પોતાના સંયુક્ત કુટુંબથી કંઈ તફાવત છૂટાં પડી ગયાં નથી હોતાં. પણ મોટે ભાગે જમાની તંગીને લઈને અથવા શહેરમાં ઝાઝાં માથુસોનો નિભાય કરવાનું પરવડે નહિ એ દારણથી પતિપત્ની અને બાળકોનું જ બનેલું એવાં કુટુંબો સંખ્યાબંધ નજરે પડે છે. સ્ત્રી ગમે તે વયની હોય તો પણ ત્યાં એ શ્રદ્ધિણી બને છે.

આપણાં કુટુંબોમાં બીજી એક સ્ત્રીનું ખાસ સ્થાન છે, તે વિધવાનું. વિધવા એની વય અને કુટુંબમાંની સમાઈ અનુસાર વડીલ પદે, વધુને પદે કે પુત્રીને પદે હોય છે. દરેક પદમાં એનું સ્થાન સરખું નથી હોતું અને કોઈ ન રહે.

આ બધે સ્થાને પહોંચતા પહેલાં સ્ત્રી જન્મ લેાય છે. જન્મનો જન્મ અને ઉછેર કુટુંબમાં શ્રદ્ધાની અંદર જ થાય છે. એટલે એના આ સ્થાન વિશે પણ વિચાર કરવો પડશે.

આ ઉપરાંત સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને લઈ એકની એક પદ્ધતિમાં પણ સ્ત્રીનું સ્થાન નિરાળું રહે છે. શ્રીમંતાર્થ ગરીબાર્થ, સુખ દુઃખ, નીતિ અનીતિ, જ્ઞાન અજ્ઞાન એ સર્વ અવસ્થાઓ સ્ત્રીનું સ્થાન નહીં દરવામાં લાગે બગાડે છે.

પહેલાની માન્યતા એવી હતી કે જે મા બાપ જન્મ આપે તેમની, તેમના કુળની અને નાતની આગર વધે એવું સ્ત્રી કરે તો તેનું જીવન ભેજે ગણાય. આ આગર વધારવા માટે યોગ્ય કાર્ય ક્યાં તે વિશેની માન્યતાઓ પણ આપણા આધુનિક ખ્યાલોથી તફાવત જોઈ જાય છે. મરણ પરણ પ્રભંગે વડ વ્યવહાર સાચવવા એ સૌથી મોટું કર્તવ્ય ગણાવ્યું. એમાં કામેલ સ્ત્રીઓ ભારે પ્રશંસાને પાત્ર થતી. પછી એ કામેલિયત બર બગારમાં ખુફી જાતી રાખી કુટવાની પણ હોય! પણ હવે આપણે સમજીએ છીએ કે જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો હોય તેની પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો પણ આપણો ધર્મ છે. અને એ ધર્મ બજાવવામાં આવા જંગલી આચાર આડી શકે નહિ.

સ્ત્રી પુરુષ વનમાં નહીં પણ સંસારની વચ્ચે ધર વસાવે છે. એટલે એમણે માત્ર પોતાનો નહિ પણ આખા સંસારનો વિચાર કરવાનો છે. જે સંસાર એમની સમક્ષ જૂનકાળના અનુભવો ખુફા મૂકે છે અને જેથી એમને માર્ગદર્શન મળે છે તેમ જ જે સંસારવાસીઓ દરેક પ્રકારની સહાયતા કરે છે તેનો વિચાર એટલે પુરુષોએ તેટલો જ સ્ત્રીઓએ કરવાનો છે. શ્રદ્ધા કે શ્રદ્ધાભર્યામાં એનો સમાવેશ થાય છે.

સ્ત્રી એ મુખ્યત્વે શ્રદ્ધા છે એ વાત સાચી છે. પણ એ વસ્તુને સ્ત્રીના શોષણનું સાધન બનાવી દેવામાં આવી છે. શ્રદ્ધાધર્મ બજાવવામાં એનો વ્યક્તિગત વિકાસ થાય એવી શક્તિ રહેતી નથી.

રખે એ બદારની કાંઈ ચીજમાં ધ્યાન આપે અને એને લઈ કુટુંબનાં સુખસગરમાં જરા જેટલી પણ ખામી આવે એ ધીકે એને એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ઘરની બદાર નજર કચ્વી એ શૃદ્ધિણીધર્મ ચૂકવા બગાડ છે - એમાં કર્તવ્યવિમુખતા છે. આને લઈ સ્ત્રીનો વિકાસ અટકી ગયો છે, એની નજર દૂંકી થઈ ગઈ છે, અને મન સંકુચિત થઈ ગયું છે.

મૃદુતા એ સ્ત્રીનો ખાસ ગુણ ગણાય છે. પણ એ મૃદુતા દ્યારે નિર્જાતામાં સરી પડી તેનું આપણને બાન નથી રહ્યું. મૃદુતાની રક્ષાને બદાને નિર્જાતાને ઉત્તેજન મળી રહે છે. સુરોપમાં મધ્યકાલીન યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીસન્માન (Chivalry) ની દંભી ભાવના આ જ પાયા ઉપર રચાઈ હતી, એને પાળા પોષીને એવી વિકસિત કરવામાં આવી હતી કે સ્ત્રીની બધી શક્તિ એણે દરી લીધી અને એ એક શોભાની પુતળી બની ગઈ. અલગત ત્યાં હવે એ રિયતિ રહી નથી. સ્ત્રીઓ સમૃદ્ધ ગઈ છે કે પુરુષના અવદંબન વગર પગલું પણ ભરાય નહિ, એ રિયતિમાં ગૌરવ લેવા જેવું નહિ પણ શરમારા જેવું છે, અને સ્ત્રીની અસહાયતાનો લાભ પુરુષને મળે છે - એને પોતાને નહિ.

માત્ર અસહાયતા જ સ્ત્રીની પદવી નીચી રાખે છે એવું નથી. આપણે ત્યાં જન્મથી જ દીકરીની આદી હમ્મકી ગણાય છે. આનો હોય કેવળ સ્ત્રી વર્ગને જ માથે છે. ઘરમાં છોકરો જન્મે ત્યારે ખુશાલીની સાચી વગાડી સૌ આડોશીપાડોશીને ખખર પડવા દેવી અને છોકરી જન્મે ત્યારે હાંડ-લીમા પૈસાં ખખડાવી કાઢી સાંભળે જાણે નહિ એવો અવાજ કરવો એવા રિવાજ કાંઈ પુરુષો પાડતા નથી, કે એ પાળવાનો આગ્રહ પણ રાખતા નથી. એ તો ડોશીશાસ્ત્રના નિયમો છે અને સ્ત્રીઓ જ તેને સ્વીકારીથી વળગી રહે છે. પુત્રી જન્મી હોય ત્યારે એ પુત્રીની કે એની માતાની પણ પૂરી માવજત ન કરવી અથવા ઘરમાં દીકરાદીકરીમાં

બાળા ભેદ કરવો એ પણ સ્ત્રી વર્ગે જ પાડેલા શિવાજ છે. આમાં પોતાની જાતનું કેવું કાપંકર અપમાન થઈ રહ્યું છે એનું તેમને બાન હોતું નથી.

જેમના નરકથી આપણે દાંર્ષિક માર્ગદર્શનની આગ્રા રાખીએ એવી પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ એમ કહે છે કે આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓને દંક નથી તેથી તેમની સ્થિતિ ખરાબ છે એમ માની લેવાય નહિ, કારણ આપણી આર્થ સંસ્કૃતિ માત્ર દુરજ-દુર્ન્યમાં જ સમજે છે, દંકમાં નહિ. દંક એ તો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના અનુકરણથી ઉત્પન્ન થયેલો ખ્યાલ છે ! તેઓ કહે છે કે ‘દંક’ ને માટે સંસ્કૃત શબ્દ જ નથી એટલે એ વસ્તુને આર્થધર્મમાં વિચાર જ નહોતો તેથી સ્ત્રી પુરુષની અસમાનતાની વાત જ નહોતી; જાને પોતપોતાના ધર્મ સારી રીતે પાળતાં એટલે સંસાર સારી રીતે ચાલતો.

આવા વિચારોની સામે શ્રી હસીએ કરવી ? સીના, દમયંતી, કૌપદી જેવી સ્ત્રીઓની પોતાના દાંર્ષ પણ હોય વગર કેવી સ્થિતિ કરવામાં આવી હતી તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. જેમને આપણે સ્ત્રીવર્ગમાં રત્નરૂપ માનીએ તેમની આવી સ્થિતિ થઈ હતી તો સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગની ઉગ્રી દશે એમ કેવી રીતે માનવું ? ૧૨૪. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્વાનને પણ સુખવું પડ્યું હતું કે :

“ નગ્નત સખી દશે અર્ધી દદિ મદાક્તી સ્વછંદ્યા,
પણ નારીને શેવા વિના નહિ દર્મમાં ખીજું કંઈ.”

બસ, એમણે કેટલી સ્થિતિ સર્વત્ર વ્યાપક ન હોય પણ એમણે ઘણે કેટલા સ્ત્રીની દરુણ દશા જોઈ જ દશે ત્યારે સ્ત્રીજાતિનું આણું ચિત્ર આલેખ્યું દશે, એમાં શક નથી.

આપણે ત્યાં દંક માટે સંસ્કૃત શબ્દ — “ અધિકાર ” — છે જ અને શુદ્ધરાત્રી બાપામાં પણ તે ખૂબ જ પ્રચલિત છે. આપણા સમાજમાં શું સાચું વહુના ઉપર અધિકાર નથી બોમવતી ? પતિને પત્ની ઉપર કાયદાએ,

ધર્મે અને શક્તિએ અધિકાર નથી આપ્યા? વડીલો આખા કુટુંબ ઉપર અધિકાર નથી બોગવતા? આ સર્વના હક્કમાં—અધિકારમાં સેવાની ગંધ સરખી નથી, અખાધિત હક્કનું જ જોર છે.

આપણાં ગ્રામીન પુસ્તકોમાં પત્નીને સહધર્મચારિણી કહી છે, અને દરેક ધર્મકાર્યમાં સ્ત્રીની જરૂર હોઈ એની પદવી બહુ ઉચ્ચત ગણી શકાય એવી પણ માન્યતા પ્રવર્તે છે. એના ટેકામાં જે મોટે દાખલો દાંડવામાં આવે છે તે એ કે સીતાના ત્યાગ પછી અશ્વમેધયજ્ઞ વખતે ગમે એની સોનાની મૂર્તિ કરી પોતાની જોડે બેસાડી હતી. પણ આ દાખલો તો એ દાંડનાગેની પરિહાસમાં જ જાય છે. આ દાખલો તો એટલું જ બતાવે છે કે ધર્મકાર્યમાં સ્ત્રીની જરૂર એક નિર્ણય પ્રતિમા જોટલી જ હતી — એનો સક્રિય ભાગ દેશો નહોતો. આજે પણ એવું ક્યાં નથી બનતું કે વડીલોની જ ધમ્મજાનુસાર પોતાની દીકરીને પરણારવા માટે સ્ત્રીને દંન્યા-દાન દેવા બેસવું જ પડે છે — યજ્ઞી બસે એને પોતાને મનથી એ ઠેકાણું દીકરી માટે તદ્દન અયોગ્ય હોય અને આંખમાં આંસુ અને હૃદયમાં ઊંડા નિસાસા સાથે એ દંન્યાદાન દેતી હોય. આમાં સહધર્મચાર ક્યાં આવ્યો?

કેટલાક તર્કથી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે આપણા દેશમાં માત્ર એક જ પ્રકારની વ્યવસ્થા તર્ક લક્ષ રાખ્યું હતું — પુત્ર્ય પ્રયત્ન કરી કમાઈ લાવે અને સ્ત્રી તેનો સદુપયોગ કરી ઘરને દીપાવે. આવી જાતની વ્યવસ્થા શૃદ્ધા સમગ્રતા જાળવવા માટે ખાતર જરૂરી હોઈ દિલ્લોએ તે સાચવી ગઈ પણ તેથી સ્ત્રીને દલકાઈ ગઈ એમ માનવું અયોગ્ય એમ તેઓ માને છે. પણ દુનિયામાં સર્વત્ર સ્ત્રી જ વ્યવસ્થા જણાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં કે પૂર્વના હિંદુ સિવાયના બીજા દેશોમાં પણ સ્ત્રી જ વ્યવસ્થા છે. અને માનવ મંડલમાં ઉદય થયો ત્યારથી સમસ્ત જગતમાં એ જ વ્યવસ્થા ચાલી આવે છે. પશ્ચિમમાં તેમ જ આપણે ત્યાં દાગ-દાર અને ખેડૂત વર્ગમાં સ્ત્રી સ્ત્રીએ કમાવા જાય છે ત્યાં જાય જ એમને માથે બેવડો બોજો હોય છે — કમાવાનો અને શૃદ્ધાવ્યવસ્થાનો. ગમે તે

સંનેગોમા ગૃહવ્યવસ્થા સ્ત્રી પામેથી છટી ચકતી જ નથી. પણ તેથી એની પત્ની જાણી છે એમ કહેવા માટે કશું પ્રમાણ મળતું નથી.

આપણે ત્યાં તો સ્ત્રી ઘરની રાણી છે, ગૃહસ્થાશ્રમને જે પવિત્રતા દિદુઓએ આપી છે તે બીજી કોઈ પ્રગળે આપી નથી એમ પણ આપણને કહેવામાં આવે છે. દરેક ઘરમાં પુરુષોને સ્ત્રીની ઇચ્છાને જ તાળે થવું પડે છે એમ આવી માન્યતા ધરાવનારા કહે છે, અને કદાચ કોઈ બાળનેમા સ્ત્રીના મનની અવગણના થતી હોય તો તેથી કોઈ અસમાનતા સિદ્ધ થઈ જતી નથી - જેમ સમ્રાટની ઇચ્છાને અવગણીને પ્રધાનમંડળ ચાલે તો તેથી સમ્રાટની પદવી હસકા થતી નથી તેમ. આવી દલીલબાજીઓમાં કસાર્થ જર્જ ખરી વસ્તુરિયતિ બૂઝી શકાએ નહિ. અને આ દલીલ ખુદ જ એ દગનારની વિરુદ્ધ જાય છે. સમ્રાટની ઇચ્છાને અવગણીને પ્રધાનમંડળ રાજ્યનીતિ નક્કી કરે તો એ સમ્રાટ એક શોભાનું પૂતળું જ છે - સાચા અર્થમાં સમ્રાટ ન કહેવાય.

જ્યારે આમ એક તરફથી સ્ત્રીની પદવી બહુ જ જાણી છે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્નો ચાલે છે. ત્યારે બીજી બાજુ તરફ નિરાશાજનક ચિતાર પણ નજરે પડે છે. દંપ્તાના જન્મથી આનંદ માને એવાં કુટુંબો આપણા સમાજમાં એક ટકો ભાગે નીકળે. તેમાં પણ જેમને એક કે વધારે પુત્રીઓ હોય તે તો એના જન્મની કદિ ઇચ્છા ન રાખે.

અને પત્ની અથવા કંઠોકે સંસુક્ત કુટુંબમાં વધુ તરીકેના છવન વિશે તો એથીએ વધારે નિરાશાજનક ચિત્રો નજરે પડે છે. બાણીનાં લેખિકા શ્રી રંભાડકેન ગાંધી પોતાના એક લેખમાં * કહે છે કે - "તેમને (પતિને) ન્દાનપણમાંથી જ સ્ત્રીઓ વિશે, તેમની લાચકાત વિશે, તેમને કેમ કાળમાં રાખવી તે વિશેનું જ્ઞાન તેમની મા તથા બહેન પાસેથી વ્યવસ્થિત રીતે ને

* મુંબઈની જેન ગદ્દિના સમાજનું મુખપત્ર 'વિદ્યાસ' (તા ૫૫૭-૫૫૮) 'પતિના શબ્દમાં' એ નામનો પત્રરૂપે લખેલો લેખ.

પાકે પાચે મળી ગયું હતું. તેમનો સિદ્ધાંત છે કે 'ધોકે જીર બાજરી ને ધોકે નાર પાંશરી.' જૈરી એટલે શું? પગનું ખાસડું, એક જાય ને પીગળું આવે. સ્ત્રીને તો કાબૂમાં જ ગાખવી x x સહેજ પણ માયું જીયું કરવાની તક નહિ આપવાની. આ છે એમના વિચારો ને તે જ પ્રગણે છે આચારો. સહેજ પણ જો આચરણમાં મૂકવાની હિલુપ આવે તો તેમને બહેન-મા-તેની પૂરી યાદ દેવાડાવે છે અને એ પાછા સાવધાન થઈ જાય છે. x x નોકરથી ખરાબ હાવતમાં પડી રહું છું અને રોટયો ખાઈને વૈતરાં કરું છું. નોકરની દયા તો સારી કે ન ફાવે તો છોડી શકે પરંતુ હું ક્યાં જઈ? પણ હું મારા જ દુઃખને જ સા રાટે રહું છું? આરે તરફ આગની જ્વાળા પ્રગટી છે x x આસપાસ નજર ફેંચું છું, ત્યાં પણ જો જ જોઈ છું. એકનો પતિ કમાતો નથી ને છોકરા ઉપર છોકરાં થયે જ જાય છે. x પીછનો પતિ કમાય છે પણ સાસુનો ત્રાસ છે. ત્રીજો પતિ રખડાઈ છે, તેથી નથી એના જીવનમાં આનંદ કે ઉલ્લાસ. ચોથીને વગર અપરાધ તજ દીધી છે. પાંચમી પગણી છે તો ધનવાનને પણ પતિ છે રાતનો રાગ - જમર જેમ પુલે પુલે જમે છે ને ધરના મહેક્કા પુલને કરમાવે છે. કોઈ ઘરડા વરથી કંટાળી છે, કોઈ હવલદ વરથી, કોઈ માવડીયાથી, કોઈ વહેમીથી, કોઈ હિડાહિડી, કોઈ અડચણથી, તો કોઈ સાસુથી, તો કોઈ સાવકાં છોકરાથી, તો કોઈ બટકતા જમરથી. આવી છે હાલત સ્ત્રીઓની x x કંઈ કંઈ જાળાઓ સહન ન થવાથી ગ્રામ્યને બેટે છે, કુવા પૂરે છે, નદીનાળાં પૂરે છે, આગને બેટે છે, ઝેરના કટોરા ગટગટાવી જાય છે, ને ઘરઝોળાની મોડ તાણીને સુઈ જાય છે, છનાંચે ઉધડે છે કોઈની આંખો? થાય છે કોઈના દિલમાં અરેગદી!"

આપણને વિચાર આવે કે ત્યારે આ જેમાંથી કયું ચિત્ર સાચું? સ્ત્રીની પદવી આપણા સમાજમાં ખૂબ જાગી છે અને એમાં મુદ્દારાને અવકાશ નથી એ કે ઉપર કરેલા વર્ણન જેવું કે ન્યાં સ્ત્રીવર્ગની ખૂબ જ અધમ દશા આલેખવામાં આવી છે એ?

સન્નેગોમા શૃદ્ધાવનરથા સ્ત્રી પાસેથી છૂટી શકતી જ નથી. પણ તેથી એની પદ્ધતિ ગાંધી છે એમ કહેવા માટે દશુ પ્રમાણ મળતું નથી.

આપણે ત્યાં તો સ્ત્રી ધરતી ગણી છે. શૃદ્ધાવનરથને જે પવિત્રતા હિંદુઓએ આપી છે તે બીજી કોઈ પ્રજાએ આપી નથી એમ પણ આપણને કહેવામાં આવે છે. દરેક ધરમાં પુરુષોને સ્ત્રીની ઇચ્છાને જ તાણે થયું પડે છે એમ આવી માન્યતા ધરાવનારા કહે છે, અને કદાચ કોઈ બાબતોમાં સ્ત્રીના મનની અવગણના થતી હોય તો તેથી કોઈ અસમાનતા સિદ્ધ થઈ જતી નથી - જેમ સમ્રાટની ઇચ્છાને અવગણીને પ્રધાનમંડળ ચાલે તો તેથી સમ્રાટની પદ્ધતિ હાથ ધરી નથી તેમ. આવી દલીલબાજીઓમાં કસાર્થ જર્થ ખરી વસ્તુરિચિતિ જૂલી શકાઓ નહિ. અને આ દલીલ ખુદ જ એ કરનારની વિરદ જાય છે. સમ્રાટની ઇચ્છાને અવગણીને પ્રધાનમંડળ રાજનીતિ નક્કી કરે તો એ સમ્રાટ એક શોખાનું પૂતળું જ છે - સાચા અર્થમાં સમ્રાટ ન કહેવાય.

ત્યારે આગ એક તરફથી સ્ત્રીની પદ્ધતિ બહુ જ ગાંધી છે એમ સાબિત કરના પ્રયત્નો થાય છે. ત્યારે બીજી બાજુ તત્ત્વ નિરાશાજનક ચિંતાર પણ નગર પડે છે. કન્યાના જન્મથી આતંક માને એવાં કુટુંબો આપણા સમાજમાં એક ટકા બાક્યે નીકળે. તેમાં પણ જેમને એક કે વધારે પુત્રીઓ હોય તે તો એના જન્મની કદિ ઇચ્છા ન રાખે.

અને પછી અથવા કહો કે સંયુક્ત કુટુંબમાં વધુ તરીકેના છવન વિશે તો એથીએ વધારે નિરાશાજનક ચિંતો નગર પડે છે. જાણીનાં લેખિકા શ્રી રંગાચરેલ ગાંધી પોતાના એક લેખમાં * કહે છે કે - “તેમને (પતિને) ન્દાનપણમાંથી જ સ્ત્રીઓ વિશે, તેમની લાયકાત વિશે, તેમને કેમ કે, જૂમાં રાખવી તે વિશેનું જ્ઞાન તેમની મા તથા બહેન પાસેથી વ્યવસ્થિત રીતે ને

* સુંબઈની જેન મહિલા સમાજનું મુખપત્ર ‘વિકાસ’ (તા ૫-૭-૫૫) ‘પતિના રાજ્યમાં’ એ નામનો પત્રરૂપે લખેલો લેખ.

પાકે પામે મળા મધું હતું. તેમનો સિદ્ધાંત છે કે ‘ધોઢે ઝર ખાજરી ને ધોઢે નાર પાંશરી.’ ઘેરી એટલે શું? પગનું ખાસકું, એક જાત ને ખીજું આવે. સ્ત્રીને તો કાળૂમાં જ રાખવી x x સહેજ પણ માથું જીંચું કરવાની તક નહિ આપવાની. આ છે એમના વિચારો ને તે જ પ્રમાણે છે આચારો. સહેજ પણ જો આચરણમાં મૂકવાની ઉણપ આવે તો તેમને જાહેન-મા-તેની પૂરી યાદ દેવડાવે છે અને જો પાછા સાવધાન થઈ જાય છે. x x નોકરથી ખરાગ હાલતમાં પડી રહું છું અને રોટવો ખાઈને વૈતરાં કઈ છું. નોકરની દયા તો સારી કે ન હાવે તો છોડી શકે પરંતુ હું ક્યાં જાઉં? પણ હું મારા જ દુઃખને જ શા માટે રહું છું? ચારે તરફ આમની જવાબી પ્રગટી છે x x આસપાસ નજર ફેરવું છું, ત્યાં પણ એ જ જોઉં છું. એકનો પતિ કમાતો નથી ને છોકરાં ઉપર છોકરાં થયે જ જાય છે. x x ખીજનો પતિ કમાય છે પણ સાસુનો ત્રાસ છે. ખીજને પતિ રખડાડે છે, તેથી નથી એના જીવનમાં આનંદ કે ઉલ્લાસ. ચોથીને વગર અપરાધે તજ દીધી છે. પાંચમી પરણી છે તો ધનવાનને પણ પતિ છે રાતનો રાગ - જમર જેમ પુલે પુલે બમે છે ને ધરના મહેક્કા પુલને કરમાવે છે. ઠાઈ ધરડા વરથી કંટાળી છે, ઠાઈ હલકદ વરથી, ઠાઈ માવડીયાથી, ઠાઈ વહેમીથી, ઠાઈ હિડાહિથી, ઠાઈ બુઝવણથી, તો ઠાઈ સાસુથી, તો ઠાઈ સાવકાં છોકરાંથી, તો ઠાઈ બટકતા જમરથી. આવી છે હાલત સ્ત્રીઓની x x દંઈ દંઈ જાળાઓ સદન ન થવાથી મૃત્યુને બોલે છે, કુવા પૂરે છે, નદીનાળાં પૂરે છે, આગને બોલે છે, એરંના કટોરા ગટગટાવી જાય છે, ને ઘરચોગાની સોડ તાણીને સુઈ જાય છે, છતાંએ ઉધડે છે ઠાઈની આંખો? થાય છે ઠાઈના દિલમાં અરેરાટી !”

આપણને વિચાર આવે કે ત્યારે આ બેમાંથી કયું ચિત્ર સાચું? સ્ત્રીની પદવી આપણા સમાજમાં ખૂબ જીંચી છે અને એમાં મુધારાને અવકાશ નથી એ કે ઉપર કરેલા વર્ણન જેવું કે જ્યાં સ્ત્રીવર્ગની ખૂબ જ અજાણ દયા અભિવ્યક્તિમાં આવી છે એ ?

સ્ત્રી વર્ગની દશા બહુ ઉત્તમ છે અને એમાં સુધારાની જરૂર નથી એ માન્યતા તો તદ્દન ખોટી છે એમાં કશો જ શક નથી. કેઈ દેશમાં, કેઈ કાળમાં એક પણ વ્યક્તિ કે સમુદાય એવું તો ન જ હોઈ શકે કે જે પરિપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હોય અને જેમને માટે દરું પ્રાપ્ત કરવાનું જ ન રહ્યું હોય. એટલે એ ખ્યાલ તો છોડી જ દેવો. પદ્મને કે આપણી સ્ત્રી જાતિ સંપૂર્ણ સુખી અને છેક ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચેલી છે.

ખીજી તરફ સ્ત્રી સંભાળકેનનું આલેખન દાંઈ ખોટી માન્યતા ઉપર સ્થાપ્યું નથી. તેમ જ એમણે શુવનની માત્ર કાળા બાળુ જ જોઈ છે એમ પણ ન કહી શકાય. પણ એમણે સ્ત્રીની અવગત સ્થિતિનું જે વર્ણન કર્યું છે તે અતિશયોક્તિ બરેલું ન હોવા છતાં સમસ્ત સ્ત્રીસમાજનું વર્ણન નથી. દહાસ મોટો ભાગ આવી સ્થિતિમાં હોય પણ સુખી કુટુંબોમાં વસતી સ્ત્રીઓ પણ છે જ. પણ મોટા કે નાના કેઈ પણ ભાગની પણ આવી અવગત દશા હોય તો એ આપણા સમાજ ઉપર મોટું દહાક છે. જ્યાં સ્ત્રીવર્ગનો બહુ જ મોટો સમુદાય અજ્ઞાન છે, જ્યાં એમને પોતાના હકોનું જ્ઞાન નથી, પરિણીત શુવન એટલે મરકામનું વૈતરું કરવું અને છોકરાને જન્મ આપવો એવી જ જ્યાં સમજણ હોય ત્યાં સ્ત્રીઓની આવી દશા હોય તેમાં દરું આશ્ચર્ય નથી. આશ્ચર્ય એ જ છે કે બહેલાં-ગણેલાં સ્ત્રી પુરો પુણ્ય આપણા આ કાળા દહાક ઉપર મોટું શબ્દોની સહેલ આદર દાંકે છે. એમ કરવાથી તેઓ એટલે આત્મસંતોષ જરૂર અનુભવે છે કે આપણે સમાજ, આપણે દેશ સર્વે બેઠાં છે એટલું અમે સાબિત કરી શક્યાં છીએ. એ આત્મસંતોષ એક જાનની આત્મવંચના જ છે. એની ઉત્તરપિંડીથી તેઓ દેશમેવાનું નહિ પણ દેશદોહનું કામ કરે છે. પોતાની તુટિઓ જેવાનું કાઈને ગમે નહિ. પણ શુવનમાં પણ દહાવા ઘુંટડા ગળવા પડે છે. એટલે આપણી તુટિઓ વ્યક્તિગત કે સામાજિક - વિશે વિચાર ક્યો વગર છૂટકો જ નથી રહેતો. વળી તુટિઓનું જ્ઞાન થાય એ તો પ્રગતિની પહેલી જ નિશાની છે.

‘સંતોષી તે સદા સુખી’ એ કહેવતને બદલે ‘અસંતોષી તે સદા પ્રગતિ-
માન’ એવી નવી કહેવત આપણે શીખવી પડશે. પ્રાચીન સંસ્કારોના
જે શુભ અવશેષો રહ્યા હોય તેને માત્ર બળવી રાખવા એટલું જ નહિ
પણ તેને વિકસાવવા એ આપણું એક કર્તવ્ય છે. બીજું એટલું જ
— બહુકે વિશેષ — જરૂરી કર્તવ્ય એ છે કે ન્યાં સંસ્કારોને નામે માત્ર
પરંપરાગત જડ રહિયો જ રહી હોય અને તે જાંધિયાર ખાણીની-માફક
માત્ર સડો વધારવાનું, રોગચાળો ફેલાવવાનું જ કામ કરતી હોય, ત્યાં
તેમને તળિયેથી હિચાડી નાખી ફેંકી દેવી જોઈ એ. એમ કરવાનું સહેલું
નથી જ — ઘણું મુશ્કેલ છે. પણ મુશ્કેલીનો સામનો કરવામાં જ માણુસની
સાચી કસોટી છે. બીજી ચર્ચને ફક્ત સવામન હોય એવો જ રસ્તો
પકડવો એ તો સૌ કોઈ કરી શકે છે. જો કે એ રસ્તે અમુક જાળતોમાં
સરળતા પડે પણ માનસિક અને ઘણી વખત આર્થિક વિટંબનાઓ
વેઠવી પડે છે. છતાં ભોકાપવાદની સામે ચવાની હિંમત ચતી નથી. આ
ઠરપોકપણું જ ઘણુંએક દુઃખોને માટે જવાબદાર છે.

પ્રાચીન સમય - વેદોનો અને મહાકાવ્યોનો યુગ

પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રીનું સ્થાન બહુ જ ઉત્તમ હતું અને એ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર નહિ તો બહુ મોટા અધિકાર ભોગવનારી હતી એમ કહેનાનો આપણે ત્યાં સિવાજ છે, અને જે કોઈ એ સાબળો છે કે વાંચે છે તે કોઈ જ વિચાર કર્યા વગર એ માન્યતા સ્વીકારી લે છે. જૂનકાળ પ્રાચીનો આપણો અકોમાન એવો છે કે એ સમયમાં જે હતું તે બધું જ ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચેલું હતું એમ આપણે હંદતાથી માનીએ છીએ. એ યાગ્યતામાં સારાસાર વિવેક વાપરવાનો કોય જ નહિ એમ આપણે ગણીએ છીએ. એવો વિવેક વાપરવો તે ‘અધર્મી’ નું લક્ષણ મનાય છે.

પણ આપણે છુદ્ધિવાદના જમાનામાં વસીએ છીએ એટલે દરેક વસ્તુ છુદ્ધિના ગજથી ગાખીને જ મદણ કરી શકાય.

પ્રથમ તો પ્રાચીન સમય એટલે શું તેનો જ કોઈને ખ્યાલ નથી હોતો. વેદોના સમયથી માંડીને હેતુકાં પુરાણોના સમય સુધીનો દાણ જેમાં દળારો વર્ષ (એાહામાં એાહાં અટીથી ત્રણ દળાર વર્ષ)નો ગાજો સમાઈ જાય છે તેને આપણે સામાન્ય રીતે પ્રાચીન માનીએ છીએ. પણ એ સમય દરમ્યાન સમાજ વ્યવસ્થા બદલાતી રહી હતી - બદલાયા વગર રહે જ નહિ. કાળનાં ચક્ર આજે જેમ પાછાં ફર્યા વગર એક સરખાં ફર્યે જ જાય છે તેમ એ સમય દરમ્યાન પણ ફર્યો જ હતાં. - કોઈ એ અટકાવી શકે જ નહિ. એ બદલાતી જતી સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીની સ્થિતિ પણ બદલાતી જતી હતી.

વેદોના સમય કેટલો પ્રાચીન છે તે વિષે તર્ક કે વિવેચન કરવાની અત્રે જરૂર નથી - એ આ પુસ્તકના વિષય બહારની વસ્તુ છે. પણ એ સમય એટલો બધો જૂનો છે કે એની સંપૂર્ણ માહિતી મળી શકે નહિ. સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ કહ્યું છે તેમ "આપણને પુસ્તકો ઉપરથી મળતી માહિતી સંપૂર્ણ જ છે એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવાનું એ જ સાધન છે. એ પછીના સમયના સંયોગો એ પરાક્ષ માહિતી રૂપે છે. એ સંયોગો પૂર્વ સમયમાંથી કાર્યકારણ નિયમાનુસાર ઉત્પન્ન થએલા છે એમ સમજવાનું છે." *

પ્રાચીન સમયનાં લગ્નો વિષે જ્યારે ઉક્તિઓ કરવાનો આવે ત્યારે ધણી એમ કહે છે કે એ સમયમાં કન્યાઓના સ્વયંવર થતા. આ વિધાન જરા ય સાચું નથી. જે અર્થમાં અત્યારે આપણે 'સ્વયંવર' શબ્દ વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં - એટલે જ્યાં કન્યાના પિતાને ત્યાં રાજા-મહારાજાઓ એકઠા થાય અને એમાંથી સ્વયંવરમંડપમાં એકાદને પસંદ કરી કન્યા એના ગળામાં વરમાળા નાંખે એવા કોઈ સ્વયંવર વેદોમાં નજરે પડતા નથી. એ રિવાજ તો બહુ પાછળથી આવ્યો. અને તે પણ માત્ર રાજકર્તા ક્ષત્રિયોમાં જ પ્રચલિત હતો. વળી એમનામાં પણ બહુ પ્રતાપી શ્રીમંત રાજા હોય એ જ એવો સ્વયંવર રચતો. ખીજા રાજાઓ અને તે સિવાયના સર્વ ક્ષત્રિયોમાં સામાન્ય લગ્ન જ થતાં. બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો કે શૂદ્રોમાં આવી જાતના સ્વયંવરનું નામ પણ નહોતું. સીના અને દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં માત્ર ઉમેદવારની ધનુર્વિદ્યાની કે શારીરિક બળની પરીક્ષા હતી. પસંદ પડે તે વરના ગળામાં વરમાળા આરોપવાની કન્યાને છૂટ એ બધે હાખલામાં નહોતી.

* સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કૃત Marriage Forms Under Ancient Hindu Law.

વેદોના સમયમાં બાળકને નહોતા એમાં કશો શક નથી. પણ બધી જ કન્યાઓને લગ્નના વિષયમાં પસંદગીની પૂરી છૂટ મળતી જ એમ પણ નહોતું. કન્યાવિક્રય વિષે પણ ઉલ્લેખો છે, જો કે એ કામ લવકું તો ગણાતું જ, વળી કન્યામાં કાર્ધ જોડખાપણુ હોય તો મોટી પહેરામણી આપીને પણ એને પગલાનનામાં આવતી એટલે વરવિક્રય પણ થતા. પણ એ પણ સાઠ ગણાતું નહિ. જ્યાં પૈસાની લેવડદેવડનો સવાસ આવે ત્યાં વર કે કન્યાને પસંદગી કરવાનો અવકાશ થોડો જ રહે.

ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે “કન્યાના ઝગઝગના દ્રવ્ય ખાતર જ એને ખુશીથી પરણનાર પુરુષને પ્રસન્ન કરનારી કન્યાઓ કેટલી બધી હોય છે.” શુદ્ધ નહિ પણ પૈસા જોનારને કન્યાની જોડ હોતી નથી એવો આ દેશનો અર્થ છે એટલે પ્રાચીન સમયમાં પણ માત્ર પૈસાને ખાતર પરણનાર નીકળતા હશે જ.

બૃહદ્વેદનામાં આપેલી અત્રિ ઋષિના પૌત્ર સ્વાનાશ્વની કથા ઉપરથી જણાય છે કે કુટુંબની કોઈ પ્રકારની સેવા બજાવવા બદલ પણ કન્યા માગી લેવામાં આવતી. સ્વયંવિતિ દાર્બ્ય નામના રાજાને ત્યાં યજ્ઞ કરવા અત્રિ ઋષિના પુત્ર અકેનાસ ઋષિ પોતાના પુત્ર સ્વાનાશ્વને લઈને ગયા હતા અને ત્યાં રાજાની તેજસ્વી કન્યાને જોઈ યજ્ઞની દક્ષિણા બદલ એ કન્યા માગી હતી.

આપણે સતી સુકન્યાની જે વાત જાણીએ છીએ તે કદાચ કોઈ પુરાણમાં આપેલી વાર્તા હશે. જૈમિનીય બ્રાહ્મણમાં આપેલી વ્યવન બાર્ગવની કથા આથી જુદી છે. સમીત રાજાના કેટલાક અનુચરો વનમાં ફરવા ગયેલા ત્યાં એમણે વૃદ્ધ અને અંધ વ્યવન ઋષિને જોઈ મશ્કરીમાં પયરા માપ્યો. આથી ક્રોધે બરાઈ ઋષિએ શાપ આપી એ સર્પને મૃદ્ધિત કરી દીધા. રાજાએ એમના વતી વ્યવન મુનિની માફી માગી. પણ રાજા પોતાની પુત્રી સુકન્યાને મુનિ જોડે પરણાવે તો જ શાપ પાછો જેવવા

એ તૈયાર હતા. એટલે રાજ્યને ન છૂટકે સુક-ધાને વૃદ્ધ, અંધ ઋષિ બેઠે પરણાવવી પડી. બીજાના હોય ખાતર આમ કન્યાનું લગ્નની વેદી ઉપર બલિદાન થવાના દાખલા પણ બનતા જ હશે.

કેટલીક વખત પુરુષો પોતાનું યરાતન બતાવવા કન્યાનું હરણુ પણ કરતા. પણ કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય કે કન્યાદરણના કોઈ દાખલામાં કન્યા પુખ્ત વયની નહોતી, બાળક હતી એવું કોઈ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. રમૂતિઓની માફક વેદો કાંઈ આચાર નિયમોની આજ્ઞા કરનારા મંથો નથી એટલે લગ્ન વખતે વર કે કન્યાની ઉંમર વિશે કશી અત્યક્ષ માહિતી મળતી નથી. પણ સ્નેહલગ્ન, યુવકયુવતીનાં સંવનન વગેરેના ધણા ઉદ્દેશો છે તે બાળલગ્ન સાથે બંધબેસતા આવે જ નહિ. બાપના ઘરમાં મોટી થયેલી કન્યાઓ પુરુષોને આકર્ષવા શણગાર સજ્જે છે એવાં પણ વર્ણન વેદમાં આવે છે. પ્રેમમાં પડેલો પુરુષ પોતાની પ્રિયાને છૂપી રીતે રાત્રે મળવા જાય ત્યારે એનાં ઘરનાંને ધારણમાં નાખી દેવાના મંત્રો ઋગ્વેદમાં આપેલા છે અને સ્ત્રીને વસ કરવા માટેના મંત્રો અને ઔપધો અથર્વ-વેદમાં આપેલા છે. જ્યાં બાળલગ્નો સામાન્ય હોય ત્યાં આ સર્વ સંભવી શકે જ નહિ. વૈદિક વિવાહમંત્ર પણ ઉંમરે પહોંચેલી કન્યાનું લગ્ન જ સૂચવે છે.

આંતરજાતીય લગ્નો ઉપર કોઈ જાતનો અંકુશ નહોતો એટલે વર અને કન્યા બન્નેને પસંદગીનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું વિશાળ રહેતું હશે. રમૂતિઓમાં જણાવેલાં અનુભોમ લગ્ન (જેમાં કન્યા કરતાં વરની જાતિ જામી હોય તે) અથવા પ્રતિભોમ (એથી ઉલટી જાતનો) લગ્ન એ સર્વ વિશે વેદોમાં કશું મળતું નથી. એટલે એવાં બંધન નહિ હોય એમ લાગે છે. આવા પ્રકારની છૂટને લીધે એટલે લગ્નમાં જાતિ બેદ ન હોવાને કારણે લગ્નમાં પસંદગીનું ક્ષેત્ર આજના કરતાં જરૂર વિશાળ હતું એમાં કશો શક નથી.

વેદના સમયમાં વિધવા વિવાહની પૂરી છૂટ હતી અને એમાં કોઈ

પ્રકારની નામેજી ગણાતી નહિ. અમુક હંમરની વિધવા જ ફરી પરણી શકે એવું પણ જાંધન નહોતું. મરણ પામેલા વરના પાસેમાં પાસેના સગાની સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનો રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. ચારકના નિરુક્તમાં આ રિવાજને ટેકો આપતાં લખ્યું છે કે 'દેવર (દીયર) શબ્દ કયા શબ્દમાથી ઉત્પન્ન થયો છે? એનું નામ એવું પાડવાનું કારણ એ છે કે એ દ્વિતીય વર—(દ્વિ—વર) છે. 'આમ 'દેવર' શબ્દની ઉત્પત્તિથી જ દીયર સાથેના પુનર્લગ્નનો રિવાજ સામાન્ય દશે એમ જણાય છે.

અથર્વવેદમાં એ સૂત્રો આપેલાં છે કે જોનો જાણ કરવાથી પરત્નોકમાં ખીજ પતિથી એ વિખૂટી પડે નહિ. આનો અર્થ એ જ કે પુનર્લગ્ન કરનાર સ્ત્રી નરકમાં જાય છે કે પતિ અને પતિના કુળને કસંક લગાડે છે એ વિચાર જ તે વખતે નહોતો.

ઋગ્વેદમાં એક ઠેકાણે એમ પણ લખેલું છે કે સ્ત્રીનો પતિ જતો રહ્યો હોય અને શોધ કરવા છતાં જડે નહિ કે જોને વિષે કોઈ પણ જાતનો પત્તો મળે નહિ તો સ્ત્રી ફરી પરણી શકે. દાક્ષના નવા કાયદા પ્રમાણે ત્યાગના મુદ્દા ઉપરથી સ્ત્રીને છૂટાછેડા લેવાની રજા આપેલી છે તેથી જ જાનની છૂટ ઋગ્વેદના સમયમાં હતી એમ જણાય છે. અથર્વવેદમાં એક કહી એવી છે કે “આદ્યાણ સિવાય સ્ત્રીને ફસ પતિ ચર્ચ ગયા હોય અને પછી આદ્યાણ એનું પાણિમદણ્ય કરે તો એ એકસો જ જોનો પતિ છે.” એક જ સ્ત્રીને એક પછી એક ફસ પતિ મરણ પામ્યા હોય એવો સંભવ નથી એટલે પતિ જીવના હોય તો પણ જોને છોડીને ખીજો પરણી શકાતો હતો.

વેદના સમયમાં બહુ પત્નીનો રિવાજ તો બહુ વ્યાપેલો હતો એમાં શક નથી. ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે બહુપત્ની ધરાવનાર પુરોહિતો વિષે ઉલ્લેખ છે, મૈત્રાયણી સંહિતામાં લખેલું છે કે મનુને ફસ પત્નીઓ હતી. કોઈ પણ રાજા યજ્ઞ કરવા ખેસે ત્યારે જોની ચાર રાણીઓ દાગર હોવી

જા જોઈએ એવો નિયમ હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તે પ્રતિજ્ઞાનું ચિહ્ન ગણાતું. શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે “યજ્ઞના ધોડાને પત્નીઓ અગ્નિયેક કરે છે કારણકે ઘણી સ્ત્રીઓ હોય એ એક પ્રકારનો વૈભવ છે.” ક્ષાત્રની માફક ક્ષત્રિયોમાં જ એ રિવાજ વધારે પ્રચલિત હતો. જોકે બ્રાહ્મણો શા માટે બે પત્ની ધરાવતા એ તૈતિરીય બ્રાહ્મણમાં સમજાવ્યું છે. વળી એક પુરુષની અનેક પત્નીઓ સંપીને રહેતી એમ માનવાને પણ કંઈ પ્રમાણ નથી. એક રચણે લખેલું છે કે “છર્પાંબોર સપત્નીઓની માફક બધી તરફથી મારી પાંસળાઓ જોરથી દબાવતી દુઃખ દે છે.”

બહુપતિના રિવાજ વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે વેદોમાં ઉલ્લેખ જડતો નથી. એક પતિ જીવતો હોય ત્યારે બીજો પરણી શકાતો પણ પહેલાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો પછી જ. એટલે એને છૂટાછેડા આપીને બીજું લગ્ન થઈ શકતું.

વેદોના અને ઉપનિષદોના સમય પછી કેટલે વખતે મહાકાવ્યો - મહાભારત અને રામાયણનો સમય આવ્યો તે જાણવું ઘણું મુશ્કેલ છે, અને વિદ્વાનોના પણ એ વિષે એક મત નથી. કદાચ વચ્ચે મેં કહ્યો વરસ થોડો ગયાં હશે, કારણ સમાજવ્યવસ્થામાં ઘણું ફરક દેખાય છે.

મહાભારતમાં એક રચણે પાંડુ રાજા કુંતીને કહે છે કે પ્રાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓ માટે લગ્ન જરૂરી ગણાતું નહોતું અને મરણમાં આવે તેની સાથે મંત્રબંધ બાંધી સ્વચ્છંદી જીવન ગાળી શકાતું. આ કથન વેદોના સમયને તો લાગુ ન જ પડી શકે, કારણકે એ વખતે તો હિંદમાં વસતા આર્યોમાં લગ્ન એક સામાજિક મંત્રના તરીકે સ્થાપિત થયેલું હતું. કદાચ ઐતિહાસિક સમય પહેલાંના મોટા કાળને માટે અથવા મોટા અનાર્થ જાતિઓ માટે આ દહેરામાં આવ્યું હોય.

વેદોમાં બહુ પત્ની વિષે અનેક ઉલ્લેખો જડે છે. પણ આ બે

મહાદાઓના સમયમાં તે કાવિઓમાં એ સામાન્ય રિવાજ થઈ પડ્યો હતો. દશરથ ગંગને સાડા ત્રણસો સ્ત્રીઓ હતી પણ રાણીઓ તે ત્રણ જ હતી એમ રામાયણમાં કહ્યું છે. આનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. ત્રણ પટરાણીઓ અને બાકીની સામાન્ય રાણીઓ કે માત્ર ત્રણ જ પગથેલી રાણીઓ અને બાકીની વગર પરણેલી ઉપપત્નીઓ એમ સમજવાનું? રાવણને એક દગ્ગર સ્ત્રીઓ હતી એમ પણ લખ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણનો નંબર સૌથી પહેલો છે - એમને સોળ દગ્ગર એકસો આઠ સ્ત્રીઓ હતી એમ કહેવાય છે. આ તે અવળત્ત અતિશયોકિત દશે - દશમ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રભુત્વ, મદરત્વ બતાવવા એમને આરડી મોટી સ્ત્રીસંખ્યાના સ્વામી બનાવ્યા હશે, કારણ પુરુષને ધણી સ્ત્રીઓ હોય એ એક પ્રકારનું જૂણ મનાતું.

એ જ સ્ત્રીને ધણી પતિ હોય એવો દાખલો તે માત્ર દ્રૌપદીનો જ છે - પણ મહાભારતના સૌથી મુખ્ય પાત્રોને લગતો હોઈ બહુ અગત્યનો ગણાય મહાભારતમાં એ જ હી દી છે, જેમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે કે “સ્ત્રીને એક સાથે બહુ પતિ હોય એ તે અમારા કુટુંબનો રિવાજ જ છે.” જે કે એમના પોતાના સિવાય મહાભારતમાં બીજો એવો દાખલો નથી.

આત્મજ્ઞાતીય લગ્નોનાં તે પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો બને મહાદાઓમાં છે. શાન્તનુ રાગ જેના થકી કુરુ કુળની ઉત્પત્તિ થઈ તે માછીની કન્યાને પ્રણયો હતો.

બાળવગ્નોએ હજી પણ દેખા દીધી નથી. સ્વયંવર સમયનું દ્રૌપદીનું વર્ણન અને એણે સભા વચ્ચે કરેલો કથુંનો તિરસ્કાર એ સર્વ જાણાવે છે કે સ્ત્રીની ઉંમર મોટી જ હતી. અબ્બુનું સુભદ્રા અને નાગકન્યા સાથેનું અને બીમનું હિડિંબા સાથેનું લગ્ન એ કોઈ બાળવગ્નોનાં સૂચક નથી.

મહાભારતનાં ઉપાખ્યાનોમાં આવતાં સાવિત્રી અને દમયંતી બન્ને સ્વેચ્છાથી વર પસંદ કરીને પરણ્યાં હતાં, એટલે નાની હંમરનાં હોઈ જ ન શકે. શુક્રાચાર્યની બ્રાહ્મણકન્યા દેવયાની પોતાને દૂબતી બચાવનાર થયાતિ રાજા - ક્ષત્રિય - સાથે સ્વેચ્છાથી પરણી હતી. અનુશાસન પર્વમાં 'સ્પષ્ટ લખેલું' છે કે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી જ કન્યાનું લગ્ન થઈ શકે. "સ્ત્રીપુરુષનો અકાળે સહવાસ એ કળિયુગનું સૌથી ખરાબ પરિણામ છે. પ્રાચીન સમયમાં તો કોઈ પણ પુરુષ પુખ્ત હંમર પ્રાપ્ત થયા પહેલાં સ્ત્રીનું નામ પણ જાણતો નહિ," એમ પણ એ પર્વમાં લખેલું છે. પણ હાલના સનાતનીઓની માન્યતાઓને અનુકૂળ થવા રામાયણમાં કેટલાક ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે.

મહાભારતના સમયની શરૂઆતમાં વિધવાવિવાહ અને નિયોગનો રિવાજ ચાલુ હતો. પતિ જીવતો હોય તો પણ સ્ત્રીથી બીજું લગ્ન થઈ શકતું. નજી રાજાનો પત્ની ન મળ્યો ત્યારે દમયંતીના પિતાએ એનો ફરી સ્વયંવર રચ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરે ઘૂતમાં દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી અને હારી ગયા ત્યારે દુર્યોધને દ્રૌપદીને દોરવોમાંથી કોઈને 'પતિ' તરીકે પસંદ કરવા કહ્યું હતું. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ અને વાલીની વિધવા તારાએ પોતપોતાના દિયર સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં તે સામે આદર્શરૂપ આર્ય રાજા ગણાતા રામે વિરોધ કર્યો નહોતો અને એવાં લગ્ન કરનાર વિભીષણ તથા સુગ્રીવ સાથે આજીવન મૈત્રી રાખી એમને પોતાના રાજ્યાભિષેકમાં આમંત્રણ આપ્યું હતું અને સ્વર્ગારોહણ વખતે પણ છેલ્લી સુલાકાત માટે બોલાવ્યા હતા. સુગ્રીવ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યો પછી તારા લક્ષ્મણને કહે છે કે "હે પરંતપ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ સુગ્રીવને પવિત્ર કીર્તિ, નિષ્કંટક વાનર રાજ્ય તથા રુમા અને હું પ્રાપ્ત થયાં છીએ." *

કવિ ગિરધરજીનું શુદ્ધરાતી રામાયણ^૧ અનુસાર તો રામે ૪ તારાને સુગ્રીવ સાથે અને મદોદરીને વિભીષણ સાથે લગ્ન કરવા આજ્ઞા કરી હતી.^૨

અરે તારા સુગ્રીવને વર, દુગ્ધ રહેશે સત્ય પ્રમાણ,
મુગ્ધ આજ્ઞાએ પતિવ્રત તારું નહિ બાળે નિરવાણ;
દોષને નહિ કરે નિંદા તારી, માટે વચન મુગ્ધ પાળ,
પછી સુગ્રીવને તે તારા સોંપી નંખાવી છે વરમાળ.^૩

x

x

x

રામ આજ્ઞાએ મદોદરી વરી વિભીષણને ત્યારે,
વરતીયો જય જયકાર, સહુ દરખી પ્રજા પુરમાંહે^૪

આપણે ત્યાં સામાન્ય માન્યતા છે કે રામે પોતે ૪ આ બંને લગ્ન કરાવ્યા હતાં તે આ રામાયણને આધારે હશે, અને કવિ ગિરધરે પણ

૧ “આ રામાયણ એકલા વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી કવિએ બનાવ્યું” નથી પણ તેની સાથે હનુમન્નાટક, અગ્નિપુરાણ, વલ્લુપુરાણ વગેરેનો પણ સાર લીધો છે x x દિલ્લીમાં હુસરીદાસજીએ લગભગ ૧૨૦૦ સંવાદ, યાજ્ઞવલ્કય - સરદાનનો સંવાદ અને કાલ્યુશ્નની મહાનો સંવાદ મેળવીને રામાયણ કરેલી છે તેમાથી પણ ગિરધરે સાર લીધો છે” (કવિ ગિરધરજીવ રામાયણની સરતા સાહિત્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ કરેલી ત્રીજી આવૃત્તિને અંતે ઉત્તરકાંડ અધ્યાય ૧૧૨, પૃષ્ઠ. ૭૩૬માં કવિએ પોતે જણાવ્યા મુજબ તથા જુઓ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬.)

૨ જે કે મૂળ વાલ્મીકિરૂપ રામાયણમાં આગ નથી અને ગિરધરજીવ રામાયણ એ મજ્જિ પાછળનો ગ્રંથ ગણાય એ માદ રાખવું પડે.

૩ કિર્તિધાસાંડ અધ્યાય ૭, ક્રંક ૧૩, ૧૪

૪ શુદ્ધકાંડ અધ્યાય ૫૧, ક્રંક ૧૬ કવિ ગિરધરજીવ રામાયણના હસ્તાક્ષરની પ્રત ઉપરથી છપાવનાર સરદા સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય.

પોતાના મગજમાંથી ઉપજીવીને નહિ પણ પોતે લખવાના સાધન માટે વાંચેલાં કેઈ પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી આ વસ્તુ લીધી હશે એમ માની શકાય. જો કે તારા અને સુગ્રીવના લગ્નની જાણતમા એ કહે છે કે દેવ સિવાય ખીલું કેઈ આવું કરે તો તે નરકમાં જાય. પણ અત્રે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે 'દેવ' આવું કરે તેને આપણે ચોખ્ખું ગણ્યું છે.

સૂત્રો, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોનો સમય

ધર્મસૂત્રો અને ગૃહ્યસૂત્રોમાં લગ્નને નિયમોઅ તે દાયદાથી બંધાયેલી સંસ્થા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. લગ્નના આઠ પ્રકાર — બ્રાહ્મ, આર્ષ, મૌનપત્ય, દેવ, ગાંધર્વ, આશુર, રાક્ષસ અને પૈશાચ વિશે બધાં સૂત્રોએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ આઠ પ્રકારની વિગતવાર વ્યાખ્યામાં હિતરવાની જરૂર નથી. પણ એ ઉપરથી સ્ત્રીની પદવી વિશે ખ્યાલ આવે છે. પહેલા ચાર પ્રકારમાં કન્યાનું પિતા દાન કરે છે. ગાંધર્વ લગ્નમાં માત્ર વરકન્યાની પરસ્પર પ્રેમભાવની જ જરૂર હતી, અને કોઈ પ્રકારનો વિધિ કરવામાં આવતો નહિ. આવા માત્ર સહવાસનો જ સંબંધને લગ્ન તરીકે સૂત્રકારોએ પૂરેપૂરો માન્ય રાખ્યો છે. સૂત્રકાર બૌદ્ધાયન કહે છે કે એ જ પ્રકાર સર્વ માટે યોગ્ય છે કારણ કે “એ પરસ્પરના અનુગમન ઉપર રચાયેલો છે.” જેની આજે શ્વેતચરિત સમાજમાં ખૂબ નિંદા થાય છે એ રત્નેદ્રલગ્નને આ સૂત્રકારે સૌથી યોગ્ય લગ્ન ગણ્યું છે. — આજનાં રત્નેદ્રલગ્નોમાં તે વિધિ પણ થાય છે. પણ ગાંધર્વલગ્નમાં તે પણ નહોતી. બૌદ્ધાયન એમ પણ કહે છે કે આશુર વિવાહ એટલે જ્યાં કન્યાને પૈસા આપી ખરીદવામાં આવે તે સાચો વિવાહ જ નથી, અને આ પ્રમાણે ખરીદેલી સ્ત્રી સાચી પત્ની નથી. ધાર્મિક દ્રષ્ટિઓમાં ભાગ લેવાનો એ સ્ત્રીને અધિકાર નથી અને એને દાસી જેવી જ ગણવી જોઈએ. લોભ ખાતર કન્યાવિક્રય કરનારનો બૌદ્ધાયન પૂરો તિરસ્કાર કરે છે અને કહે છે કે એવા મનુષ્યો અનંત નરકયાનના ભોગવશે.

કન્યાનાં સર્ગાને સસ્વાસ્થ્યથી દરોવી એનું હરણ કરવામાં આવે તે રાક્ષસવિવાહ અને જીંધતી કે નશાથી બેભાન બનેલી કન્યા ઉપર

બળાત્કાર કરવો એનું નામ પૈશાચવિવાહ કહેવાતો. આ બંને પ્રકાર સ્ત્રીની અપ્રમ દશાના સૂચક છે. પૈશાચ વિવાહ તો લગ્ન કહેવાય જ કેવી રીતે? રાક્ષસ વિવાહમાં સ્ત્રી એ રાત્રી પાસેથી બેરબુલમથી પકાવી લેવા જેવી મિલકત છે એ બાનના રહેલી જ છે.

બહુપત્નીનો વિવાહ આ સમયમાં પ્રચલિત હશે એમાં શક નથી. બ્રાહ્મણને એક સ્ત્રી પોતાની જ્ઞાતિની અને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય જ્ઞાતિની એક એક એમ ત્રણ સ્ત્રી પરણવાની છૂટ હતી. એ પ્રમાણે ક્ષત્રિયને પણ એક પોતાની જ્ઞાતિની અને એક વૈશ્યની સ્ત્રી પરણવાની રજા હતી. શ્દ્ર સ્ત્રી સાથે વૈદિક મંત્રાચાર સિવાય લગ્ન કરનાની અનુમતિ કેટલાક સૂત્રકારો આપે છે. એટલે શ્દ્ર સ્ત્રીઓને રખાત તરીકે રાખવાની રજા હશે.

વેદના અને ગમાયણ તથા મહાભારતના સમયમાં વિધવાવિવાહ જેટલા સરળ હતા તેના સૂત્રોના સમયમાં નહોતા. વિધવાની ઉંમર, સામાનિક રિયતિ એ બધું લક્ષમાં લઈ સૂત્રકારો અમુક સંજોગોમાં પુનર્લગ્નની છૂટ મહેરબાનીની રાહ આપે છે. પુનર્લગ્નથી થયેલા પુત્રના અધિકારો ઉપર પણ અંકુશ મૂકવામાં આવેલા દેખાય છે.

વિધિ સહિતના વિધવાવિવાહ અથવા પુનર્લગ્ન પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવવા છતાં આજે આપણે જોને બહુ દલકો વિવાહ ગણીએ તે નિયોગ * (દિયગદુ) તેની સામે કેટલાક સૂત્રકારોએ યોગ્ય વિરોધ દર્શાવ્યો નથી. પહેલા પતિના મરણ પછી છત્રી બાર મહિનામાં પુત્રોત્પત્તિ અર્થે ગુરજનની આજ્ઞાથી પતિના ભાઈ, અથવા તેના અભાવે પતિના સર્પિડ અથવા સગોત્ર પુરુષ સાથે નિયોગ કરવાનું ઘણાખંડ સૂત્રકારો નોંધે છે. નિયોગ માત્ર પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ધર્મ

* સ્મૃતિકારો આને નિયોગ કહે છે. આવો સંજોગ બાધનાર સ્ત્રીને 'નિયુક્તા' અને પુરુષને 'નિયુક્ત' કહેવામાં આવ્યા છે. (જુઓ મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯, સ્ત્રોત ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, વ.)

શકતો, મિલકતની આશાએ નહિ. હિંદુ દેટલાક સૂત્રકારો કહે છે કે સ્ત્રીને ખોરાકીપોષાકી પહેલા પતિની મિલકતમાંથી મળતાં જોઈએ.

નિયોગના પ્રાચીન રિવાજને માળખાના સૂત્રકારોએ અને મનુ-સ્મૃતિકારે પણ નાપસંદ કરવાનું જ વલણ દર્શાવ્યું છે. (“નિયોગ” અંગે શાસ્ત્રોના મત માટે જુઓ, મદ્રામદ્વોપાધ્યાય દાણેકૃત દિરેટરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર, વોલ્યુમ ૨ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ. ૫૯૬-૬૦૭)

સ્ત્રીની પદવી નીચી હોવાને કારણે જાણકારોના રિવાજ ધર્મસૂત્રોના સમયમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો. કન્યા લગ્નમાં પહેલાં વગર કરતી હોય ત્યારે જ એનું લગ્ન કરી દેવાનું દેટલાક સૂત્રકારો કહે છે ! એટલે ચાર પાંચ વરસની છોકરીને પરણાવી દેવાતી દશે એમ માની શકાય. ગુણવાન વર ન મળે તો ગુણહીનને પણ પરણાવી દેવી પણ કન્યાને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી કુંવારી રાખવી નહિ એવો સૂત્રકાર વસિષ્ઠનો મત છે.

કન્યા આટલી નાની હોય એટલે વેદના સમય માફક મેળે વર પસંદ કરવાનો સવાલ તો રહેતો જ નથી. જાણકારોના રિવાજને લઈ કન્યાની સંમતિનો પ્રશ્ન પણ ઉભો થતો જ નથી. બધા જ સૂત્રકારો કન્યાનું ‘દાન’ કરવા વિશે જ લખે છે. ‘ગાંધર્વવિવાહ’ એટલે જેમાં વરકન્યા પરસ્પર પસંદગીથી વિધિ સિવાય લગ્ન કરે તેને બધા સૂત્રકારો ઉચ્ચ પ્રકારનો વિવાહ ગણતા નથી, એટલે અનુમાન કરી શકાય કે લગ્ન માત્ર વડીલોની ઇચ્છા મુજબ જ થતાં હશે.

શ્રુદ્ધિસૂત્રોમાંના વિવાહવિધિમાં કન્યા કાર્યકર તરીકે કશો ભાગ લેતી જ નથી. એને એક પણ મંત્ર બોલવાનો નથી કે વરની સલામતી વિના એક પણ ક્રિયા કરવાની નથી. ‘કન્યાદાન’ શબ્દ જ જણાવે છે કે સામાન્ય વરતુની માફક પુત્રી એ પણ દાન કરવાની વસ્તુ હતી. અગ્નિની પ્રદક્ષિણા વખતે તેમ જ સપ્તપદી અને અશ્વારોહણ વિધિ વખતે એ સ્વતંત્ર ચાલતી નથી. વર એને દોરે-છે. લાગ્ય હોય એનો બાઈ અને વર બન્ને

મળાને કરાવે છે, અને એણે આ સમયે તેમ જ દુવના તારાના દર્શન વખતે કરવાની પ્રાર્થના એના વતી અને વર બોલે છે. એટલે લગ્નમાં કન્યાને સ્વાતંત્ર્ય બિલકુલ નહોતું એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

સૂત્રો પછી સ્મૃતિઓનો સમય આવે છે. સામાન્ય જનતાને ધર્મ-સૂત્રો અને ગૃહ્યસૂત્રો વિષે નહિ જેવી ખગર હોય છે. પણ સ્મૃતિઓનું નામ તો સૌ જણેલાં માણસોએ સાંભળ્યું હોય છે. આપણે આજનો જીવનક્રમ નહીં કરવામાં સ્મૃતિઓનો આધાર હંમેશાં લેવાય છે. અને હિંદુ કાયદો પણ સ્મૃતિઓ ઉપરથી જ રચાયેલો છે. લગ્નને નિયમબદ્ધ કાયદાએ માન્ય દરેલી વસ્તુ તરીકે સ્મૃતિઓએ જ ગણ્યું છે.

સ્મૃતિ વિષે વાતો કરનારાં, વાંચ્યા વગર જ એમના પ્રત્યે અહોભાવ ધરાવનારાંની જાણ માટે કહેવું જોઈએ કે સ્મૃતિઓ એ ગીતા જેવાં આધ્યાત્મિક ગોષ્ઠ ધરાવતાં પુસ્તકો નથી, રામાયણ કે મહાભારત માફક અવનારધારી પુરુષોની જીવનકથા પણ નથી. એમાં તો મુખ્યત્વે આચારધર્મોના નિયમો જ છે. ફાતણ કરવાથી માંડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીના દરેકે દરેક કામ માટે એમાં સૂચનાઓ છે. ત્રીણવટ તો એટલી બધી છે કે ઘોખીએ કપડાં ત્રીંકવાં નહિ અને જીરુ જીરુ ધરાડોનાં કપડાં સેજ-સેજ ન કરવાં એમ પણ મનસ્મૃતિમાં લખ્યું છે! રાજનીતિ અને કાયદાની કલમો છે ને સાથે રોજીંદી ક્ષુલ્લક બાજતો જેવી કે માથું કેમ ખંજવાળવું તે વિષે પણ આજ્ઞાઓ આપી છે !

મનુસ્મૃતિની દૃષ્ટના મુજબ બ્રહ્માએ પોતાના શરીરના બે ભાગ કરી એકમાંથી પુરુષ બનાવ્યો અને બીજામાંથી સ્ત્રી બનાવી. એટલે પ્રિરતી ધર્મ માફક પૃથ્વીની ઉત્પત્તિના વખતથી જ સ્ત્રીને ઉતરતી ગણવામાં આવી નથી. પણ સમાનતા ત્યાં જ પૂરી થાય છે. જાતકર્મ, નામકર્મ, વગેરે જે સોળ સંગકારો ઉચ્ચ ગણાતી યાતિઓને કરવાના હતા તેમાંથી સ્ત્રીને માત્ર વિવાહસંસ્કાર વૈદિક મંત્રો સાથે કરવો, બાકીના મંત્રો વગર

કરવા એમ મનુએ દર્શાવ્યું છે. ઉપનયન સંસ્કાર નો સ્ત્રીને કરવાનો જ નહોતો. કાશ્ય 'ઉપનયન' (=સર્વ જાતું) તે શુરુને ત્યાં જણાવ્યા બાજકને સર્વ જાત માટેનો સંસ્કાર હતો, પણ સ્ત્રીને શિક્ષણની જરૂર મનુએ ગણી નથી. એ કહે છે કે સ્ત્રીને માટે તો પતિગેવા એ જ શુરુને ત્યાંના વાસ અને વેદાધ્યયન બરાબર છે, અને ધર્મશાસ્ત્ર એ જ હોમહવન છે. આમ, છતાં એક જગ્યાએ પોતે જ દર્શાવે છે કે મંત્રોનું જ્ઞાન ન હોવાથી સ્ત્રીઓ અધર્મી અને જુદી થાય છે !

મન નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । એ વાક્ય લખી મનુ
ભગવાને સ્ત્રીજાતિને કાયમને માટે ખૂબ ઉચ્ચ સ્થાન આપી દીધું છે,
 એમ આપણી સામાન્ય માન્યતા છે. એ કે મનુ કહે છે કે વડીલો, બાઈઓ, પતિ, દિયર, વગેરેએ સ્ત્રીને પૂજ્ય ગણવી અને શ્રદ્ધાગારવી. જ્યાં સ્ત્રીની પૂજા થતી નથી ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દુઃખી હોઈ, નિસાસા નાખે તે જટ નાશ પામે છે અને જ્યાં એ શુભી હોય તે જલદી વૃદ્ધિ પામે છે એમ કહી સ્ત્રીની પદવી ઊંચી કરી છે, જેથી આપણે આનંદ પામીએ. પણ તરત જ આપણે આનંદ જોડી જાય એવા સ્ત્રોતો આપે છે. કાશ્ય એ સ્ત્રોતોમાં જ જણાવ્યું છે કે સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખવા માટે એની ધરણી, કપડાં અને ભોજનથી પૂજા કરવી — ખાસ કરીને ઉત્સવ સમારંભોમાં. આનો અર્થ તો એ જ થાય છે કે સ્ત્રીને ઢીંગલી પેડે ગણવારવી. અને ખાવાનું તો ઘરમાં દાસદાસી કે પશુ-પક્ષીને પણ અપાય તો સ્ત્રીને તો આપવું જ પડે.

જ્યાં પતિ પત્નીથી અને પત્ની પતિથી સંતુષ્ટ રહે ત્યાં સદા કલ્યાણ હોય છે, એ લગ્નચરણનો ઊંચો આદર્શ રહ્યો ક્યાં પછી તરત જ મનુ કહે છે કે “સ્ત્રી પતિનું મનરંજન ન કરી શકે તો એ લગ્નમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી.” એટલે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્ત્રીએ પતિની નજરમાં આકર્ષક થવું એ જ બાવાર્થ ચેતવ્યો છે. પ્રજાની વૃદ્ધિ દરે

માટે સ્ત્રીને પૂજ્ય ગણવી એમ પણ કહ્યું છે. આમ જિંવા આદર્શોની દ્રષ્ટિનાને વેગ આપી મનુ આપણને ફરી નીચાં પછાડે છે.

કાયદામાં સ્ત્રીને મિલકત બાબતમાં આજે જે અન્યાયો થઈ રહ્યા છે તેનું મૂળ મનુસ્મૃતિ અને બીજી સ્મૃતિઓ છે. જો કે સ્ત્રીધન બાબતમાં કેટલાક હકો આપેલા છે, જે આજે પણ કાયદામાં માન્ય છે. પણ એકંદરે સ્ત્રીની સ્વતંત્ર મિલકત હોય તે બાબતમાં સ્મૃતિકારોનો વિરોધ જ છે. બાપો, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણે પોતાની સ્વતંત્ર મિલકત ધરાવી શકે નહિ એમ મનુ કહે છે. મિલકતમાંથી જાતણ રાખવા ઉપરાંત આ શબ્દોમાં સ્ત્રીને શદ્ર દાસની બરાબર ગણી છે એ નોંધવા જેવું છે. બીજી પણ અન્ય જગાએ એ મુજબ સ્ત્રીને હલકી પદવી આપી છે. જોકે પાછું એક સ્થળે એમ પણ લખ્યું છે કે મતાનોત્પત્તિ, ધર્મકાર્યો, સેવા અને ઉચ્ચ લક્ષણો એ સ્ત્રીના ગુણોને લઈ સર્ગ સ્ત્રીને આધીન છે.

નાનપણમાં બાપના, યુવાવસ્થામાં પતિના અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રના ત્રાસમાં રહેવું, પણ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રપણે કદિ પણ વર્તવું નહિ, તેમ જ એ ત્રણે અવસ્થામાં ઘરમાં પણ કોઈ કામ સ્વતંત્ર રીતે કરવું નહિ, સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાયક જ નથી એમ મનુ બાર દર્શ કહે છે.

મનુની માન્યતા મુજબ વડીલોએ પરણાવેલા પતિની સ્ત્રીએ જિંદગી સુધી સેવા કરવી અને એ જ પતિ એના આ લોક ને પરચોકના સુખનો દાતા છે. સ્ત્રીના પતિ પ્રત્યેના ધર્મો વર્ણવતાં એ કહે છે કે :—

નિશીલ. કામટ્થો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

અપચર્ચઃ સિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવવત્ પતિઃ ॥

(આનિચ્છીન, વ્યભિચારી કે એક પણ ગુણ વગરનો પતિ હોય તો પણ તેને સાધ્વી સ્ત્રીએ દેવ ગણી પૂજવો.) આવા પતિ તરફ સહેજ પણ અણગમો બતાવે તો એને ઘરણાંગોઠાં છોટારી લઈ ત્રણ મહિના સુધી કોડી મૂકવાનો પતિને હક આપ્યો છે.

સ્ત્રીઓ માટે પતિએવા સિવાય બીજો કોઈ યશ, વ્રત, ઉપવાસ જરૂરી નથી ગણવા. વળી સ્ત્રીને જો સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તો એણે શ્રવતા કે મરેલા પતિને અગ્નિય એવું કશું જ કરવું નહિ એમ મનુ માને છે.

મનુને સ્ત્રીમાં અવિશ્વાસ તો ખૂબ જ હતો એમાં કશો શક નથી. કુળની શુદ્ધિ ઇચ્છનારે રાત દિવસ સ્ત્રીની યોગી કરવી એમ એ વારંવાર કહે છે. પુરુષ એનું ગ્લણ કરવા અશક્ત હોય તો એણે સ્ત્રીને દિસાખ-કિતાખ, રસોડું, કાઠાર અને બીજા મરકામમાં પરોરાયણી રાખવી, એટલે એનું મન બીજે બંધે નહિ, એમ એ સૂચવે છે. સ્ત્રી રૂપ જોતી નથી, ઉમર જોતી નથી — કોઈ પણ પુરુષને જુએ કે તરત ગોલ્દિન ચર્ધ જર્ધ વ્યભિચાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે, ધભાએ જોનો સ્વભાવ જ એવો ધજો છે એમ એ માને છે. મનુના કહેરા પ્રમાણે સ્ત્રીનાં ખાસ લક્ષણ તે પડી રહેવાનો અને શયુગાર સગવાનો શોખ, અપવિત્ર વાસના, ક્રોધ, દિસા, દ્રોહજાવ અને દુરાચરણ છે. રાત્રપુરુષોને મનુએ આગ્રા કરી છે કે ગ્રુમ વાત કરતી વખતે, મૂઠ, મૂઘાં, આધળા, બહેગં, પોપટ વ. એમકણાં પડી, સ્ત્રી, મ્યેચ્છ, રોગી અને કૂળડો એટલાને દૂર રાખવાં. કારણ પોપટ વ. વગરસમત્યે જાની વાતો બહી જાય છે, અને તેમાં ય સ્ત્રીઓ વિશેષ કરીને !

પતિ સાળા વખતથી પરદેશ ગયો હોય અથવા એણે બીજી સ્ત્રી કરી હોય તો સ્ત્રીને ફરી પરણવાની છૂટ આપી છે. પણ ચિત્તભ્રમવાળા, પાપી, નપુસક, કે ખરાગ રોગવાળા પતિનો ત્યાગ કરવાની મનાઈ દરમાવી છે.

સ્મૃતિઓ મોટેભાગે બાળસંનનું સમર્થન કરે છે. મુખ્ય સ્મૃતિકાર મનુના મત મુજબ ત્રીસ વર્ષના પુરુષે બાર વર્ષની અને યોવીસ વર્ષના પુરુષે આઠ વર્ષની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું. સ્વધર્મમાં વિદ્ય આવતું હોય તો આઠ વર્ષથી નાની કન્યાને પણ પરણાવી દેવી એમ મનુ લખે છે. પણ યોગ્ય વરને અજાણે છૂટ મૂકવામાં આવી છે અને કહે છે કે ચારિત્ર્યહીન

પુરુષ સાથે કન્યા પરણે તેના કરતાં પિતાના ઘરમાં જીવનભર કુમારિકા રહે તે શ્રેયસ્કર છે. પુત્રી માટે થોડા વર પિતા ન શોધી શકે તો વયમાં આવેલી કન્યાએ મેળે શોધી લેવો એમ પણ કહે છે.

વિધવાવિવાહ સંબંધી સ્મૃતિકારોના મત બહુ જ જુદા જુદા છે અને મનુના જેટલો અનિશ્ચિત મત તો કોઈ નો જ નથી. મનુસ્મૃતિના પાંચમા અધ્યાયમાં મનુ ફરી ફરીને કહે છે કે વિધવા સ્ત્રીએ મૃત પતિના નિષ્ઠા રાખવી અને બીજા પુરુષનું નામ સુદ્ધા દેવું નહીં. એમ પણ કહે છે કે જે સદ્ગુણશાળી સ્ત્રી પતિના મૃત્યુ પછી પવિત્ર રહે તેને પુત્ર ન હોય તો પણ એ મોક્ષ પામે છે. વિશેષમાં કહે છે કે જે સ્ત્રી પુત્ર મેળવવા માટે બીજા પુરુષનો સમાગમ કરે છે તે પોતાની જાતને કલકિત કરે છે અને સ્વર્ગે જવાની તક ગુમાવે છે. એ પ્રમાણે મેળવેલાં સંતાન કાયદેસર ન ગણાય એમ પણ મનુ કહે છે. સદ્ગુણી સ્ત્રીને કોઈ પણ સંજોગોમાં બીજો પતિ કરવાની પરવાનગી આપી નથી એમ એ માને છે. પુનર્લગ્ન અને નિયોગ બંને રિવાજોને એકસરખો તિરસ્કાર ફરી એને પણ એને લાયકનો મનુ ગણે છે.

આમ વિધવાવિવાહનો અનેક વખત તિરસ્કાર કર્યા પછી એકા-એક પુનર્લગ્નથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની કુટુંબમાં પદવી કેવી હોય તે વિષે ચર્ચા કરી છે. પોતાના પિતાની તેમ જ એની માતાના પડેલા પતિની મિત્રકત ઉપરના અધિકાર વિષે પણ વિવેચન કર્યું છે. સાત્ત્વસ્થિતિમાં પણ વિધવા સંબંધી એક બીજાથી વિરુદ્ધ અસંગત વિચારો જતાંબા છે.

આવાં પરસ્પર-વિરોધી-વચનો-માટે એક જ ખુલાસો હોઈ શકે. પ્રાચીન દાળથી આવતા આવતા રિવાજ મુજબ સ્ત્રીને મળતી પુનર્લગ્નની છૂટ અને સ્મૃતિઓના સમયમાં પ્રાહ્મણ્યોએ એના ઉપર મૂકેલા અંકુશ એ જે વચ્ચે સ્મૃતિકારો જોલાં ખાય છે, અને એમાંથી કોને ખર્ચ ગણવું તે નક્કી કરી શકતા નથી.

સ્મૃતિઓના સમયમાં બહુપત્નીના શિવાજ નો ખૂબ જ વ્યાપેયો હતો તેમા કશો શક નથી. જધા જ સ્મૃતિકારો બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓને એક ક્રમના વધારે પત્ની કરવાની અનુમતિ આપે છે, અને કેટલાક વૈશ્યોને પણ એવી રજા આપે છે. શત્રોને પોતાની જાતિ બદલ પરણવાની છૂટ નહોતી. પણ જાતિની અંદર એકથી વધારે સ્ત્રી ન પરણાય એવું બંધન કેઈ ઠેકાણે હોવાનું નથી. એક પુરુષની જુદીજુદી પત્નીઓ અને તેમના પુત્રોની સામાજિક પદવી અને કાર્યદેસરના હક વિશે સ્મૃતિકારોએ વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. પત્ની વ્યક્તી, દુરાચારી, મનના વગરની, પતિની મરજી ન સાચવનારી, રોગી, મારદણ્ણી કે ઉડાઉ હોય તો એને છોડી બીજી સ્ત્રી પરણવાની પ્રુરુષને રજા આપી છે. મનુ આજ્ઞા કરે છે કે વંધ્યા સ્ત્રી ઉપર લગ્ન પછી આઠ વર્ષે, જેનાં બાળક મરી જતાં હોય તેના ઉપર દસ વર્ષે અને માત્ર દીકરીઓની જ માતા હોય એવી ઉપર અગિયાર વર્ષે બીજી સ્ત્રી લાવવી, પણ લડકણી બંરી ઉપર તો તરત જ લાવવી ! જૂની સ્ત્રી ગુરસે ચર્મ પરમાંથી ચાલી જવા માગે તો તેને દોરડાથી બાંધી રાખવી અને તેજ ન બની શકે તો કુટુંબીઓની હાજરીમાં બહેર રીતે કાઢી મૂકવી એમ પણ આજ્ઞા કરી છે !

સ્ત્રીનું મનુષ્ય તરીકે જુદું અસ્તિત્વ જ ગણાતું નહિ તો પછી નાગરિક તરીકે ગણાવાનું માન તો ક્યાંથી જ હોય ? પુરુષના દૈનિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી ફારસી તેમ જ બાળક ઉત્પન્ન કરનાર, યંત્ર એટલી જ સ્ત્રીની પદવી હતી સ્ત્રીનો વાંક પડે તો દોરડાથી અથવા ચીરેલા વાંસથી એને મારવાનો પતિને અધિકાર સ્મૃતિકારોએ આપ્યો છે ! સ્ત્રી આ બાબતમાં પુત્ર અને શુદ્ધામની બરાબર હતી.

ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં સ્ત્રી ‘સહધર્મિણી’ તરીકે પુરુષની સાથે બેસતી. પણ એને સ્વતંત્ર રીતે અગ્નિહોમ કે કાર્ધ પણ જતનો યજ્ઞ કરવાની સત્તા ન હતી. જો એ પ્રમાણે કરે તો એ મરણ પછી જરૂર નરકમાં જાય એમ લખેલું છે. સ્ત્રીએ ગેજે કરેલા યજ્ઞમાં બોજન લેવાની

બ્રાહ્મણોને મનાઈ કરી છે. જેના કુટુંબમાં પુરુષ ન હોય એવી સ્ત્રીના હાથની બિક્ષા પણ બ્રાહ્મણને ખપે નહિ.

પુરાણોમાં અનેક પ્રકારના દૈવી ચમત્કારોની વાતો આવે છે જે સાચા ધર્મને બદલે અંધશ્રદ્ધા તરફ જનતાને દોરવાનું કામ કરે છે. તે ઉપરાંત અનેક રથને સ્ત્રીને માત્ર પુરુષના આકર્ષણનું સાધન ગણવામાં આવી છે. કોઈ ઋષિના તપનો ભંગ કરવો હોય તો યુવાન સુંદર સ્ત્રીને એની આગળ નાચ કરવા મોકલવામાં આવતી. અને એ હાવભાવ સહિત અંગોનું પ્રદર્શન કરી તપમાં ભંગ પાડતી.

પુરાણોની કથાઓ ઉપરથી જણાય છે કે ‘રાક્ષસવિવાહ’ એટલે કન્યાનું દરજી કરીને પરણવાની પદ્ધતિ બહુ જ પ્રચલિત હતી. શ્રીકૃષ્ણે રુકિમણીનું દરજી કર્યું હતું. એમના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ને વજ્રનાભ નામના દાનવની કન્યા પ્રભાવતીનું દરજી કર્યું હતું. રાજકારણી હેતુઓથી રાજકુટુંબોના સંતાનોનાં લગ્ન કરવાનો રિવાજ યુરોપમાં છેક પહેલા મહાયુદ્ધ સુધી હતો. આવો રિવાજ આપણે ત્યાં પણ હશે એમ પુરાણોની ધણી કથાઓ ઉપરથી જણાય છે. દાનવોને ઉસ્કેરી એમની સાથે લડાઈ કરવી અને લડાઈમાં તેમને હરાવવા એ હેતુથી ઇન્દ્રે પ્રદ્યુમ્ન પામે દાનવ વજ્રનાભની કન્યા પ્રભાવતીનું દરજી કરાવ્યું હતું.

આમ હોવા છતાં એકંદરે સ્મૃતિઓ કરતાં પુરાણોની કથાઓ સ્ત્રીને લગ્નની બાબતમાં ધણી વધારે છૂટ આપે છે. સાવિત્રીની માફક શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની સખીઓ સાથે વનમાં જાય છે ત્યાં શિકારે આવેલા યયાતિ રાજા ઉપર મોહિત થઈ જાય છે. પોતે જ લગ્નની માગણી કરે છે; અને બન્નેની ઝાતિ જુદી હોવા છતાં પોતાના વિચારમાં દૃઢ રહી યયાતિ જીડે પરણે છે. એ બ્રાહ્મણ કન્યા હતી અને રાજા ક્ષત્રિય હતો તે વસ્તુ એને બાધક લાગતી નથી.

પુરાણોના સમય સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ પછીનો હોવા છતાં એમાં

બાળકનો બાપ છે. આંતરગતીય લગ્ન અને વિધવાવિવાહ બાળનમાં પણ ઉદાર વિચારો દર્શાવેલા છે. શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર, પ્રખ્યાત યાદવ કુળમાં જન્મેલાં પ્રદ્યુમ્ન, તેની પણ પદેશી સ્ત્રી માયાવતી નામની એક દાનવ વિધવા હતી. પણ સ્ત્રીગતિની પદવી નીચી દરનાર બહુ પત્નીનો વિચાર તો પુષ્કળ વ્યાપેલા હતા. શ્રીકૃષ્ણનો દાખલો તો બહુતો છે.

સૌભારિ નામના ઋષિ રાજા માંધાનાની પત્નિ દન્વાઓને પરણ્યા હતા એમ એક પૌરાણિક કથામાં લખ્યું છે. દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની બંધી જ - સત્તાવીસ દન્વાઓને ચંદ્રમાં જોડે પરણાવી હતી. રાજાઓમાં એકથી વધારે સ્ત્રીઓ હોય એ સામાન્ય નિયમ જવું હતું.

એક સ્ત્રીને એકથી વધારે પતિ હોય એવો દાખલો આખા પ્રાચીન સમયમાં ગાત્ર દ્રૌપદીનો છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પણ વિષ્ણુ-પુરાણમાં એક સ્થળે લખેલું છે કે જન્મે પ્રયેતસને પ્રસન્ન કરવા સોમે પોતાની દન્વા ભરીપાને એ જન્મે જોડે પરણાવી. દક્ષ પતિ ધરાવનાર એક સ્ત્રી વિશે પણ એ જ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે.

દૌરિદ્ય અર્થશાસ્ત્ર એ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ને આશરે લખાયેલો ગ્રંથ છે. એટલે ઊભું જે પ્રાચીન પુસ્તકો આપણને મળે છે તેના પ્રમાણમાં એ ઘણું નવું ગણાય. તેમ જનાં આજથી બે હજારથી વધારે વરસ ઉપર લખાયેલું તો ખરું જ. તો પણ એમાં લગ્નને ધાર્મિક સરકાર નહિ પણ સામાજિક કરાર રૂપે ગણ્યું છે. પતિ અને પત્ની બંનેની પદવી દાખલામાં ઠેવી ગણાય તે સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે.

એકથી વધારે પત્ની કરવાની દૌરિદ્ય અર્થશાસ્ત્ર છૂટ આપે છે, પણ પત્નીની સંખ્યા મુકરર કરી નથી. પુરુષને ગમે તેટલી સ્ત્રી પરણવાની છૂટ છે કારણ કે સ્ત્રીના જીવનનો મુખ્ય હેતુ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા તે જ છે એમ દૌરિદ્ય કહે છે.

બીજી તરફ એણે સ્ત્રીને પણ એક પતિને છોડી બીજો કરવા અમુક સંજોગોમાં રજા આપી છે. પતિ દુરાચારી, રાગદોષી, ન્યાતિથી બહિષ્કૃત, સ્ત્રીના જીવને ભોખમ કરે તેવો કે પુરુષત્વહીન હોય કે લાંબા સમયથી પરદેશ જતો રહ્યો હોય અથવા સંન્યાસી થયો હોય તો એને છોડી બીજા જોડે લગ્ન કરવા સંમતિ આપી છે. પરદેશ ગયા પછી ત્રણ મહિના સુધી ખખરઅંતર ન લે તેમ જ બરણપોષણ પણ ન મોકલે તો એટલી ટૂંકી મુદતમાં પણ એને છોડી દઈ શકાય.

નારદ અને પારાશર સ્મૃતિમાં અમુક સંજોગોમાં બીજો પતિ કરી શકાય એમ લખ્યું છે પણ લગ્નનો ‘વિચ્છેદ’ કરવા વિશે તો માત્ર કૌટિલ્ય જ લખે છે. એણે એ માટે ‘મોક્ષ’ એ શબ્દ વાપર્યો છે. અલગતા મોક્ષનો શબ્દાર્થ કરતાં ‘છૂટકારો’ એવો અર્થ થાય. પણ આપણા ધર્મગ્રંથોમાં અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ‘મોક્ષ’ એ તો આત્માનું પરમ ધ્યેય છે, સૌથી પવિત્ર, ઉચ્ચતમ સ્થિતિ છે. ત્યારે કૌટિલ્ય છૂટાછેડા—divorce—એને માટે ‘મોક્ષ’ શબ્દ વાપરે છે! લગ્નવિચ્છેદની બાબતમાં એના વિચારો લગભગ આજના પશ્ચિમના વિચારો જેવા જ છે. પતિપત્ની એકેકને ધિષ્ણારતાં હોય તો લગ્નવિચ્છેદ થઈ શકે એમ કહે છે. અમેરિકાના છેડાછૂટકા માટેના સ્વભાવની અસમાનતાના મુદ્દા જેવો જ આ મુદ્દો છે.

પ્રાચીન સમય જેને આપણે સામાન્ય રીતે ગણીએ છીએ તેની હજારો વર્ષ દરમિયાન વિસ્તરેલી સંસ્કૃતિ આપણે ટૂંકામાં તપાસી. વેદના સમયમાં બાળલગ્નો નહોતાં, વિધવાવિવાદની છૂટ હતી, લગ્નમાં કન્યાને ગેળે પસંદગીની છૂટ મોટે ભાગે હતી. એટલે દરજ્જે સ્ત્રીની પદવી પાછળના સમય કરતાં જોડી હતી તે સ્પષ્ટ છે. પણ સાથે વિદ્યાબ્યાસની કન્યાઓ માટે ખાસ સગવડ નહોતી. ગાર્ગી, મૈત્રેયી જેવી કોઈક સ્ત્રીઓ વિદ્વંસી હતી, પણ તે અપવાદરૂપે જ. યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની જ એ પત્નીઓમાંથી માત્ર મૈત્રેયી જ બચેલી હતી, કાલ્યાણની ઘર જ સંભાળી શકે. ૩

જાણતી. દુભારે માફક કન્યાઓ માટે કોઈ ગુરુકુળ નહોતાં તેમ ગુરુકુળોમાં સહશિક્ષણ હોય એવો પણ કોઈ પુગવો નથી. રાજાઓની કન્યાઓ ખાસ શિક્ષકો મારફત વસિત કળાઓ કે દલાય સાંચો પણ શીખતી દશે અને યપિઓના આશ્રમોમાં રહેતી કન્યાઓમાંથી કોઈકે દલાય અભ્યાસ કરતી દશે; પણ સામાન્ય જનતામાં કન્યાશિક્ષણનો રિવાજ નહોતો કે તે માટે સગવડ પણ નહોતી.

બાલ્યપત્નીને રિવાજ પણ વ્યાપક હતો તે આપણે જોયું. વેદોથી માંડી પુરાણોના સમય સુધી એમાં દશે કેરફાર નથી. એ રિવાજ જ એ જીવિતને અપમાનરૂપ ગણાય.

ગુજરાતમાં જનમેવાનું કામ કરનાર થી દાદા ધર્મશિક્ષારી લખે છે* કે “વ્યવહારમાં આજના સુગમાં કે ગ્રામીન સુગમાં, જાતે સુગોમાં સ્ત્રી અથવા તેના તરફની વૃત્તિ હંમેશાં પુરવનો કળજો જમાવી બેઠેલી વસ્તુ રહી છે. આજે પુરુષના હૃદય પર સૌથી અધિક કોઈ વિચારનું વર્ચસ્વ હોય તો તે સ્ત્રીનું છે. ગ્રામીન કાળમાં પણ તેવું જ હતું અને તે તો એટલી દલ સુધી કે પુરુષ હંમેશાં સ્ત્રીથી નાસતો ફરતો હતો, એને તરકતું દાર સમજતો હતો !

“ગ્રામીન સમયમાં સ્ત્રીની એક જ જામિકા આપણે કાયમ જોઈએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે કોઈને મોહવશ કરવો હોય અથવા તો કોઈ તપસ્વીને તપોમ્રષ્ટ કરવો હોય તો બિચારી સ્ત્રી દાગર ચર્ષ જતી હોય એવું આપણે અનેક વાર જોયું છે. બીજું, જે પુરુષ સૌથી અધિક પગાકમી હોય તેને પુરસ્કારરૂપે આપવા જેવી વસ્તુ પણ સ્ત્રી ! કોઈ રાજા બહુ તુપમાન ચર્ષ ગયો હોય તો અહધું રાજપાટ આપતો ને ઉપરથી પોતાની કુંવરી પરણાવતો. આ પ્રમાણે સ્ત્રી ખરીદવાની વસ્તુ હતી, છતવાની ચીજ હતી; અને એટલા જ માટે તે વેચવાની ચીજ પણ હતી.

“આપણને અનેક વાર સમજાવવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રીઓના પ્રાચીન આદર્શો અતિ મહાન આદર્શો હતા. એક અર્થમાં કદાચ એમ હશે, પણ મારે તો નમ્રતાપૂર્વક એ કહેવું જ પડશે કે એ મર્યાદાના બધા જ પુરાણા આદર્શો સ્ત્રીત્વ અને માનવતાને નુકસાનકારક અને અપમાનકારક જ હતા. એ જ કારણે એ આદર્શો અનુસાર તો આજના જમાનામાં, જ્યાં સહનાગરિકત્વ છે ત્યાં પણ, ઠોઠ્ઠાં પણ ધર્મમાં સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને સ્થાન નથી રહ્યું.

“મારી માતા ઠોઠ્ઠાં પણ ધાર્મિક વિધિ કદી એકલી ન કરી શકે. મારા પિતાજીની એ સહ-ધર્મિણી છે પણ સ્વયં મુખ્યધર્મિણી નથી. પિતાજી ન હોય તો એનો કંઈ ધર્મ જ નથી. x x x એનું પોતાનું ઠોઠ્ઠાં સ્વતંત્ર જીવન નથી—ઠોઠ્ઠાં પણ પ્રાચીન ધર્મમાં નથી, અને એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે હેલ્થા કેટલાક સૈદ્ધાંતોના ધર્મસંશોધકો અને ધર્મ-સુધારકોને બાદ કરવામાં આવે તો આજ સુધી સ્ત્રીની ભૂમિકા ગૌણ રહી છે. વચમાં પ્રયાસો થયા—જૈન ધર્મમાં પ્રયાસો થયા, અમુક હદે ખ્રીસ્ત ધર્મે પ્રયાસો કર્યા, એને બાદ કરીએ તો જે પરંપરા અને સમાજસ્થિતિ આજે છે તેમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા ગૌણ રહી છે. એનું સ્થાન પાછળ રહ્યું છે, એનું અસ્તિત્વ જ સ્વતંત્ર નથી ગયું. સમાજે એને કદી સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નથી માની.”

એક તરફથી સામાન્ય રીતે એમ જ માનવામાં આવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બહુ જ હિંમત, આદર્શરૂપ હતી. એ સ્થિતિ જે આજે ફરી-પ્રાપ્ત કરી શકાય તો પછી સ્ત્રીએ કે સમાજે વિશેષ કશું પ્રાપ્ત કરવાનું રહે જ નહિ એમ માનવામાં, મનાવવામાં આવે છે. ખીજી તરફથી દાદા ધર્મોધિકારી જેવા સમાજ-સેવક હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે માને છે કે સ્ત્રીની સ્થિતિ કદી પણ હિંમત રહી જ નથી. આ બેમાંથી કયો મત સાચો ?

દાદા ધર્માધિકારી કહે છે કે સ્ત્રીની એક જ દરજ્જા પુરુષને મોદ, પમાડવા માટે, તપોઘ્રાષ્ટ કરવા માટે હાજર થઈ જવું — એ દત્તી, એ જરા અનિશ્ચયોક્તિજરેલી માન્યતા ગણાય. અલગત સ્ત્રીનો આવી અધમ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવતો એના ધણા દાખલા જૂની દયાઓમાં જોડે છે, એ તો સાચું જ છે. સ્ત્રીનો આવો ઉપયોગ જે સમાજ કરતો હોય તે સમાજને ઉન્નત તો ન જ દેહી શકાય. પણ એક વાત યાદ રાખવાની છે કે જે અપ્સરાઓ ગણાતી તે સ્ત્રીઓનો જ આવો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. શૃદ્ધાસ્થાવ્રમમાં રહેતી સ્ત્રીને માથે આવી દરજ્જા નહોતી. આજની માફક એ જમાનામાં પણ અમુક સ્ત્રીવર્ગને શૃદ્ધાસ્થાવ્રમમાંથી ધાનસ કરી અનેક પુરુષોને રીઝવવાની લવકી દરજ્જા એમને માથે નાખવામાં આવી દશે. આવી સ્ત્રીઓને સ્વર્ગની અપ્સરાનું નામ આપવામાં આવે તેથી એમની અપમાનિત દશા ઓછી થતી નથી. દેવો પણ આવા કામ માટે સ્ત્રીનો ઉપયોગ કરતા એ લાંછનકારક રિયતિ ગણાય.

જો કે શૃદ્ધાસ્થ સ્ત્રીઓને માથે આવી અધમ દરજ્જા નહોતી છતાં એમની રિયતિ આદર્શરૂપ હતી ખરી ? જે સતી સ્ત્રીઓનાં નામ આપણે વારંવાર લઈએ છીએ, જેમના વડે બારતવર્ષ સદાકાળ માટે ઉન્નતવળ થઈ ગયો છે એમ માનીએ છીએ તે સ્ત્રીઓની દશા કેવી કરવામાં આવી હતી ? સીતાને રાવણના હાથમાંથી છોડાવ્યા પછી રામ એને સ્પષ્ટ કહે છે કે “મેં તો કુળની આજ્ઞા સાચવવા તને છોડાવી છે, પર પુરુષને ત્યાં રહેલી સ્ત્રીને પાછી ઘેર લઈ જઈ હું કુળને કલંક લગાડવા નથી માગતો. તને ગમે ત્યાં ચાલી જ; નહિ નો લક્ષ્મણ, જરત, શત્રુઘ્ન ગમે તેની સાથે લગ્ન કર.” *

અગ્નિપરીક્ષા કરાવી અયોધ્યા લઈ ગયા પછી પણ નિંદાખેર પ્રગળતોના વચનથી ડરી જઈ સગર્ભા સીતાને હેતરીને વનમાં મોકલી

દીધી હતી એ તો જગજાહેર વાત છે.* આપણે ત્યાં સામાન્ય માન્યતા છે કે રાગે એક ધોળીની નિંદાથી ડરી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેને કવિ ગિરધરકૃષ્ણ રામાયણનો ટેકો છે. (ઉત્તરકાંડ, અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૬ થી ૧૧.)

યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મરાજ દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી જુગાર રમ્યા હતા. કેઈ પણ પત્નીનું આના કરતાં વિશેષ અપમાન થઈ શકે ખરું? આજના જમાનામાં કેઈ પુરવેના આણું ફેરે તો કેવો હાહાકાર થઈ જાય? અને બારીસામાં અસહાય દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચનાર દુઃશાસનનું વર્તન કેટલું બધું ધુજાગનક હતું? આપણને સ્વગત્ય મળ્યું ત્યારે દેશના બાગસા પડતી વખતે સામી કોમની સ્ત્રીઓને નવસ્ત્રી કરી બગ્ગમા ફેરવનાર દુષ્ટો વિશે લખતા ૨૫. શ્રી કિશોરસાવ મણિવાળાએ લખ્યું હતું કે મહાભાગતના સમયથી જ સ્ત્રીને આવી રીતે અપમાનિત કરવાનો રિવાજ આશ્યો આવે છે.

પાડવોને વનવાસ જવાનો સમય આવ્યો ત્યારે દ્રૌપદી સાથે ગર્ભ અને અર્જુનની પત્ની સુભદ્રાને શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સાથે દ્વારકા લઈ ગયા હતા - રાજવૈભવમાં ઉછરેલી મારી બહેનથી વનનાં કૃષ્ણ સદન નહિ થાય એમ કહીને; અને સુભદ્રાએ પણ એમાં કશી વાધો ઉઠાવ્યો નહોતો. ગામતી સાથે રીના વનમાં ગર્ભ અને લક્ષ્મણની પત્ની જિર્મિના અયોધ્યાના રાજમહેલમાં જ રહી હતી. એટલે હરેક પત્ની પતિના સુખદુઃખમાં બાગ લેતી જ એવું ચોક્કસ ન કહી શકાય.

રાજપાટ છોડી, બાગકોની માયાને પણ અજાણી કરી, જુગારી પતિની પાડળ વનમાં ત્યાડી નીકળનાર દમયંતીને અડધી ગત્રે નિર્ગત, બપોનક વનમાં એકલી છોડી નજ ગળ નામી ગયો હતો, એ સૌ કેઈ જાણે છે. પોને જૂનમાં આપી દીધેલા વચન ખાતર પત્નીને બરજગમમાં

વેચનાર હરિશ્ચંદ્રની સત્યપ્રિયતાનાં આપણે બારેબાર વખાણ કરીએ છીએ પણ સ્ત્રી એ વેચી શકાય એવી માન હસકી વસ્તુ એ જમાનામાં ગણાતી એ અમમ યિતિ વિશે વિચાર જ નથી દરતાં. આજે કળિયુગ ગણાતા સમયમાં એવી રીતે દેવું વાળના ખાતર પત્નીને વેચી શકાય ?

‘પ્રાચીન એટલું બધું જ સાચું’ એ પ્રકાગ્ની જડ માન્યતાથી છૂટીએ ત્યારે જ આપણાથી પ્રગતિ સળધી વિચાર થઈ શકે. આપણે જોયું તેમ પ્રાચીન સમયમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ હમેશા હાઈ કચ્છવાળેગ નહોતી ગઈ. સારાનરસા બધા તરવો એ સમયમાં હતા; અને હજારો વર્ષના ગાળામાં પથરાયેલા એ સમયમાં એકસરખી સમાજની યિતિ હોઈ શકે જ નહિ. સમાજ બદલાય તેમ સ્ત્રીની સ્થિતિ પણ બદલાયા કરે અને તે સ્થિતિ ફગતી ફગતી જ એ વીસગુ ન જોઈએ.

બૌદ્ધયુગ અને મધ્યયુગ

બૌદ્ધયુગ

આપણા દેશમાં મંત્રપ્રદાયોના હુંગર ખડકેલા છે. એ દરેક સંપ્રદાય પોતપોતાને એક અન્ય ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. ચઢતીપડતી દરેકે ભેદ છે, પણ બધામાંથી પસાડ ચર્ચ ઘણાળગ સંપ્રદાય ટકી રહ્યા છે.

આમ હોના છતાં જે ધર્મે દેશ ઉપર સૌથી જબરી અસર કરી હતી અને જેનું જોર હજાર વર્ષ સુધી રહ્યું હતું તે બૌદ્ધ ધર્મનું આજે ભારતમાં નામનિશાન રહ્યું નથી, એ ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. બૌદ્ધધર્મ સાથે અહિંસાપ્રધાન ધર્મ મટી ક્રિયાકાંડી સંપ્રદાય જની ગયો તેથી જ લોકોના અનાદરને પાત્ર થયો એમ માનવાનું કાર્ષકારણ નથી, કારણકે દુનિયાના બધા જ ધર્મો પોતાનું સાચું સ્વરૂપ છોડી ક્રિયાકાંડમાં ગોચી ખાના સંપ્રદાયો જની ગયા છે.

મહાત્મા ગાંધીએ દેશના જીવનના દરેક ખૂણા ઉપર પોતાના આત્મબળના પ્રકાશનાં ફિરજો પહોચાડ્યાં હતાં તે જ મુજબ ગૌતમ બુદ્ધ પણ એમના સમયમાં પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પહેલાંના સમય દેશમાં ઘણી અધોગતિનો હતો. બ્રાહ્મણોની પુરોહિતવૃત્તિ — સાદી બાપામાં ગોરપદું — એ જ સમાજનું શાસક બળ હતું. એમની લોભવૃત્તિની કાંઈ સીમા રહી નહોતી. એ લોભ અનેક પ્રકારનાં પાપો કરાવતો હતો અને નગ્નેષ (યજ્ઞમાં જીવતા માણસનાં બલિદાન) સુધી એ ક્રૂરતા પહોચી હતી. માનવધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર બ્રાહ્મણની સેવા એ જ શ્રેયોનો પરમ ધર્મ હતો, એ કયાં સિવાય જે કાંઈ કરે તે બધું નિષ્ફળ જાય.

આવા અધોગતિના સમયમાં સ્ત્રીની પદ્ધતિ તો નીચી જ હોય
ઓગાં કાર્ધ નવાર્ધ જેવું નથી. સામાન્ય નૈતિક ધોરણ પાત્ર નીચું થઈ
ગયું હતું. મૌનમ શુદ્ધના વંશસંજ્ઞા મદાવંશમાં આપેલી એક કથા
આનો દાખલો છે.

નવી માતા ત્રાસથી કંટાળી પોતલ દેશ (હાલનો સિંધુ નદી નામુખ
આગળનો દલ્દા (કે દદા) વિભાગના રાજાની જૂની રાણીઓના આર
કુંવરો અને પાસ કુંવરીઓ નવી માતાના પુત્રને માટીવારસ હસવાનું
કળ્પન કરી પોતે જંગલમાં જઈને રહ્યાં. કપિલ મુનિનો આશ્રમ નજીકમાં
હોવાથી તેઓ વારંવાર ત્યાં જતાં. આ સર્વના શિક્ષા, માંદલા ગળેરા
જોઈ કપિલ મુનિએ એક વખત એનું કારણ પૂછ્યું. એ સોઠાએ જવાબ
દીધો કે જંગલમાં રહેવાથી લગ્ન કરવાની તક મળતી નથી અને પરાણે
બહાનું પાળી એમે આવા નિસ્તેજ થઈ ગયાં છીએ. મુનિએ તેમને
સલાહ આપી કે એમની જોડેની કુંવરીઓમાંથી જે પોતાની માતાની
દીકરી ન હોય—સાવકી માગી છોડરી હોય—તેની સાથે ઢરેક કુંવરે લગ્ન
કરવું. બાપ તો બધાંના એક જ હતા, તેથી કુંવરોએ નવાઈ પામી પૂછ્યું
કે બહેનો સાથે કેમ પરણાય ? પણ કપિલ મુનિએ કહ્યું કે નિર્વાસિત
સોઠાથી એમ કરી શકાય. આ સલાહ મુજબ આરે કુંવરો પોતપોતાની
સાવકી બહેન જોડે પરણ્યા. એમનાં લગ્નથી થયેલી પુત્રકળ સંતતિની
મર્યાદાથી કંટાળી જઈ કપિલ મુનિએ એ જગા છોડી જવાની તમારી
કરી, પણ કુંવરોએ એને બદલે પોતે દૂર જતા રહેવાનું માગી લીધું અને
ઋણિએ બતાવેલી જૂમિ ઉપર નવું શહેર વસાવી એનું નામ ઋણિના
નામ પરથી કપિલવસ્તુ પાડ્યું. નવી માતા ત્રાસથી પોતાને વનવાસ
વેઠવો પડેલો હોવાથી એમણે પોતાના રાજ્યમાં એકપત્નીવ્રતનો કાયદો
કર્યો. એમના પિતા, પોતલ દેશના રાજા કલ્પાકુ વિદ્ આકને ઘણે વરસે
એક વાર વિચાર આવ્યો કે મારા આર કુંવર કંઈ દેખાતા નથી ન રાજ-
પુરોએ કહ્યું કે રાજાએ પોતે જ એમને દેશવટો દીધો હતો, અને હવે

એ બધા હિમાલય નજીક જઈ રહ્યા હતા, તેમ જ પોતાની સાવકી બહેનો સાથે લગ્ન કરી વંશવેત્તો ધણે વધાર્યો હતો. રામને આ સાંભળી ઘણી જ નવાઈ લાગી અને જોલી. બીજાં કે ‘શક્ય ? શક્ય ?’ કઈ વસ્તુ એને અશક્ય લાગી — પોતે બાપ ચર્ચ પુત્રોનું અસ્તિત્વ વરસોનાં વરસો સુધી જૂની ગયો એ કે કુંવરોએ બહેનો સાથે લગ્ન કર્યાં તે — એ કથામાં રપષ્ટ કંઈ નથી. પણ આ ‘શક્ય, શક્ય’ના ઉદ્ગાર ઉપરથી એ કુંવરોના વંશને ‘શક્ય’ કહેવાયા એમ કથા જણાવે છે.

આ કથા કલ્પિત હશે, પરંપરાગત ચાત્રી આવેલી દંતકથા હશે, એમ આપણે માની લઈએ. પણ સામાન્ય રીતે દંતકથાઓમાં એમના સમયનું અને લોકમાનસનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. એટલે એમાં રહેલી હકીકતોની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ. આ કથામાં સૌથી ચોક્કાવનારી વાત તે બાઈએ પોતાની બહેનો સાથે લગ્ન કરે છે તે છે. સાવકી બહેન એટલે શક્ત મા જુદી, બાપ તો એક જ. આવાં લગ્નનો કોઈ દાખલો આપણે ત્યાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્યમાં કે લોકકથામાં જાડે નથી. પૂર્વના કે પશ્ચિમના કોઈ દેશમાં આવો રિવાજ નથી, કે જૂનકાળમાં હોવા વિષે જાણ્યું પણ નથી. નિર્વાસિત, દેશવટો દીધેલાં કુંવરકુંવરીઓની તો ઘણીએ વાર્તાઓ બધા દેશમાં હોય છે. પણ તેમાં બાઈબહેન પરણે એવાં દૃષ્ટાંત નથી. સમસ્ત દુનિયામાં માત્ર મિસર (ઇજિપ્ત) એક જ દેશ હતો કે જેમાં પ્રાચીન સમયમાં બાઈબહેન પરણવાનો રિવાજ રામ-કુટુંબોમાં હતો. જૈનધર્મની કથામાં આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવજીના જીવન-ચરિત્રમાં એમ લખેલું છે કે લોકોમાં બાઈબહેન પરણવાનો રિવાજ હતો તે એમણે બંધ કરાવ્યો. પણ એનાં દૃષ્ટાંત કોઈ જાડતાં નથી. એટલે શક્ય વંશની આ કથાનું મૂળ ક્યાંથી આવ્યું તે સમજાતું નથી. જંગલમાં એકલાં રહેવાને લીધે બાઈબહેનથી ચર્ચ ગયેલા રખસન ઉપરથી આપણી કથા જોડી કાઢવામાં આવી હોય એમ જણે.

જૂની કથાવાર્તાઓમાંથી સામાન્ય વર્ગ દરતાં રાજકુટુંબો અને શ્રીમંતોને વિશે વધારે જણવાનું મળે છે. એટલે ગૌતમ જુદના જન્મ વખતે પ્રગતી રિયત કેવી હતી તે જણવાનું સાધન નથી. એના કુટુંબ વિશે થોડીધણી માહિતી મળે છે. ગૌતમના માનામદ સુપ્રતોષને માયા અને મદામાયા નામની બે અત્યંત સુંદર અને શુભસંપન્ન કન્યાઓ હતી. એ બેમાંથી એકને પસંદ કરવા એણે ગૌતમના પિતા શુદ્ધોદન માટે માથું મોઢવ્યું અને કહેવડાવ્યું કે “એક માટે એવું અવિધ્ય જાખ્યું છે કે એને બધાં ઉત્તમ લક્ષણોવાળો પુત્ર થશે અને એ આપ-બળથી ચક્રવર્તી રાજા થશે. બીજીના બાળ્યમાં જત્રીસલક્ષણો પુત્ર છે, એ પણ ચક્રવર્તી થશે.”

શુદ્ધોદનના પિતા સિંહદત્તએ જવાબ કહેવડાવ્યો કે “બંને કન્યાઓ મારા પુત્રને લાયક છે. પણ એક પુરુષને બે સરખી પત્નીવાળી પત્નીઓ ધરાવવાનો દંઢ મળતો નથી. તેથી જત્રીસલક્ષણો પુત્ર જેના બાળ્યમાં છે તેને મારા પુત્ર માટે પસંદ કરું છું.”

આ કથામાંથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કન્યા કેવા પુત્રને જન્મ આપશે એ વસ્તુ ઉપર ખાસ બાર મૂકવામાં આવતો.

બોધિસત્વ (જુદ) નો જન્મ ક્યાં થવા દેવો એ વિશે દેવો અને ઋષિઓ ચિંતામસ્ત હતા; કારણ જે કુળ સૌથી શુદ્ધ અને સૌથી વધારે શિક્ષિત હોય ત્યાં જ એમનો જન્મ થઈ શકે. આખરે સોની નગર શાક્ય કુળના શુદ્ધોદન ઉપર દરી, કારણ એ રાજવંશી હતો અને એનું કુળ પવિત્ર હતું. બાઈબિહેનના અપવિત્ર સંબંધમાંથી એ ઉત્પન્ન થયું હતું એ વાત વિસારે પાડવામાં આવી દશે એમ લાગે છે. અથવા એક પુરતકમાં લખેલી કથા બીજા પુસ્તકમાં સ્વીકારવામાં ન પણ આવી હોય.

જુદની માતા માયાદેવીનું વર્ણન તે એક આદર્શરૂપ સંપૂર્ણ સ્ત્રીનું વર્ણન છે. ‘લક્ષિતવિરતાર’માં એને વિશે લખ્યું છે કે એ ‘હનરમાં

એક હોય એવી એ હતી, કારણ એણે સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી છે. x x એનું સૌંદર્ય પરિપૂર્ણ છે. એનો દેહ પ્રમાણસર અને અવયવો દોષરહિત છે. ■ ■ એ પ્રેમમાં તણાઈ જાય તેવી નથી કે તિરસ્કારથી દુષિત નથી. એ હેનાળ, મધુર, ન્યાયી છે અને સખ્યતાથી ઘોષે છે. x x પવિત્ર અને નમ્ર હોઈ કાયદા અનુસાર વર્તે છે. અભિમાન, અછડપણું, અસ્થિરતા, દંભ, કપટ એ સર્વ અવગુણોથી વર્જિત છે. ત્યાગમાં આનંદ માને છે અને એના વિચારો શુદ્ધ છે. ખીજના કામની કદર જાણે છે. લંગેશા સત્યના વર્તુલની આંદર રહી અસત્યનો ઉપયોગ એણે તથ દીધો છે. શરીર અને મન ઉપર એને સંયમ છે. સ્ત્રીજાતિના અનેક અવગુણો જે જગતમાં પ્રસરેલા છે તે એનામાં દેખાતા નથી. દેવ, ગાંધર્વ, કે મનુષ્યના લોકમાં માયાદેવી જેવી ખીજ કોઈ સ્ત્રી નથી; તે એનાથી અગ્રિયાતી ક્યારેય હોય? મહાકુન્દિ (એવમ) ન્ત્રી માતા ક્યારે એ એક જ લાયક સ્ત્રી છે.”

આદર્શરૂપ સ્ત્રી કેવી હોવી જોઈએ એનો એ જમાનાનો ખ્યાલ આ વર્ણનમાં સમાઈ જાય છે. ગૌતમ જુદા જોના યુગપુરણની માતા સર્વશુશ્રુસંપન્ન જ હોય એમ પ્રશંસક લેખકોની ઇચ્છા હોય જ, જોના પરિણામરૂપ ઉપરનું વર્ણન માની શકાય. આજે પણ દરેક મહા-પુરુષોની માતાઓને ગિરદાવવાની પ્રથા ચાલુ છે. એ માતાને સીધે જ જે પુરુષો મદાન થયા એમ માનવામાં આવવાના જતો થાય છે જ. એ જમાનામાં પણ આપણો દેશ એવા વિચારોથી ભુક્ત નહોતો એમ કાગે છે.

ગૌતમ જુદને માતા તરફથી વારસામાં મહત્તાના સંસ્કારો મળ્યા હશે જે એમના દુવનમાં વિકાસ પામ્યા એમ અનુમાન થઈ શકે. બાકી એમના ઉડેરમાં માતાના એ ગુણો કામ આવી શક્યા નહોતા, કારણ ગૌતમના જન્મ પછી સાતમે વામે એમની માતા માયાદેવીનું મગ્ન થયું હતું. આજે પણ સામાન્ય રીતે જાને છે તેમ એના મરણ પછી રાજા

શુદ્ધોદન એની નાની બહેન મદામાયા સાથે પરણ્યા હતા. નવી મા બનેલી આ માશીએ ગૌતમને માતા જેવા જ પ્રેમથી હોળ્યાં હતા.

ગૌતમ સંસારનો ત્યાગ કરી મદાન થશે એવું એમને માટે બાંધેલું ભવિષ્ય એમના પિતાને બહુ ઉદ્વિગ્ન હતું હતું. તેમાં વળી પુત્રનો મૃદ્ધ, વિચારવંત અને એકાંતપ્રિય દરબાર એમને વિશેષ ગિંતામાં નાખતો, દારણુ એવા સ્વભાવવાળો રાજા ન થઈ શકે, સંન્યાસી જ થાય. આજે જેમ માળાપ પુત્રને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપાય લગ્નમાં જુએ છે તેમ એ જમાનામાં પણ થતું હશે. રાજા શુદ્ધોદને પોતાના દરબારના પ્રતિષ્ઠિત, ડાલ્યા માણસોની સભા બરી સલાહ માગી. એ સર્વેએ મત આપ્યો કે એને પરણાવી દો એટલે સંસારના બંધનમાં પડ્યાથી, પ્રેમથી રંગાયથી એ એકાંતવાસ અને ધ્યાનસ્થ રિયનિ છોડી દેશે. આમાં એને પરજીનાર કન્યાના દિલનો તો સવાલ જ નહોતો. એણે તો મોદિનીરૂપ બની રાજકુંવરને પોતાના પાશમાં ગાંધી રાખવાનો હતો, જેથી એ રાજ્ય અને માળાપનો ત્યાગ ન કરે.

પણ રાજા શુદ્ધોદન ગણ્યના હતા કે ગૌતમ એક સામાન્ય રાજકુંવર નહોતો. એને સમજાવવો એ સહેલું નહોતું. એટલે કન્યા કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે પુત્રનો મન પૂછ્યો. સાત દિવસની મહેનત માગી લઈ તે પછી ગૌતમે જવાબ આપ્યો, જેમાં એના આદર્શ પ્રમાણેની પત્નીનું વર્ણન છે. એણે પોતે જ આવો જવાબ આપ્યો હતો એ તો આપણે માની લેવાનું; પણ ‘લક્ષિતવિસ્તાર’ની જે ગાથામાં એ વર્ણન છે તેના લેખકનો આદર્શ આપણે ગણી રાખીએ છીએ; એ લખાણ મુજબ ગૌતમ કહે છે કે “લલકટ સ્ત્રી જે સદ્વર્તન વિનાની હોય તે મને અત્યુક્ત ન આવે; હંમેશાં સત્ય બોલનારી જોઈએ; મારું મન ખરેખરું રંગન કરી શકે તે નમ્ર તથા એવી હોય કે જેનું શરીર, પ્રજ્ઞ, કુદુંગ, વ્યતિ એ સર્વ શુદ્ધ હોય. x x મેં કહ્યું તેવાં લક્ષણોવાળી કન્યા તમે પસંદ કરો. નીચ અને અગણ્ય કન્યા મારે ન જોઈએ.”

વિશેષમાં એ કહે છે કે “યૌવન અને સૌંદર્યથી પૂર્ણ હોય છતાં રૂપનું અભિમાન ન ધરાવતી હોય; માતા અને બહેનની માફક ભક્તમન-સાધથી વર્તે, ત્યાગમાં આનંદ માને, ખાહાણ અને થમણને દાન આપનારી હોય—એવી સ્ત્રી, પિતાજી, તમે મારે માટે પસંદ કરજો. જેનામાં ગર્વ, સોભ, કપટ, ઈર્ષ્યા, દાવપેચ, એ કશું ન હોય અને જે સત્યથી કદી ચલિત ન થતી હોય. સ્વપ્નમાં પણ એણે પરપુરુષનો વિચાર કરવો ન જોઈએ. પતિથી સંતોષ માની, સંયમ અને નમ્રતા ધાગણ કરવા જોઈએ. ગર્વિષ્ઠ, ઉદ્વેગ કે અસખ્ય ન હોવી જોઈએ. ગુણામની માફક નમ્ર અને નિરભિગાની હોવી જોઈએ. મદિરાના વ્યસનથી મુક્ત, નિર્દોષી, ગ્રિહાસારહિત અને પોતાના ભાગ્યમાં સંતોષ માનનારી હોવી જોઈએ. સત્યમાં દૃઢ, ગંભીર, સ્થિર, ગર્વરહિત, નમ્રતાના આચરણથી ઢંઢાયેલી હોય અને તમાશા, રંગરાગ જોવાનો શ્રોષ્ઠ એને ન હોવો જોઈએ. એણે નીતિના ધોરણ અનુસાર ચાલી મન, વચન અને વિચારને સદા વિશુદ્ધ રાખવાં જોઈએ. નિદ્રા અને આળસ માટે આસક્તિ ન હોય, ગર્વથી ભરેલી ન હોય, સારાસાર વિવેકશુદ્ધિવાળા કોઈ સત્કર્મો કરી સદ્વર્તનથી આત્મે અને પોતાનાં માળાપને આધ્યાત્મિક શુરુ માને, દાસદાસીઓ તરફ સહભાવ રાખે, સૌથી હેઠલી સુએ અને સૌથી પહેલી જીડે માતાની માફક ભક્તમનસાધથી, માયાથી, નિર્મમતાથી વર્તે.”

ગૌતમની માતા માયાદેવીના સદ્ગુણોના વર્ણન કરતાં પણ આ વર્ણન ધણું વધારે લાંબું છે. એ જમાનામાં સ્ત્રી પાસેથી કેવી આશા રાખવામાં આવતી, ગૃહજીવનમાં એનું સ્થાન કેવું હતું તે આ શબ્દો ઉપરથી જણાય છે. ખાડી મહાત્મા શુદ્ધ જેવો સંત પુરુષ જેણે સમાનતાનો, ત્યાગનો ઉપદેશ જીવનપર્યંત સમસ્ત દેશને કર્યો હતો, જેમણે ત્યાગમાં આનંદ માન્યો હતો અને કોઈ પામે કશું પણ ગ્રહણ કરવાની આશા ગળી નહોતી તે આટલી બધી સ્વાર્થવૃત્તિવાળા હોય, પત્ની ‘ગુણામની માફક નમ્ર’ હોય એવું ધ્રુવે એ આપણે ન માની શકીએ. અસખ્ય, ભુદના

ચરિત્રની કથાઓ તો એમના અવસાન પછી ઘણે વખતે લખાઈ હતી એટલે આ ગ્રન્થવર્ણન તો 'લલિતવિસ્તાર'ના લેખકનું જ છે.

એક વસ્તુ અત્રે કહેવી જોઈએ કે આ વર્ણન ક્યાં પછી લેખક દેશે છે કે શુદ્ધોદને પોતાના પુરોહિતને આવા લક્ષણોવાળા કન્યા મોઢવા મોઢલતાં આજ્ઞા કરી કે "એ કન્યા આહાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે મુન્ડની પણ હોય તો હમ્કન નહિ, માત્ર લક્ષણો બરાબર હોવાં જોઈએ. મારા પુત્રને કુળનો કે જાતિનો મોઢ નથી. સાચા ગુણોથી જ એનું મન રાખે છે." નાતજાતના ભેદ કે કુળના મોઢ તજવા આજે પણ બહુ મુશ્કેલ છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ એ તથા શકતો નથી. ત્યારે ગૌતમ છુદ્ધ અને એના પિતા અઢી હજાર વર્ષ ઉપર એ ભેદ અને મોઢથી પર હતા.

ગૌતમની માતા શિક્ષિત કુટુંબની હોય એવો દેવો અને અપિએનો આશ્રય હતો, અને ગૌતમે પણ કહ્યું કે 'અબળ કન્યા મારે ન જોઈએ.' શિક્ષણ આજે લગ્નનું, સારા મૃદશબનનું વિરોધી ગણાય છે પણ એ જમાનામાં તો એ એક આવશ્યક અંગ ગનાતું. સ્ત્રીના અંગણપણામાં જ આર્થિક સમાયું છે એમ ઠોઢ માનતું નહોતું.

બધા જ આદર્શરૂપ ગુણો અને લક્ષણોવાળા કન્યા ગોપાતું લગ્ન પુરુષવત્ત ગૌતમ સાથે થયું. ત્યાર પછી એ ગોપાએ એક ક્રાંતિકારક પગલું બધું. ઘૂમટો દાઢી નાખી સામુ, સસરા, રાજકુટુંબીઓ કે દાસજનો સૌની સમક્ષ ઉઘાડે મહોડે ફરવા માંડ્યું. બધાને લાગ્યું કે વહુ વઢેલી છે. આવો આદોષ સાંભળ્યા સર્વને ભેમાં કરી ગોપાએ પોતાના વિચારો દહતાથી જણાવ્યા. "એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ હોય તે ખુદને મહોડે ગમે તે રિચતિમાં જગાડી જોડે છે - જેમ ધ્વજના શિખર ઉપરનો મણિ ખુદનો ચનાં જગાડે છે તેમ. પવિત્ર, સન્માનનીય માણસ બધે જ પ્રકાશે છે, અજ્ઞાન, પાપી માણસ ગમે તેવાં વસ્ત્ર પહેરે પણ શોભતો નથી. જેમણે શરીર ઉપર સંયમ ઢેળવ્યો છે, જેમણે વાણીને વશ કરી છે, ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જે સદા શાંત, સંતુષ્ટ છે તે પોતાનું મહોડું શા માટે દોઢે?"

“જેમનાં મન ઘ્રષ્ટ છે, જેમનામાં શરમ કે મર્યાદા નથી અને જેમની વાણી સુદ્ધાં સત્ય ઉચ્ચારતી નથી, તેઓ ભલે હજારો વસ્ત્રોથી શરીરે ઢાંકે તોપણ ખરેખરાં વસ્ત્રહીન માણસો ક્રૂરતાં પણ વધારે નગ્ન થઈ જગતમાં ફરે છે.

“જે સ્ત્રીઓ સંવર્ધિત મનવાળી અને ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારી છે, પોતાના પતિથી સંતુષ્ટ છે, પરપુરુષોના વિચાર ક્રૂરતાં નથી તે ધૂમટો કાઢ્યા વગર સૂર્યચંદ્રની માફક પ્રકાશે છે. એવી સ્ત્રીઓ મહોકું શા માટે ઢાંકે? મહાતુભાવ ઋષિઓ જે અંતર્યામી છે તે મારું મન જાણે છે; દેવગણ પણ મારું ચારિત્ર્ય, આગ ગુણ, મારું વર્તન, મારી નિષ્ઠતા - એ સર્વના જાણકાર છે, તો પછી હું મારું મહોકું શા માટે ઢાંકું?”

અર્વાચીન યુવતી જેવા સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતી અને બુદ્ધિપૂર્વક એની રમૂઆત કરનારી ગોપા વિશે માનવૃત્તિ થયા વગર કેમ રહે?

‘બુદ્ધ’ થયાં પહેલાંના ગૌતમના જીવનની હકીકતો ઉપરથી એ સમયના નારીજીવનની ઘોડી જાંખી ફરી. હવે બુદ્ધ થયા પછીનો કાળ જોઈએ.

મદાત્મા બુદ્ધે ત્રીજાતિની પદવી જિંઝી આણી હતી એમ સામાન્ય માન્યતા છે. એમના સંઘમાં સ્ત્રીઓ છૂટથી ભળતી એ ખરું છે, જ્યારે હિંદુ ધર્મશુરુઓના આશ્રમોમાં તેવું નથી. શ્રાદ્ધજોના વધી પડેલા દાનિ-કારક જાણ સામે બૌદ્ધ ધર્મે પ્રચંડ જળવો ઉઠાવ્યો તેથી એમનું જોર ધટ્યું. દરેક જાગજગમાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોની માન્યતાઓ તોડી પાડી, તેથી દન્યાઓનાં લગ્ન મોટી વયે થવા માંડ્યાં.

બુદ્ધ ભગવાનની કરુણાદ્રષ્ટિ સર્વને સમાન ગણતી હતી તેથી વિધવાઓની રિયતિ કાંઈક જિંઝી આવી. એમને અપશુકનિયાજ માનવાનું બંધ થયું અને વારસાદક પણ મળ્યો હતો. એ દૃઢ આપવાથી બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર કે દેશ ઉપર આક્રાશ તૂટી પડ્યું નહોતું, એ આપણા સનાતનીઓએ ખાસ યાદ રાખવાનું છે.

સાહ્યશુધર્મ અનુસાર સ્ત્રીઓને વેદ, ઉપનિષદ વગેરે જાણવાની મનાઈ હતી. પુરોહિતોએ જતાવેલાં વ્રત અપવાસ કે પૂજાપાઠના ક્રિયા-ક્રાંતિમાં જ તેમણે ધર્મની વ્યાખ્યા સમાવી દેવાની હતી. શુદ્ધ જગતને આ જૂની માન્યતાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો. ધર્મ એ સર્વને માટે છે - એમાં નાતજાતના, જાતીયતા કે સ્ત્રીપુરુષતા ભેદ ન હોય એમ એમણે ઉપદેશ આપ્યો અને તે અમલમાં પણ મૂક્યો. એમના બિષ્ણુણી (સાધ્વી)ના મંથમાં શ્રીમંત, ગરીબ - બધા જ પ્રકારની કુંવારી, પરણેલી અને વિધવાઓને દાખલ કરવામાં આવતી. દાખલ થયેલી સ્ત્રીઓના સંઘમાં કેઈ જાતના ભેદભાવ ગણવામાં આવતાં નહિ - માત્ર એ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કેટલી કરે છે તે જ તપાસવામાં આવતું. વેસ્થાઓ કે ગમે તેવું અધમ જીવન ગાળનારી સ્ત્રીઓ પણ જો તેમના મંથમાં આવે તો એના પાછલા જીવન માટે એનો અનાદર થતો નહિ. સંઘમાં આવેલાં બિષ્ણુ અને બિષ્ણુણીઓ - પુરુષ અને સ્ત્રી સાધુઓને એક જ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાતું. સંઘમાં બળી સાધ્વી ન થાય એવી સંસારી સ્ત્રીઓને પણ જોઈ પર્મના સિદ્ધાંતો વિશે જ્ઞાન આપવામાં આવતું. મોક્ષ મેળવવા માટે પિંડ આપનાર પુત્રની જરૂર જોઈ ધર્મે સ્વીકારી નહોતી. માણસ પોતાનાં શુભ કર્મથી જ નિર્વાણ (મોક્ષ) પામે છે એ સિદ્ધાંતને લઈ કુટુંબમાં પુત્રપુત્રીના ભેદ ગિટાવી દીધા હતા.

આમ એકંદરે સ્ત્રીઓની પદવી જોઈ કાળમાં જોશી આવી ખરી. પણ સંઘમાં બિષ્ણુઓ કરતાં બિષ્ણુણીની પદવી નીચી ગણાતી. પહેલાં તો સ્ત્રીઓને સંઘમાં લેવાની પણ ગૌતમ શુદ્ધની મરજી નહોતી પણ એમના ઉપદેશનું મૂળ તત્ત્વ - સમાનતા - તેની વિરુદ્ધ જઈને એ સ્ત્રીઓ સામે પ્રતિજ્ઞા મૂકી સકાય નહિ, અને સ્ત્રીઓને સંઘમાં લેવી પડી.

જોઈ ધર્મની દયાઓ મુજબ શુદ્ધની માશી (જે એમની સાવકી

મા પણ હતી તે) મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમી - જેનું જીજ્ઞુ' નામ મદામાયા હતું - તે રાજદરબારની પાંચસો સ્ત્રીઓ સહિત માથું મૂંડાવી શિષ્યા થવા. તેમાર થઈ; પણ છુદ્દે ના કહી, કારણ તે વખતે એમનેા મત એવો હતો કે સ્ત્રીઓ સાધુઓના સંઘમાં બળે તે યોગ્ય ન કહેવાય. જે ત્રણ વાર એને ના કહાથી એ ખૂબ દુઃખી થઈ. ગૌતમ છુદ્દના પદ શિષ્ય આનંદ, ની વિનંતી પણ કામ આવી નહિ; પણ છેવટે જ્યારે આનંદે પૂછ્યું: "સ્ત્રીઓ ધરસંસારનો ત્યાગ કરી બૌદ્ધ ધર્મના જવા સિદ્ધાંતો અપનાવે તો એમને 'અર્હંત'નું પદ મળે કે નહિ?" "જરૂર મળે" એમ જ્યારે છુદ્દે જણાવ્યું ત્યારે આનંદે પૂછ્યું: "તો પછી મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમી, જેણે (આપ) ભગવાન તરફ આવી મોટી ફરજ જાળવી, મારી અને ધારી તરીકે આપની સંભાળ લીધી, આપની માતાનું મરણ થતાં પોતાનું દૂધ પાકીને મોટા ક્યો તેમને શા માટે શિષ્યા જનાવતા નથી?" આ દલીલનો જવાબ નહોતો એટલે છુદ્દ ભગવાને પોતાની પાસક માતાને બિખખુણી થવા રજા આપી.

કોઈ કથાકાર એમ જણાવે છે કે ગૌતમની પત્ની ગોપા એમની પ્રથમ શિષ્યા હતી.

આવરતી નગરીના એક શ્રીમંતની કન્યા પટાચારા માટે એનાં માઆપે પોતાના જેવા શ્રીમાન, કુળવાન કુદંબનો વગ શોધી કાઢ્યો હતો. એ દેખાવમાં સુંદર અને સદાચારી પણ હતો. તે છતાં પટાચારાને એ પસંદ નહોતો. માઆપની મજ્જની ઉપરવટ થઈને એ પોતાની પસંદગીના મુવકને પરણી માઆપ જાડુ નારાજ થયાં એટલે ઘર અને ગામ છોડી પરદેશમાં જઈને રહી. જ્યાં સંબંધીઓનાં મરણ પછી એ દુઃખની મારી છુદ્દની શિષ્યા થઈ હતી. આ કથા અત્રે ટાકવાની મનસૂબા એ જ છે કે અહીં દંખર વરસ ઉપર પણ માઆપની પસંદગીને અને કુલ, લક્ષ્મી અને રૂપને કોંકરે મારી છુદ્ધાવર વરનારી દિમતવાન કન્યાઓ વિરલ દાખલામાં પણ વસતી હતી.

વૈશાલી નગરીમાં વસતી અંગપાલી (આત્રપાલી)ની કથા જાણીતી છે. એ એક ગણિકા હતી. એનો વૈભવ બલભક્ષા શ્રીમંતોને દટાવે તેવો હતો. ભગવાન શુદ્ધ નગરમાં આવ્યા છે એમ જાણી એ એમની પાસે ગઈ. દ્વરથી જ એને જર્જર ભગવાનને લાગ્યું કે “રાગનમદારાગઓને મોહિત કરી દેતા એના બાજુ સૌંદર્યની અંદર શાંતિ અને સ્થિરતા વસેલાં છે. આવી સ્ત્રીઓ જગતમાં મળવી મુશ્કેલ છે.”

અંગપાલી મદાત્માને પગે પડી અને એને એમણે સત્ય ધર્મને ઉપદેશ કર્યો, જેથી એના આત્મામાં અજવાળું પડ્યું. ભગવાનને મનથી તો સૌ સરખાં જ દતાં એટલે એમણે ગણિકાનું નોતરું પણ સ્વીકાર્યું. તે પછી નગરના શ્રીમંત વેપારીઓ મદામુલ્યવાન બેટા લઈને આવ્યા અને પોતાને ત્યાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું, પણ ભગવાને તો આત્રપાલીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું હતું એટલે વેપારીઓને ના કહી. એમણે ધણે આમદ કર્યો અને કીમતી રત્નો બેટ આપવાની સાલસ્ય ખતાવી. પણ જન્મથી મળેલા વંશપરંપરાગત મદ્દા સામ્રાજ્યનો જેમણે સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કર્યો હતો એ મદ્દાપુરુષને થોડાં રત્નો શું લક્ષ્યાવે? એ તો પોતાના વિચારમાં દૂર જ રહ્યા અને ખીજે દિવસે આત્રપાલીને ત્યાં ગયા. એમના પ્રભાવથી અંકિત થઈ આત્રપાલીએ પોતાની બધી જ ધનદોલત ભગવાનને ચરણે ધરી દીધી ને પોતે એમની શિષ્યા બની. ગૌતમ શુદ્ધ વૈશાલીમાંથી ચાલી ગયા પછી પોતાનું આધુન્ય દુઃખાઓની સેવામાં આત્રપાલીએ ગાળ્યું.

સમાજે તિરસ્કારેલી અનેક પતિત સ્ત્રીઓને ગૌતમ શુદ્ધ અપનાવી પોતાના સંઘમાં લીધાની ઘણી કથાઓ છે; પણ એ સંસાર તથા સાધ્વી જ જનતી. શુદ્ધ ભગવાન એને સ્વીકારે પણ સમાજ સ્વીકારવા તૈયાર હતો કે નહિ, એ પાછી શ્રદ્ધાજીવનમાં આવી શક્તી કે કેમ તે જાણવાનું સાધન નથી. શુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ। સંપં શરણં ગચ્છામિ। એ એમના જીવનનો મંત્ર જનતો. શુદ્ધ અને સંધંજ એને શરણ આપતા એમ લાગે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના સ્તંભરૂપ, મગધ દેશના મહાન સમ્રાટ અશોકની તેજસ્વી પુત્રી સંઘમિત્રા બૌદ્ધ સંઘમાં ચઢાર વર્ષની કુમળા વયે દાખલ થઈ હતી. પોતાના ભાઈ રાજકુમાર મહેન્દ્ર સાથે એ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે સિંધેન ગઈ હતી. હિંદના ઇતિહાસમા પહેલી જ વાર આવેા પ્રસંગ બન્યો કે જ્યારે એક મહા સમ્રાટની સુસિદ્ધિ કન્યા પરદેશની સ્ત્રીઓને શાંતિનેા અને પ્રેમનો ઉપદેશ આપવા ગઈ. દેશની પ્રજાએ એ પ્રસંગને કેવા ઉત્સાહથી વધાવી લીધો હતો તેની આજે દ્રષ્ટના ન થઈ શકે. પરદેશ જનાર કન્યા વંદી ગઈ હોય એમ એ જમાનામાં લોકોએ માન્યુ નહોતું તે ખાસ નોધવા જેવું છે. અવગત એ એક મહારાજાની દીકરી હતી એટલે સામાન્ય કન્યાઓ તરફ લોકો જેવી વૃત્તિ રાખે તેવી એના તરફ ન જ રાખે.

બૌદ્ધ ધર્મના સમકાલીન જૈન ધર્મમાં પણ હિંદુ ધર્મ કરતાં સ્ત્રીને જિંમી ગણવામા આવી હતી. એના સ્વેતાગર અને દિગ્ગજર બન્ને પંથમા સાહિત્યમા અનેક મહાન સ્ત્રીઓની કથાઓ છે. આમાં કેટલીક દંત-કથાઓ તો છે જ પણ ઘણી ઐતિહાસિક પણ છે.

જૈન ધર્મની કથાઓમાં પણ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ સ સાર છેાડી સાધ્વી બની જતી એવો અંત આવે છે પણ બૌદ્ધ ધર્મ કગ્તા એમાં સ્ત્રીને જિંમુ' સ્થાન આપેલું હોનાથી સાધ્વીઓ અને સાધુઓની સમાન પદવી હોય છે, બૌદ્ધ બિખ્ખુણીઓ માફક જિતરતી ગણાતી નથી

એવીસ તીર્થ કરોમાના ૧૬મા તીર્થ કર એક સ્ત્રી હતા એમનું નામ મહિનાથ હતું, જેથી એ પુરુષ છે એવો ભ્રમ થાય. રાગની કુંવરી અને વંણી રૂપાળી તથા બહેલી એટલે એને રાણી બનાવના અનેક રાજા મહારાજાઓ ઉત્સુક હતા પણ એણે બધા માગાં પાછાં વાળ્યા, દારણુ એનું મન વૈરાગ્યમાં હતું. અપમાનિત રાજાઓએ ગુસ્સે થઈ એના પિતાના રાજ્ય ગિયિવા ઉપર ચડાઈ કરી. કથા મુજબ મહિનાથે

લગાયક સામનો દરી જનમાલની ખુવારીના દિસક માર્ગને જાએ
 શાનિથી સમગતવવાનો અર્દિસક માર્ગ પસંદ થયો. કોધે બરાપસા
 રાગ્નઓને મહેવમાં ગોલાળી એ સર્વને સસારી સંબંધનું ગિથ્યાપણું
 સમગતવ્યુ.

{ એ મુગની આ સ્ત્રીની શુદ્ધિ અને અર્દિસક મનોવૃત્તિ માટે
 આપણે ગૌરવ સ્મર શકીએ; પણ એક વાન તો આમાંથી રપટ થાય છે
 જ કે સ્ત્રી એ પુરુષે માલિકી તરીકે લક કરવાની વસ્તુ છે અને એ લક
 નકારવામાં આવે તો જાજગ/ખરીથી પણ સ્થાપિત કરવાના પુરુષને
 અધિકાર છે, એવી માન્યતા એ જ માનોમાં પણ હતી. જો કે એમાં નવાઈ
 નથી, કારણે અનાદિ કાળથી એ આવી આવે છે અને આજે પણ
 મોગ્ન છે. }

જોઈ ધર્મની અને જૈન ધર્મની કથાઓ વંચાવનું, મંસાગત્યાગનું
 મદત્ત જનાવનારી હોઈ દરેકમાં છેવટે સ્ત્રીપુરુષ સાખી કે સાધુ ચર્મ જર્મ
 આત્માનો ઉદ્ધાર કરે એવો અંત આવે છે. એ અંત ઉપર જ આખી
 કથાનું લક્ષ્ય કે પ્રિત હોય છે. શૃદ્ધાવનમાં સ્ત્રીઓના સ્થાન વિષે માહિતી
 થોડી જ મળે છે. કથાઓ ઘણીખરી રાગકુટુંબ કે શ્રેષ્ઠીઓનાં કુટુંબ
 વિષે હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી વર્ગ વિષે તો બહુ જ થોડું જાણવા મળે છે.
 કિસા જોનમીની પ્રખ્યાત જોઈ કથા, જેમાં એક પુત્રમરણનો શોક કરતી
 માતાને શુદ્ધ જગવાને મરણની અનિવાર્યતા સમજાવી, તેમાં એ સ્ત્રી
 ગરીબ હતી. એનું નામ જોનમી હતું. પણ પતિ અને સાસરિયાંએ દુઃખ
 દીધાથી મહુ કૃપા (સુકાયલી) ચર્મ ગર્મ હતી ને તેથી ‘કિસા જોનમી’
 કહેવાતી — ખાલી જાણમાં ‘કૃપા’ને માટેનો સખ્ત ‘કિસા’ છે. આવો
 એકાદ દાખલો જોઈ એ તેથી કાંઈ સામાન્ય અનુમાન જાંખી શકાય નહિ
 કે જધી જ સ્ત્રીઓને સાસરામાં દુઃખ હતું. તેમ જો આવો દાખલો
 હોય તો તે જોતાં જધીને જ સુખ હતું એમ પણ ન કહેવાય. અધૂરી
 માહિતી ઉપરથી સામાન્ય નિયમો બાધી ન શકાય.

પ્રખ્યાત પાશ્વત્ય લેખક બર્ટોન્ડ રસેલ કહે છે કે બૌદ્ધ ધર્મ એ વિશેષે કરીને રાજાઓનો ધર્મ હતો, શ્રેષ્ઠોનો નહિ, તેથી કુટુંબજીવનને લગતા વિચારો બીજા વર્ગો કરતાં એમને વધારે રસ પડે છે. પણ જૂના વખતમાં લેખકો, કવિઓ - બધા જ રાજાઓને વિશે જ પોતાનાં લખાણો મોટે ભાગે લખતા. એટલે બૌદ્ધ યુગમાં પણ તે મુખ્ય બન્યું હશે. પણ એક સામાન્ય માણસ બૌદ્ધ કે કોઈ પણ નવો ધર્મ સ્વીકારે તે કરતાં રાજા અને રાજકુટુંબ સ્વીકારે તો એ દરકારન ધર્મપ્રચારકોને મોટે બહુ અભિમાનની મણાય. એટલે જ બૌદ્ધ ધર્મના સાહિત્યમાં પણ રાજાઓ વિશેની વાતો જ વધારે જોવામાં આવતી હશે. બાકી ગૌરમ-શુદ્ધનો સર્વ જાતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને સમ્બંધિ તે પ્રખ્યાત છે.

બૌદ્ધ ધર્મ માત્ર લૈંગગપ્રધાન છે અને કુટુંબજીવનને એમાં જિનગતા પ્રકારનું ગણ્યું છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, બપારે બીજા કેટલાક માને છે કે એ ખોટો મત છે. ગૌતમ શુદ્ધ પોતે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો પણ કૌટુંબિક જીવનને હવડું માન્યું નથી. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં બહુ જોડાં જિતરીએ તો કદાચ આ વિષયનો નિર્ણય થઈ શકે.

પણ એટલું તો સત્ય જ છે કે મહાત્મા શુદ્ધ સ્ત્રીમતિને ધર્મનું અધ્યયન કરવાની પરવાનગી આપી તેથી એનું સન્માન સામાન્ય જીવનમાં પણ વધ્યું. બ્રાહ્મણોની માફક એમણે સ્ત્રીઓ અને યુવકોને ધર્મના અભ્યાસમાંથી બાતલ રાખ્યાં નહોતાં. 'નારી નરકની ખાણ' એ વિચાર નેમને માન્ય નહોતો અને તેથી હજારો સ્ત્રીઓ તેમની શિષ્યાઓ બની હતી.

મધ્યયુગની સ્ત્રીઓ

જોને આપણે મધ્ય કાળ કહીએ છીએ તે યુગ - એટલે જગમગ આહી સદીથી તેગી સદી સુધીનો કાળ - તેણે દિલમાં બે મોટી ક્રાંતિઓ લેઈ: એક તો બૌદ્ધ ધર્મનો અસ્ત; અને બીજી, ઇસ્લામનું આક્રમણ.

આ સમયને ઠેકાણે વિદ્વાનો આપણા દેશનો અધિકારયુગ લેખે છે. મુસલમાનોના ઉપરાઢિપરી આક્રમણથી સર્વત્ર અન્યવસ્થા તો ખૂબ હતી એમા શંક નથી. પહેલાં ચર્ચ ગયેલાં ચીક, શક, હમ્મ, વગેરે જાતિઓનાં આક્રમણો એટલા હિમ્મ, વ્યાપક કે લાંબા કાળ સુધી પહોંચેલા નહોતાં.

આપણે તો વિચાર એ સમયની સ્ત્રીઓનો કરવાનો છે — રાજકીય કે ધાર્મિક ક્રાંતિઓનો નહિ. પણ દુર્ભાગ્યે એ સમયની સમાજવ્યવસ્થા વિશે માહિતી બહુ થોડી મળે છે. એ સમયનું સાહિત્ય તો ઘણું થે છે, પણ સંગ્રહની દેવી રાજશ્રીને આશ્રમે ગૂંઠેલી હોવાથી કવિઓ અને લેખકો રાજ્યોનાં ગુણગાન ગાવામાં અને એમનાં વિજયપ્રસ્થાનોનાં વર્ણન કરવામાં પોતાની વિદ્યાનો બહુધા ઉપયોગ કરતા. જનતા એ સમાજનું મુખ્ય અંગ છે એ જાવના ઉત્પત્ત ચર્ચ નહોતી.

પણ સ્ત્રીમાન શંકરાચાર્યે જૌદ્ધ ધર્મની વિરુદ્ધ જે પ્રચંડ ચળવળ ચલાવી તેથી બ્રાહ્મણધર્મનો ફરી ઉદય થયો. આની આડકતરી અસર એ ચર્ચ કે થોડા કાળ સારુ સ્ત્રીને જે જિંમી પડવી મળી હતી તે પાછી નીચી ગઈ. જૌદ્ધ ધર્મમાં પિંડ આપનાર પુત્રની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નહોતી — માથુસ પોતાનાં સુકર્મથી જ “નિર્વાણ” મેળવી શકે છે એવો એ ધર્મનો ખાસ ઉપદેશ હતો. આને લઈ પુત્ર-પુત્રીના જન્મમાં ફરક મનાતો બંદી ગયો હતો; પણ સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પાછી શ્રદ્ધા આવવા માંડી એટલે પુત્રીનું મૂલ્ય ઓછું ચર્ચ ગયું. જૌદ્ધ ધર્મ અહિંસા અને સત્યનો સાચો પ્રચારક મઠી ક્રિયાકાંડી સંપ્રદાય બની ગયો, એટલે એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જૂંસાઈ ગયાં, સામાજિક જાગૃતિમાં પીછેહઠ થવા માંડી અને સ્ત્રીની અધોગતિ શરૂ થઈ.

શંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રના પ્રખ્યાત-વિવાદ વખતે મંડનમિશ્રનાં પત્ની સરસ્વતીએ મધ્યસ્થપણું સ્વીકાર્યું અને પતિને એ મહાન વેદાંતીએ હરાવ્યા પછી પોતે પણ અર્ધોગના તરીકે વિવાદ પ્રવાનો હક માગી લઈ

દિવસો સુધી વિદ્વાન્મયી ચર્ચા કરી હતી. આવી વિદુષી સ્ત્રી માટે આપણે જરૂર અભિમાન ધરાવીએ; પણ એ તો એક અપવાદરૂપ વ્યક્તિ હતી. દેશમાં ઠેર ઠેર એવી વિદુષીઓ ઉભરાઈ જતી હતી એમ માનવાને કશું સાધન નથી. શ્રીમંતો અને રાજાઓ પોતાની પુત્રીઓ માટે પગારદાર વિદ્વાનો રાખી એમને અનેક વિદ્યામાં પારંગત કરવા યત્ન કરતા, પણ સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ શિક્ષણવ્યવસ્થાને અભાવે આજે છે તેવી જ નિરક્ષર કે છેક સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનારી હતી.

મધ્યકાળની લગભગવસ્થા વિષે વાત કરતાં સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે એ જમાનામાં કન્યાઓના સ્વયંવર થતા. આ માત્ર છેક ઉપસક્તિયા દૃષ્ટિએ જોતાં સાચું છે. સ્વયંવરની પદ્ધતિ માત્ર રાજાઓમાં જ હતી; અને દરેક રાજાની દરેક કન્યા એ જ પદ્ધતિએ પરણે એવું પણ નહોતું. સ્વયંવર માટે સંખ્યાબંધ રાજાઓને આમંત્રી, તેમનો, એમના સેંકડો પરિજનો સાથે સત્કાર કરવાની જે રાજાની શક્તિ હોય, તેમ જ નાપસંદ થયેલા રાજાઓમાંથી કોઈ વેર વાળવા દેશ પર હુમલો કરે તેનો સામનો કરવાની પણ શક્તિ હોય તે જ સ્વયંવરનો સમારંજ કરી પોતાના અહંભાવને ગોપી રાકે. એ સ્વયંવરમાં કન્યાને પસંદગીની પૂરી છૂટ રહેતી હતી એમ લાગે છે. સીતા કે દ્રૌપદીની માફક સ્વયંવરને નામે કન્યાને રાજકુમારોના શારીરિક બળના એસનું ખ્યાલું બનાવવામાં આવી હોય એવો કોઈ દાખલો નથી.

આ પદ્ધતિમાં આગળ તરી આવતો સંયુક્તા (અથવા સંયોગિતા)નો સ્વયંવર છે. પિતાની મરજી ઉપરાંત — બન્ને પિતાની સામે બળવો કરી — એણે પૃથ્વીરાજાને પસંદ કર્યો — હાજર નહોતો છતાં એના પૂતળાને વરમાળા પહેરાવી. એ જ વખતે સંતાઈ રહેલા પૃથ્વીરાજા એનું હરણ કર્યું. તે ઉપરથી લાગે છે કે જાણે વચ્ચે ગુપ્ત સંદેશા આપ્યા હશે અને બધી ગોઠવણ પહેલેથી કરી રાખી હશે. વીસમી

સહી જેવું આરમી સતીમાં પણ બન્યું હતું. વળી સંયુક્તાએ પોતાના બાપની માનીના હોકરાને - કાકા ગળાય તેવા છેક નજીકના સગપણના સુવાનને પસંદ કર્યો હતો તે નોંધવા જેવું છે.

સામાન્ય પ્રજાવર્ગમાં આવતી પેઢે માગાપ જ સંતાનોનાં લગ્ન શોધવા હતા. ૧૧મા સૈકામાં લખાયેલા 'કથાસંગિતસાગર'ની વાર્તાઓમાં પુરુષો સ્વેચ્છાથી અને પગલાતિની કન્યા સાથે પણ પરણ્યાનાં દૃષ્ટાંતો નજરે પડે છે. પણ એ બધું પણ રાજાઓ અને શ્રીમંતોના સંબંધમાં હતું. એમ તો ચિત્રોડના સિમોદિયા વંશના સ્થાપક બાપ્પા રાવળ છેક આઠમા સૈકામાં ઇસ્કાન, કંદહાર, ઇરાન, ઇરાક, કાશ્મીરસ્તાન, જ્યાં જ્યાં વિજય કરી આપ્યા ત્યાં ત્યાંની મુસલમાન કન્યાઓને પરણ્યા હતા એમ તે વખતના મંથકારોએ નોંધ્યું છે; પણ એથી મુસલમાનો સાથે લગ્ન-વ્યવહાર મધ્યયુગમાં સાધારણ હતો એમ કહી શકાય નહિ.

રાજાઓમાં અનેક ખતીની પ્રથા તો ખૂબ જ ચાલુ હતી એમાં કશો શંક નથી. જેમ જનનાં મોટા તેમ રાજાની પ્રતિષ્ઠા વધારે. સ્ત્રીઓ એને ચાલતો આવેલો શિવાજી માની એ સામે કશો વિરોધ ઉઠાવતી નહોતી. પણ તેથી એ જમાનામાં શોક્યો એકબીજાને બહેનો ગણી ગાંઠો સંબંધ રાખતી એવું કશું નહોતું. માનીતી તથા અણમાનીતી રાણીઓના એકબીજા તરફના પ્રપંચો લોકવાર્તાઓમાં પ્રાધાન્ય બોગવે છે તે કાંઈ કંપના નથી. સાધારણ જનતામાં બહુપત્નીની મનાઈ ન હોવા છતાં આર્થિક કારણને લઈ લોકો એક જ સ્ત્રી ધણે ભાગે પરણતા.

મધ્યયુગના સમાજમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન બોગવતાર સ્ત્રી તે ગણિકા હતી. એ એક માન્ય ચણેલી સંસ્થા હતી. રાજાખટપટમાં અને ખીજા વ્યવહારોમાં ગણિકા અગત્યનો ભાગ ભજવતી. "સમયમાતૃકા" નામનો મધ્યકાલીન ગ્રંથ એ - "To Beg I Am Ashamed" - એ ચોપડી જેવી એક વેસ્થાની આત્મકથા છે. એ પોતે ગણિકા, શ્રીમંત-ની રખાત, રહેને જાટકતી ગરીબ વેસ્થા, ગ્રેમીઓના સંદેશા લઈ જનારી,

ઢાંગી સાધવી, યુવાનો અને યુવતીઓને ફસાવનારી, જનતાને નામે પોતાનું
કામ સાધવા કરનારી - એવા અનેક અનુભવો લઈ ચૂકી હતી. આત્મ-
કથામાં તેણે એ બધાંનું સચોટ વર્ણન કર્યું છે. કાસ્તીરગજના મંત્રી
દામોદર ગુપ્તના લખેલા “કુટ્ટીનીમત્તમ્” નામના કાવ્યમાં વેશ્યાગૃહ
રાખી શ્રીગંતોને યુવતીઓ પૂરી પાડનારી કૃટણીના અભિપ્રાયોનો ગંમદ
છે, પુસ્તકની ઠવિના બહુ ઊંચા પ્રકારની છે; પણ એવા ત્રયો સમાજમાં
સ્ત્રીની પદવી કેવી હવડી હતી તે બતાવે છે. જગદેવ પરમારની બહાદુર
સ્ત્રી વીરમતીને ફસાવવાનો યત્ન કરનાર જામેતી ગણિકાએ આજના
ગુંડાઓ જેવી મુક્તિ વાપરી હતી. અણુદિવપુર પાટણમાં સિદ્ધરાજ
જયસિંહના સમયમાં પાગસો ગણિકાઓ વસતી હતી એમ દંતકથા કહે
છે. આ અતિશયોકિત હોય તો પણ એ જાતિની વસ્તી સારી સંખ્યામાં
હશે એમ માની શકાય.

દેવદાસીની પ્રથા પણ મધ્યયુગમાં વિસ્તાર પામી એમ ઇતિહાસ-
લેખક શ્રી પાનીહગની માન્યતા છે. બૌદ્ધ મમયમાં પણ એ હતી અને
શંકગચાર્યાના સમયમાં પણ હતી. મધ્યયુગમાં વધતા જતા ધાર્મિક
અને નૈતિક પતનને લઈ એ સરથા ખૂબ ફેલીફાલી. ધર્મને નામે સ્ત્રી-
જાતિ પર થતા અત્યાચારોમાં આ સૌથી મોટો છે. દક્ષિણ દિંદનાં
મંદિરોમાં એ રિવાજ વિશેષે કરીને પ્રચલિત હતો. પણ સોમનાથ, મધા-
કાસેશ્વર, કોઈ મંદિરો એમાંથી મુક્ત નહોતાં. જડ પદાર્થો માફક સ્ત્રી
પણ અર્પણ કરવાની વસ્તુ જ ગણાતી અને પૂજારીઓ અને શ્રીમંત
બક્તો (!) એના માલિક બનતા. સ્ત્રીની પોતાની મરજા-અનિરજાનો
સવાલ રહેતો જ નહિ. સ્ત્રીજાતિનું આના કરતાં વિશેષ અપમાન ખીચતું
ક્યુ હોઈ શકે કે ચૌવાદેવી કે આત્રવાલીને આધુનિક લેખકો છુદ્ધ,
સૌ દર્પ, કળાના ઓપ ચઢાવે; ચિત્રકારો એને ફલથી કે સોના-ઝપા કે હીંગ-
ગોતીથી શણગારાવવી આવેજે: પણ આખરે એ હતી પુરુષદ્વારા થતા
સ્ત્રીના શોષણનું એક પ્રતીક.

મધ્યકાલીન યુગમાં જે બે તત્ત્વોએ સ્ત્રીની અવદશા કરવામાં મોટા ભાગ ભજવ્યો તે સતીનો રિવાજ અને દંપ્તિને “દૂધપીતી” કરવાનો કૂર ચાલ. પ્રાચીન સ્મૃતિકારોએ વૈધવ્યધર્મનો મદિમા ખૂબ ગાયો છે; મધુ પતિના રાગ સાથે સ્ત્રીને જીવતી બાળા મૂકવા વિશે કાર્ષ્ક દેશણે લખ્યું નથી. વળી બૌદ્ધ યુગમાં તો વિધવાની સ્થિતિ કંઈક સુધરી હતી એટલે સતીનો રિવાજ તો મધ્યયુગને જ આભારી છે. દર્નક ટોડની માન્યતા પ્રમાણે એ યુગમાં પણ બંધી સ્ત્રીઓ કંઈ રાજપુત્રીથી બળા મરતી નહોતી. સર્ગા વદાલાં જોરજીલમથી બાળા મૂકે એવા એ ધણા દાખલા બનતા. પતિના મરણ પછી સ્ત્રીનું જીવન નકામું છે — સ્ત્રીને જીવું વ્યક્તિત્વ જ નથી એ બાવનાને સતીનો રિવાજ પૂરેપૂરું પોષણ આપતો.

રાજપૂતાણીઓનો “જૈદર” એ સતીના રિવાજથી જુદી વસ્તુ હતી. મધ્યયુગમાં એ રિવાજ પણ પુષ્કળ પ્રચલિત હતો. ન્યાં વિગત પામનાર રાગ પરદેશી કે પરધર્મી ના હોય ત્યાં પણ રાજપૂતાણીઓને એનો આશ્રય લેવો પડતો; કારણ કે કારનાર રાગની મિલકતમાં એની સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થતો અને જીતનાર રાગ એમનો માલિક ગણાતાં. એટલે પર પુરપતે હાથ પડવા કરતાં બળા મરવાનું સ્ત્રીઓ પસંદ કરતી. દંપ્તિને દૂધપીતી કરવાના રિવાજનું કલંક રાજપૂત જાતિને માથે જ છે. દંપ્તિને પરણાવતાં થતા બેહદ ખરચને પહોંચી વળવાની અશક્તિને લઈ જન્મ થતાં જ પુત્રીને અરીષ્ટ પાઈ દેવામાં આવતું (દજી પણ વરવિધ્ય કરનાર જાતિઓમાં પિત્રહાયા છે). ખરચ કરવાનું કારણ મોટાઈ બતાવવા સિવાય બીજું નહોતું. રાજાઓ ધારે તો રિવાજ બદલી શકે. પણ ગાટ, ચારણ, જોશી, બાલણ—એ બધા માગણ મળી રાજાનાં વખાણ કરી કરી ખૂબ ખરચ કરવા ઉત્તેજન આપતા અને પોતાનાં ખીસાં ભરતા રાજપૂતાનાનો પ્રખ્યાત કવિ ચંદબરદાઈ પૃથ્વીરાજનાં એક લખ (સંયુક્તા સાથેનાં નહિ) વિશે કહે છે કે દંપ્તિના પિતાએ

પોતાનો ખર્ચનો ખાલી કર્યો પણ એને લોકોનાં વખાણથી ભરી દીધો. એટલે ખરચનું મૂળ કાગળુ તો મિથ્યાભિમાન — સાદી ભાવામાં દહીંએ તો ફૂલણુલવેડા — અને એનો ભોગ થાય બિચારી નિર્દોષ કન્યાઓ ।

હજી સુધી રજવાડામાં ચાલી રહેલી જોડા-ખવાસની શુભામી પ્રથા છેક મધ્યયુગથી ચાલી આવે છે. રાજકન્યાને દાયજનમાં કપડાં, ઝવેરાત અને ઘરવખરી જોડે દાસીઓ પણ આપવામાં આવે છે. દાસીઓ માત્ર પોતાની માલિકજનું કામ કરવાના હેતુથી આપવામાં આવતી નહિ, ગમને એમાંથી જ પસંદ પડે તેને રખાત તરીકે રાખી શકે એ પણ એક હેતુ હતો. દાસીઓ દાયજનમાં જાય એટલે એમને વતન છોડી કુંવરીના સાસુને ઘર માની સર્મ ત્યાં જ જિંદગી ગાળવાની. એમની છોટરીઓ પહેલાં રાજની રખાત તરીકે રહે ને ત્યાર પછી જ એમને પરણાવાય. મધ્ય યુગથી ગાસતી આવેલી આ શુભામી પ્રથા હજી એ એના લગભગ અસલ રીતપમાં જ ચાલુ છે. સગદાર વસ્ત્રભભાઈ પટેલની કુશળ નીતિએ આણેલા રજવાડાના અંત સાથે આ શરમગનક સંસ્થાનો પણ અંત આવશે એમ આશા રાખીશું.

વિદ્વાન ડૉ. બાંડારકર દહે છે કે “સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે મરાઠીન હિંદમાં સ્ત્રીઓને જનનામાં રાખવાની પ્રથા નહોતી, અને મુસલમાનોએ આતીને દેશમાં પડદાનો રિવાજ દાખવ કર્યો; પણ આના કરતાં વધારે જૂઠામરેણું બીજું નથી. ખાસ અને કાલિદાસનાં નાટકો વાંચતા જણાય છે કે એમના વખતમાં પડદાનો રિવાજ હતો એમાં શક નથી. ઈ. સ.ના ત્રીજા સૈકામાં લખાયેલા વાતસાપનના ‘કામસૂત્ર’ ઉપરથી એ વધારે સિદ્ધ થાય છે. રાજા અશોક પોતાના “અવરોધન” વિશે એક જગાએ દહે છે જેનો અર્થ સ્ત્રીઓનો ખંધ જનનાનો જ થાય છે. એના જેવું જ દીટિલવના અર્થશાસ્ત્રમાંનું “અંનઃપુર” છે. x x x x

“રામાયણમાં પણ સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવા વિશે લખેલું છે; પણ એ વિશે સૌથી વૂનો ઉદ્દેશ્ય તો પાણિનિયા ૩ ન્યાં, ‘અર્ચ્યપર્યા’

સમ્બદ્ધ આવે છે ને જોના અર્થ ત્રીશિકે સમૂર્ણપણ્યા રાજદારાઃ (જેઓને સૂર્ય પશુ જોઈ શકતો નથી તે - એટલે રાગની સ્ત્રીઓ) એ પ્રમાણે સમગ્રજગત છે આપણે માની શકીએ કે પાણિનિના સમયમાં પણ રાગની રાણીઓ ને એટલે સખત પડેલા પાણવો પડેલા દરેકે કે એમનાથી સૂર્યનાં પણ દર્શન થઈ શકે નહિ. "

ડૉ બાંડાગર જેવા પ્રખર વિદ્વાનનો આ મત જોઈ છે એમ માનવાને આપણે કશું કાળુ નથી, પણ સાથે એટલું તો કહીશું જ કે પડાનો રિવાજ પહેલાં માત્ર રાગઓમાં દશે એમ લાગે છે. નર્મદાની ઉત્તરનો આખો પ્રદેશ એટલે અડધો હિંદુસ્તાન પડદાની મર્યાદામાં આવી ગયો અને સામાન્ય સ્ત્રીઓ પણ એમાં પૂરકાઈ ગઈ એનો દોષ તો મધ્ય-યુગમાં થયેલા મુસ્લિમ સંપર્કને માથે જ છે. મુસલમાન રાજકર્તાઓના ડબ્બી કે એગની ખુશામત કરવા ખાતર કરેલા એમના અનુકરણથી એ રિવાજ જડ થાલી ગયો અને તેનાં દડવાં ફળ દજા એ આપણે આખીએ છીએ.

એ યુગમાં વિધવાવિવાહની છૂટ તો હતી જ નહિ. પણ વિધવાસમતા માત્ર એ આગળ પડતા કાળસા છેઃ એક તો ચિતોડના પ્રખ્યાત રાજા હમીરનો. એને પ્રસિદ્ધ રીતે નહિ પણ કુંવારી દેવ્યા કહીને બાળવિધવા પરશ્ચાવવામાં આવી હતી. આ લગ્નનો હેતુ સામાજિક ક્રાંતિ નહિ પણ રાજકીય ખટપટનો હતો. અસાહિદીન ખીલજીએ જીતી લીધેલું ચિતોડ પાછું મેળવવાનો હમીરનો પ્રયત્ન ઘણી ખુવારી સાથે પણ સફળ થવા મંભવ નહોતો, પણ મુસલમાન રાગનો પગાર ખાવા છતાં અંદરથી હમીર માટે પક્ષપાત રાખનાર હિંદુ સુથાની સુવાન વિધવા પુત્રીએ અદ્વિસક રીતે એ પાછું મેળવવાની યુક્તિ શોધી હતી. એ યુક્તિની સફળતા હમીરના મનમાં હસાવવા માટે લગ્ન કરી સાથે રહ્યા સિવાય કશું થઈ શકે એમ નહોતું. વિધવા સાથે રાગકુંવર પરણે નહિ એટલે કુમારિકા કહી એને

પરજ્ઞાવી. દમીર એનું રૂપ અને ભુદ્ધિદૌરબ્ધ્ય જોઈ એને વડા શર્મ ગયો હતો અને એની મુક્તિ પ્રમાણે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું પણ ખરું. વિધવા સાથે લગ્ન કર્યા માટે દમીરનો સગા કે મિત્રાએ ત્યાગ કર્યો હોય એવું કોઈ ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી. અલગત ચિતોડના મદારાણા સાથે વેર ખાંધું એ મહેનું કે મન્દિરાજેનું ન જ હોય.

પુનર્વિવાદનો ખીન્ને જામીનો દાખલો તે ગુજરાતના તેજપાળી મંત્રી-ઓ - વસ્તુપાળ અને તેજપાળની માતાનો હતો. આમાં ગજપટ્ટપટ્ટના કોઈ દિગ્ગો નરોત્તો. એ તો રવચંદ્ર પ્રેમનું જ પુત્રિજામ હતું. એમના પિતા ચનાર મુલકે પોતાના સોની વિધવા પુત્રી ને લઈ વડીલોથી છાની રીતે નાસી જઈને લગ્ન કર્યું હતું. પરંતુનાર જોડાને અને તેમના સંતાનોને શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ વેડવી પડી હતી; પણ ન્યારે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ આપણે વધી ખૂબ સમૃદ્ધિવાન અને સત્તાશીલ બન્યા ત્યારે સોડોની પુનર્લગ્ન તરફની સૂઝ જોડી ગઈ અને એ બે બાઈઓની મહેરબાની મેળવવા આખું ગુજરાત આતુર ગયેલું!

ઉપર લખેલાં બંને દહાંતો વિધવાલગ્નથી રાગેલી સંનતિને ઊતરના સંદેહાવ્યાળી માનનાર શ્રદ્ધિમુગ્ધોની આંખ ઉઘાડવા માટે પૂરતાં છે. ચિતોડના મદારાણાઓના સૌર્ય, ખાનદાની અને દેશપ્રેમ રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં અજોડ રહ્યાં છે; અને વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ માફક ભુદ્ધિ, દાનવીરતા, વિદ્યાવ્યાસંગ, સદ્ગુણ વેપારી કુનેદ, મુસદ્દીગીરી અને વણિક જાતિમાં જન્મ છતાં સૌર્ય - એ સર્વ ગુણોને એક સાથે ધરાવનાર બીજી બધુનેડી દરજ્જા ગુજરાતમાં જન્મવાની બાકી છે.

મધ્યયુગના સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગ નિચે ખાસ માહિતી મળતી નથી. પણ આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે જગતમાં સર્વત્ર હોય છે તેમ સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગ પોતપોતાની કુલમર્યાદામાં રહી ઘરસંસાર ચલાવતો હશે. આતુ વડાઈ જોયેલી ખાનતા જાનગતનાં દુઃખો એમને પણ સહેવા

રાજ્ય આવે છે તે જેના અર્થ દૈશિકે અમૃતપર્યા રાજદારાઃ (જેઓને સૂર્ય પશ્ચિમેથી જન્મેલા નથી તે - એટલે રાજ્યની સ્ત્રીઓ) એ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે. આપણે માની શકીએ કે પાશ્ચિમીના સમયમાં પણ રાજ્યની રાણીઓને એટલો સખત પડેા પાળવો પડેા હશે કે એમનાંથી સૂર્યનાં પણ દર્શન થઈ શકે નહિ. "

૬૦. બાહ્યર જેવા પ્રખર વિદ્વાનનો આ મન જોડો છે એમ માનવાને આપણે કશું કારણ નથી, પણ સાથે એટલું તો કહીશું જ કે પડદાનો ગિલાજ પહેલાં માત્ર ગમ્મઓમાં હશે એમ લાગે છે. નર્મદાની ઉત્તરનો આખો પ્રદેશ એટલે અડધો દિંદુસ્તાન પડદાની મર્યાદામાં આવી ગયો અને સામાન્ય સ્ત્રીઓ પણ એમાં પૂરતું ગર્ભ એનો દોષ તો મધ્ય-યુગમાં થયેલા મુસ્લિમ સર્પદને માથે જ છે. મુસલમાન રાજકર્તાઓના ડચ્છી કે એમની ખુશામન કરવા ખાતર કરેલા એમના અનુકરણથી એ દિવાજ જડ થાવી ગયો અને તેનાં કડવાં ફળ દશ એ આપણે આખીએ છીએ.

એ યુગમાં વિધવાવિવાહની છટ તો હતી જ નહિ. પણ વિધવાલક્ષના માત્ર જે આગળ પડતા દાખલા છેઃ એક તો ચિતોડના પ્રખ્યાત રાણા હમીરનો. એને પ્રસિદ્ધ રીતે નહિ પણ કુંવારી કન્યા કહીને જાળવિધવા પરજીવવામાં આવી હતી આ લગ્નનો હેતુ સામાજિક ક્રાંતિ નહિ પણ રાજકીય ખટપટનો હતો. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ છત્તી લીધેલું ચિતોડ પાછું મેળવવાનો હમીરનો પ્રયત્ન ધમ્મી ખુવારી સાથે પણ સફળ થવા મંભવ નહોતો, પણ મુસલમાન રાજ્યનો પગાર ખાવા છતાં અંદરથી હમીર માટે પક્ષપાત રાખનાર દિંદુ સૂયાની સુવાન વિધવા ખુત્રીએ અહિંસક રીતે એ પાછું મેળવવાની યુક્તિ શોધી હતી. એ યુક્તિની સફળતા હમીરના મનમાં હસાવવા માટે લગ્ન કરી સાથે રહ્યા સિવાય કશું થઈ શકે એમ નહોતું. વિધવા સાથે રાજકુંવર પરણે નહિ એટલે કુમારિકા કહી એને

પરજ્ઞાવી. હમીર એનું રૂપ અને ભુક્તિત્રૈશુલ્ય જોઈ એને વશ થઈ ગયો હતો અને એની યુક્તિ પ્રમાણે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું પણ ખરું. વિધવા સાથે લગ્ન કર્યા માટે હમીરનો સગાં કે મિત્રોએ ત્યાગ કર્યો હોય એવું કોઈ ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી. અલગત ચિતોડના મહારાજા સાથે વેર પાંધવું એ સહેલું કે ઇચ્છવાળેનું ન જ હોય.

પુનર્વિવાહનો ખીજો જનણીતો દાખલો તે ગુજરાતના તેજસ્વી મંત્રી-ઓ - વરતુપાળ અને તેજપાળની માતાનો હતો. આમાં ગજખટપટના કોઈ દિસો નહોતો. એ તો સ્વયંભૂ પ્રેમનું જ પરિણામ હતું. એમના પિતા ચનાર યુવકે પોતાના શેઠની વિધવા પુત્રી ને લઈ વડીલોથી છાતી રીતે નાસી જઈને લગ્ન કર્યું હતું. પચ્ચનાર જોડાને અને તેમનાં સંતાનોને શરૂઆતમાં મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી; પણ બ્યારે વરતુપાળ અને તેજપાળ આપખળે વધી ખૂબ સમૃદ્ધિવાન અને સત્કારીત્ર બન્યા ત્યારે લોકોની પુનર્જન તરફની સૂઝ બિડી ગઈ અને એ બે ભાઈઓની મહેરબાની મેળવવા આખું ગુજરાત આતુર ગયેલું!

ઉપર લખેલાં બન્ને દૃષ્ટાંતો વિધવાલગ્નથી થયેલી સંતતિને ગતરતા સંરક્ષાવાળા માનનાર રૂઢિચુસ્તોની આંખ ઉઘાડવા માટે પૂરતાં છે. ચિતોડના મહારાજાઓના શૌર્ય, ખાનગની અને દેશપ્રેમ રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં અગ્રેડ રહ્યાં છે; અને વરતુપાળ તથા તેજપાળ ભાદ્રક ભુક્તિ, દાનવીરતા, વિદ્યાભ્યાસંગ, સૂક્ષ્મ વેપારી કુનેહ, મુત્સદ્દીગીરી અને વણિક જાતિમાં જન્મ છતાં શૌર્ય - એ સર્વ ગુણોને એકી સાથે ધરાવનાર ખીજ બહુમેવડી દજી ગુજરાતમાં જન્મવાની બાકી છે.

મધ્યયુગના સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગ વિશે ખામ માહિતી મળતી નથી. પણ આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે જગતમાં સર્વત્ર હોય છે તેમ સામાન્ય સ્ત્રીવર્ગ પોતપોતાની કુઝમર્યાદામાં રહી ધરસંસાર ચવાવનો હતો. આ બુદ્ધિગ્રાસી આચાર જનસ્વભાવ દુઃખો એમને પણ સહેવાં

પડ્યાં હશે. લગાઈમાં “જ્ઞાન” (જ્ઞાના) તરીકે પકડાયેલી સ્ત્રીઓ, જે કોઈ છોડાવી સકનાર ન હોય તો, દેશપરદેશમાં શુદ્ધામ તરીકે વેચાઈ અસહ્ય શારીરિક અને માનસિક પાતનાઓ વેદતી હતી. મધ્યયુગમાં એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને પકડવાનો રિવાજ ખૂબ વ્યાપેલો હતો. યુરોપમાં મધ્ય-યુગમાં જે “શિવલરી” (સીસ-માન) ની કૃત્રિમ બાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનાં અનેક ખરાબ પરિણામો થયાં છતાં એક સાદું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રીઓને “જ્ઞાન” તરીકે પકડવાનું અયોગ્ય ગણાવા લાગ્યું; પણ આપણા દેશમાં તેવી કોઈ બાવના નહોતી. એટલે સ્ત્રીઓ ઉપરનો આ શુદ્ધામી અત્યાચાર ચાલુ રહ્યો.

નારીત્વને દીપાવે એવા કેટલાક દાખલા રાજકુટુંબોમાંથી મળી આવે છે. દિલ્હીના શુદ્ધામત્રંશમાં થઈ ગયેલી શુલતાન રઝિયા દિલ્હી પ્રથમ રાજકર્તા સ્ત્રી હતી. એના પિતા અસ્તમશના રાજકર્તા તરીકેના ઉત્તમ શુભેા પુત્રોને બદલે પુત્રીમાં જીતયાં હતા. ચાહનદાઓ બપારે માનતાન અને ખાનપાનમાં સમય અને પૈસા બગાડતા હતા ત્યારે રઝિયા પિતાને રાજકારણની ગૂંચો ઉકેલવામાં બુદ્ધિપૂર્વક મદદ કરતી અને એની ગેરહાજરીમાં રાજ્ય પણ ચલાવતી. માદીએ બેઠા પછી રઝિયાએ પદો છોડી દીધા હતા. આજની સુવતીએને “રસેક્સ” પહેરેલી જેઈ બડકી જનારને બહુને નવાઈ લાગશે કે રઝિયા પુરુષવેદ જ ધારણ કરતી અને ઘોડેસ્વારી કરતી. ફારસી ઇતિહાસમંથ “ફિરસ્તા”માં લખ્યું છે કે રઝિયામાં રાજકર્તાના દરેક ગુણ હતા — દોષ ગણેા તો માત્ર એક જ હતો કે એ સ્ત્રી હતી ! સ્ત્રી પોતાના ઉપર રાજ કરે એ પ્રજાનો મોટો ભાગ સહન ન કરી શકે એ આપણે સમજી શકીએ પણ રઝિયાએ દુરમનોને બળને બદલે કળયી વશ કર્યાં. જે કે છેવટે તો સ્ત્રીવિરોધી તરવો જ બળવાન થયાં અને સાડા ત્રણ વર્ષના સુંદર રાજવહીવટ પછી એને દરાવી, કેદ કરી છેવટે મારી નાખવામાં આવી !

આપણા પ્રાંતમાં પણ સુવ્યવસ્થિત ગજવહીવટ માટે મીનજદેવી પણ તેટલી જ પ્રખ્યાત છે. ગાદીએ બેઠેલો પુત્ર જ્યસિંહ સગીર હોવાથી અરી રાજદત્તી એ જ હતી. પોતાનો વહીવટ ન્યાયી અને તે માટે અને પ્રજાનો સંપર્ક સાધવા માટે એ પડદાનો ત્યાગ કરી આખા ગામમાં મુસાફરી કરતી. વૈધવ્યધર્મ પાળી ખૂણામાં બેસી રહેલી કથુદેવ સોલંકીની બીજી રાણીઓએ બન્ને રાજાઓની આજ્ઞા પાળ્યાનો સંતોષ અનુભવ્યો હોય, પણ યુગરાતનું ગૌરવ તો કુસળ રાજવ્યવસ્થા કરનાર મીનજદેવીએ જ વધાણું.

ચિત્રાવતી નીર રમણી પદ્મિનીને સામાન્ય રીતે આપણે શીલની રક્ષા ખાતર અગ્નિપ્રવેશ કરનાર વીગંગના તરીકે ઓળખીએ છીએ. એમ તો એની સાથે તેર દળર રજપૂતાણીઓએ પણ પ્રાણ આપ્યા હતા અને બીજે અનેક ઠેકાણે પણ “ભેદર” ચલાવ્યા હતા. પદ્મિનીનું ખરું મૂલ્ય એણે દિમતભરી સુક્તિ વાપરી કુસ્મનની છાવણીમાં ઠેક થયેલા પતિને છોડાવ્યો એ છે. દારીઓ તરીકે છુપાયેલા સૈનિકો ન્યારે મ્યાનામાંથી કૂદી પડી શત્રુઓનો સંહાર કરતા હતા ત્યારે પદ્મિની જાતે એકથી કેદખાનાના તંબૂમાં જઈ ભીમબેનની બેડીઓ તોડી રહી હતી. એના જેવો દિમતનો દાખલો બીજો મળવો મુશ્કેલ છે.

જે અદલાકિદીન ખીલજને વશ ન થવા માટે પદ્મિનીએ પતિ અને અગિયાર પુત્રોનું બલિદાન આપ્યું અને છેવટે પોને દળરે ક્ષત્રિયાણીઓને લઈ ચિત્રા પર ચડી, તે જ સુખનાન સાથે યુગગતના કથુદેવનાની પટરાણી કૌલાદેવીએ લગ્ન કર્યા અને પોતાની પુત્રીને પણ શાદમ્નદા સાથે પગણાવી, એ ખરેખર એક નવાઈભરી ઘટના છે. વ્યવહારની નદિ પણ માનસસાગરની દૃષ્ટિથી જ કદાચ એ ઘટનાનું સાચું મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

બૌદ્ધ ધર્મે સ્ત્રીઓને બિખ્ખુણી (સંન્યાસિની) થવાની આપેલી છૂટ બાહ્યધર્મના હિત્તે લઈ લીધી. છૂટીજવાઈ સ્ત્રીઓ બેગણુ થતા હશે પણ સંન્યાસિનીઓના કેઈ પંથ નહોતા.

જેમ દરેક યુગમાં હોય તેમ મધ્યયુગમાં પણ સારાંખોટાં બધાં તરવો હતા. સ્ત્રીઓનું જીવન વ્યક્તિત્વ કે નાગરિકત્વ તો આજે પણ હજી કબૂલ ગયાનું નથી નો એ જમાનામાં ક્યાંથી જ હોય? ઉપર મળાવેલી છટીજવાઈ તેજસ્વી સ્ત્રીઓ નિયમ તરીકે નહિ પણ અપવાદ-રૂપે હતી એ આપણે જાણવું ન જોઈએ. એ જમાના હતા રાજાઓની સાર્વભૌમ નિગંદશ સત્તાનો અને વેપારીઓની અદ્યત્ત લક્ષ્મીનો. સામાન્ય પ્રજા તો સાદું જીવન જ ગુજારતી ને ગાંધી લડાઈઓ તથા વચ્ચે વચ્ચે આવતા કુદાજોથી જીવી ચૂકી વિવશ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢી નિર્માન કરી સેતી. પણ આજની સ્ત્રીને ધર્મ આવે એવું એ જમાનાની સ્ત્રીના બાળ્યમાં કશું જ નહોતું. *

પ્રાચીન પુસ્તકો બધાં ધર્મપ્રચારની — સાચા અથવા માની લીધેલાની — દૃષ્ટિથી લખાયાં હતાં. એટલે એમાંથી તારવીને ગૃહજીવન વિશેની માહિતી એકઠી કરવી પડે છે. મધ્યયુગનાં કાળો, ઐતિહાસિક પુસ્તકો એ સર્વ રાજાઓની પ્રશસ્તિની નગરે લખાતાં એટલે એમાં તો યુદ્ધો અને રાજસભાઓ વિશે જ સર્વ વર્ણન મળે; સામાન્ય જનતાનું જીવન, એમની સુકોશીઓ એ કશા વિશે માહિતી મળતી નથી સ્મૃતિઓની પેઠે દૈનિક આચારની આજાઓ હોય તો પણ રોજના વ્યવહાર વિશે જાણવાનું મળે પણ તેવું પણ સાધન નથી.

ઇતિહાસોમાં મુખ્ય વાત યુદ્ધોની આવે છે. એ યુદ્ધો ખેલાપાની જનતા ઉપર શી અમર થતી તે બતાવનાં પુસ્તકો બાળે જડે છે. યુદ્ધોમાં જનની ખુદારી થાય તેનો આધાર કુટુંબોને પણ સહેવાનો જ, કારણ દરેક સિપાઈ મૂળ તો એક કુટુંબી જ હોય. જ્યાં સત્તન યુદ્ધો ચાલતાં

* આ પ્રકરણનો ‘મધ્યયુગની સ્ત્રીઓ’ એ શીર્ષકથી આદી મુખીનો બાન જોશ ઉડિયા રેડિયો મુંબઈથી તા. ૧૩-૫-૪૬ને રોજ પ્રવચન તરીકે લેખકે રજૂ કર્યો હતો અને જોશ ઉડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી અત્રે પ્રકટ કર્યો છે.

હોય ત્યાં સ્વર્ગનો ખોઈ બેઠેના અનેકાનેક કુટુંબો હોય. પિતા, પતિ, પુત્ર, ભાઈ - એ સર્વને યુદ્ધમાં ખોઈ સ્ત્રીઓ કેવી વિટંબનાઓ વેઠતી તે કોઈ ઇતિહાસકાર જણાવતા નથી. દેશ ખાતર સ્વર્ગનને પ્રુશીયી યુદ્ધમાં મોક્ષનાર સ્ત્રીને પણ એના મરણથી તેા સામાજિક, આર્થિક મુશ્કેલીઓ આવે જ.

સતત ચાલતા યુદ્ધથી શુદ્ધિની મોઘવારી, તંગી એ બધું પણ જરૂર વેઠવું પડતું હતું. રજપૂતાણીઓ જોઈને કહે ત્યારે પણ એમના સિવાયની અન્ય સ્ત્રીઓ શું કરતી - નાસી જતી કે કુશ્મનના હાથમાં ફસાતી તે પણ જણાવવા મળતું નથી. દરેક દેશમાં, ગામમાં, રજપૂતાણીઓ સિવાય પણ બીજી હજારો સ્ત્રીઓ હતી જ, પણ એમના રોજિંદા જીવન-વ્યવહાર વિષે ખાસ માહિતી મળતી નથી.

સુધારાની શરૂઆત

શ્રીમતિને એક જુદું વ્યક્તિત્વ છે એ વાત મધ્યયુગમાંથી જુલાતી આવી હતી. છેક ૧૬મી સદીની પહેલી પચીસી સુધી દશા ખરાબ જ રહી. રાજકીય અંધાધૂંધીની અસર સમાજજીવન ઉપર થવા વગર રહે જ નહિ. એવા અસ્થિર કાળમાં સ્ત્રીઓ ધરની ચાર દીવાસોમાં પુરાર્થ ગર્ભ. કન્યાને જેમ અને તેમ વહેલું લગ્ન કરી સાસરે મોકલી દેવા માન્યાપ જૂથ અધીરાં બનતાં. જે કે આજે પણ એ અધીરાર્થ દેખાય તો છે જ. પણ લગ્નની વય છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કાર્ષિક વધી છે — ગામડાંમાં પણ.

એ અસ્થિર કાળમાં સ્ત્રીને કુટુંબજીવનમાં સમાર્થ જવું — ગર્ભાર્થ જવું — પડયું એટલે એનું સ્વનંત્ર વ્યક્તિત્વ મટી ગયું. એને શિક્ષણ આપી શકાય એ વસ્તુ જ વીસરાર્થ ગર્ભ. વારસાના હક તો રમૂતિઓ-રચિત કાયદાથી ઉઠાવી જ દીધા હતા. આગસા પ્રકરણમાં જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રીને પતિની ચિતામાં બાળા મૂકવાનો રિવાજ ખૂબ જોર પકડતો હતો.

• ઇદારની મદારાણી અદસ્તાબાર્થ હોયકર જેવી કાર્ષ પ્રતિભાશાળી સ્ત્રી આ અંધાધૂંધીના જમાનામાં ચર્ચ એ સુખદ અપવાદ હતો. અદારમી સદીમાં પણ એણે કહ્યું હતું કે “નિર્ગળ સ્ત્રીઓ પોતાની આત્મરક્ષા માટે પડદાનો આશ્રય લે છે, પરંતુ પડદો તો તેમને વધારે નિર્ગળ બનાવે છે. જે સ્ત્રીઓનું હૃદય કુર્ગળ ચર્ચ ગયું છે તે બહારના ઠાંકણાથી પોતાના ચારિત્ર્યની રક્ષા કેવી રીતે કરી શકે? તેથી જ પડદાને બદલે સ્ત્રીઓનાં મન અને હૃદય બળવાન બનાવવામાં જ શ્રેય છે અને તેમાં જ સ્ત્રીમતિનું કદ્યાણુ છે.”

છેતરના એક ધનાઢ્ય શેઠ અપુત્ર મરણ પામતાં રાજ્યના અમલ-દારોએ એની મિલકત રાજ્યમાં બેળવી દેવા પેરવી કરવા માંડી. શેઠની વિધવાએ મદારાણી આગળ અરજી કરી. જાણે આજના જમાનાની નવા વિચારની સી હોય એમ મદારાણી અદસ્થાખાઈ હોલકરે કહ્યું કે “વિધવાનો પોતાના પતિની મિલકત ઉપર સંપૂર્ણ હક છે. એની ઇચ્છામાં આવે તે રીતે વાપરવા એ મુખત્યાર છે. રાજ્ય કે ખીજું કંઈ એનો હક છીનવી લઈ શકે નહિ.” એમણે એ વિધવાને મિલકત અપાવી અને રાજ્યમાં બધે એ જ દાખલાનું અનુકરણ થયું.

આવે વિરલ અપવાદ બાદ કરતાં સ્ત્રીજાતિના ઉદ્ધાર વિષે વિચાર કંઈ કરતું જ નહિ. ત્યાં એમના ઉપર ચતા એક મોટા અત્યાચાર સામે બંડ કઠનાર એક પીર પુરુષ બંગાળમાં પાક્યે. રાજ રામમોહનરાયે સતી થવાના ચાલ વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો. મુવાન વિધવાઓ, જેમની જરા એ સતી થવાની મરજી ન હોય તેમને હાથપગ બાંધી ચિતામાં ફેંકી દેવામાં આવતી અને એમાં કુટુંબીઓ કુળની પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ ગણુતા! આ એક પ્રદારનું અનુબંધસિદ્ધાન જ હતું, કારણ ધર્મને નામે એ થતું. સમગ્રવટથી એ રિવાજ બંધ પડે તેમ નહોતું. એટલે તે વખતના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન પાસે રાજ રામમોહનરાયે સતી થવાનો રિવાજ હાથહાથી બંધ કરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૯ની સાલમાં એ હાથદો થયો અને હજી એ ચાલુ છે.

અકબર બાદશાહે પોતાના રાજ્યમાં એ દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરાવવો હાથદો કર્યો હતો. પણ એના મરણ પછી ફરી એ ચાલુ થયો; અને લગભગ સરા બસો વરસ સુધી એનું જોર રહ્યું. બંગાળમાં એ સૌથી વધારે પ્રચલિત હતો એમ ગણાય છે. કદાચ રાજ રામમોહનરાય જેવા જાગૃત નગની આંખો અને મન સદાકાળ ચોટી કરતા હોવાથી ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિષે વધારે માહિતી મળી હોય તેથી ત્યાંના આંદા વધારે દેખાઈ આવ્યા હોય અને દેશના બીજા ભાગો વિષે બહુ અંધારામાં જ હોય એમ પણ બને.

સતી થવાનો રિવાજ કાયદાથી આજે પણ બંધ છે. જો કે છૂટાછવાયા દાખલા બને છે ખરો અને સ્વગત્ય મળ્યા પછી કાર્થક વિશે સંખ્યામાં બન્યા છે. આનું કારણ કદાચ એ હોઈ શકે કે અંગ્રેજ સરકારે કરેલો કાયદો હવે બાધક નથી એવી અજ્ઞાન જનતાની માન્યતા છે; પણ જ્યારે જ્યારે સ્ત્રી સતી થવાનો દાખલો બને છે ત્યારે જનતાના મોટા ભાગના મનમાં એને વિશે પ્રશંસાની લાગણી થાય છે, એની પતિભક્તિ માટે અહોભાવ ઊપજે છે.

સતી ચર્ચ બળી ગરબું એ શુદ્ધિપૂર્વક જોતાં યોગ્ય છે ખરું? અનેક સ્ત્રીઓને પતિ માટે અતઃક્રમણથી ઘણો જ બાપ હોય છે. પતિ જતાં એમના જીવનમાં એક મોટી ઊંચુંપ અને ઘણી વાર શૂન્યતા પણ આવી જાય છે; છતાં એ સર્વ સદન કરવાની શક્તિ તેઓ બતાવે છે. કેટલીક પતિએ આદરેલાં સામાજિક કે બીજાં કામો એના મરણ પછી આદુ રાખી ઉપયોગી સેવા બજાવે છે. ક્ષણિક આવેશમાં, સ્મશાનવૈરાગ્યથી અથવા સતીને મળતાં દેવાંશી માનપાનના ભોજથી સ્ત્રીઓ સતી થતી, અને દાસ પણ જે કાર્થ થાય છે તેમનામાં આમાંની કોઈ વૃત્તિ દેખાય છે. પણ જે સ્ત્રીઓ પતિના મૃત્યુથી પડતી અનેક સામાજિક, આર્થિક આપત્તિઓ સામે ટક્કર ઝીલી જિંદગી ચલાવે છે તે જ સાચી વીરાંગના નથી? વળી જે સ્ત્રી બાળકોની મા હોય છતાં સતી થાય તેને તો બિલકુલ ધન્યવાદ આપી શકાય જ નહિ. બાળકોને વિસારે પાડે તે સાચી સ્ત્રી કહેવાય જ નહિ. માતા ચર્ચ એટલે પહેલી ફરજ સંતાનો પ્રત્યેની જ ગણાય. સ્વર્ગસુખની ઇચ્છાથી કે સતી ચર્ચ આ લોકમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી બાળકોને શૂલી જઈ ચિતાએ ચઢવું તે કાર્થ રીતે યોગ્ય ન કહેવાય. બાપ તો મરણ પામ્યો જ હોય અને મા પણ હાથે કરીને મરે એટલે પોતાના કાર્થ હોય વગર બાળકો અનાથ ચર્ચ રહ્યાં મરે.

તે ઉપરાંત વિચાર કરી જોઈશું તો સમજાશે કે સતીનો રિવાજ સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સમૂળગો અસ્વીકાર કરે છે. પતિના વડે જ

સ્ત્રીનું જીવન છે, એ મરણ પામે એટલે સ્ત્રીની નિંદગી બીજા કશા ઉપયોગની જ નથી એ માન્યતા સતી થવાના રિવાજમાં પ્રાધાન્ય મેળવે છે. આજે આપણે માનીએ છીએ કે સ્ત્રી એ પુરુષના જેવી જ સ્વતંત્ર નાગરિક છે. રાજામાં, સમાજમાં એ સમાન હકોની અધિકારિણી છે એ વાત આપણે ભુલિથી, હૃદયથી સ્વીકારી છે. તે પછી પતિનું જીવન નષ્ટ થતાં જ એનું જીવન નષ્ટ થઈ જવું જોઈએ એ માન્યતા, જે સમાનતાની વિરોધી છે તેનો સ્વીકાર કેમ કરી શકાય ?

સ્ત્રીને અધમ દશામાંથી ઉગારનાર પ્રથમ કાયદો — સતી થવાનો આજ અંધ પાડનારો — ઈ. સ. ૧૮૨૯માં થયો. ત્યાર પછી એક જમાનો વીતી ગયા પછી ઈ. સ. ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો પસાર થયો. આજની પ્રજાને ખગર નહિ હોય કે આજથી સો વર્ષ પહેલાં જોયી ગણાતી ઠામની વિધવાઓ પુનર્વંશ કરે તો તે ગેરકાયદેસર ગણાતું. બાળલગ્નનો આજ તો એ વખતે દેશભરમાં એકબે ગણ્ય કરતો હતો. દસ વર્ષથી મોટી કન્યા બાગ્યે જ કોઈ કુંવારી રહેતી દર્શો. એટલે બાળવિધવાઓની સંખ્યા પણ બહુ જ મોટી રહેતી; છતાં વિધવાઓ લગ્ન કરે એ કાયદાવિરુદ્ધ ગણાતું ! આવા બધાને લીધે અનીતિ તો પુષ્કળ થતી. વિધવાઓના બ્યભિચાર, બાળકત્યા એ સર્વ સામે પ્રજાને વાધો નહોતો, વાંધો હતો એમના રીતસરના લગ્ન સામે. આજે પણ આ માનસ ગયું નથી. હજી એ બીજી સર્વ બાળનો કરતાં આ બાબતમાં શિથિલતા બહુ વધારે છે; છતાં પુનર્વંશ કરનારનો સામાજિક બહિષ્કાર થતો શહેરોમાં તો અંધ પડ્યો છે, પણ કુટુંબનો બહિષ્કાર તો હજી એ મોટે ભાગે સદન કંવો જ પડે છે અને કરી લગ્ન કરનાર વિધવાને મળુંખરું કુટુંબીઓની જાણ વગર જ છૂપી રીતે લગ્ન કરવા પડે છે.

આજે ઈ. સ. ૧૯૫૬માં આવી સ્થિતિ છે તો ઈ. સ. ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો પસાર કરાવનાં તે વખતના સુધારકોને કેટલી મુશ્કેલી પડી દર્શો તે આપણે કદાચી લેવું રહ્યું. સ્ત્રીવર્ગને યગમાં જોડા

પહેરવાની કે છત્રી જોડવાની પણ મનાઈ હતી. એવા એ જૂગમાં વિધવા-વિવાદની વાનથી લોકોને માથે વીજળી પડ્યા જેવો આધાન થાય તેમાં નનાઈ નથી. કન્યાઓ માટે મુંબઈ જેવા શહેરમાં એક શાળા ચલાવવી એ પણ એક મહા મુશ્કેલીનું કામ હતું. પણ એ વખતના સમાજસુધારકો બાકીર દત્તા લોકાર્નિનાથી કે પ્રત્યક્ષ કનડગનથી પણ કરતા નહિ. એમાંના એક માત્ર એકવીસ વર્ષના જુવાન કરસનદાસ મૂળજીએ વિધવાવિવાદને ટોકા આપતો સેખ લખવા માટે પોતાની ટાંકીનો ગુરમો વહેાવ્યો, એનો આશય પણ ખોખો. સાચા સિદ્ધાંતો અને અંતઃકરમનો અવાજ રોડલા ખાતર વેચરા કરતાં રસ્તામાં જોવા રહેવું પસંદ હતું. ત્યારે આજે દર્શી કનડગત નથી, તોએ મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત સગ્ગનો પ્રતિષ્ઠાને લોભે સ્ત્રીઓને દેક આપતા કાયદા સામે વિરોધના સૂર પુરાવે છે, કે 'લોકમત લો' એવા ઉડાનનારા ઉદ્દગારો કાઢી વાતને ઠેમે ચઢાવી દે છે.

મૂવીબર મુધારકોના પ્રયત્નથી ઈ. સ. ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાદનો કાયદો પસાર થયો. આ કાયદાનો લાગ લક્ષી હતું પુનર્જન સૌથી પહેલું થયું તે જાણવું શક્ય નથી, કારણુ લગ્ન કરનાર ખૂબ જ સાવચેતી રાખી અત્યંત શુભ-રીતે લગ્ન કરતાં, અને ઘણુંખરું પોતાનું વતન છોડી ખીજે રહેવા જતાં, જ્યાં તેઓ પોતાના પુનર્જનની વાત જાહેર કરતાં જ નહિ.

અમદાવાદમાં શ્રી લક્ષ્મીભાઈ નામના ગૃહસ્થે જીરકોર નામની એક બાઈ સાથે ઈ. સ. ૧૮૭૨માં પુનર્જન કરવા પહેલ કરેલી. * ધરમાંથી

● કવિ નર્મદાસંકરે ઈ. સ. ૧૮૬૦માં એક જાણણુ શાઈ માણપત અને બાઈ દીવાળીના પુનર્જન કરાવવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. પણ એ લગ્ન સુખી નીવડ્યું નહિ અને બાઈ દીવાળી દુઃખી થઈ અને મરી ગઈ, ત્રણે માટે જુઓ, કવિ નર્મદાસ 'મારી હાલત,' ભાગ ૧ હો (જીવવાતી પ્રેસ આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૩, પૃ. ૭૩-૭૫.) કવિએ પોતે ઈ. સ. ૧૮૧૬-૭૦માં એ બાઈ સાથે ખાનગી રીતે પુનર્જન હતું એમ કહેવાય છે. એ મતલબની હાલત માટે જુઓ, નવજન-ધાવલિ (નવજન પ્રકાશન, આવૃત્તિ પહેલી), પૃ. ૨૩૦-૨૩૧.

એ એકલી લગ્ન કરવા જઈ શકે નહિ માટે બહુતા સમાજસુધારક રવ. મહીપતરામ રૂપરામ એને ઘેર એને તેડવા ગયા હતા. એ માટે એ બાઈની સારુએ મહીપતરામ ઉપર ગેરકાયદેસર ધરપ્રવેશની ફરિયાદ કરેલી અને મેજિસ્ટ્રેટ તેમનો દંડ પણ કરેલો ! પણ તે છતાં લગ્ન તો થયેલું.

આપણા પ્રાંતમાં સૌથી બહુતું પુનર્જન કપોળ ઝાતિના એક શેઠ માધવદાસ રૂપનાથદાસ અને ધનઢોરબાઈનું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૧ના મે માસમાં મુજબમાં એ થયેલું, અને કરસનદાસ મૂળજીની સલાહ, સૂચના અને સંપૂર્ણ સદાયતાથી જ થયેલું. સુધારક મિત્રોને 'એક પુનર્જન'માં દાખરી આપવા આમંત્રણ આપવામાં આવેલાં; પણ લગ્ન કરનાર મુગલનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આખ્યાં નહોતાં. અને વિધિ દરમ્યાન તથા પાછળથી એક મહિના સુધી એમના ધરની આસપાસ પોલીસના અને પટ્ટાણના પહેરા રાખવા પડ્યા હતા ! લગ્નમાં મદદ કરનાર કરસનદાસ પાછળ પણ ઝાતિજનોએ મારા ઝૂકપા હતા પણ સહબાગ્યે દાખ્યા નહોતા. વીસ વર્ષ સુધી માધવદાસ અને ધનઢોરબાઈને ઝાતિજનોએ ઢેરાનપરેશાન કરવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. મરણપધારીએ સૂતેલી પોતાની સગી બહેનનું હેલ્લી વાર મોઢું જોવાની ધનઢોરબાઈની આજીજ એમની ખુદ માનાએ ધુતકારી કાઢી ! આવો હતો એક બાળવિધવાના પુનર્જન સામે વિરોધ ! જ્યારે એ જ કપોળ ઝાતિના મસાણે જવાની તૈયારીમાં હોય એવા ડોસાએ દળદો રૂપિયા ખરચી પોતાની પૌત્રી થવા લાયક નાની બાળકીઓને ત્રીજી ચોથી પત્ની તરીકે ખરીદી સાવતા તેમાં ઝાતિને કે આખા સમાજને કશું જ અયોગ્ય લાગતું નહોતું !

વિધવાવિવાહ કરનાર જોડાંને ઝાતિનો અને સગાંવદાજાંનો ત્રાસ એવો હતો કે પ્રજા ઝાતિના એક મુગને એ ત્રાસ સહન ન થવાથી કૃવામાં પડી આપવાન ક્યોં હતો ! પણ માધવદાસ અને ધનઢોરબાઈ વધારે સદનયીન, વધારે દિમતરાજાં દનાં અને વીસ વરસ મુધી ત્રાસ સહન કયોં.

વિધવાવિવાહના પ્રચાર અને પ્રત્યક્ષ સહાયતા માટે કરસનદાસ મૂળજી બળુની તથા હતા; પણ એથી વધારે બળુની તથા ઈ. સ. ૧૮૬૦માં ચાલેલા મહારાજ લાઘવજી કેસરી. આ આખો કેસ ગુજરાતના સમાજસુધારાના ઇતિહાસનું એક અત્યંત અગત્યનું પ્રકરણ છે. એની વિગતો સાથે આપણા વિષયને પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી; પણ ધર્મને નામે ગોસાંઈજી મહારાજને પોતાની હવેલીઓમાં સ્ત્રીજાતિને જે બ્રહ્માચારી કરાવતા હતા તે જોઈ કરસનદાસના આત્માએ બંડ પોકાયું હતું એ વાત સ્ત્રીવર્ગે કદી ભૂલવાની નથી જ. એ જમાનામાં ગોસાંઈજી મહારાજની સામે મોરચો માંડવો એ રમત વાત નહોતી. આર્થિક, સામાજિક સુસ્થિતિઓ તો વેઠવાની જ હતી. પણ સાથે જીવનું પણ જોખમ હતું. મહારાજને મુંબઈ શહેરના પચાસ હજાર અને આખા દેશના લાખો શ્રીમંત વૈષ્ણવોનો સાથ હતો. એ શક્તી મહારાજને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દેવા તૈયાર હતા. એવા મહારાજની સામે અઢાવીસ વરસના નિર્ધન જીવનને એકસે હાથે હામ બીડી. ‘સત્યપ્રકાશ’ નામના પોતાના પત્રમાં મહારાજની પાસવી લીલા ખુલ્લી પાડી. સ્ત્રીજાતિનું થતું ધોર અપમાન સૌ સમક્ષ બતાવી આપ્યું; અને અનેક ધાકધમકી, કનડગત કથાની પરવા ન કરી. મહારાજે હાઈકોર્ટમાં બદનક્ષીનો દાવો માંડ્યો તે પણ કરસનદાસે હિંમતભરે લડીને જીત મેળવી. હાઈકોર્ટના વિદ્વાન જજે સુકાદો આપતાં કહ્યું હતું, ‘કે જે નૈતિક દષ્ટિએ અનિષ્ટ હોય તે ધાર્મિક દષ્ટિએ ઇષ્ટ હોય શકે જ નહિ.’ કરસનદાસનો આખો મુકો આ જ હતો. એમણે આદરેલા આ ધર્મયુદ્ધથી સ્ત્રીજાતિ બ્રહ્માચારમાંથી જીગરી. મહારાજને ભક્તોની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ રાખે તે ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે એમ ત્યારથી સૌને લાગવા માંડ્યું અને ઉધાડે છાંગે ચતી એ અંગીતિમાં હવે બહુ મોટો ઘટાડો થયો છે — જો કે હજી એ તદ્દન નાખૂદ નથી થઈ. આ મહારાજ લાઘવજી કેસે તે વખતની મુળધની જનતામાં કેટલો ખળબળાટ મચાવ્યો હતો અને કરસનદાસે મહત્વના

સામાજિક સુધારા માટે કેટલો ત્રાસ સહન કર્યો હતો તે બહુવા માટે આ કેસને લગતાં પુસ્તક આપણે સૌએ વાંચવાં જ જોઈએ.

એ જમાનામાં કન્યાશિક્ષણ તો લગભગ શૂન્ય જ હતું એમ કહીએ તો ચાહે. અમદાવાદમાં મગનભાઈ કરમચંદ કન્યાશાળાની સ્થાપના થઈ હતી. મુખર્ષિમાં પણ એકાદ કન્યાશાળા સુધારકોના પ્રયાસથી શરૂ થઈ હતી. પણ આ શાળાઓમાં કન્યાઓની સંખ્યા જૂજ હતી. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ જ ન હોય એટલે પુરુષ શિક્ષકો રાખવા પડે. એ બધા સદ્ગુણસ્થ અને પ્રૌઢ ઉંમરના હોય તો પણ કન્યાઓનાં માત્રાપ એમનો વિવાસ ન કરે. આ કારણથી અમદાવાદની મગનભાઈ કન્યાશાળામાં શિક્ષકોની પત્નીઓને પણ બહુવા બેસાડવા માંડી. પતિ-શિક્ષકની સમક્ષ એ સ્ત્રીઓ ધૂમટા તાણી, સોડિયું વાળી બેસતી અને મોટી ઉંમરે દક્ષા ધૂંટવાનો પ્રયત્ન કરતી.

જે સ્ત્રી બણે તે વિધવા થાય એવી હાર્યજનક માન્યતા એ જમાનામાં આપણે ત્યાં હતી. એ ક્યાંથી અને ક્યારે આવી તે ખગર નથી; પણ આવી માન્યતાને લીધે સ્ત્રીઓ બહુવાનો વિચાર સુધ્ધાં કરતાં ડરતી; કારણ હિંદુ સ્ત્રીને મન વૈધવ્યથી બીજું વધારે મોડું દુર્ભાગ્ય નથી. મદારાષ્ટ્રમાં પણ આવી જાતની માન્યતા પ્રચલિત હતી એમ જણાય છે. ૨૪. શ્રીમતી રમાબાઈ ગાંડેએ પોતાની આત્મકથામાં સખ્યું છે કે એમનાં એક ફોર્મ વિષ્ણુસહસ્રનામ કે શિવસ્તોત્રના જેવાં એક જે પુસ્તકો વાંચતાં શીખ્યાં હતાં, પણ દુર્ભાગ્યે એમને વૈધવ્ય આવ્યાથી ધરના એક વડીલે કહ્યું, કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓને બહુવાનું સહતું નથી. વડીલનો એ વિચાર વેદરાક્ષણી માફક કુદુંબના સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગે સ્વીકારી લીધો અને બહુવાનો વિચાર સરખો કરીશું તો વૈધવ્ય આવશે એમ સૌ ડરનાં રહેનાં. સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન, વહેમી, અધ-શ્રદ્ધાળુ રાખવા માટે બેજાગલી આ ચાવચાચ હોય કે ગમે તેમ પણ

જોથી સ્ત્રીવર્ગને શિક્ષણરહિત રહેવામાં મોટું ઉત્તેજન મળ્યું અને સમાજસુધારકોનું કામ ખૂબ મુશ્કેલ થયું હતું; કારણ ‘વહેમનું ઝોસડ નથી’ ‘એ કહેવત મુજબ ગમે તેટલી સમજાવટ, દાખલા દલીલ છતાં સ્ત્રીઓના મનમાંથી વહેમ નીકળવો મુશ્કેલ હતો.

આને શહેરોમાં દબરો છોટરીઓ અને પરણેલી સ્ત્રીઓ પણ બોલિસો, સાળા કે અન્ય સ્થળોએ નોકરીઓ કરે છે; એટલે ‘સ્ત્રીને ક્યાં કમાવું’ છે કે એને બચવાની જરૂર પડે’ એ માન્યતા ધસાર્ધ ગઈ છે. છેલ્લા પુદ્ધથી થયેલી બીયબુ ગોંધવારીએ આ નોકરીઓની જરૂરિયાત ઊભી કરી ત્યાં સુધી મોટે ભાગે એ માન્યતા દબાર્યા સુધી આતુ હતી. તે પછી આજથી સો વરસ ઉપર હોય તેમાં નવાઈ શી ?

સ્ત્રી બણે તો આડે માર્ગે જાય એવું પણ તે વખતે મનાતું. અને પછીના જમાનામાં સ્ત્રીઓ બણતી મર્ધ તેમના આરિન્ધ ઉપર શંકાની મજરે જોવામાં આવતું.

સાઠેક વરસ ઉપર લખાયેલા “ મંસારસુધારો ” નામના પુસ્તકમાં એના લેખક, પ્રસિદ્ધ ઔદ સાક્ષર શ્રી હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા કહે છે — “ તેઓની (સ્ત્રીઓની) રિયતિ કેવળ અધમ છે અથવા તેમને કંઈ સત્તા નથી એવું કેટલાક પરદેશીઓ ધારે છે તે ખોટું છે. સાંપ્રત કાળમાં પણ હિંદુ સ્ત્રીઓ મંસારના મોટા કામમાં મોટા ભાગ લે છે. લગ્નાદિ કાર્યોમાં, નાતજાતના કામમાં અને ઘરમંસાર અસાધવામાં સ્ત્રીઓની સત્તા ઘણી વધારે છે. ઘણે પ્રસંગે તેમનો જ દક્કો ખરો થાય છે. તેઓ હા લઈને જોયે તો પુરુષોને પોતાના વિચાર છોડી દેવા પડે છે. વસ્ત્રાભૂષણ તેઓ મનપસંદ કરાવી શકે છે. છોકરાં ઉપર તેમની સત્તા પુરુષ કરતાં વધારે આવે છે. આકરનોદરને તેમના તાળામાં રહેવું પડે છે. ઘરની ધણિયાણી તરીકે તે ઘરદામમાં ભારે અધિકાર ભોગવે છે. જો કે તેમને વિદ્યાશાન મળતું નથી, તો પણ મોટે ભાગે તેઓ

વાતોથી માલિનગાર કરવામાં આવતી નહિ. એવા દાખલા પણ જોવા મળે છે જ્યાં પુરુષ ઉડાઉ હોય અને સ્ત્રી તેને વારવા પ્રયત્ન કરે તો પણ પુરુષ “તમે જોરા પૈસાની બાગતમાં ન સમજો, તમારે એમાં બોલવું નહિ” એમ કહી સ્ત્રીની વાત તોડી પાડે છે. અંતે જ્યારે ઘરની મિલકત કના-કાતિયા ચર્ચા જાય ત્યારે સહન તો સ્ત્રીને જ વધારે કમવું પડે છે.

પ્રાચીનતાપૂર્વક વર્ગ એમ માને છે કે સ્ત્રીઓ-અંગ્રેજી શિક્ષણ સર્વ સ્વતંત્ર વિચાર કરતી ચર્ચા ત્યાં સુધી શુદ્ધવનની સુંદરતા જળવાઈ રહી હતી. અભાણુ સ્ત્રીને મુખ્ય રસ ઘરની અંદર જ હતો અને દિવસના બાગના બણાખરા કલાક એ રમોડામાં ગાળતી એ ખરું છે. પણ તેને સર્વ બધી જ સ્ત્રીઓ ઉત્તમ શૃદ્ધિશીલો હતી એમ માનવાનું કશું પ્રમાણ નથી. મોટાં સંયુક્ત કુટુંબોમાં લડાઈ, ટંટા, ઝપડા, ધર્ષા, પક્ષપાત એ-બધાં ધણાં વ્યાપક હતાં એમ અનુભવીઓ કહે છે. આ બધાં ઉત્તમ શૃદ્ધિશીલો લક્ષણ નથી.

આ સદીની પહેલી પચીસીના એક લેખક શ્રી ડાહ્યાભાઈ સક્મણુ-ભાઈ પટેલ પોતાના “સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી” એ પુસ્તકમાં લખે છે, “અંગ્રેજ લોકોને ગત્યઅમલ જ્યાં સુધી રિયર ચયો નહોતો ત્યાં સુધી x x સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ રીતે અવનતિ હતી. x x સ્ત્રીસન્માન અને સ્ત્રીગૌરવ નહિ સમજવાથી તેમને જળવાન, શુદ્ધિમાન, સુશિક્ષિત કરવાને કાંઈ પણ યત્ન કરવામાં આવતા નહિ, સ્ત્રીશીલનું ગ્લણુ ન હોવાથી તેમને પડદામાં યા ઘરમાં ગોધી ગખવામાં આવતી, સ્વાન-ચયથી ખદાર કરવા કરવાની, ચોખ વર્તન કરવાની તેમને બિલકુલ છૂટ નહોતી, પુરુષો x x હમેશાં સ્ત્રીઓને એક રમકડા, એક દારી, એક શુભામ તરીકે ગણતા. પુરુષો સ્ત્રીઓને માત્ર એક જનનસ્થાન, માત્ર એક વિવાસસ્થાન જ માનતા. x x પતિ-પત્નીનો સંબંધ માત્ર સેવ્યસેવકનો હતો. x x સંયુક્ત કુટુંબોમાં વડીલવર્ગ દયાત હોય તો, વહનું તો શું પણ માતાનું સન્માન પણ નહિ જેવું હતું. વિભક્ત કુટુંબોમાં યા

એક સ્વતંત્ર કુટુંબમાં વહુ તરીકે તેમ જ માતા તરીકે સ્ત્રીનું સન્માન કાંઈકે હવું, પરંતુ તે પણ પુત્રની માતાનું પ્રમાણમાં વિશેષ અને પુત્રીની માતાનું પ્રમાણમાં નહિ જેવું. એટલે આખરે, સરવાળે, પરિણામે સ્ત્રી-સ્ત્રીની અવગણનાનો વિચાર તે સમયમાં હતો ”

મહાશંકર ઇદ્રજી દવે નામના લગભગ એ જ કાળના લેખક પોતાના ‘ગૃહસદ્ભી’ પુસ્તકમાં એ સમયની ગૃહિણીનાં પારાવાર વખાણ કરે છે. એ સ્ત્રીઓ ઈવી કુટુંબવત્સલ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ગૃહપરાયણ હતી તે એમણે ખૂબ વિસ્તારથી લખ્યું છે. એ ગૃહિણીઓના આ સર્વ ગુણોને લીધે કુટુંબીઓને બહુ સુખ મળતું એમ તેમણે બાગ ઈર્ષ લખ્યું છે, પણ રાત્ર દિવસ અન્યના સુખ માટે જ કર્તવ્યબારમાં ડૂબી રહેલી એ સ્ત્રીઓ સુખી હતી એમ એ બતાવી શક્યા નથી. કર્તવ્ય બળવવામાં જ તેઓ સુખની પર્વાસિ માનતી એમ એ કહે છે પણ તેનો કાંઈ અર્થ નથી, કારણ એ તો લેખકો કે નિરીક્ષકોની કલ્પનાનો વિષય છે. કુટુંબથી જુદું સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ જ એ સમયે નહોતું. એની બહાર એ રહી શકતી જ નહિ; એટલે એના કામમાં રચીપચી રહે જ એમાં નવાઈ નથી જે શારીરિક કે માનસિક દુઃખો પડે તે સહન કર્યા વગર તેનો છૂટકો જ નહોતો, કારણ કુટુંબની બહાર એ રહી શકે તેમ નહોતું. મતે કમાવાની એની શક્તિ નહોતી તેમજ શ્રીમંત ઘરોમાં પણ પુત્રી કે પત્ની તરીકે એને ભિક્ષકત ઉપર સ્વતંત્ર હક નહોતો. એટલે ગમે તેટલાં દૃષ્ટો વેઠીને પણ કર્તવ્ય બળવી પોતાનો પગ કુટુંબમાં સ્થિર કરવો એ એક જ એને માટે માર્ગ હતો.

કહેવાનો આશય એમ નથી કે બધી જ સ્ત્રીઓ દુઃખી હતી અને માત્ર પોતાની સલામતી ખાતર કર્તવ્યો બળવતી. આજે પણ કુટુંબ-વાત્સલ્ય એ સ્ત્રીને પ્રધાન ગુણ જેવામાં આવે છે તેમ એ જમાનામાં પણ હતો. પણ જ્યારે એક તરફથી સ્ત્રીઓ માત્ર કર્તવ્યો બળવ્યા જ દરે, પોતાને માટે કશું જ ન કરે અને બીજી તરફથી પુરુષવર્ગ અને

બાળકો એની સેવા ગ્રહણ કર્યા જ કરે તો પછી એ કર્તવ્ય વેઠ જેવું થઈ જાય. સાચી તરફથી સ્ત્રીની સગવડો સાચવવા દાર્દ્રિક પ્રયત્ન થાય, પત્ની અને માતા જે આત્મભોગ આપે તેની થોડેઘણે અંશે પણ કોઈ કદર કરે તો સ્ત્રીનો આત્મા પ્રસન્ન જરૂર થાય. બધી જ સ્ત્રીઓ એવી સાધુ-સંત જેવી વૃત્તિવાળી તો ક્યાંથી જ હોય કે કર્મણ્યેવાધિનરસ્તે મા ફલેષુ કલાચન । એ ગીતાવાક્યમાં અહા રાખી આખી જિંદગી સુધી ફરજો બજાવ્યા જ કરે અને ફળની આશા રાખે નહિ.

જે કાળમાં કન્યાઓને શિક્ષણ મુદ્દલ નહોતું, ધરની ચાર દીવાલોને સ્ત્રીની કુનિયા ગણવામાં આવતી, બહુપત્નીનો રિવાજ જરા પણ ખરાબ ગણતો નહિ, વિધવાઓને તુચ્છ, તિરસ્કારપાત્ર માનવામાં આવતી, સાસરામાં સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારના સંતાપ સહન કરવા પડતા, તે કાળની સ્ત્રીઓને સુખી કે આદર્શરૂપ કેવી રીતે ઠીક શકાય ? જે વ્યક્તિ કે સમૂહમાં લાંબા કાળથી કુખ્ય સહન કરવાને લીધે લાચારી, શુભામી વૃત્તિ આવી ગઈ હોય તે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન ન કરે, એ જ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે એમ માની લે અને તેની સામે બંડ ન કરે તેથી કોઈ એ વ્યક્તિ કે સમૂહ બહુ જ સુખી છે એમ ન જ ઠીક શકાય. શુભામીનો આત્મસંતોષ એ ધ્યક્ષનીય નથી જ.

સુધારાની શરૂઆત આજથી સોએક વર્ષ ઉપર થઈ ત્યારે જે અનિષ્ટો સામે એ વખતના સુધારકોને લડવાનું હતું તેમાંનાં સ્ત્રીઓને લગતાં મુખ્યત્વે બાળસગ્નનો રિવાજ, વિધવાઓનો પ્રશ્ન, સ્ત્રીશિક્ષણ, રૂઝવણીવાનો રિવાજ વ. લતાં. રૂઢિચુસ્ત સમાજ એ દરેક પ્રશ્નમાં ધર્મનું નામ વચ્ચે લાવતો - આજે પણ દરેક પ્રગતિમાન યુગલામાં એ 'હાર્ડ'થી ડરાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે જ.

હવે આ પ્રશ્નોનું તે વખતનું ને હાલનું સ્વરૂપ સરખાવીએ. બાળ-સગ્નનો નાબૂદ થયાં છે એમ તો કોઈ ઠીક શકે નહિ. હજી ઈ. સ. ૧૯૫૫ની

સાક્ષમાં એકલા મારવાડમાં ફક્ત અખાત્રીજને જ દિવસે પચાસ હજાર લગ્નો થયા હતા અને તેમાંનાં ઘણાખરાં બાળલગ્ન જ હતાં. બીજે વરસે સિંહરથનું વરસ આવતું હોવાથી દોઢ વરસ સુધી લગ્નો થઈ શકે નહિ તે માટે તરત જન્મેલાં બાળકોનાં પણ લગ્ન કરી દીધાં હતાં ! આ સિંહરથના કારણે લીધે આખા દેશમાં લગ્નોની અસાધારણ દોડદોડ થઈ હતી - જાણે બાર વરસ સુધી લગ્ન ન આવવાનાં હોય તેમ ! અને આવી દોડદોડમાં અસંખ્ય લગ્નો બાળલગ્નનિષેધક (સારડા) કાયદાનો ભંગ કરીને થયાં હતાં.

તે છતાં એટલું કહી શકાય કે શહેરોમાં કન્યાઓની લગ્નની ઉંમર જરૂર વધી છે અને ગામડાંમાં પણ કન્યાકાળ વીતી જાય તો તે ધર્મ-વિરોધી ગણાતું નથી. સૌ વરસ ઉપર તો બાળલગ્નની વિરુદ્ધ બોલનારાંને અધર્મી, બ્રહ્મ, વહી ગયેલાં માનવામાં આવતાં. બાળકો ઝોળામાંથી ઝડપાય એમાં જ માખાપની અને આખા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ગણાતી. કોઈ કન્યા માખાપની ગરીબાઈ કે એવા કોઈ કારણથી પણ શક્તિએ રથાપેલી ઉંમર વટાવી જાય તો એના તરફ શંકાની નજરે બેસતું - કોઈ બોડખાંપણ કે ખરાબ ચારિત્ર્ય હશે ત્યારે જ આટલી મોટી થઈ હશે એમ માની એને કોઈ વેવા તૈયાર થતું નહિ અને એ અને એતું કુટુંબ બારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જતા; પણ હવે આવું રહ્યું નથી અને એ બાબતમાં સૌ વરસમાં કોઈકે પ્રગતિ થઈ છે એમ કહી શકાય.

જૂના સુધારકોએ “ વિધવાવિવાહ સશાસ્ત્ર છે ” એ સાબિત કરવામાં પુષ્કળ શ્રમ અને સમય આપ્યાં હતાં. બંગાળના પુરંધર સુધારક પંડિત મધુરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે તો એ સિદ્ધિ માટે પોતાની જિંદગી જ અર્પી હતી, કારણ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોય એવું એક પણ પગલું ભરવા સમાજ તૈયાર નહોતો. આપણે આગળ જોઈ ગયાં તેમ સ્મૃતિ-ઓના વિચાર વિધવાવિવાહની બાબતમાં તદ્દન અસ્થિર છે. એટલે

સુધારક પક્ષ અને રૂઢિચુસ્ત પક્ષ બન્ને એમાંથી પોતપોતાને મૂકેલા અર્થ તાગવી શકતા. પુરસ્કૃત અનેક વખત પરણે તો પછી વિધવા અને તે પછી બાળવિધવા ફરી ન પગણી શકે એ અન્યાય છે એવી સુધારકોની દલીલના જવાબમાં રૂઢિચુસ્તો કહેતા કે સ્ત્રી એ વધારે ઉચ્ચતર માનવ છે, એની પ્રતિદા વધારે છે માટે એ પુરુષની માફક નીચી કોટિનું વર્તન ન કરી શકે. સ્ત્રીને માન આપવાનો આવો ડોળ ફરી એને થતો અન્યાય ચાતુ રાખવામાં આવતો.

આજના સુધારકો સાચા અર્થે શોધવા નથી જોસતા, કારણ તેઓ જાણે છે કેયોકે એવી દલીલોથી વિચાર કરતા થતા નથી. બધી મહેનત ધૂળ ઉપર લોપથું જેવી છે. આજે તો સાચા સુધારકની દલીલ એ જ છે કે પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને માટે પુનર્લગ્ન એ લગ્નના જેવો જ સ્વેચ્છાનો વિષય છે; પણ એવું માનનારાની સંખ્યા અદ્ય છે.

વિધવાઓ મંથમ પાળી શકે નહિ તેથી વ્યભિચાર કરે અને પરિણામે ગર્ભપાત કે બાળકત્યા જેવા અશ્વમ આચારો થાય છે એમ જવાબ આપી સુધારકોએ સાબિત કરી આપ્યું ત્યારે રૂઢિચુસ્તોને કાંઈ જવાબ આપવાનો જો નહિ, પણ વિધવાને ધાર્મિક જીવન તરફ વાળવાથી એ પ્રકારની અધોગતિ રોકાશે એમ માનવાગનાવવામાં આવ્યું. આને લીધે પચાસેક વર્ષ ઉપર વિધવાઓ માટે સંસ્થાઓ પણ સ્થાપવામાં આવી. આ સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ વિધવાઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપી તેમને ઉત્તમ કરવાનો અને પુનર્લગ્ન કરતી રોકવાનો હતો; પણ એ સંસ્થાઓને પણ ધીરે ધીરે વિધવાઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મળે તેવું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કરવું જ પડ્યું.

સાસરામાં અને પિયરમાં જલે ઠેકાણે વિધવાની સ્થિતિ અત્યંત દયાગ્રનક હતી એમ અનેક લેખકોએ લખેલું છે. વિધવાનો વેશ જોર-જુલમથી પણ ઉતરાવવામાં આવતો અને એને આખી જિંદગી વિરમ

રહેવું પડતું. એને અપશુદ્ધિનાથ ગણી ફરેક મંગલ પ્રસંગે દૂર રાખવામાં આવતી. જો કે એવે પ્રસંગે એની પાસે ઠામ તો ખૂબ હોવાતું. રસ્તે જતાં વિધવા સામે ગળે તો આડું જોવામાં કોઈને સંકેત થતો નહિ. એનો અવતાર ઓશિયાળો ગળાનો અને એણે સાચાર, દીન ધર્મને રહેવું જોઈએ એવી સૌ કોઈની દૃઢ માન્યતા હતી. એને ત્રાસ આપવો એમાં હજી અયોગ્ય ગણાતું નહિ, કાનૂ એનાં ખરામ પગલાં કે એનાં જ પૂર્વજ-મનાં પાપે એનો પતિ મગજ પામ્યો છે એમ સૌ કોઈની દૃઢ માન્યતા હતી. વિધવાઓની આવી અત્યંત હેતુશીલતા દાગત મુધારાના તરફ આદિ મુધારકોએ ધણું ધ્યાન આપ્યું હતું.

સ્ત્રીશિક્ષણ જાગત આદિ મુધારકોને કેટલી મહેનત કરવી પડી હતી તે આપણે જોઈએ. આ જાળનમાં તેઓથી શાસ્ત્રાર્થ પણ ધર્મ શકે તેમ નહોતું, દારણ આપણે ત્યાં શાસ્ત્રોમાં પણ કોઈ કંઈકે ન્યાઓનાં શુરુકૃણ વિશે સમ્યું નથી. સ્ત્રીઓએ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું નહિ એવી પણ કેટલીક પ્રાચીન આજ્ઞાઓ છે. ગામો, મેત્રેળી કે મહનગિચ્છની પત્ની સરસ્વતી જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓ તો વિગત અપવાદરૂપે હતી. એટલે શિક્ષુસ્તોના દાયમાં સ્ત્રીઓને અગિયાર રાખવા માટે પ્રયત્ન દરિયાઈ હતું.

આજની શહેરી દુનિયાઓને કદાચ જાણીને નવાઈ લાગશે કે ગુલા-કુટવાનો રિવાજ એ પણ એટ “ધાર્મિક” ક્રિયા મનાતી. એ જંધ કરવામાં પણ મુધારકોને પ્રખર વિરોધ સદન કરવો પડેલ. સ્ત્રીઓ ગ્નામાં જીવી રહી ગમડા તાપ્તી રહે, સાડીનો છેડો હમરે જાધી ખુલ્લી છાતી રાખી ફૂટે, આસપાસ ગામના દાસ મવાળીઓ બેગા ધર્મ જોમનાં અંગો નિદાગા મસ્કરી કરે—એ સર્વ સ્થિતિ “ધાર્મિક” ક્રિયા ગણાતી! અને આવો રિવાજ જંધ હોનારા વહી મચેલા, વહેવા ગળાતા!

મરુડપુરાણુ જેવા એકાદ પ્રાચીન પુસ્તકમાં મરનાર પાછળ રહવાની ના કહી છે એવો પણ શાસ્ત્રાર્થ સુધારકોને શોધવો પડેનો, પણ એનો ઉપયોગ જવલ્લે જ થતો.

રૌપ્યકૂટનું એ સ્ત્રીના જીવનનું એક અગત્યનું અંગ હતું. શ્રી હરજોર્જિદાસ દાંડાવાળા લખે છે કે “રૌપ્યકૂટવાનો ચડસ જૈરાંમાં બહુ વધી પડ્યો છે. નાનમા મરણુ જાગ્યું કે જૈરાંને બાર પાદશાહી ! ઘરમા બંધે નાનાં છોકરાં રોઈ મરે, કે જૂળે ઠોકાય, ઘરનું કામકાજ બંધે જગડે, પુરુષો બંધે ટાહુંશીશું ખાય, પરંતુ નાતજાતમાં કે પાડાપડોશીમાં મરણુ થયું એટલે સનાતનમાં ગયા વગર ન ચાલે. * * જૈરાંને જે ધણુ દાડા લગી રૌપ્યકૂટવાનું ન મળે તો તેમના હાથ સળવળે છે. કોઈ બાઈને કદી નાતજાતની ખબરઅંતર પૂછીએ તો કહે છે કે દમણી રૌપ્યકૂટવાનું થયું નથી તેથી મારા જ્વણુવામાં કંઈ આવ્યું નથી. જેમને મરનાર સાથે સંબંધ ન હોય તેઓ જૈરાંના સરથસમાં પાછળ રહે છે, વાતોના ગપાટા મારે છે, અને હાંતકીકીઆ દાટે છે ! * * * થોડા સંબંધવાળા બાઈઓ ધગડ ધગડ કૂટે છે ખરી, પણ તે એવી અતુરાર્થથી છાતી ઉપર હાથ મારે છે કે તેની છાતીને આજા પણ આવતી નથી કૂટનાં જે ધનિ સંબંધાય છે તે તેમના બે હાથ એક ઉપર એક અથડાવાથી થાય છે; છાતીથી નીકળતો નથી. નહીતજાવે જતી વખતે જૈરાં કપડાંના ગાંસડા ઘોવા સારુ સાથે લઈ આવે છે એટલે “એક પંથ દો કાજ” જેવું થાય છે.”

આમ કોઈ ને ત્યાં દિલાસા ખાતર જવાની રીતને એક મસ્કરીનું સ્વરૂપ એ જમાનાનાં જૈરાંએ આપી દીધું હતું અને છતાં આપણા એક પ્રખ્યાત રૂઢિચુસ્ત લેખકે લખ્યું હતું કે કોઈનું મરણુ થાય ત્યારે

* જુઓ શ્રી કેસવપ્રસાદ દેસાઈની “એક દુઃખદાયક દ્રશ્ય” એ વાર્તા. તેમાં આ કથનનું સમાર્થન દેખાય છે

ગોરાઓ (અંબેજી)નો બોલીને બેસી રહે છે પણ આપણી સ્ત્રીઓ તો એને ઘેર બર્થ છાતી ફૂટી નાખી ખરી લાગણી બતાવે છે !

પારકા ધરના મરણના વખતનું સ્ત્રીઓના વર્તનનું સચોટ વર્ણન જેમ થી કાંટાવાળાએ કર્યું છે તેમ જેને ઘેર મરણ થયું હોય તેના ધરની સ્ત્રીઓની કેવી દુર્દશા થતી તે પણ એમણે રવાનુભવથી વર્ણવ્યું છે. તેઓ લખે છે, “ મરનારની મા, સ્ત્રી કે જે નજીકની મુખ્ય સગી હોય, તેને દરેક નવી આવનારી સ્ત્રી સાથે ઊંઘાઈ લેવાં પડે છે. નવી આવનાર પોતાનો વધારે સંબંધ બતાવવાને વધારે જોરથી ને વધારે વાર ફૂટે છે, તેથી ધરની મુખ્ય સ્ત્રીને તેનાં કરતાં પણ વધારે જોરથી ફૂટવાની ફરજ પડે છે. તે જિયારી શોકથી અધમૂર્છ થઈ ગઈ હોય, શરીરે અશક્ત હોય કે બેજાગરોતી હોય તો પણ તેણે કમ્મર બાંધી ફૂટવું જ જોઈએ, તેની છાતી ઉપર હાથની ચાપડીઓ સી કરતાં વધારે જોરથી ન પડે, ને ફૂટી ફૂટીને ઊંઘાઈ ન લે, તેની છાતીમાંથી લોહીની છાંયો ન વહે, અને તેનું માથું ફૂટવાથી લોહીક્રુદાણુ ન થાય તો નાત-બાતનાં જૈરાંમાં તેની નિંદા થાય છે ! લોકજાગની બીક એટલી જાણી છે કે તેના બપથી માણસને ઘણું સોસવું પડે છે. * * * ઘણેખરે કેકાણે ગામ જગર નગી કે તળાવ હોય, ત્યાં જૈરાં નાદવા બપ છે. જૈરાંનું સરધસ ધીમે ધીમે ચાલે છે, અને જેમ લગ્નના સરધસને મુખ્ય મુખ્ય જગાએ ધોભવું પડે છે, અને ત્યાં વાળાંવાળા વધારે જોરથી, ધોભીને વગાડે છે તેમ આ જૈરાંનું સરધસ ચક્રે ચક્રે ધોભે છે અને ત્યાં ફૂટવા મંડે છે. ચોટા જેવે મોટા સ્થળે તો ફૂટવાનું કામ વધારે ચાલે છે. * * * રાખરજવાડામાં રાણીઓ કે ગરાસિયણો પડેનગીન હોવાથી જાહેર રીતે રોવાફૂટવાનું કામ કરી શકતી નથી, તેથી તેમની વતીનું કામ ખવાસણો - વડારણો કરે છે, અને જો તે પૂરતી ન હોય તો રોવાફૂટવા સાથે બીજા જૈરીઓને મજૂરીએ પણ બોલાવે છે ! ! ”

• તુઓ શ્રી મેયાપુત્રીની “કથના બાપનું દારજ” અને “લાડકો રંડાપો” એ વાર્તાઓ. આજ સ્થિતિ વર્ણવી છે.

આવે. એક તરફથી નિર્લજ્જ, બીજી તરફથી ત્રાસજનક રિવાજ (જે માત્ર યુગરાતમાં જ પ્રચલિત છે) તેને 'ધર્મ' ગણી પાળવામાં આવે અને સુધાગ્રેને તેની સાથે મોરચા માંડવા પડે તે આપણા સ્ત્રી-જીવનને ઓછું કલ દરેક છે ?

એ જમાનાની સમગ્ર જનતાનો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગનો વિકાસ કંપી રહેવા મોટો શત્રુ તે વડેમ હતો. આજે પણ આપણા સમાજમાંથી વડેમનું સામ્રાજ્ય ગયું નથી. બચ્ચેલાં ગણેલાં, અનેક વખત પરદેશ મુસાફરી કરી આવ્યાનું અભિમાન લેનારાં, જાહેર જીવનમાં આગળ પડેલાં પણ શુકન, સુદ્ધતા, નમ્ર, અને ખાસ કરીને મદદશામાં માને છે. જેમણે વડેમોનો સમૂળગો ત્યાગ કર્યો હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષો આંગણીને વેટે ગણાય એવાં પણ ન નીકળે. છતાં શહેરોમાંથી વળગાડના વડેમ ઓછા થયા છે. વળી બળિયા, કામેરા વ. માટે રોગ અટકાવનાર કે રોગ સારો કરનારા ઉપાયો ન અજમાવાય એવું માનનારાંની સંખ્યા ખૂબ ઘટી ગઈ છે. સ્ત્રીઓ મંદ્યાડમાં કે બીજી સુસ્તેશીઓમાં બાધા-આખડી તો રાખે છે જ; પણ સાથે સાથે દાકતરી ઇલાજો કરે છે અને સુસ્તેશીઓમાંથી છૂટવા માટે પણ માત્ર મહેતની કે દૈવી કૃપા ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેતી નથી. વળી કેઈ વડેમી આચાર ન પાળે તો તેને ખાસ સદન કંઠું પડતું નથી.

પણ સુધારના વિચારોની શરૂઆતમાં તો આ પણ કાર્યકર્તાઓ માટે એક મોટો મોરચો હતો; જૂવા, જતિ, તેલિયા રામ, જાદુગરો એ સર્વની સરા સંપૂર્ણ વ્યાપેલી હતી. ચમત્કારો કરવાની પોતાની શક્તિ વિષે એ વેડો પોતે જ ડંકાઓ મારતા, પણ એમનાં પારખાં એવાની ઠાઈની દિગ્મત નહોતી, કારણ એ લોકો શાપ આપવા તૈયાર જ રહેતા અને એમના શાપ સાચા જ પડશે એમ માની લઈ સોડરતાં રહેતાં. સ્ત્રીઓ એમને રાજી રાખવા પૈસા, અનાજ, કપડાં આપ્યા કરતી. સુરનના પ્રખ્યાત સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીએ જાદુગરોને 'એક્ષેન્સ'

આપી એમની ચમત્કાર કરવાની શક્તિ જુદી પાડી બનાવી ત્યારથી ગુજરાતમાં એમનું જોર ધડચું. જો કે એ પ્રયત્નમાં હુર્ગીરામને થોડું સદન નહોતું કરવું પડ્યું.

ગુજરાતના આદિ સુધારકોમાંના એક - રવ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનાં પત્ની રવ. પાર્વતીકુંવરે એક વખત બીજા માગવા આવેલા એક તેલિયા રાગ્નને * બીજા આપવા ના કહી અને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યો. તેલિયા રાગ્નએ જતાં જતાં શાપ આપ્યો કે “તું છ મહિનામાં આંધળી થઈશ.” પાર્વતીકુંવરનાં મા અને જાહેન ડરી ગયાં અને એમને ખૂબ આછછ કરી કે તેલિયા રાગ્નને પાછો બોલાવી માફી માગ અને જોઈએ તે આપી શાપનિવારણ કરાવ. પણ પાર્વતીકુંવરે તો ચોખ્ખી ના કહી અને એવા બામટાની અનિષ્ટ કરવાની શક્તિમાં જરા પણ વિશ્વાસ ન બતાવ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે એમને કશું સદન કશું ન પડ્યું. આ વાતને સો ઉપર વરસ થઈ ગયાં પણ આજે પણ સ્ત્રીઓમાં આવા વલેમિયુક્ત માનસનું દર્શન બાગ્યે થાય.

નાનગતનનાં બધન તો સ્ત્રીપુરુષ સૌને સરખાં દાનિદારક દતાં, પણ સ્ત્રીના સંબંધમાં કેટલીક બામનમાં એનાં અનિષ્ટ પરિણામ વિશેષે દરીને દેખાઈ આવતાં. પોતાની જાતિમાં પણ નહીં કરેલા અતિશય નાના વર્તુલમાં જ સૌ કોઈ પરબી શકતાં. છોકરાઓ પણ જેમ વડેલા પરજે તેમ સાફ એવી કોંસ સૌ કોઈને રહેતી, પણ છોકરો મોટો થાય તો એને માથે અપવાદ રહેતો નહિ. બધારે છોકરીનો તો દબ્યાકાળ વીતી જાય તો માતાપને માથે આમ તૂટી પડ્યું ગણાતું. એટલે અગિયાર-બાર વરસની ઉંમરની થાય તો પછી જેવો વર મળે તેની સાથે પરબારી દેતી પડતી. ૧૯, ૨૦ની પત્નીવાળો, અપંગ, ખરાબ આદિગનો, મેળી,

* કપડાં અને શરીર ઉપર તેજ દેડી બેઠાજ, સવાનક દેખાવ કરી તેલિયા રાગ્ન લોકોને ડરાવી બીજા માગવા.

ગમે તેવો હોય, પણ દન્યાનો દાય જાણવા તૈયાર હોય તો જસ. એવા નાનાયક પતિ સાથે પુત્રીને પગપાલી માળાપ પોતાના આ ક્ષેત્ર અને પગપોકમા નરી ગયેલા માનના !

યજ્ઞ જે જાતિઓમા વગનિક્ય અને દન્યાવિક્રયના રિવાજ હોય તેમાં પણ એ જાતિ રિવાજ દન્યાને જ વધારે નડતો - દરજી પણ નડે છે. વર-વિક્રયવાળી જાતિઓમા દન્યાના માળાપ અને તેટલો સરનો વર જોઈ. સાગ ગણના કુટુંબોના જુવાન છોકરાઓની કોમન ખૂબ મોટી હોય. સાધારણ સ્થિતિવાળાં માળાપને એ ટિમન આપવાનું પરવડે નહિ - પછી છોકરી ગમે તેટલી સારી, સંસ્કારી હોય. એટલે સરનામાં જેવો મળે તેવાની સાથે દીકરી પગપાલી દે. ઉપર લખ્યા મુજબનો ગમે તેવો નાનાયક હોય પણ બીજો છટકો નહિ. જ્યારે છોકરાઓ તો પોતાનો બાવ જોઈ અડાવીને જેમે ને સારામાં સારી દન્યા પસંદ કરે ને ઉપરથી મોટી પહેગમળી પામે.

બીજી તરફ દન્યાવિક્રયનાં અનિષ્ટ પરિણામ પણ કાંઈ સીમે માટે જોઈ દુઃખદાયક નહોતાં. સિવામના માલ પેઠે દન્યાઓની દગાજી લક્ષના જાનરમાં થાય અને જે સૌથી વધારે રકમ આપી શકે તે સારી દન્યા પામે. આવા ઠઠંગા રિવાજને લઈ વૃદ્ધો સાથે નાની ઉંમરની છોકરીનાં લક્ષ જલ્દી સામાન્ય થતાં. ઠગણ જુવાન માથુસ પામે વૃદ્ધ જેટલો ધનસંચય ન હોય, એટલે એ લક્ષનાં જાનરમાં ફાવી ન જ શકે. આને લીધે દન્યાવિક્રય કરનાર જાતિ-ઓમાં એક તરફ વૃદ્ધ લગ્ન (વૃદ્ધ પુરુષ સાથે નાની દન્યાનાં) થતાં તેમ બીજી તરફ મોટી ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની (જેને સામાન્ય બાપામાં 'વાંદા' કહેવામાં આવે છે તેમની) સંખ્યા જલ્દી રહેતી. આ બંને પરિણામ અનીતિનાં પોષક દતાં. કેટલીક દન્યાવિક્રય કરનાર જાતિઓમાં છોકરીઓને સારો પ્રશિક્ષારક બોગક અવડાવી તંદુરસ્ત અને મોટા કદની બનાવવાનો પ્રયત્ન થતો-જેથી લગ્નના

બળ્લરમાં તેમની સારી દિંમત હોય છે ! જે કન્યા નાની ઉંમરની, ઓરીઆછળડામાં મરણ પામવા સંભવવાળી હોય તેની ઓછી દિંમત હોય છે; અને જે એ ઉંમર વટાવી ગઈ હોય તેની વધારે હોય છે ! દોર લેવા વેચવાનો ધંધો કરનાર અને આમાં માણસોમાં શા ફેર છે ?

વરવિક્રયનો રિવાજ હજી એના અસહ્ય સ્વરૂપમાં ચાલુ છે અને એમાં વરપક્ષની માગણીઓ અનેકગણી વધી ગઈ છે, એ સૌ ઠાઈ જાય છે, અને હાઈ ઓની રિયલિટી એવી ને એવી જ છે. દેશનાર એટલે થયો છે કે એવા રિવાજ ધરાવનાર જાતિઓમાં આજે પચીસ ત્રીસ વર્ષની કુંવારી કન્યાઓ નજરે પડે છે. મોંઘવારી અને ધુગાવાની અચર લગ્નના બળ્લર હોય પણ જાણી છે. અને વડીલો પેટા જાતિના ગોળના અત્યંત સંકુચિત વાડામાંથી બહાર નીકળી શકતાં નથી. એટલે કન્યા માટે વર મેળવવાની મુશ્કેલી ખૂબ વધી ગઈ છે. જુદોને કન્યા દેવાનું કાંઈક ઓછું થયું છે અને એક હોય ખીજ દેવાનું કાપદાથી બધ થયું છે. વળી કન્યાકાળ વીતી જાય તેમાં પાપ મનાતું નથી; એટલે આવડી ગોડી કુંવારી ઓઓ નજરે પડે છે. પણ એ કાંઈ રાજી થવાની વાત નથી. પુત્રી કુંવારી મરે તો બપે પણ રૂઢિમાન્ય સાંકડા વર્તુલ બહાર ન દેવી એ માનસ કન્યાના હિતમાં જરાએ નથી

કન્યા

વર્તમાન શૃંગારવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન વિવિધ સ્વરૂપોમાં જરા વિગત-વાર તપાસીએ. સૌથી પહેલું સ્વરૂપ તે કન્યા.

નવ મહિનાથી ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી પોને અને કુટુંબીઓ, બધાં જ આશા રાખીને બેઠાં છે કે પુત્રનો જન્મ થશે; ત્યાં સૌને નિરાશામાં હુણાડી દેનાર કન્યાનો જન્મ થયો. જન્મજાતા માથી માંડીને દરેક જાણુને જાણરો આઘાત થાય છે. છોકરો જન્મે તો ખુશાલીમાં જોરથી યાગી ચગાડવાની અને છોકરી જન્મે તો દાંડલીમાં ધીમે ખખડાવવાનો. ખજર સાંભળી જન્મ આપનારની સામુ, નખુંદ, જોકાણી - બધાં મોં વાંકું રહે છે. સર્ગાવદાસા, આડોશીપાડેશી સૌ ‘પથરો આખ્યો’ ‘લેણિયાન આવી’ એકા ઉકગારો કાઢે છે અને જન્મ દેનારી ગિયારી પોને કાંઈ ગુને કયો હોય એમ શોકમાં દગાયેલી રહે છે.

પુત્રતા જન્મની વખામણી આપતા ગામપરગામ કંકાત્રીઓ લખવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે હોય છે. પણ એ જ લોકો પુત્રીના જન્મની ખજર સર્ગાવદાસાને સુદાં આપતાં નથી.

આપા અનાદર સાથે જન્મેલી કન્યાની સારવાર તો પૂરી ન જ થાય પણ એની માની પણ પ્રસતિમાં મંબાળ લેવાતી નથી. માના પુત્રી ઉપર કુદરતી પ્રેમ રાખે તે પણ સામુ નખુંદને પરવડતું નથી. ‘દીકરીની માટીને સા ઝટકા પડવાના છે ?’ ‘છોકરીની જાત તો ઉકરડો કહેવાય, એને વધનાં વાર ન લાગે’ એમ કહી એને પુષ્ટિકારક ખોરાકની પણ જરૂર મનાતી નથી. એક જ ઘરમાં, એક જ માતાપતાં છોકરામાં ખાવા-

પીવામાં પણ કેટલેક ઠેકાણે વહેરાવંચો કરવામાં આવે છે. છોકરી માંદી પડે તો દવા પણ પૂરી નહિ કરવાની એવાં પણ કુટુંબો હોય છે. દીકરીને પારકું ઘર વેઠવાનું છે માટે એને નાનપણથી જ કામની ધૂંસરીમાં બેઠી દેવામાં આવે છે અને નજીવી બાગતમાં ગાળો પણ ખાવી પડે છે.

જ્યાં વંશવેશે રાખવા, પિતૃઓને નરકમાર્થી છિગાગવા, પુત્રો જન્મ લાઈ ચૂક્યા હોય ત્યાં એકાન્ક કન્યાનો જન્મ આવકારદાયક ગણાય છે; કારણ મરનાં લુગડાંધરેણા પહેરાવી લીંગલ્લી માફક શય્યાગારવામાં એ કામ આવે છે. વળી ભાઈઓને રાખડી બાધી કે ભાઈબીજો એમને જમવા તેડી એમનું શુભ વાંછનારે એક વ્યક્તિ સસારમાં આવે છે. પણ ઘણી પુત્રીઓ હોય ત્યારે બીજી એકનો વધારો ચરાથી જે મોટા નિરાશાનો આધાર થાય છે તેનો સોમા બાગનો પણ ધણા પુત્રો હોય ત્યારે બીજા એક પુત્રના જન્મથી ચતો નથી જ.

આપણા શાસ્ત્રોમાં 'પુત્ર' નામના નરકમાર્થી પિતૃઓને તારે તે 'પુત્ર' એવી વ્યાખ્યા કરેલી છે. સ્વર્ગનરકના ખ્યાલો આપણે ત્યાં એટલા બધા પ્રાધાન્ય ભોગવે છે કે એને લાઈને આ લોકના વર્તમાન જીવન તરફ લક્ષ આપવાનો વખત જ નથી રહેતો. પિતૃઓને સ્વર્ગમાં મોકલનાર પુત્ર જોઈએ માટે પુત્રીનો અનાદર કરવામાં કે એને 'દુષ્પીતી' કગવામાં પણ પાપ નહિ !

પુત્રપુત્રીમાં આટલો બધો ભેદ પૂર્વના દેશોમાં જ ગણવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનની માફક ચીનમાં પણ કન્યાનો જન્મ-ભેદ કુટુંબ માટે આશ્વ ગણવામાં આવે છે. (નૂતન ચીનમાંથી એ ભાવના નીકળી જશે એમ આપણે આશા રાખીએ). એશિયાના બીજા દેશો, ઈરાન, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન - બધે જ પુત્રીનો જન્મ જરાએ આવકારદાયક ગણાતો નથી. જો કે મુસલમાન ધર્મમાં કાંઈ એવી માન્યતા નથી કે પુત્ર પિંડ આપે તો જ બાપને અને તેના મરનાર પિતૃઓને મોક્ષ મળે.

પશ્ચિમના દેશોમાં ગાજકુટુમ્બોમાં અને બહુ મોટા જમીનદારોમાં પુત્રની આગ્રાહા સૌ મળે. પણ સામાન્ય માણસને ત્યાં પુત્ર પુત્રીના જન્મમાં ફેર મળવામાં આવતો નથી.

કન્યાનો આટલો ગર્વ અનાદ્ય થવાનું એક કારણ આપણા સમાજની કદિ છે. જ્યાં વરવિક્રયનો રિવાજ હોય ત્યાં કન્યાના જન્મથી માળાપના પેટમાં કાગ પડે; અને જ્યાં ન હોય ત્યાં પણ કન્યાના શુભ માટે તો એમને ચિંતા રહે જ. એ ચિંતાનું કારણ દીકરીનું પરાવશંખી હવન પણ છે: નફ્ટકે નેટલું ધરકામ કરવું પડે તેટલું કરતાં એને ગ્રીખવવામાં આવે છે. બાકી કોઈ પ્રકારના હુન્નર કે ઉદ્યોગની આવડત એને નથી હોતી. સારાસાર વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢી લેવાની એનામાં શક્તિ પણ નથી હોતી. મોટે ભાગે નિગાળમાં બાણુતી કન્યા ક્ષીધી પત્ની અને કુટુંબની વહુ બની જાય છે. ગૃહિણી હવનના આદર્શોની તેને કોઈ દ્રશ્યતા નથી હોતી, દ્રશ્યતા કરવાની તેની હિંમત નથી હોતી અને મોટા ભાગનાં માળાપમાં એ આદર્શો કેળવવાની આવડત પણ નથી હોતી.

હાલની બણેલી કે બણુતી કન્યાઓને અને તેમની બણેલી માતાઓને વાંક કાઢતાં ઘણાખરા લોકો કહે છે કે અબણુ કન્યાઓને ધરકામનું શિક્ષણ માતા તરફથી મળતું, પણ બણેલીને તેવું મળતું નથી, તેથી એ કન્યાઓ ગૃહિણીધર્મ માટે નાલાયક નીકળે છે. પણ ગામડાંની છોકરીઓને ઇાજુવાસીદાં કે એંદવાડઅમોટનું અને શહેરની છોકરીઓને સાધારણ રમોઈનું કે હપરહપના ધરકામનું શિક્ષણ અબણુ માતા તરફથી મળે છે. મોટે ભાગે ઉંટવૈદું બની ગયેલું ડોશીવૈદું કે વહેમી દુચરા અબણુ માતાઓ બણે છે. જે હિંમતે કન્યાનાં લગ્ન થાય છે તે હિંમતે એ પણ ગ્રહણ કરવાની એની શક્તિ નથી હોતી.

સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે ઘર ચલાવવું તે ગત્ય ચલાવવા બરાબર છે. પણ એને માટે જરૂરી એવું અર્થશાસ્ત્ર, આરોગ્યવિજ્ઞાન, સામાન્ય વૈદ્ય, બાળઉછેરનું પદ્ધતિસર જ્ઞાન, એમાંનું કન્યાને શું મળે છે? એ આપવાની શક્તિ પણ અગણ્ય માતામાં ક્યાં હોય છે? ઘરમાં દાણાવાળાનો કે દૂધનાળાનો હિસાબ પણ પુરુષોને કરવો પડે કે ઘોળીના કપડાં પણ એમને લખવાં પડે એવાં જામી કહેનારી સ્ત્રીઓનાં ઘર પણ જ્યાં છે, એટલે કન્યાને આ જાતનું શિક્ષણ મળતું નથી એ ચોક્કસ છે.

પારકા ઘરમાં સમાસ કન્યાનો છે તે માટે કન્યા ખાસ બે વાત ધરની વડીલ સ્ત્રીઓ પાસેથી શીખે છે. એક તો પોતાનો સ્વાર્થ કેમ સાધવો અને બીજું પતિને કેમ વશ રાખવો. સાસરું એટલે જાણે દુસ્મનની ડાવણી એમાં પગ સ્થિર કરીને રહેવા માટે જાતજાતની યુક્તિપ્રયુક્તિ, ખટખટ વ. કરનાં પડે છે. આનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ શિક્ષણ વડીલ સ્ત્રીઓના વર્તનમાથી મળી રહે છે.

કન્યા અવસ્થામાં છેક નાની હંમરમાથી જ સ્ત્રીને કપડાધરેણાનો શોખ લાગી જાય છે. અજબત્ત સ્ત્રીમાં આ શોખ થોડે ઘણે અંગે સ્વાભાવિક છે; પણ નાની હોદ્દરીઓ પોતાની ઢીંગલીને ગણુગારે છે તેમ માતાઓ પોતાની દીદરીને શણુગારે છે. માતાની નજરમાં દીદરી શુંદર દેખાય એવા શણુગાર એ સમજવે. પણ એમાંથી દીદરીના ખાસ માનસ ઉપર પ્રદર્શનવૃત્તિ જોડે કરે છે અને મોટી થયે માત્ર પતિનું રમકડું થઈને રહેવામાં એ સંતોષ માને છે.

ઘણી કન્યાઓ પરણીને સાસરે જાય ત્યાર પછી જ્યારે તક મળે ત્યારે પતિ આગળ કપડાંધરેણાની દંડ કરે છે. આનું બીજા નાનપણમાં જ વચાવ છે. શ્રી પ્રેમચંદ્રની પ્રખ્યાત નવલકથા 'ગંગા'ની નાયિકા જાલપાનાં પદ્માનાં ઘરેણાં જગત પછી તરત ચોરાઈ જાય છે - પતિ

અને સસરો ગણીને ચોરે છે, દાગળ લગ્ન વખતે દેખાડના માટે એ દાગીના માગી આણેલા દના અને મુદત વીની જવાથી પાછા આપવાના દના. દાગીના જવાથી જનવખતે અત્યંત આધાન લાગે છે અને જીવન સંન્ય જેવું લાગે છે. શ્રી પ્રેમચંદ્ર કહે છે કે એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી દાગળ, જનકપા જોવાનીચાલતી ચર્મ ત્યારથી એની દાગી એને ખોળામાં ખેસાડીને લાડ કરના કરના એના અંગેને સ્પર્શ કરતી કરતી જોમતી કે “માઝી દીઠરીનો વર આવજે - અર્ધી એને જાંગડીઓ પહેરાવશે, અર્ધી ઝાંઝર, અર્ધી અંદન દાર, દાને સરસ એરિંગ” એમ પ્રત્યેક અલંકારે પતિ તરફથી ગણજે એવી મૂલતા કરતી. આને લઈ જનકપા તે એમ જ સમજતી કે વર એટલે સારા સાગ દાગીના અપાવનાર માણસ - પરંતુથી ગિંદગી એટલું ફક્ત ધરેણું પહેરી મહાપનાની તક. એટલે ધરેણું જવાથી પરંતુથી ગિંદગી નકામી ચર્મ ગઈ એમ એને લાગે જ.

આમ કપડાધરેણા તરફનો અનુદાન અનુરાગ અને સુધડતા જો ખે જુદી પરણે છે. સુધડતાને પાછી ફગન સાથે બેળવી ન દેવી જોઈએ. આજની શાળા ઢોલેજમાં જતી કન્યાઓ સદાઈંધ વાળ એળે, સ્વચ્છ અસ્ત્રીઈંધ કપડાં પહેરે, નાક મોઢું લૂલવા માટે સાડીનો છેડો ન વાપરતાં રમાય રાખે, એ સર્વ સુધડતાનાં લક્ષણ કહેવાય - દેશનાં નહિ.

શિક્ષણને લીધે દક્ષાતમક દષ્ટિ પણ ખીલે છે અને તેની અસર વસ્ત્રો ઉપર થાય છે. કન્યાના પોશાકમાં દક્ષાતમ જોડવણ હોય એ પણ દેશન ન કહેવાય. પણ પોતાને અમુક ઘાટ, અમુક રંગ, અમુક પ્રકારની કેશ-રચના શોખે છે કે નહિ તેનો વિચાર ક્યો વગર માત્ર બીજાના અનુકરણ ખાતર જ એ સર્વ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે એ દેશન ચર્મ જાય. તેમ જ કશા અર્થ વગરની પણ કેટલીક દેશનો હોય છે. દાખલા તરીકે એક

દામમાં ઝીંબી પગીચ ખેંચી પહેરવી અને ખીખ દાય ઉપર માત્ર ઘડીઆળ બાધવી. આવી કેશનોમાં નથી હોતી સૌંદર્યદષ્ટિ કે નથી હોતી કાંઈ ઉપયોગિના.

એક જ સરખા પોશાક હોય છતાં દરેક માણસની સંસ્કારિતા એના પોશાક ઉપરથી દેખાતી છે. કાવેજમાં જનારી ગંધી જ કન્યાએના શરીર ઉપર સદેહ સુનરાહ સાડી અને દાયબ્યાટના રંગીન કપડાની ચોળા દશે; છતાં દરેકની પહેરવાની કદાચ ઉપરથી એની કળાની વૃત્તિ અને સુચડતાનું માપ નીકળી શકે.

પણ કન્યાએના મન ઉપર નાનપણથી એક વાત દસાવવી જોઈએ કે વસ્ત્રાભૂષણ એ તો માત્ર બાહ્ય છત્રનનું અંગ છે. વસ્ત્ર કે અક્ષરોથી શરીરને શોભાવવું એ જ કાંઈ જીવનની કૃતકૃત્યતા નથી. અને ધરણી કપડાંનો વધારે પડતો શોખ સ્ત્રીને ગુણાભી રિચિતિ તરફ લઈ જાય છે જ. પરિશીલ જીવનમાં સ્ત્રીને વશ રાખવાનો ઉપાય તે એને સાગં સારા કપડાં ધરણી આપી રાહ રાખવી એમ બચાખરા પુગો ગાને છે; અને એવા પણ દાખલા જોયા છે કે પતિ ગમે તેવો બેદરકાર કે અનીતિમાન હોય તો પણ સ્ત્રીને ધરણીકપડાં આપ્યા કરે તો સ્ત્રી ગજ રહે છે અને એના વર્તન કે આચરણનો વિચાર કરતી નથી.

એક જમાનો એવો પણ હતો કે બહેણા માણસો પણ એમ માનતા કે કન્યાઓ આગળ વારંવાર આપણી પ્રાચીન સતીઓનાં આચરણનાં અને એમનાં સદગુણોનાં વર્ણન કર્યો કરવાં, જેથી તેઓ ઉંમરસાયક સનાં એ સતીઓ જેવા ગુણો ધારણ કરે. પણ વારંવાર ઉપદેશો આપવાથી દેવનું વાતાવરણ બિચું ચાય છે. કન્યા જે જે વાતો સાંભળે તે બધી જ એના જીવનમાં ઉતારવાની એની સક્તિ છે એમ માની લેવાનું નથી. પરાણે ઉતારાવવા પ્રયત્ન કરવાથી એ ઢાંગી જ બને.

હું નાની ઉંમરથી છોકરો અને છોકરીના સ્વભાવમાં ફેર જાણાય

છે. છોકરી પોતાના નાના બાહુને તો રમાડે છે, સંભાળે છે ન; પણ નાની જકેન મોટા બાઈને સાચરતી હોય એવું પણ ફેટલીક વાગેવામાં આવે છે. વળી માતાને કામમાં મદદ કરવાની વૃત્તિ પણ ઘણી કન્યાઓમાં બહુ નાની ઉંમરથી દેખાય છે. પણ આ વૃત્તિઓને યોગ્ય માર્ગે વાળવાનું ઘણી થોડી માતાઓ જાણે છે. ફેટલીક માતાઓ કન્યાના ઉત્સાદને મારી નાખે છે. ‘તને તે શું આવડે’ હકી કામ કરતા અથવા બાહુને રાખનાં વારે છે; કોઈ વળી ‘જાઓ, બહુવા જેમો,’ એવું વાગવાર હકી કામ કરનાં અટકાવે છે અને ઉત્તરે બાહુનર ઉપર કંટાળો ઉપજાવે છે. એથી બેવડું ફેટલીક માતાઓ છોકરીની કામ કરવાની હોંસનો ઝેરલાલ લઈ બહુ ન જોના માથા ઉપર નાખી દઈ પોતે નર્ચિન થતી જાય છે. આવા દાખવામાં કન્યાની હોંસ બેઠી જઈ કામ વેઠે એવું ન લાગવા માટે છે અને મોટી ઉંમરે કામ કરવાની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે એ કામચોર થઈ જાય છે. છોકરી નાની અને બિન-અતુભવી હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે કામમાં એની જૂઓ તો થાય ન. આવે વખતે એને સમજાવીને શીખવવાને બદલે ઘણી અજ્ઞાન માતાઓ છોકરીને ધમકાવે છે, ગાળો દે છે કે માગૂંડ પણ કરે છે. આવા વર્તનથી છોકરીને ધરકામ તરફ કંટાળો બેઠાં તેમાં મુદ્દસ નવાઈ નથી.

કન્યા અવસ્થામાં છોકરીને માતાના સમાગમમાં ન વિશેષ રહેવાનું થાય છે. હવે ન્યાં કન્યાઓ નિશાળે બેઠે છે ત્યાં એ સમાગમ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે. દારણ પાંચ છ દલાક શાળામાં જાય તે ઉપરાંત ઘેર આપેલું લેસન કરવામાં વખત જાય અને સાંજે કે રમવા જોને ત્રિસે જકેનપણીઓને મળવા દળવા છોકરી જાય છે. પણ ગામડામાં જાણુતર ઘણું ઓછું છે; ત્યાં કન્યા મોટે ભાગે માતાની નજીક જ રહે છે. આડોશીપાડોશીની કે સર્ગવદ્વાસાંની સ્ત્રીઓને ત્યાં મા જાય અથવા એ સ્ત્રીઓ ગાને મળવા આવે ત્યારે કન્યા હંમેશાં સાથે જ હોય છે. આ જાંધી મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ સંસાર-

વ્યવહારની અનોક પ્રકારની વાતો કરે છે જેમાંની ઘણીએક નાની છોકરીને ન સાંભળવા જેવી પણ હોય છે. અસ્લીલ વાતો જ્યાં ન થતી હોય ત્યાં પણ નિંદા કે કૂચલી તો થાય જ. વળી જાતજાતના વહેમો આચારો અને તેના પાલનની આવશ્યકતા વિષે પણ સ્ત્રીઓ વાતો કરે છે; અમુકે છોકરાનું મૂંડણ ન કરાવ્યું તેથી છોકરો આધળો થયો; લગ્ન વખતે નવા ઘરમાં જોતજની રચાપના કરી તેથી ઘર બળા ગયું; બાધા મૂકવા માતાને મંદિરે જવામા વિલંબ કર્યો તેથી ઘરમાં ચોરી થઈ, એવી એવી વહેમોથી ભરપૂર, પાયા વગરની વાતો સ્ત્રીઓ કરે છે. આથી કન્યાના મનમાં વહેમના સંરજોર દૃઢ થાય છે અને એનું માનસ ડરપોષે બને છે. મોટી થયે વ્યવહારમા ડરની મારી એ બધા વહેમો આચારોનું પૂરું પાલન કરે છે અને આપણી સ્ત્રીઓને ઉબન થવા વારો આવતો જ નથી.

કન્યાઓમાં દીંગલાદીંગલીની રમત હવે સહેરોમાંથી ઓછી થઈ ગઈ છે. વળી જ્યાં નવા વેશરાળા દીંગલી (ડોલી)થી કન્યાઓ રમે છે ત્યાં પહેલાની માફક દીંગલીના ગોટા સગારબંધી લગ્ન થતા નથી. પહેલાં તો દીંગલાનાં લગ્નમાં જન આવે, મોસાળું નીચળે અને ફટાણું ગાવાનું પણ ચાલતું. એમાંથી મીમંત, ને સુવાવડ મુધી ઘણી વાર રમત પડેતી.

કન્યાઓ પોતે પણ (દીંગલી વગર) ફેટલીક વાગ લગનની અને સુવાવડની રમત રમતી. એક છોકરી વર થાય, એક વડુ થાય એ સુજાગ. આમાં ઘણી વાર બીજાસપણું આવી જતું. મોટાથી છાની રીતે આવી રમતો રમાતી અને વડીલોને ખમર પડે તો કેઈ વડીલો દસી કાઢતાં કે કેઈ છોકરીઓને ધમકાવીને કે મારીને પોતાની ફગ પૂરી થયેલી સગમતાં.

વરસમાં પાંચ દિવસ યુગ્ગરાતી કન્યાઓ માટે એવા આવે છે કે

ન્યારે એના તરફનો જધો અનાદર બૂલી જવાય છે, એને ખૂબ લાડ કરવામાં આવે છે, એને માટે ખાસ વાનીઓ પણ જનાવવામાં આવે છે. આ પાગ દિવસ તે ગોરો — અલૂણાના મનના દિવસ છે. દાળ, ખાત, ગાંઠ ખવાય નહિ એટલે રોજ કરતાકરતી ગિષ્ટાન્ન જનાવાય અને વળી લીલાસુના મેના જેવી મેંઘી સ્ત્રીને પણ કન્યા માટે ખાસ મંગાવાય છે. ગૌરીપૂજન કરી સારો વર માગવો એ આ મનનો હેતુ હોય છે. શિષ્ટ કુટુંબોમા રોજ સાંજે કન્યાઓ સારાં સાગં વસ્ત્રાં લકાર પહેરી ગરબા ગાય છે. વળી મેંઘી મૂઢીને હાથપગ શોભિતા કરે છે અને માથાની વેણીમા કૂસના જાતજાતના શણગાર કરે છે. આ મન એમાસામા આનર્તુ હોવાથી એ વખતે મેંઘીના છોડ ખૂબ દામે છે ને ગંગામયી થાય છે અને જૂર્નનાં કૂસ પણ પુષ્કળ થાય છે. એ દાગણથી એ બે સ્ત્રીને ગોરોમાં ખૂબ વાપરવાની પ્રથા પડી દશે.

કન્યાઓને માટે આવો એક ઉત્સવ આવે તો એ જરૂર વધારી એવા જેવો ગણાય. પણ ઉપર જણાવ્યા ઉપરાંત પણ ગોરોના દિવસોમાં કન્યાઓની પ્રવૃત્તિ ધણી હોય છે. સવારમાં છોકરીઓ ટોળે વળીને નદિયે કે તળાવે નાદવા જાય છે અને દરીક ટોળીઓ સાથે લડવાડ, ગાળાગાળી કરે છે. જતાઆવતા છોકરાઓ અને મોટી ઉંમરના પુરો. પણ કન્યાઓની લગ્ન મરજીઓ કરે છે અને છોકરીઓ સામી ગાળો ર્ધ કુસાય છે. સાંજ પડે ગામના શિનાસપમાં કે ધર્મશાળામાં આખા ગામની કન્યાઓ એકઠી થાય છે. ત્યાં ગરબા ગાવાનું થોડું ચાલે છે. વધારે ભાગે ગડનાં કુટનાં શીખવાનું ચાલે છે. કેઈ મરી ગયું હોય તેમ કાણુગોકાણુ માડે છે અને તે અંગેની જધી ક્રિયાઓ કરે છે. કેટલીક વખત દટાણું ગાવાનું કે વેવાણું ચર્ધ રીસામણુંગનામણું કગવાનું પણ શીખે છે. મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ દાગર રહી એ બધું શીખવવામાં અમ્મભાગ લઈ ખૂબ આનંદ માણે છે ! કેઈ ઠેકાણે છોકરીઓ સામસાગી ટોળીઓ બાંધી ગીતોની દૂંકે અવાજજવાજ કરે ગાય છે. આવાં ગીતોમાં સારુ, સસગ,

કે દિયર, જેહ, જેઠાણી સંબંધી હિન્દોખો કે તેમની મશ્કરીઓ .પણ હોય છે. એટલે આ હિંસવનો આનંદ મોટે ભાગે ક્ષુદ્ર આનંદ હોય છે. છોકરીના કુમળા મગજ ઉપર હલકા સંસ્કારોનું સિંચન આ મતની હિંસવણીમા ઘણુ થાય છે. કન્યાને લાડ કરના માટે આપેલી છૂટ, મર્યાદા ઓળંગી જાય અને મતની ધાર્મિક ભાવના મટી જઈ અધોગતિના માર્ગની શરૂઆત થાય છે.

નાની બાજતોમાં બતાવેલી બેદરકારી આગળ જતાં ગંભીર નુકસાન કરનારી બને છે. બાળ મગજ ઉપર પડેલા સંસ્કારો - સાગ કે માહા - પાછળથી જીંસાના બહુ મુશ્કેલ પડે છે. કદિ મુજબના અને વહેંચી આચારવિચારોના પાલનમાં સ્ત્રીના અનુભવનું સાર્થક મનાય છે. જે સ્ત્રી મોટી વયે આવું પાલન ન કરે, સાગ સંસ્કારોને લઈ વિવેકબુદ્ધિ વાપરતા શીખે, તેનો અનુભવ સ્ત્રીરૂપના ગોટા ભાગને મનથી નહોતો ગયો ગણાય જ અને એને નાનપણમા વહેંચી સંસ્કારો ન પાડ્યા તે માટે એની માને દોષ દેનાય છે.

સ્ત્રીજાતિની જે દશા છે તે ઇજ નથી, એમા સુધાગર્ભે ખૂબ અવકાશ છે એ વાત પ્રથમ તો આપણે સ્વીકારવી પડશે અને; એ સુધાગર્ભી હોય તો કન્યા અવસ્થામાથી જ પગલા મરવા પડશે

પ્રથમ તો કન્યાના જન્મને હલકો ગણનાનું જ છોડી દેવું પડશે. હજારો વગસથી શઠ થયેલી માન્યતા ઉખાડવી એ સહેલુ તો નથી જ, પણ પોતાની જાતને હલકી પાડનાર આ માન્યતા જાળવી રાખી સ્ત્રીઓ પોતાને કાયમનુ નુકસાન કરે છે, સમાજમા એમનું સ્થાન નીચુ રાખનામા દાણે ડગીને સદાયજૂત થાય છે, એ દવે જરાગર સમજવાની જરૂર છે.

શરેરામા જે હજારો કન્યાઓ નોકરીધંધા કરે છે તેમાની અનેક પોતાના માતાપતે પોણે છે. દીકરાઓ, જેમના જન્મ વખતે ગૃ. ૭

માઆપનો — ખાસ કરીને માનો — દરખ સમાતો નહોતો, તે માઆપની કશી દરજા કળા નથી અને છોકરી, જેના જન્મ વખતે સગાં-વહાલાએ મોઢાં મગડ્યા હતા અને માએ નિસાસા મૂક્યા હતા તે જ માઆપને પોપતી હોય એવા કેટલાયે દાખલા નજરે પડે છે. માઆપને પોપવા ખાતર કન્યા લગ્ન પણ ન કરી શકે એવા પણ દાખલા બને છે.

કન્યા એ પારકું ધન છે એ માન્યતા પણ જતી જોઈએ. દરેક સંતાન માઆપનું પોતાનું જ અમૂલ્ય ધન છે. કન્યા પરણીને સાસરે જાય એથી એ માઆપની દીકરી મટી જતી નથી. માઆપનો અને તેનો મંદંધ જિંદગીપર્યાંત ચાતુ જ રહે છે. એકળીજના સુખદુઃખમાં સૌ ભાગ લે છે. દીકરીનાં બાળકો મોસાળમાં ખૂબ લાડકાં હોય છે. જ્યાં માઆપને આર્થિક મદદની જરૂર ન હોય ત્યાં પણ દીકરી જ માઆપની દાઝ વધારે જાણે છે અને માને મંદવાડ આવે નો દીકરી જ ચાકરી દે છે. આવી પરિસ્થિતિનો અનુભવ સૌને છે, છતાં પુત્રીને ‘પથરો’ કે ‘ઢીકરડો’ ગણવી એ સોનપતિને માટે કેટલું શરમાવનારું છે?

પહેલાંના જમાનાની સ્ત્રીઓ ડરપોક થવામાં વડાઈ લેતી. સ્ત્રી એ અખળા કહેરાય એટલે એ અસહાય, અશક્ત હોય તો એમાં શરમાનારું નહિ એમ ગણાતું. ‘બાર બેરે બગલાનું જોર’ એવી કહેવતો પ્રચલિત હતી.

પણ હવેની કન્યાઓને પ્રખળા થવાનું શિક્ષણ આપવું પડ્યું. સતીઓના ચરિત્રો વંચાનવાથી કન્યામાં સુસરેકારો આવશે એ ભ્રમ-ભરેલી માન્યતા છોડી માનું સુવર્તન જ કન્યામાં સંસ્કાર રેડશે એ સમજ લેવાનું છે.

વળી કન્યાએ પારકા ઘરમાં સમાસ કરવાનો છે એ સાથે

દુનિયાનાં મુખદુઃખો સામે પણ ટક્કર ઝીંચવાની છે; ગૃહિણી અને માતા બનવા સાથે નાગરિક તરીકેની જવાબદારીઓ સમજવાની છે; કુટુંબીઓ સાથે મેળ સાધવા ઉપરાંત સમાજ અને દેશ તરફની ફરજો અદા કરવાની છે; એ સર્વ વાનો યાત્ર્યાવસ્થામાં મગજ ઉપર ઠસાવવાની જરૂર છે. માત્ર પતિના ચગ્ગોની દાગી બનવામાં જીવનની કૃતકૃત્યતા નથી, રાષ્ટ્રનું ઉપયોગી અંગ બનવું એ જ જેમ પુરુષનું તેમ સ્ત્રીનું પણ લક્ષ્ય હોવું જોઈ અને આ લક્ષ્યને પહોંચવા માટે કુમારિકાની અવસ્થામાથી જ તૈયારી કરવાની છે.

શિક્ષણ

‘‘અધિકૃત નીચેની અણુકેળવાયલી સ્ત્રીઓ દેશને ભારરૂપ છે. કુટુંબોમાં ફેલાતા પ્રકાશનું ધરણ કરનારી છે — પુરુષોની પાંખો ઠાપનારી છે, એનું તમને જ્ઞાન થશે ત્યારે ગુજરાતની એક પણ સ્ત્રી અજ્ઞાની કે અણુકેળવાયલી રહેશે નહિ. ’’

ગુજરાતના ઉત્સાહી, વિદ્વાન સાહિત્યકાર સ્વ. રણછતરામ વાવા-બાઈએ ચાળીશ વરસ ઉપર આ સખ્તો ઉચ્ચાર્યા હતા. પણ હજી આજે પણ આપણે એ સખ્તોનું હાર્દ સમજ્યાં નથી; તો પછી એને જીવનમાં ઉતારવાની તો વાત જ ક્યાં રહી !

આદિ સુધારકોને કન્યાશિક્ષણ સામે એક મોટી માન્યતાનો સામનો કરવો પડતો અને તે એ હતી કે છોકરીને ક્યાં કમાવા જવું છે કે એને બાળવાની જરૂર પડે. હજી આ માન્યતા હાઈ સમૂળગી ગઈ નથી. જો કે શહેરોમાં તો કન્યાઓ બણે છે અને પછી કમાય છે પણ ખરી. શહેરોની મધ્યમ વર્ગોમાં કન્યાને કમાવાની જરૂર પડે છે અને તે માટે આધુનિક શિક્ષણ એને ઉપયોગમાં આવે છે.

આપણા દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતોનો છે અને તેઓ પોતાની આજીવિકાના સાધન માટે શિક્ષણ ઉપર જિલ્લકુલ આધાર રાખતા નથી. અજ્ઞાનને લઈ એમને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ જીવનમાં પડે છે એ જુદી વાત છે. પણ આધુનિક ઢંગની ખેતીની જરૂર સ્વીકારીએ તો પણ એ માટે એમને વર્ષોનાં વર્ષો શાળા પાઠશાળામાં જવામાં કાઢવાં પડશે નહિ. જ્યાં એવી જગતની ખેતી સફળ રીતે ચાલે છે અને તેથી ખેડૂતો સમૃદ્ધ

અને છે એવા પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ખેડૂતવર્ગ જિયું શિક્ષણ લેતો નથી. આપણે ત્યાં જેમને પોતાની માલિકીની જમીન નથી તેવા કરોડો લોકો ખેતરોમાં મજૂરી કરે છે અને એમનો સ્ત્રીવર્ગ પણ એમના જેટલી જ સખત મજૂરી કરે છે જે સૌ અશિક્ષિત છે, છતાં પોતાની આશ્ચર્યક મેળવે છે.

હવે બીજો રહ્યો વેપારી વર્ગ. આ વર્ગ પણ પોતાના ધંધા માટે શિક્ષણને જરૂરી ગણતો નથી. માત્ર સહી કરી બજારનાં પણ લાખોના વેપાર ખેડે છે. નામું લખી ન ગરે પણ મહોડેથી નામાના ટ્રેપડા ઝપાટા-બંધ ઉઠેલી શકે. એ વર્ગના યુવાનો જે બણે છે તે પણ મોટે ભાગે બાપીકા ધંધામાં જોડાય છે અને શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત બધા જ પુત્રો ધંધાની કુનેદમાં સરખા જ નીવડે છે. આ વર્ગમાં પ્રમાણમાં આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાથી સ્ત્રીઓને કામ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

મહેનતમજૂરી કરનાર વર્ગને તો શિક્ષણની સગવડ હોતી જ નથી અને એમને માત્ર પોતાની શારીરિક શક્તિ ઉપર જ મૂકવાનું હોય છે. સ્ત્રીપુરુષો સૌ મહેનત કરી ખાય છે. કારીગર વર્ગ પણ દરેકદૈશક્ત્યથી હવે છે.

માત્ર મધ્યમ વર્ગને જ શુભરાત માટે બજાતગ્નો આધાર લેવો પડે છે. એમની પાસે ખેતી કરવા જમીન નથી હોતી, અને વેપાર માટે મૂઢી નથી હોતી. એટલે હાં તો દાકતર, વકીલ કે ઇજનેર થવાનું ખાસ શિક્ષણ લઈ રવતંત્ર ધધો કરે અથવા સામાન્ય ધરેડનું શિક્ષણ લઈ મોટરી સ્વીકારે.

આમ છતાં કેન્ધા ગમે તે વર્ગની હોય છતાં એને બજાવવાની વાત આવે ત્યાં ‘છાકરીને ક્યાં કમાવા જવું છે?’ એ દલીલ આગળ ધરવામાં આવે છે. ખેડૂત, વેપારી, કારીગર, શહેર અને ગામડાનાં મજૂર પ્રધાન

જ વગરબાણે કમાણી કરે છે. એટલે બહુતર એ પુરુષવર્ગના મોટા ભાગ માટે કમાણીનું સાધન નથી; તો પછી સ્ત્રીના મેળવવામાં શા માટે હોય એનો કોઈ વિચાર કરવું નથી.

પણ સ્ત્રીપુરુષ સૌને માટે શિક્ષણ એ મંરકારસિંચનનું, જવાબ-દારીએ સમજવાનું, દહોનું ગણણ કરનાં શીખવાનું સાધન છે. મધ્યમ વર્ગને એનો ઉપયોગ કમાણી માટે કરવો પડે છે પણ એ ગૌણ ઉપયોગ છે. મુખ્ય વાન જીવનધોરણ જીવું લઈ જવાની છે. આ જરૂરિયાત જોટલી પુરુષને છે તેટલી સ્ત્રીને છે.

આપણે મુખ્યત્વે કન્યાના શિક્ષણનો જ વિચાર કરીશું. કન્યાને શિક્ષણ આપવું એ વાત પ્રથમ સ્વીકારવી જોઈએ. શહેરોમાં એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; પણ એની પાછળ કન્યાને જાંચી કોટિનું જીવન જીવતી કરવાનો આદર્શ બાળે જ રહેલો દેખાશે. પહેલાં નાની છોકરી-એને પ્રાથમિક શાળામાં મોકલનાર માતાઓ એમ કહેતી, “ઘેર બેઠી બેઠી તો શાન કરે એના કરતાં છા નિશાળે જતી.” દ્વે એમ કહે છે, “દજી લગનનું ઠેકાણું પડ્યું નથી તો છા કોસેજમાં જતી.” કેટલેક ઠેકાણે દેખાદેખી કન્યાએને બણાવવામાં આવે છે. બાળીની છોકરી બહુતરમાં આગળ વધી તો મારી કંઈ જનમ એવી નથી. એમ ધારી નહું પણ પોતાની છોકરીને બણાવે છે. કેટલીએ છોકરીઓ પોતાની હોંસથી આગળ બણે છે ને ઘણીને આજીવિકા મેળવવા પણ શિક્ષણ મેલું પડે છે.

પણ છોકરીએને બણાવવાની પ્રથા પાછળ એક જીનું પણ મોટું કારણ છે અને તે એને સારો વર મળે તે. કેટલાંક વર્ગ ઉપર કન્યાઓની એક દાઈરિક્ષમાં એક છોકરીને મેટ્રિકમાં બેસવાનું ફોર્મ ન મળ્યું. કન્યાના પિતાએ આવી મુખ્ય શિક્ષકને પુછેળ આજીજ કરી અને એમના પગમાં પાઘડી પણ ઉતારી ! એક વરસ અભ્યાસ પાઠો કરવાથી કંઈ તુકસાન ન થાય અને દાયા અભ્યાસે પરીક્ષા આપવામાં દાપદો પણ

નહિ એ બધી દલીલો વડીલની સામે નકામી ગઈ, અને છેવટે તેમણે કહ્યું કે ‘મેટ્રિકમાં બેસી છે’ એમ કહેવાય તો કન્યાને બહુ સારો વર મળે તેમ હતું — કારણ એમની સ્થિતિ ઔશિક્ષણમાં બહુ પછાત હતી. પરિણામ જણાતાં પહેલાં લગ્ન કરી દેવાનો એમનો ધરાદો હતો. પછી નપાસ થાય તો પણ લગ્ન થયું તે તો કોઈ થાય નહિ !

બીજી એક શાળાનાં અધિકારી પણ કહેતાં હતાં કે એમને ત્યાં ઘણાં માન્યાપ બીજી નિશાળોમાં નપાસ થયેલી પોતાની પુત્રીઓને લઈ આવે છે અને હિપ્પા ધોરણમાં ચઢાવવા ખૂબ આગ્રહભરી વિનંતી કરે છે. અભ્યાસ કાચો હોય અને નપાસ થઈ હોય તો પછી મોરણ ચઢાવવામાં શો લાભ એવા સવાલના જવાબમાં વડીલો જોખમી કહે કે ‘અમને તો ભણતરની કાંઈ પડી નથી. કારણ આખરે છોકરીની જાતને તો ચૂસો જ કુટવાનો છે — પણ નાતના છોકરા ભણેલી કન્યા માગે છે અને જેમ હિપ્પા ધોરણમાં હોય તેમ સારો વર મળવાની અને ઝટ ઠેકાણે પડી જવાની તક વધારે !’ જે લોકો એમ કહે છે કે છોકરીને ક્યાં કમાવા જવું છે તે ભણવું પડે, તે જ લોકો છોકરીના ભણતરનો હિપ્પોગ લગાના બજારમાં સારો વર કમાવી આપવામાં કરતા જરાએ મંડેચાતા નથી.

છોકરીઓને જોઈને કોલેજનું શિક્ષણ પણ સારો વર મળે એ હેતુથી ઘણી વાર આપવામાં આવે છે. મેટ્રિક (વૈદ્યકીય) કોલેજોમાં તો છોકરીઓ એ જ હેતુથી દાખલ થાય છે એવો આક્ષેપ કેટલાક મૂકે છે તે તો સદંતર જોટા છે; પણ એક વાત તો સાચી છે કે એ કોલેજોમાં સદા વિદ્યાર્થીઓ સાથેના લગ્નના દાખવા સૌથી વધારે જાને છે; પણ એ આપણા વિષય બદાગની વાત છે.

શિક્ષણ એ સાધ્ય નહિ પણ સાધન છે. એનો હેતુ માણસની દષ્ટિ વિશાળ કરવાનો, દરેક વસ્તુનો શુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવાનો, અંધગ્રહ અને વહેમોને તોડવાનો હોય છે. જેના ઉપર શિક્ષણ આ સર્વ

પ્રકારની અસર કરી હોય, એમનામાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ખીસચું હોય ને જિંદગીમાં દરેક કામ કરવાને વધારે લાયક તો બને જ, અને એ રીતે લગ્નના ક્ષેત્રમાં પણ તેઓ વધારે લાયકાત ડેખવે એવો પૂરો સંભવ છે. કૌટુંબિક જીવન એ સમાજનું એક અતિ અગત્યનું ઘટક છે. એના ઉપર સારાએ સમાજની આર્થિક, નૈતિક સ્થિરતાનો આધાર છે. બિવિધતાનાં નાગરિકોનું ઘડતર એમાં જ થાય છે. તેા એવા શુધનમાં પ્રવેશ કરનાર બન્ને સાથી પોતાની જવાબદારીઓ માટે પૂરાં તૈયાર હોય એ જ એમના પોતાના અને સમાજના દિનમાં છે. બહુતરનો કમાણી માટે ઉપયોગ એ આનાથી તદ્દન જુદી જ વસ્તુ છે.

બહુતર-એટલે જિંદગી કૌટુંબીક શિક્ષણ, કન્યાને કૌટુંબિક શુધન માટે લાયક નહિ પણ નાભાયક બનાવે છે, એવું આપણા સમાજમાં મોટા વર્ગ માને છે. જો કે કૌટુંબમાં શિક્ષણ લેનારી કન્યાઓની સંખ્યા તો દિનપ્રતિદિન અતિશય વધતી જાય છે. તે છતાં અભાગ્ય ગૃહિણી એ હજી આપણો આદર્શ છે. બહેલી કન્યાની રસોઈમાં ફજોતી થઈ, ધરતી વહુ તરીકે એ હિંદત નીકળી, એના પતિ તરફ એણે બેદરકારી બનાવી, માતા તરીકે નાભાયક નીવડી એવું એવું આશ્ચર્યની વાર્તાઓ પુષ્ટિ લખાય છે અને હોંસથી વંચાય છે. અભાગ્ય પણ દરેક પત્નીને છોડી પુરુષ બહેલી પતંગિયા જેવી કન્યાના મોહમાં ફસાયો પાણુ છેવટે અભાગ્ય સતી જ એની ઉદ્ધારક થઈ, શુધનસંગિની બની, એવી વાર્તાઓનો તો પાર નથી.

એક તરફથી સંખ્યાજંઘ કન્યાઓ બણે છે. પચીસ વરસ ઉપર જે શક્તિઓમાં સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે નિરક્ષર હતી તેમનામાં હવે અનેક કન્યાઓ ગ્રેજ્યુએટ થાય છે, કેટલીક પરદેશ પણ અભ્યાસ માટે ગઈ છે. શહેરોમાં ગૃહમ અને ઉપલા વર્ગોમાં કન્યા બણે નહિ તે નવાઈ જેવું ગણાય છે.

તે છતાં બહુતર સામે આટલો રોષ લેખકોને કેમ છે? એમના લેખોથી કેઈ કન્યાઓને બહુવતું અટક્યું હોય એમ જાણ્યું નથી. વળી છેલ્લાં પંદરવીસ વર્ષમાં મેંકેડો કે દગ્ગરો કન્યાઓ એજ્યુએટ થઈ છે. એમાંની મોટા ભાગની પરણીને ગૃહિણી જાની છે. લેખકોની અને એમને આચકારનાર વાચક જનતાની માન્યતા પ્રમાણે જો બહેલી સ્ત્રી ગૃહિણી અને માતા તરીકે નિષ્ફળ જ નીવડતી હોય તો આપણે સમાજ, આપણુ ડોક્ટ્રિનિક જીવન દિવસે દિવસે નિષ્ફળતા તરફ ઠળે છે એમ માનવું જોઈએ. પણ દક્ટીલિટમાં આ સત્ય છે ખરું? બહેલી સ્ત્રીનું ધરૂપ હોય, એનાં બાળકો ગંદાં અને અસરકારી હોય, એનો પતિ એનાથી કુઝી હોય એવું આપણે, સાબિત કરી શકીએ તેમ છે?

શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે અને એ શિક્ષણની માફી અસરો સાબિતકરવા માટે આપણી પામે કેઈ આંકડા કે પુરાવા નથી. તો પછી જે પ્રવાહ આગળ જ વધે છે તેને પાડો વાળવાના મિથ્યા પ્રયામો કરવાને બદલે એને મોઝ્ય ગરે વાળવામાં જ આપણાં વખત અને મહેનતનો ઉપયોગ કરીએ એ જ ઇષ્ટ નથી?

એટલે હવે કન્યાશિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ એ બાબતનો આપણે થોડો વિચાર કરીએ. આ પ્રશ્ન આપણે કેઈ પણ વ્યક્તિ કે સમૂહ આગળ મૂકાશું તો મોટો ભાગ એમ જ બોલી બોલશે કે “ઉત્તમ ગૃહિણી અને માતા થાય તેવું શિક્ષણ સ્ત્રીને આપવું જોઈએ.” પણ આવા શિક્ષણનો કમ કેવો હોવો જોઈએ, કેટલી ઉંમરે કન્યાને એ આપવું, એ બાબતમાં એવો જવાબ દેનારામાંથી ભાગ્યે કેઈએ વિચાર કર્યો હોય છે.

૪ (સ્ત્રીપુરુષમાં કુદરતે જ ભેદ પાડ્યો છે, એટલે એમના ઘડતરમાં પણ ભેદ હોય જ અને એ ઘડતર માટેનું શિક્ષણ પણ જુદું જ હોય એમ ઘણા કહે છે.) કુદરતી ભેદ કેટલો છે અને કૃત્રિમ ભેદ કેટલો છે તથા એ ભેદ જેમ બને તેમ મિટાવી દઈ જન્મેને સરખી સપાટી ઉપર લાવવા

મત્ન થવો જોઈએ કે નહિ તે બધા પ્રશ્નો વિચારણા માગી લે છે. વળી શિક્ષણમાં પડેલા એ બે જીવનમાં વિવિધતા આણી એકબીજા સાધક બને છે કે બન્નેમાં બિજા બાવ ઉત્પન્ન કરી એકબીજાથી વિમુખ કરે છે, એ પણ નક્કી કરવાનું છે.

બહેની અને અભણ કન્યાઓના બાલ્યાચારમાં તો ઘણો જ ફેર દેખાય છે એમાં દોષ જ ગણ નથી. સુઘડતાનો, સ્વચ્છતાનો દેખાવ બહેની કન્યાને વધારે આકર્ષક બનાવે છે જ. પણ એ બદારના ઢાંકણ નીચે જો અજ્ઞાન સ્ત્રીના જેવા જ સ્વાર્થ, સંકુચિત મનોવૃત્તિ, વહેમ એ બધું હોય તો એણે શિક્ષણ સાર્થક કર્યું ન કહેવાય.

કન્યાને આપણે અમુક ખીયામાં જ ઢાળવી છે એવો પહેલેથી વિચાર કરી ર્ધ જે શિક્ષણ અપાય તે સર્વોચ્ચ વિકાસનું શિક્ષણ ન કહેવાય. એમ દલીલ કરી શકાય કે જ્યારે નેવું દક્ષ કે તેથી વધારે કન્યાઓ શૃદ્ધિશી અને માતા જ બનવાની છે ત્યારે એમને એ જ કાર્યોને લગતું શિક્ષણ અપાય તો ખોટું શું છે? પણ આપણે બીજી રીતે પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે દરેક પુરુષને પતિ અને પિતા બનવાનું છે. એ અંગેની એની જવાબદારીઓ ઓછી નથી; છતાં પુરુષ પોતાના શિક્ષણના બધાં જ વગ્મ એ જવાબદારીની તૈયારીમાં જ ગાળે એમ મોઢ જ અપેક્ષા ગમતું નથી. બધે પુરુષને માટે એ જાતનું શિક્ષણ લેવું તે આજે તો જાણે એક દસનાની વાત ગણાય છે. પુરુષને માટે તો મધ્યમ વર્ગીયા શિક્ષણ એ આગવિકાનું સાધન જ ગણાય છે. દાકતર, ઇજનેર કે વૈજ્ઞાનિક થવા માટે લેવાના ખાસ શિક્ષણ સિવાય બીજા ક્ષેત્રોમાં ખાસ શિક્ષણની જરૂર મનાતી નથી. એન્જિનિયર યુવાન, શિક્ષક થઈ શકે છે તેમ જ મહેસૂલી ખાતું, પોલીસ, ઇન્ડમ-ટેક્સ, હિસાબી ખાતું, રેડિયો એવાં અનેકાનેક સરકારી ખાતાના કારકુન અથવા વેપારી કંપનીનો મેનેજર, મેક્સમેન, ગમે તે થઈ શકે છે, જાતે વેપાર પણ કરે છે. હજી મહિનાની તાલીમથી

એમાં પતોટાઇ જઇ પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે છે. અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન સિવાય એના શિક્ષણમાંનો કોઇ વિષય એને પોતાના કામમાં ઉપયોગી થઇ પડતો નથી. એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણનો જગએ ભોગ આપ્યા સિવાય એ પોતાના કામને લાચક્ર જને છે; અને પતિ અને પિતા થવું એ તો જાણે એને કુદરતે જ શીખવી મૂક્યું છે એમ માની લેવામાં આવે છે.

તે છતાં આપણે એમ આમલ રાખીએ છીએ કે જીએ તો આદિથી અંત સુધી શૃદ્ધિથી અને માનનું છવન એ જ લક્ષ્ય રાખીને શિક્ષણ લેવું. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર એવા કોઇ વિષયો તરફ એણે આસક્તિ રાખવી નહિ.

લવેના જમાનામાં શૃદ્ધતા અને બાળકોર પદ્ધતિસરનાં દગ્ધાના છે, માટે તેનું શિક્ષણ પણ નિષ્ણાતોના હાથ નીચે પદ્ધતિસરનું લેવું જોઈએ એમ પણ માનનામાં આવે છે. પણ એ વિષયોનું શિક્ષણ શું એટલું બધું અટપડું છે કે એની પાછળ કન્યાએ પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનના ગ્રંથ વરસો આપી દેવાં પડે ? છ મહિના કે બહુ તો વગસેકતા અભ્યાસથી એ ખુશીથી શીખી શકાય. શૃદ્ધિથી અને માતા જન્મેના ધર્મ એવા છે કે પુરતક કે પ્રયોગશાળા મારફત મેળવેલું જ્ઞાન માત્ર દોરવણી આપી શકે. એમાં નિષ્ણાત તો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જ શક શકાય. વળી માતા જો કુશળ અને સરકારી હોય તો ઘરમાં પણ પુત્રીને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ધણુ મળી શકે છે.

અવગત એમને ખાસ શોખ હોય તે કન્યાઓ શૃદ્ધવિજ્ઞાન પાછળ અભ્યાસનાં ધણાં વરમ માળી શકે છે. એ માટે એમને સગવડ પણ હોવી જોઈએ; પણ બધી જ કન્યાઓએ આ સિવાય બીજી કોઇ શિક્ષણ જ ન લેવું જોઈએ એમ કહેવાનો કોઇને અધિકાર નથી.

અત્યારે શાળાઓમાં અને વિદ્યાપીઠોમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં

સુધારાને અવકાશ નથી એમ કહેવાની મનઃકળ નથી જ. વિદ્યા એ જડ ચોક્કસમાં બેસાડેલી વસ્તુ નથી. એ નિત્ય નિરંતર વિદ્યાસ પામે છે અને એને આપવાની પદ્ધતિ પણ જાહેરાત જતા મંત્રોગો અને વિચારો મુજબ જાહેરાતી રહે છે. એટલે સૌ વરસ ઉપર શરૂ થયેલો શિક્ષણક્રમ આજે એના અસલ સ્વરૂપમાં કાયમ રાખવો જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો તે સંકુચિત મનોદશાનું લક્ષણ ગણાય.

સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે આજુ પદ્ધતિને વખોડવાથી, એને ‘કારકુનીનું બાજુતર’ કહી થોડોમાં પ્રનિષ્ઠા મેળવવાની લાલસા રાખવાથી કશો અર્થ સરતો નથી. જો એ પદ્ધતિમાં નક્કર સુધારા સૂચવી શકાય તો, જ એની ટીકા કરવાનો આપણને દંડ રહે છે. જ્યાં જ્યાં નવા અખતર થયા છે ત્યાં એમને સકળતા બાગ્યે જ મળી દેખાય છે. કેટલેક સ્થળે જૂની પદ્ધતિનાં સસ્તાં અનુકરણ થયાં છે. ‘લેસન’ને ‘સ્વાધ્યાય’ નામ આપવાથી એનું સ્વરૂપ જાહેરાતું નથી. કોઈ સ્થળે અમુક ક્ષેત્ર ઉપર જ બાર દેવાથી વિદ્યાર્થીઓની સંકુચિત મનોવૃત્તિ થઈ ગઈ છે અને કેટલેક સ્થળે દંભને પણ ઉત્તેજન આપાયું છે. અને જૂની રૂઠ થયેલી પદ્ધતિએ ચાલતી સંસ્થાઓ તરફ જ હજી જાડુ મોટી — છોકરાઓ અને છોકરીઓની સંખ્યાનું — આકર્ષણ રહેલું છે એ હકીકત નક્કર છે અને એને અવગણી શકાય નહિ.

જો આજે ઊંચું શિક્ષણ ગણાય છે તે મોટે ભાગે આખણપટ્ટીથી મળે છે, એટલે એનાથી સુદ્ધિનો માત્ર એકતરફી વિદ્યાસ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ ખરું હશે; પણ એને માટે એ શિક્ષણનો ક્રમ ગોઠવનારા દોષપાત્ર છે અને એથી વિશેષ દોષપાત્ર પરીક્ષકો છે. વિદ્યાર્થીને શું નથી આવડતું, કેમ કરી એને ગૂંચવી નાખવો, એની આવડતના ઉત્સાહને મારી નાખવો, એ સર્વ ઉપર નજર રાખી પરીક્ષકો સવાલપત્રો કાઢે છે. વિદ્યાર્થીની સ્વયં વિચારણાશક્તિને ઉત્તેજન આપવાનો અવકાશ

શિક્ષણમાં કે પરીક્ષામાં રહેતો નથી. આને લઈ ગોખણપટ્ટીનો આશ્રય લઈ વિદ્યાર્થીઓ જોઈતા ગુણો કે ગેણની પાસ થાય છે -- છોકરાઓ અને છોકરીઓ બધાં જ.

આ સાચી દૃષ્ટીકત હોવા છતાં આપણે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે આજે આપણા દેશના જે નેતાઓ, મંત્રીઓ, કાર્યકરો છે તેમાનો મોટો ભાગ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામેલો છે. મહાત્માજીની લડતોમાં બહુલા વર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓએ જ મોટે ભાગે સાથ આપ્યો હતો અને દારાવાસ વેઠવા હતા. એટલે જીયું શિક્ષણ માત્ર ગોખણિયા અને દારકુનો જ બનાવે છે એમ કહેવું સદંતર ખોટું છે. એ શિક્ષણ લીધેમો વર્ગ જ આજે દેશમાં સર્વ કામમાં મોખરે છે.

શિક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીની યુદ્ધિને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની ટેવ પડે. તે ઉપરાંત અધ્યક્ષ અને વહીવટી એને બદલે દાદે. આપણે એમ જરૂર ધ્યાનમાં કે શિક્ષિત મનુષ્યનું નૈતિક ધોરણ અશિક્ષિત કરતાં જીયું હોય. પુરુષ કે સ્ત્રી શિક્ષિત છે એટલે એ નિઃસ્વાર્થી, ઉદાર, પ્રામાણિક હશે જ એવી આશા રાખવાનો સમાજને દાક છે. પણ એક વાત બૂલવી ન જોઈએ કે માણસના ધડતરમાં શાળાપાઠશાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત અનેક દૃષ્ટિકોણો ભાગ ભજવે છે. વંશ-જ સંસ્કારો, માન્યપત્ર વર્તન, આર્થિક સ્થિતિ, સામાજિક પદવી -- એ બધા જ સંજોગો ઉન્નત માર્ગે જવા પ્રેરે એવા હોય તો શિક્ષણ એમાં સદાયતા કરે છે, એ બધાની ઉપરવટ ચર્ચને શિક્ષણ એકલું જ મનુષ્યનું ધડતર કરે એવું બાળે જ બને. સર્વ પ્રકારની પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિની સામે હિંમતભરે લડત ચલાવી જીયું શિક્ષણ લેનારા આપણા દેશમાં ઘણા માણસો છે -- કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ છે. એમના સંજોગોએ એમના ધડતરમાં જુદા પ્રકારનો ભાગ ભજવ્યો. એમને દબાવી દેવાને બદલે કઠણ વસ્તુસ્થિતિએ એમને કઠણ બનાવ્યાં, નિઃશ્વાસમક બળ આપ્યું અને વિદ્યા મેળવવાનું લક્ષ્ય પાર પાડી આપ્યું. કેટલીક વખત એવું પણ

જેવામાં આવે છે કે એ લક્ષ્ય પાર પડતાં એવી વ્યક્તિઓના ચારિત્ર્યમાં ખીજા કોઈ ઉન્નત ગુણો જેવામાં આવતા નથી. પોતે વેડેલી વિપત્તિઓને લીધે એમને સમગ્ર સમાજ તરફ કડવાશની લાગણી થઈ ગઈ હોય છે. અથવા કોઈ વાર પોતાના સફળ શ્રમ માટે ગર્વ પણ આવે છે. એટલે વિદ્યાર્થી જે વિનય જગાવે, એક એ તેનો અભાવ દેખાય છે.

શિક્ષણની જાગૃતમાં એક અત્યંત અગત્યનો વિષય સહશિક્ષણનો છે. સામાન્ય રીતે મત એવો દેખાય છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ જ્યારે છોકરાઓ અને છોકરીઓ ઠેરજ નિર્દોષ વૃત્તિનાં હોય ત્યારે એમની જુદી શાળાઓ રાખવી એ ખરેખર અને મહેનતનો વ્યય છે. તે વખતે શીખવાના વિષયો પણ બહુ જ સામાન્ય પ્રકારના હોઈ છોકરીઓ અને છોકરાઓને સરખા જ ઉપયોગી હોય છે. એટલે આ તબક્કે સહશિક્ષણમાં વાંધો નથી એમ ધણાખરાની માન્યતા છે.

એથી આગળ વધી કેટલાક એમ પણ માને છે કે આ તબક્કે સહશિક્ષણ વાંધા વિનાનું નહિ પણ ખાસ આવશ્યક છે. કારણ કે ઘરમાં આ ઉંમરે ભાઈબહેનો અને પડોશી કે સમાંસંબંધીનાં છોકરાં સૌ સાથે રમે છે. એટલે જુદી શાળામાં મોટલવાથી નાહક બિનજરૂરી ભાવના ઊભી થાય છે, અને નાની ઉંમરમાં જાતીય ચેતના (sex-consciousness) ઉત્પન્ન થાય છે. આ સાબિત કરવા માટે શિક્ષણસંરચાઓના અને તેમાંથી બહાર પડેલાં વિદ્યાર્થીઓનાં માનસના સૂક્ષ્મ અભ્યાસની જરૂર છે અને તે કરવાની લાયકાત આપણામાંથી દરેકમાં હોતી નથી. પણ હવે લગભગ સર્વત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે છોકરાઓની બેગી શાળાઓ હોય છે અને તેનાં ખાસ અનિષ્ટ પરિણામ જણાયાં નથી.

પ્રાથમિક પછી માધ્યમિક શિક્ષણ આવે છે. આ વખતે વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર ખારટી સોળ વરસની હોય છે. આ ઉંમર બહુ સંભાળી લેવાની હોઈ તે વખતે સહશિક્ષણ ધ્રુષ્ટ નથી એમ આપણામાંનો મોટો

ભાગ મળે છે. આ ઉંમરે બાળકોમાં જાતીય વિષયોમાં કૃતદ્રવ્યવૃત્તિ જન્મત થાય છે એ તો નિર્વિવાદ છે, પણ તે એમને જુદાં પાડવાથી પોષાય છે કે ભેગાં કરવાથી એ નિષ્પ્રયોજન એ નક્કી કરવાનું છે. શહેરોમાં અનેક શાળાઓમાં સદશિક્ષણ અપાય છે અને એવી શાળાઓનાં વિદ્યાર્થીઓ શિયિત્ત ચારિત્ર્યના જ નીંદળે છે અથવા જુદી જુદી શાળાઓમાં ભણતા છોકરાછોકરીઓ કરતા બહુ વધારે ઉચ્ચ ચારિત્ર્યનાં બને છે, એ બેમાથી એક સાબિત કરી શકાય એમ નથી.

જેઓ આ ઉંમરના સદશિક્ષણની તરફેણમાં હોય છે તેઓ તો એકસ માને છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ ભેગું આપવું, માધ્યમિકમાં છોકરા છોકરીઓને જુદાં કરવાં, અને પાછા ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભેગા કરવા એ પદ્ધતિથી તો આપણે બાળકોમાં જાતીય કૃતદ્રવ્ય વૃત્તિ ઉશ્કેરીએ છીએ અને રાજ રાજ સાથે રહી બાળવાથી એ વૃત્તિ શાન થાય છે.

બાળકોમાં જાતીય વૃત્તિ જન્મત થતી જતી હોય તેને સંભાળી લેવાની આવડત દરેક શાળાના દરેક શિક્ષકમાં હોય જ એમ આપણાથી માની લેવાય નહિ જ. મુખ્ય શિક્ષકમાં એવી આવડત હોય અને એ તકેદારી ગાંધી કામ બે એમ આપણે આશા રાખીએ; પણ દરેક મધ્યજે તેવું પણ નથી હોતું; પણ તેઓ અનુભવથી થડાઈ કામ લેતા શીખે છે એમ સંતોષ માની શકાય. તેમ સદશિક્ષણની શાળાઓમાં અનિષ્ટ બનાવોના ખાસ ધ્યાન બે એ તેવી સંખ્યામાં દાખલા પણ નથી બનતા. કેદાય જૂજ સંખ્યામાં બનતા હોય તેનો આરોપ શાળાને માથે ન ચૂકી શકાય. અનિષ્ટ બનાવો તો પાડોશમાં રહેતાં કેન્યા કુમારોમાં કે મોટાં કુટુંબોમાં પણ કેનચિત્ બને છે.

આપણા મુળાર્થ રાજ્યમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તો પહેલેથી જ સદશિક્ષણની પ્રથા ચાલુ છે. કેન્યાઓની જુદી કોલેજ તો આખા રાજ્યમાં આગળ જ એકાદ બે છે. અલગત સ્ત્રીઓની આખી જુદી યુનિવર્સિટી

છે; પણ તે વિચાર ત્રીસપાંત્રીસ વર્ષથી ઉત્પન્ન થયો છે. બ્યારે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને તો સો વર્ષ થયાં અને સ્ત્રીઓ માટેની યુનિવર્સિટી દરનાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફ જ હન્યાઓનું આકર્ષણ બહુ વધારે રહ્યું છે એ તો બંનેમાં ભણતી સંખ્યા ઉપરથી તરત દેખાઈ આવે છે.

કોલેજમાં ભણતાં છોકરાછોકરીઓ પ્રેમમાં પડ્યાં ને પરસ્પરને પરતાયાં એવી વાતોનો યુગરાતી સાહિત્યમાં પાર નથી. પાશ્વ વાસ્તવિક રીતે આણું કેટલા દાખલામાં બને છે તે જોવા કાઠ બેસતું નથી. કોલેજનાં વરસોમાં હન્યાઓ અને કુમારોની ઉમ્મર એવી હોય છે કે તેઓ ભૈર્મિ-પ્રધાન હોય છે. સ્ત્રીપુરુષોમાં અન્યોન્ય માટે રહેલું કુદરતી આકર્ષણ આ વખતે જોર કરે છે. વળી ધણીખરાં કુટુંબોમાં પશ્ચ આ સમયે જોમને પરણાવવાની વાતો જોરશોરથી ચાલે છે. એટલે જોમનામાં લગ્નની મુશ્કેલી જામત થાય છે. ધણી દાખલામાં એ આકર્ષણ શીજીના બિહાર જેવું હોય છે અને વખત જતાં થમી જાય છે. મદારાબદના પ્રખ્યાત લેખક શ્રી ખાડેકર પોતાના પુસ્તક 'પદેલી પ્રીત'ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ હન્યાઓ અને કુમારોને પરસ્પર આકર્ષણ થવાથી માખાપોએ ગભરાઈ જવાનું પણ નથી તેમ એ 'પ્રેમ'માં નિરાશા મળે તો વિદ્યાર્થીએ આપઘાત કરવા જેવું પશ્ચ નથી; કારણ કેટલાએ દાખલામાં એ 'પ્રેમ'માં સફળતા ન મળે છતાં પછી યોગ્ય પાત્ર સાથે લગ્ન થવાથી સુખી જીવન જીવતાં સ્ત્રીપુરુષો દેખાય છે. કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ મોદમાં કસાઈ ઉતાવળમાં લગ્ન કરે છે અને પછી દુઃખી થાય છે એવી વાતો દરવાનો અથવા સાહિત્યમાં એવી કથાઓ લખવાનો ટાંઠ અર્થ નથી. ખૂબ દીર્ઘ દષ્ટિવાળાં ગણ્યાનાં, ફુનિયાના અનુભવથી રીઠાં થયેલાં મનાતાં વડીલો પણ પોતાનાં સંતાનોનાં લગ્ન કરવામાં કુળના, પેસાના, પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાના એવા અનેક પ્રકારના મોદમાં ફસાય છે અને સંતાનોને દુઃખી કરે છે. પછી અકસ્માત એ દુઃખનો હોય તેઓ સહેજામથી પ્રારબ્ધ ઉપર કે સંતાનોનાં પૂર્વજન્મની કરુણી ઉપર દોળે છે.

આ ઉપરથી બાગાબાગીના નગનની તન્દેષુ ગ્વાનો હેતુ નથી આ વિશે લગ્નમંડળી પ્રગ્ણુમા વિશે વિવેચન રીથ, પણ એનું તે અત્રે નહીં દેવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી અન્યથામા સત્તાનોને મા તપ પગલાવી દે તે એ ગભીર જૂલ છે તરીજ ગભીર જૂન એ અવસ્થામા જાને પમ. નરી ઉતારણમા પગણી જલુ તે પણ છે આપણો છે પ્રાચીન આર્થ પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધી વિદ્યાર્થી રહી એ અન્યથામા અલ્પવર્ષ પાગવાનો હતો તે બહુ જ સુયોગ્ય હતો. અને તત્ આ મધન એ જમા તમા પુરુષ માટે હતું, તરુ ન્યાઓના શિક્ષણનો કોઈ પ્રાધ નહોતો પચીસ વર્ષના પુરુષો સોળ વર્ષની ન્યા સાથે લગ્ન પ્રુ એમ આ શાસ્ત્રોમા લખ્યું છે. પણ દવે ન્યારે ન્યાઓ વીસ બાવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી શિક્ષણ લે છે તે ગ્રામણે પણ શિક્ષણ પ્રાપ્ત લગ્ન ન ગ્રાનો નિયમ દક્ષતાથી પાગવો જોઈએ આ એમના વહીવાએ પણ એ નિયમ પાગનામા વિદ્ય ન નાખતા સદાયતા કરી જોઈએ પણ પાશ્વત્વ રતાત ના વિચારોથી ભરેલુ શિક્ષણ આ તે પણ સુવાન વિદ્યાર્થીઓ સાથે પોતાની ન્યાને લેવાની છૂટ આપનાર મામાએ એનું તા સમજવું જ જોઈએ કે એના વાનારણુમા એ લગ્નની મામતમા મેગે પસંદગી રતો આપદ ગમે જ અને એ પસંદગી મામાપને માન્ય સામ્રા વર્તુલમા ન હોય તા એમા આ શત્રુ પડયુ એમ સમજનાનું નરી

દેશના બધાગણે સ્ત્રીને સમાન દક્ષ આપ્યા છે અને તનો ઉપયોગ ગ્વાનો સ્ત્રીને દક્ષ છે વગી દેશને પણ દાકતાર, નર્સ, શિપર એ સર્વ નામોમા સ્ત્રી ઈ ખાસ જરૂર છે ધધો અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે ચનાવી થાય કે નહિ તે પણ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે તે વિશે પત્નીને લગતા પ્રગ્ણુમા ચર્ચા રીથ, પણ ધધાતારી શિક્ષણ ન્યાઓએ લેવું કે નહિ તે દવે વિનાઅસ્ત પ્રશ્ન ન ગણાવો જોઈએ

આનુ ધધાતારી શિક્ષણ લેનારે તો એનો પૂરો ઉપયોગ ગ્વાની થુ ૮

આશા અને ઇચ્છા સાથે જ એ લેવું જોઈએ. માત્ર કેશન ખાતર અથવા બધાથી બુદ્ધિ સર્વ આગળ આવવાની આકાંક્ષાથી એ લેવાય તે ઠી નથી.

દન્યાઓના દરેક પ્રકારના - શિક્ષણના ક્રમ અને એ સંબંધી ખીજ પ્રશ્નો ઉપર અભિપ્રાય આપવાનું કામ નિષ્ણાતોનું છે. દરેક માણસ એ ઉપર પોતાનો મત દર્શાવી એનાં ઉપર છેવટની મહોર મારી દે એવી હાલની પ્રચલિત પ્રથા શિક્ષણને કે સમાજને કોઈ પ્રકારની સહાયતા કરી શકતી નથી.

એક વાત તો નહીં છે—અભણપણું એ જ આર્થત્વનું પ્રતીક છે એ માન્યતા જૂંસી જ નાખવી પડશે. જમાનો શુદ્ધિવિદ્યાસતો છે. સ્ત્રી શુદ્ધ છે, હૃદયપ્રધાન છે એમ દલીલ એના લાગણીવેડાને ઉત્તરજન આપ્યા કરવું એ મોઝ્ય નથી. એવી માન્યતાઓએ એને નિર્જાળ અને પરાવલંબી બનાવી છે. દરેક વ્યક્તિએ હવે તો પોતાના બળ ઉપર ઝૂકી, ગિંદગીની અનેકાનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડશે.

વળા વાતાંઓ, સિનેમાઓ બંને બણેલી પત્નીને ઉતારી પાડી અભણને ગિરફાવે. પણ સાચો સંરક્ષારી પુરુષ માત્ર ચૂંકનારી કે છોકરાં ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રીની અપેક્ષા રાખતો નથી. જીવનની ગૂંચો ઉદ્દેશવામાં મદદ કરે, બાળકોને ઉછેરવામાં માત્ર પોષકાર્થ નહિ પણ મુશિક્ષણ વાપરે, આખા કુટુંબના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો આપી પતિનો ભાર ઓછો કરે એવી સ્ત્રી એ વાંછે છે અને બણેલી સ્ત્રી જ એ સર્વ કરીએ. મોઝ્ય રીતે બજાવશે.

અભણ સ્ત્રીઓએ મોટાં પચાસ સાઠ માણસનાં કુટુંબોનાં નાવ કુશળતાથી ચલાવ્યાં છે એમ દલીલ કરવામાં આવે છે. પણ એ જમાનામાં કુટુંબના મુખ્ય પદે રહેલી સ્ત્રીનું ખાસ કર્તવ્ય જૂના ધરેડ પ્રમાણે વ્યવહારની આવડત એ હતું. એમાં અતુભવની જરૂર હતી, વિદ્યાની નહિ. વળા એ કુટુંબો સર્વસત્તાધારી વડીલ (Dictator)ના

હાથ નીચે ચાલતાં હતાં અને વ્યક્તિત્વને એમાં સ્થાન નહોતું. આર્યિક જવાબદારી માત્ર પ્રભુએ માથે જ હતી અને સ્ત્રીને એની ગૂંચો ઉકેલવામાં હાથ નહોતો. બાળકોના શિક્ષણ માટે સ્ત્રીને કંઈ વિચાર કરવાનો જ નહોતો. હવે જમાનો ન્યારે શુદ્ધિપૂર્વક કરજો અદા કરવાનો આવ્યો છે તો એ કરજો શુદ્ધિપૂર્વક અદા કરી શકે એવું શિક્ષણ સ્ત્રીને મળવું જ જોઈએ.

આજથી સિત્તેર વરસ ઉપર સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામે એમની ગુણ-શુદ્ધરીને એવું વિચારતી હતી છે કે પોતાને અબળુ અવસ્થામાં ગૃહમંસાર માંડવો પડ્યો અને પરપુષા પછી જોઈ એ તેવું શિક્ષણ લઈ શકાયું નહિ તેને અસંતોષ રહી ગયો, માટે પુત્રીએ વિદ્યાનું ભથ્થું બધાવીને સંસારમાં મોકલવી. આ શબ્દ ‘ભથ્થું’ એ શિક્ષણની અત્યંત યોગ્ય વ્યાખ્યા છે. જીવનપંથમાં એ ભથ્થું બાંધ્યા વગર ચાલવાનું નથી એ ફરક કન્યાનાં માંખાપ યાદ રાખે.

લગ્ન

છગલંડનો વિશ્વખ્યાત લેખક અને મહાન તત્ત્વચિંતક બર્નાડ્ શેર લખે છે કે, “લગ્નના વિષય સંબંધમાં જોટલું અર્થ વગરનું પણ નુકસાન-કારી વિચારાય છે અને બોલાય છે તેટલું ખીજા કોઈ વિષયમાં હોતું નથી.”

આ કટાક્ષમય લેખકના અભિપ્રાયમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે. તદ્દન સામાન્ય ભુલિનાં સ્ત્રી-પુરુષો, જેમણે આ વિષયનો કશો અભ્યાસ કર્યો નથી હોતો તેઓ પણ લગ્નની “પવિત્રતા,” “આદર્શ,” “ધાર્મિકતા” ઉપર લાંબાં બાપણે લખી અને બોલી શકે છે ! આ પ્રકારના કોઠો કવિન્દાનાથાચાર્ય સૂચ “પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગમાં પાડવાં” એનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે; જે કે એનો અર્થ તેઓ સમજતાં નથી. આમે એનો અર્થ સંદિગ્ધ તો છે જ, અને સ્વ. શ્રી મેઘાણીએ એક વખત લખ્યું હતું તેમ, જ્યાં કન્યાનાં માથાપ પ્રથમની કબૂલાત કરતાં વધારે પેસા ન મળે તો કન્યાદાન દેવાની ના દેહી છેલ્લી ધડીએ માંડવામાં લગ્ન અટકાવીને બેઠાં હોય ત્યાં પણ પ્રવેગદ્વાર ઉપર “પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગમાં માંડવાં” એવું પાટિયું મારેલું દેખાશે !

સર ટી. રૅફ્રેન્ડ કહે છે કે હિંદુઓમાં લગ્નને જોટલું મહત્ત્વ અપાય છે તેટલું ખીજા કોઈ જાતિમાં અપાતું નથી. પણ આ મહત્ત્વનું કારણ હિંદુઓ લગ્નને પવિત્ર ધાર્મિક બંધન માને છે તે નહિ, પણ મદાતમા ગાંધીજી પોતાના બાળવિવાહ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે તેમ — “હિંદુ સંસારમાં વિવાહ જેવી તેવી વસ્તુ નથી. વરકન્યાનાં માથાપો વિવાહની પાછળ ખુબાર ચાય છે, ધન લૂંટાવે છે, અને વખત લૂંટાવે છે; કંઈ

મહિનાઓ અગાઉથી તૈયારીઓ થાય. કપડાં બને, દાગીના બને, નાતો જમાડવાના અડસદા નીકળે, ભોજનની વાનગીઓની હરીકાઈ થાય, ઈંદરોંઓ સૂર હોય કે ન હોય તોપણ ગાજુ ઘાઈ ઘાઈ પોતાના સાદ જોખરા ફરી મૂકે, માંદાં પણ પડે, પાડોશીની શાંતિમાં બંગાણ પાડે. પાડોશી બિચારા પોતે પણ પોતાને ત્યાં અવસર આવે ત્યારે એવું જ કરવાના હોય એટલે ઘોંઘાટ, એઠવાડ, બીજી ગંદકીઓ બહુ ઉદારીન બાવે સદન કરે. "

આપણા લગ્નસમારંબનું આના કરતાં બીજું વધારે તાદર્ય ચિત્ર 'મળવું' મુશ્કેલ છે અને મદાત્માશ્રમે તો પોણોસો વર્ષ ઉપર થયેલાં પોતાનાં લગ્ન ઉપરથી જાપજેલા વિચારો દર્શાવ્યા છે; પણ આજે એમાં ખાસ કેર પડ્યો છે ખરો? જૂની ઉદ્વિગ્ધતામાં નવા રિવાજ ઉમેરાયા છે અને લગ્ન એ અતિશય ખર્ચાળ વસ્તુ બની ગઈ છે.

આપણો વિષય લગ્નનું બાહ્ય સ્વરૂપ નથી. પરિણીત જીવનથી સ્ત્રીની પક્ષી ઉપર થતી અસર વિશે જ વિચાર કરીશું.

લગ્નની વખતે વરદંત્યાનો હસ્તમેળાપ એ સૌથી મુખ્ય વિધિ છે. આ વિધિનો અર્થ શો છે? ડૉ. વેરદરમાઈના અભિપ્રાય મુજબ એ વિધિના " ધણી અર્થ થઈ શકે. રોમના પ્રાચીન dextrum junctis મુજબ દંત્યા લક્ષ પછી વરના હાથ નીચે આવી ગણાતી અથવા એના હાથમાં સોંપી એમ ગણવામાં આવતું. પુરાતન કાળથી હાથોહાથ મેળવવો તે એ મનુષ્યો વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો કોઈ અપાયાની બાજુ નિશાની છે. x x પદ્ધતિ એક વાન તો દેખાતી જ છે કે હાથ મેળવવાની ક્રિયા દંમેશાં નહિ તો ઘણે બાજે ઈંકબનું લક્ષણમયક ચિહ્ન છે. પોલોન્ડ, અલ્ગેરિયા અને પોર્ટુગલ . વ. યુરોપના દેશોમાં તેમજ હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં પરણતા જોડાના હાથ મેળવવા ઉપરાંત એકબીજા સાથે બાંધી દેવામાં આવે છે." *

વિલિયમ ટેગ નામનો લેખક લખે છે, “ હાથમાં હાથ મેળવવો એ સ્વાભાવિક રીતે જ મૈત્રી થવાનું કે કોઈ અપાયાનું મુશ્કેલ ચિહ્ન છે; અને જમણો હાથ માણસની સાચી નિહાતો સાક્ષી ગણાતો. કોઈ પણ જાતનો કોઈ આપત્તી વખતે સામસામા જમણા હાથ મેળવવામાં આવે છે, તે લગ્નનો ગંભીર કોઈ આપત્તી વખતે હાથ મેળવવામાં આવે એમાં નવાઈ નથી. આથી જ જ્યુ, ખ્રિસ્તી અને બીજા સર્વ ધર્મની પ્રજાઓ યુગોથી આ આચાર પાળતી આવી છે.” *

સ્ત્રીપુરુષના લગ્નમાં સદચારને દરેક મંડેકારી પ્રજાએ મુખ્ય માન્યો છે, અને તેને માટે જરૂરી છે બન્નેનું ઐક્ય. હાથ મેળવવાની ક્રિયા એ આ બન્નેની મુશ્કેલ છે. મિત્રો સામસામા મળે તો જમણો હાથ મિલાવે, એ રિવાજ આપણે પશ્ચિમમાંથી લીધો છે; પણ વચન આપત્તી વખતે હાથ પકડવાનો રિવાજ તો આપણે ત્યાં પણ બહુ જૂનો છે. વળી શૃદ્ધાસૂત્રોમાં આપેલા વિધિ મુજબ જે સપ્તપદીની ક્રિયા થાય છે તે મૈત્રીસૂચક હોઈ શકે, કારણ કોઈની પણ સાથે સાત પગલાં ચાલ્યાં એટલે મૈત્રી થઈ ગયાય એવી પ્રાચીન માન્યતા હતી. જે કે આપણી સપ્તપદીની ક્રિયામાં વર-કન્યા સાથે સાત પગલાં ચાલતાં નથી; પણ કન્યાનો પગ પકડીને વર એને પગલાં જરાવે છે. સામાન્ય રીતે લોકો ધારે છે તેમ અગ્નિની આસપાસ ફરતા મંગળદેરા એ સપ્તપદી નથી; અને ડાંગરની સાત ઢગલી કરી એના ઉપર કન્યાના પગના ઓંગૂડાને વર રપશ કરાવે એ ખરો સપ્તપદીનો વિધિ બહુ જૂનું દાખલામાં પાળવામાં આવે છે અને વેદોમાં એનું નામનિશાન પણ નથી. ઋગ્વેદમાં તો અગ્નિની પ્રદક્ષિણા વિશે પણ લખ્યું નથી. માત્ર અથર્વવેદમાં બીજા વિવાહમંત્રમાં લખ્યું છે કે વરને ઘેર ગયા પછી એના ઘરના અગ્નિની વરકન્યાએ પ્રદક્ષિણા કરવી; એટલે લગ્નવિધિ માટે ખાસ સળગાવેલા

* વિલિયમ ટેગ The Knot Tied, Marriage Ceremonies of All Nations, પૃ. ૨૩-૨૪

અશ્વિની નહિ. આ ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એ જ છે કે સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે તેમ આપણે વિવાહવિધિ વેદના વારાથી ચાલ્યો આવતો નથી.

આર્યો કે કૌર્ષ પણ પ્રજા ન્યારે ટોળાઓ રૂપે જુદે જુદે સ્થળે બટકતી હતી ત્યારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બિલકુલ સધામત નહોતી. કળદ્રૂપ જમીનની કે દોરની માલિકી માટે ન્યારે ટોળાઓ લકાર્થ કરતી ત્યારે દુસ્મનોની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જવી એ એક બહુ મોટું પરાક્રમ ગણાતું. સ્ત્રી પણ એક પ્રકારની મિલકત જ ગણાતી. આવો સમય કૌર્ષ થોડા વર્ષનો નહોતો — સેંકડો વર્ષનો હતો. એટલે પુરુષે પોતાના હાથના જોરથી સ્ત્રીને દાસી બનાવી. સ્ત્રીભક્તિ ઉપર જાતજાતના અંકુશો લાદવામાં આવ્યા.

ચંદ્રી ધર્મ અને તેમાંથી નીકળેલા ખ્રિસ્તી ધર્મના, મુસલમાન ધર્મના — બધે જ સ્ત્રીને ઊતરતી પદવી આપવામાં આવી છે.

અરબસ્તાન, ઓસ, રોમ, ઇરાન, એસિરિયા, બેબિલોન અને બીજા અનેક દેશોમાં સર્ગાસંબંધીમાં કે મિત્રમંડળમાં પત્નીને આત્મકના ઉપભોગના સાધન તરીકે, પ્રભેત્પત્તિ માટે અથવા પૈસા મેળવવા ખાતર મોકલવાનો રિવાજ ગ્રામીન કાળમાં પ્રચલિત હતો. સોક્રેટીસ જેવા વિદ્વાન સાધુ પુરુષે પોતાની પત્નીને અંગ ઉધાર આપ્યાનું કહેવાય છે.

આપણા દેશમાં આવો રિવાજ પ્રચલિત ન હતો, પણ માલવ ઋષિની કથા જેવા પ્રસંગ ઉપરથી જણાય છે કે અમુક ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે પત્ની પરપુરુષને થોડા સમય માટે આપવાના દાખલા બનતા. વિશ્વામિત્ર ઋષિને આહસો સ્યામકર્ણ થોડા લાવી આપવાનું વચન મૂખ્યાર્થમાં આપી દર્ધ પછી એની પ્રાપ્તિ માટે જુદા જુદા પુરુષોને પોતાની પત્ની ગાવચ ધીરતો હતો એમ આ કથા વર્ણવે છે. ‘વચન’ પાળવા માટે ગમે તેવો ગ્રહ ઉપાય પણ લઈ શકાય અને સ્ત્રીના સ્ત્રીની કિંમત

ન રહે એ તે કેવા પ્રકારની નીતિ? તે છતાં એકંદરે લગ્નનો આદર્શ આપણે ત્યાં જોવા સ્તો. પણ એ આદર્શ અનુસાર વર્તન થાય છે ખરું? કોઈ વખતે પણ થતું ખરું? આપણે પહેલાં જોઈ ગયાં તેમ સમાજમાં રત્નરૂપ ગણાય એવી સતીઓ - મીના, દ્રાપદી, તારામતી, દમયંતીની કેવી દશા થઈ હતી?

દ્રૌપદીનો જ દાખલો જગ વિગતથી તપાસીએ. એકલો અશ્વત્થામ જ એને પુરુષીને લાવ્યો હતો; પણ પાંડવોએ કહ્યું “મા, અમે કાંઈ લાવ્યા છીએ.” ત્યારે કુંતા માતાએ અગ્નિપ્રસ્થે કહ્યું “તમે પાંચે બાઈઓ સરખે બાગે વહેંચી લો,” અને માતાની આજ્ઞા પાળવા ખાતર દ્રૌપદીને પાંચે બાઈઓની પત્ની બનવું પડ્યું. એને માટે જુદા જુદા લઘુવિધિ કર્યાં પણ જાણવામાં નથી. આજના દિનિયુગમાં જેને આપણે અતિશય શરમજનક, સ્ત્રીના શીલને અત્યંત અપમાનજનક ગણીએ એવી સ્થિતિમાં દ્રૌપદીને જીવનપર્યંત ચુકાવું પડ્યું, દારણ માતાની ગમે તેવી આજ્ઞા પુત્રોએ શિરસારંભ ગણવી જોઈએ! એક સ્ત્રીના શીલ દરના માતાએ અગ્નિપ્રસ્થે ઉચ્ચારેલાં વચનો વધારે દીમતી ગણાય? વળી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી ધર્મરાજ જુગાર રમ્યા એ પણ શું બતાવે છે? એ જ કે એ જમાનામાં સ્ત્રી એ પતિની એક જંગમ મિલકત હતી - એટલી લદ્દ સુધીની મિલકત કે એને કબજે કર્યા પછી નવો માલિક બરી સભામાં એનાં ચીર પણ ખેંચી શકે!

ખર્નોડ શો અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે સ્ત્રી ગમે તેવાં દુઃખો સહન કરીને પણ લગ્નની સંસ્થાને આગ્રહથી વળગી રહી છે તેનું દારણ એ છે કે એમાં એની સલામતી છે; પણ ઉપર જણાવેલા દાખલાઓમાં એની કંઈ સલામતી હતી? પતિના તરફથી બિલકી અવળા દશા કરવામાં આવી.

ખંડખેર લેખિકા રવ. શ્રી લક્ષ્મીબહેન ડોસાણી કહે છે કે,

“પુરુષની સત્તા વળ્લવેપ કરવા માટે પતિવ્રતાનો મદિગા દર્શાવતાં પુગણો રચીને, તેનો ઉપદેશ રચીને સ્ત્રીઓને વધારે ફસાવી છે. ધર્મ અને નીતિના કાયદાઓથી એમને ઘરના કેદી જેવી બનાવી દીધી, એટલે પુરુષના વર્તનનો દિસાળ કોઈએ ન પૂછ્યો. સ્ત્રીઓએ જાતે સદન કરીને, અગવડો વેડીને પુરુષજાતિને સ્વતંત્રના આપી છે; છતાં આજે હુકમન તો પુરુષની જ આજે છે. આનું મૂળ આર્યિક પ્રશ્નમાં છે.”

લક્ષ્મીબહેન આના અનુસંધાનમાં કહે છે કે, “પોતે કમાઈ શક્તી નથી અને પારકા ઘરમાં પોતાની જગ્યા કરવાની હોય એટલે ત્યાં રિયર થવા માટે - પોતાનો રોટલો રજિસ્ટર્ડ કરવા માટે સ્ત્રીને તરેહવાર પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પુરુષ પામે સાચુંજૂઠું કરીને પોતાની સારી બાબત વ્યક્ત કરવાની હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષનો શાપ નહીં વહોરવા માટે તેને અનેક હાંકપીછોડા કરવા પડે છે. જે જો-આર છોકરાં થઈ જાય તો જ તેને ખાત્રી થાય છે કે હવે આ ઘરમાં મારો રોટલો કાપત્તી થયો. બાપી છોકરાં ન થતાં હોય એવી સ્ત્રીની મનોદશા તો જોવા જેવી હોય છે. ક્યારે પોતાના પર જીંદગી આવશે, ક્યારે પોતાનો રોટલો ઝીપડી જશે અને ક્યારે બાપને ઘેર જવું પડશે એ ત્રિચારો તેને જૂનની પેડે બહકાવવા હોય છે. x x લાંબા વખતથી દિંદી પુરુષે પોતાની સ્ત્રીના પ્રભુ તરીકે પુજવાના કોડ સેવ્યા છે. પોતે સ્ત્રીને હુકમ આપવા પેદા થયો હોય એવી બાપના ઢેજી છે અને કદાચ અંતરાય વગર સત્તા અક્ષાત્રી છે એટલે આજે (અંગ્રેજી) સરકારશાહીની જે મનોદશા છે તેવી જ રિંદી પુરુષની પણ થઈ પડી છે. x x (અંગ્રેજી) નોકરશાહીની સામે મદાસબાની સદ્નત જીભી થાય છે તે જેમ તેઓને નથી ગમતું તેમ જ પુરુષના જેટલા જ અધિકાર બોગવવા સ્ત્રી તૈયાર થાય તે એમને નથી પોસાતું. એ સગો નડિયાનો સંબંધ બાગ્યે જ કોઈ પુરુષ સાંખે.”

આ થઈ પરિણીત જીવનમાં સામાન્ય સ્ત્રીની વાત. અસંગત,

ન રહે એ તે કેવા પ્રજાગ્ની નીતિ? તે છતાં એટલે લગ્નનો આદર્શ આપણે ત્યાં જોયો હતો. પણ એ આદર્શ અનુસાર વર્તન થાય છે ખરું? કાંઈ વખતે પણ ચતુ ખરું? આપણે પહેલાં જોઈ ગયા તેમ સમાજમાં ગતરૂપ ગણ્યા એવી સતીઓ - મીતા, દ્રાપદી, તારામતી, દમયંતીની કેવી દશા થઈ હતી?

દ્રૌપદીનો જ દાખલો જગ વિગતથી તપાસીએ. એટલે અર્જુન જ એને પગથીને લાવ્યો હતો; પણ પાંડવોએ હત્યું “મા, અમે કાંઈ લાવ્યા છીએ.” ત્યારે કુંતા માતાએ અગ્નિપરોક્ષે હત્યું “તમે પાંચે ભાઈઓ સરખે ભાગે વહેંચી લો,” અને માતાની આજ્ઞા પાળવા ખાનડ દ્રૌપદીને પાંચે ભાઈઓની પત્ની બનવું પડ્યું. એને માટે જુદા જુદા લગ્નવિધિ કર્યાનું પણ જાણવામાં નથી આવતો કળિયુગમાં જેને આપણે અતિગય શગ્ગજનક, સ્ત્રીના શીવને અત્યંત અપમાનજનક ગણીએ એવી સ્થિતિમાં દ્રૌપદીને જીવનપર્યંત મુકાવું પડ્યું, દારણ માતાની ગમે તેવી આજ્ઞા પુત્રોએ શિરસારંધ ગણવી જોઈએ! એક સ્ત્રીના શીલ કરતાં માતાએ અગ્નિપરોક્ષે ઉચ્ચારેલા વચનો વધારે કીમતી ગણાય? વળી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી ધર્મરાજ જુગાર રમ્યા એ પણ શું બનાવે છે? એ જ કે એ જમાનામાં સ્ત્રી એ પતિની એક જંગમ મિલકત હતી - એટલી હદ સુધીની મિલકત કે એને કળજે ક્યાં પછી નવો માલિક બરી સભામાં એનાં ચીર પણ ખેંચી શકે!

બર્નાર્ડ શો અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે સ્ત્રી ગમે તેવાં દુઃખો સહન કરીને પણ લગ્નની સંરચાને આગ્રહથી વળગી રહી છે તેવું દારણ એ છે કે એમાં એની સલામતી છે; પણ ઉપર જણાવેલા દાખલાઓમાં એની કઈ સલામતી હતી? પોતના તરફથી બિલકદી અવળી દશા દરવામાં આવી.

બંડખોર લેખિકા સ્વ. શ્રી લક્ષ્મીબહેન ડોસાણી કહે છે કે,

“પુરુષની સત્તા વજ્રરૂપે જરા માટે પતિવ્રતાનો મહિમા દર્શાવતા પુગણો ગ્રહીને, તેનો ઉપદેશ - ગ્રહીને સ્ત્રીઓને નધારે ફસાવી છે. ધર્મ અને નીતિના કાયદાઓથી એમને ધગના પેદી જેવી મનાવી દીધી, એટલે પુરુષના નર્તનનો દિસાળ કોઈએ ન પૂજવો. સ્ત્રીઓએ જાતે સત્ન કરીને, અગવડો વેળે પુરુષમતિને ખત નના આપી છે, છતાં આજે નકુમ્મત તો પુરુષની જ આવે છે. આનું મૂળ આર્યિક પ્રથમા છે ”

લક્ષ્મીનહેન આના અનુસધાનમા ઢોં છે કે, “પોતે ગાઈ રાન્તી નથી અને પારકા વગમા પોતાની જગા મગાની હોય એટલે ત્યાં સ્થિર થવા માટે - પોતાનો રોટલો ગ્લિસ્ટર્ડ કુચા માટે જીતે તરેહના પ્રયત્નો કરના પડે છે પુરુષ પામે સાચુ જુઠું કરીને પોતાની સાગી બાજુ વ્યક્ત કરવાની હોય છે કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષનો ગા નહીં વહોરના માટે તેને અનેક ઢાંખીડોના નગા પડે છે. જો એ ચાર છોડા થઈ જાય તો જ તેને ખાતી થાય છે કે હવે આ ઘરમા મારો રોટલો કાયમી થયો બાકી છોડા ન થતા હોય એવી સ્ત્રીની મનોનશા તો જોના જેવી હોય છે ક્યારે પોતાના પગ બીજા આનગે, ક્યારે પોતાનો રોટલો ઝિપડી જશે અને ક્યારે બાપને ઘેર જવું પડશે એ નિગારો તેને શૂતની પેઠે ભડાવતા હોય છે x x લાગ્યા વખતથી દિંદી મુરુ પોતાની સ્ત્રીના પ્રભુ તરીકે પુખ્તના કોડ મેળ્યા છે પોતે સ્ત્રીને હુમ્મ આપના પેના થયો હોય એવી ભાનના જળી છે અને નશા પણ અતગાય વગર સત્તા ચલાવી છે એટલે આગે (અગ્રેજી) સરદારશાહીની જે મનોદશા છે તેવી જ હિંદી પુરુષની પણ થઈ પડી છે x x (અગ્રેજી) નોડશાહીની સામે મહાસભ્યાની સંસ્થાનત ઝિબી થાય છે તે જેમ તેઓને નથી ગમતુ તેમ જ પુરુષના નેટના જ અધિન બોગરના સ્ત્રી તૈયાર થાય તે એમને નથી પોમાતુ. એ સગોવડિયાનો સળધ ભાગ્યે જ કોઈ પુરુષ સામે ”

આ થઈ પરિણીત જીનમા સામાન્ય સ્ત્રીની વાત અનગત.

આદર્શ અને વ્યવહારમાં દંભેશાં ફેર — બહુ મોટો ફેર — હોય છે; પણ તો ફેર તરફ આંખમીંચામણાં કરવા અને જે આદર્શ છે તેવો જ વ્યવહાર પણ ચાલુ જ છે એમ માની બેસવાથી સતોષની ખોટી ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ પ્રકારની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. શ્રી લક્ષ્મી-બહેને આદર્શોની પાંખે બેઠવાને બદલે વ્યવહારના દાદવ તરફ આપણું ધ્યાન સચોટ રીતે દોર્યું છે.

ખર્નોડં શો કહે છે “ જે સ્ત્રીઓને પરિણીત જીવન સિવાય બીજું આવકતું સાધન જ નથી તે જ લગ્નની સંસ્થાનો આશ્રય રાખે છે.” પણ કામદાર વગેરે, જેમાં સ્ત્રી પુરુષના જેટલું જ સખ્ત — બલકે વિશેષ કામ કરે છે ત્યાં પણ લગ્નની સંસ્થા બધા જ દેશોમાં ચાલુ છે. આપણે ત્યાં પણ એ વર્ગમાં પહેલેથી જ છૂટાછેડાનો સિવાજ મોટે ભાગે હોય. એટલે એક જ પુરુષને બંધાયલા રહેવાની સ્ત્રીને જરૂર નથી. તે છતાં સ્ત્રી એક પતિને છોડી દે તોપણ ધણું ખરું બીજો પતિ કરે છે જ — એને સ્વતંત્ર આવકનું સાધન મળી શકે તેમ હોય છે તો પણ.

પરિણીત જીવનની સ્થિતિનો વિચાર કરવાને બદલે લગ્નની સુંદર ભાવનાનાં શુભ ગાવાથી કશો લાભ નથી. અત્યારે એ ભાવના મોટે ભાગે પ્રવર્તતી નથી. એનાં કારણો શાં છે અને એ ભાવના સ્થાપિત કરવાના ઉપાયો શા ? તે આપણે — આખા સમાજે — વિચારવું જ પડશે.

પ્રથમ તો એ કે આપણા દેશમાં પરણનારની ઉંમર, જ્ઞાન અને પસંદગીનું ક્ષેત્ર — એ ત્રણે વસ્તુઓ સુખી લગ્નજીવનને પ્રતિકૂળ છે, બાળ-લગ્નો પહેલાં કરતાં ધણું ઓછાં થયાં છે, છતાં લગ્ન વખતે વરકન્યાની ઉંમર, જે ગંભીર પગલું તેઓ ભરે છે તેનો વિચાર કરવાને બિલકુલ લાયક હોતી નથી. વડીલોની દોરવણીથી જ તેઓ આ જીવનમાં ઝંપલાવે છે.

બાળલગ્નની તરફેણમાં એક એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે નાની

ઉંમરથી કન્યા સાસરામાં જાય એટલે ત્યાંની રીતભાત એ જલદી ગ્રહણ કરી લઈ શકે છે. મોટી ઉંમરે પાકટ વિચારો થયા પછી એમ કનું મુસ્કેલ પડે છે. પણ આપણી કન્યાઓ એક અંકિત દરેલા અતિશય સાંકડા વર્તુલમાં પરણે છે. તેમાં મોટે ભાગે રીતભાત સરખી જ હોય છે. ધરધરના રિવાજમાં અલગત થોડો ઘણો ફેરફાર હોય જ, પણ નાની કન્યા એ જલદી ગ્રહણ કરે એમ માની લેવું જરાજર નથી. એ ઉંમરે એ અગત્યના ઘરમાં દરો ચિરોધ ઢાંધી શકતી નથી. એટલે મૂળે મહોડે સંલોગોને વશ થતાં માત્ર શીખે છે.

લગ્નનો જે ઉચ્ચો આદર્શ આપણે રચાવ્યો છે તેની સાથે આ દકીકન સુસંગત છે ખરી? પરિણીત જીવનમાં ભોગ આપવા પડે એ ખરું, પણ માત્ર ભોગો જ આપ્યા કરવા એ લગ્નનો મૂળ હેતુ નથી. મુખ્ય હેતુ છે સુખ. એ મુખ્ય ન મળે તો એમાં લગ્નની સંરચના નહિ પણ વ્યક્તિઓનો દોષ હોતો જોઈ એ એ ખરું છે; પણ લગ્ન કરનાર કંપતીમાંથી એક પાસે બધી જાતનો ભોગ આપ્યા જ કરવાની આશા રાખવામાં આવે અને બીજી વ્યક્તિ અથવા તેનો આજો પક્ષ એ ભોગો સ્વીકાર્યા જ કરે તો એ અન્યાય દહેવાય. તે ઉપરાંત એવી વ્યવસ્થાથી પતિ અને તેનાં સંબંધીઓની જોડુકમી વધી જાય છે અને ભોગ આપનાર સ્ત્રી કે નવવધૂમાં ત્યાગની બાવનાને બદલે લાચારી આવી જાય છે.

લગ્નસંબંધને આપણે ધાર્મિક, પવિત્ર અને અખંડ બંધન ગણીએ છીએ. આવા એક બંધનને નિભાવવા માટે સૌથી પ્રથમ જરૂરી વસ્તુ એ છે કે લગ્ન કરનાર બંને વ્યક્તિઓ એકબીજાને જરાજર લાયક હોવી જોઈ એ. આ બાબત કોઈ મહોડેથી તો નાકબૂલ નહિ જ કરે; તે છતાં એના ઉપર ધ્યાન બિજકુલ જ અપાતું નથી. લગ્ન વખતે તો એક છોકરીને ગમે તે એક યુવાન સાથે ફેરા ફરાવી દેવા એ જ લક્ષ્ય હોય છે; અને એમ કરવામાં ફક્ત રૂઢિગત બધા જ આચારો પાળવા એ તરફ જ

કુટુંબીઓ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપે છે; બીજી ધ્યાન આપે છે લગ્નની ધામધૂમ ઉપર. લગ્ન વખતનો આનંદ શાત હોવો જોઈએ. તેને બદલે ક્રોધાદન, ક્રોધવૃત્તિ બગડે આનંદ એ જાય છે. કન્યાપક્ષને મોટામાં મોટી ચિંતા વરપક્ષને રાજ ગણવાની હોય છે. એની આગળ બધું જ દબાઈ જાય છે. અપમાનભરી ગરબો ખુશીથી નહિ તો લાગારીથી સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. જૂનો કાઠવાના દેનુથી જ આવેલો વરપક્ષ કોઈ રીતે રાજ થતો જ નથી; અને ગમે તે કોઈ પણ બાજતનો અસંતોષ લઈ વિદાય થાય છે. આ અસંતોષનો રોય પછી કાઠવામાં આવે છે નરી પરજોશી વડુ ઉપર.

આમ પરિણીત જીવન ગુણી થવાના સંભવને પહેલેથી જ દૂર ધકેલવામાં આવે છે. લગ્ન કરનાર યુવાન આર્થિક રીતે માબાપને આધીન હોય છે. એટલે એમનો વિરોધ કરવાની એની શક્તિ હોતી નથી. વળી મ્હા જ પરિચય વગરની પરાયા કુટુંબમાંથી આવેલી કન્યા ખાતર પોતાનાં સંબંધીઓ, જેને ત્યાં એ જન્મે છે અને બહુધેાં છે તેમને નારાજ કરવા એનું દિલ ચાહતું નથી. આમ દંપતી વચ્ચે વિરોધનાં બી શરૂઆતથી જ રોપાય છે.

વરકન્યાને એકબીજાનો પરિચય હોય તો આ વિરોધ ઓછો થવા સંભવ છે જ; પરંતુ આપણે એવી સ્થિતિમાં અત્યારે બેમાં છીએ કે નથી આપણાથી જૂની શક્તિમત સ્થિતિ સ્વીકારાતી, નથી નવી પસંદગીની પદ્ધતિ માટે અવકાશ. અલગતા, આ સ્થિતિ થોડા શિક્ષિત વર્ગની છે. મોટા ભાગનો જે અશિક્ષિત વર્ગ છે તે તો કઠિએ ઠરાવેલા સાંકડામાં સાંકડા વર્તુલમાંથી જે મળે તે વર કે કન્યા ઝડપી લઈ પોતાનાં સંતાનોનાં લગ્ન કરી નાખે છે. એ વર્તુલ બહાર જવામાં એમને ધર્મ-બળતા દેખાય છે. એટલે પોતે માનેલો ધર્મ પોને પાળે અને સંતાનો એને અનુકૂળ ચર્ચ જાય એ સિવાય બીજી ઇચ્છા કે આશા એમને લગ્નના વિષયમાં હોતી નથી.

પશ્ચિમના દેશોમાં ગેળે પસંદગી કરી લગ્ન મોટે ભાગે કરવામાં આવે છે. ત્યાં પણ રાજકુટુંબોમાં એવી પસંદગીને અવકાશ રહેતો નહિ. એમાં તો રાજદારી હેતુઓથી, પોતાનું રાજ્ય બળવાન કરવાના હેતુથી સંબંધ થતા. ત્યાં પણ પ્રતિષ્ઠાનું શૂન રાજકુટુંબોમાં ઓછું નથી હોતું. એમના માન્ય વર્તુલની બહાર પસંદગી કરનારને ઇગ્ગંડના છટ્ટા એડવર્ડ (ડયુક ઓફ ગ્રિન્ડસર) માફક ગાદીનો ત્યાગ પણ કરવો પડ્યો છે. ઓસ્ટ્રિયાના પ્રિન્સ રોડોલ્ફમાં આટલી હિંમત નહોતી. તેથી વર્તુળ બહારની એની પોતાની પસંદગીને માથાપનું પ્રતિષ્ઠાનું શૂન બન્યા ગયું અને રાજકુટુંબ સાથેનું અણબમતું લગ્ન એણે સ્વીકાર્યું; પણ એનો અંત કરણુ જ આવ્યો અને છેવટે એણે આપઘાત કરી નિહાળીને અંત આણ્યો.

યુરોપમાં જે ઉમરાવોનો મોટો વર્ગ છે તેમાં પણ સાંકડા વર્તુલમાં — સામું અમીર કુટુંબ જોઈને જ પસંદગી થાય છે. બહારથી તો ગણ્યા રનેલમ — પણ અંદરખાનેથી માથાપ બાણી જોઈને એવા પ્રસંગો બિના કરે છે કે અમુક કન્યા અમુક સુવાન સાથે જ પરિચયમાં આવે. જુવાન ઉંમરે એક બીજા માટે આડર્શ થાય જ અને એને રનેલમનું નામ આપી પરણાવી દેવામાં આવે છે. દેવાળિયા અમીર ઉમરાવો વર્તુલ બહાર જઈ પૈસા ખાતર શ્રીમંત વેપારી વર્ગમાંથી કન્યા લઈ આવે છે ખગ.

પણ હવે યુરોપમાંથી રાજાશાહી તો લગભગ અાથમી જ ગઈ છે. ઇગ્ગંડ સિવાય બીજા દેશોમાં ઉમરાવ વર્ગ પણ લગભગ નાબૂદ થઈ ગયો છે. ઇગ્ગંડમાં હજી જમીનદારી અને તેને અંગે ઉમરાવશાહી રહી છે, પણ એનું વર્ચસ્વ તદ્દન ઘટી ગયું છે.

આ મૂઠીબર વિપ્લાવ વર્ગ સિવાય પશ્ચિમમાં બધે સુવાન ઓ પુરપોતે પસંદગીથી પરણવાની છૂટ હોય છે. જો કે શ્રીમંત ગરીબના ભેદ તો હોય છે જ. અને તેને લઈ શ્રીમંત માથાપ એમ તો મચ્છે જ કે અમારો

છોકરો કે છોકરી અમારી બરાબરીના કુટુંબમાં જ પરણે. આપણે ત્યાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે પર જ્ઞાતિની લાયક વ્યક્તિ દરતાં ન્યાતની ગમે તેવી નાલાયક વ્યક્તિ (વર કે દન્યા) સાથે સંબંધ બાંધવો તે વધારે ધણ છે. પશ્ચિમનાં રૂઢિચુસ્ત માળાપોમાં પણ એવી માન્યતા તે હોય છે જ કે પોતે જેને જીનરતો વર્ગ માન્યો તેની સાથે લગ્ન સંબંધ બાંધવો તે દલકું દહેવાય. એક અમેરિકન દાર્શનિક ફિલ્મમાં યુવાન પુત્ર ધરના શોકરની પુત્રીને પરણવા માગે છે, તે જાણી શ્રીમંત પિતા ખૂબ ગુસ્સે થઈ કહે છે, “ અમારા કુટુંબમાં અસહ્યમાં એક ચાંચિયો થઈ ગયો, એક ગુલામેનો વેપારી પણ હતો અને એક દાણચોરી પણ કરતો. પણ મારા દીકરાએ જેવું શરમભરેલું પગલું ભરવા ધાયું છે તેવું તો હજી સુધી કોઈએ જાયું નથી. ” એટલે આવા મોટા સામાજિક શુના કરનાર કરતાં રૂઢિમાન્ય વર્તુલ બહાર જઈ લગ્ન કરનાર વધારે બ્રજ ગણાય !

આપણે ત્યાં પણ આવી માન્યતા નથી પ્રવર્તતી કે અપંગ, મૂક, આરિચ્છીન કે પત્નીનું ખૂન કરવાના ચક્રવાર પુરુષોનાં લગ્ન થાય છે. તેનું કારણ એ જ કે દન્યાનાં માળાપો રૂઢિમાન્ય વર્તુલની બહાર જવા માગતાં નથી અને વર્તુલની અંદર એવા વર પ્રમાણમાં સહેલાઈથી સાંપડે છે.

આપણે ત્યાં જે ઉંમરે વરદન્યા લગ્નશ્રવન આરંભે છે તે ઉંમરે કોઈ પણ જાનની ગંભીર જવાબદારી લેવા જેટલી એમની બુદ્ધિ વિકસી જ નથી હોતી. સહેરામાં સિક્કિત વર્ગોમાં પરણનાર દંપતીની ઉંમર ઘણી વધી છે. પણ દેશના મોટા ભાગમાં ચૌદ-પંદર વરસની છોકરી અને અરાઢથી વીસ વરસના છોકરાનાં લગ્ન થાય છે. ઘણાં માળાપ આ ઉંમરનાં છોકરાંને પોતાનાં વસ્ત્રો પણ મેળે ખરીદવા દેતાં નથી, કારણ એમનામાં પૂરી સમજણ ન હોય, કદાચ અયોગ્ય ખરીદી કરી ભેસે; પણ એ જ ઉંમરનાં છોકરાં લગ્ન જેવું જિંદગીપર્યાંતના બંધનનું અત્યંત ગંભીર પગલું ભરવા માટે લાયક ગણાય ! વડીલો એમ

દહેશે કે અમે અમારી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી પસંદગી કરી છે, પણ એ પસંદગી જેમને પચાવવાની છે, જિંદગીભર નિભાવવાની છે તે આ બાબતમાં કશું સમજતાં નથી.

વૈદિક વિધિના વિવાહમંત્રોમાં, સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞાઓમાં રહેલા ઉચ્ચ ભાવોનાં વખાણુ કરતાં આંખે ચાકતાં નથી; પણ એ મંત્રો ઉચ્ચારનારાં એ મંત્રો, પ્રતિજ્ઞાઓ સમજે છે ખરાં? મોટે ભાગે મંત્રો ઉચ્ચારતા જ નથી. લભ કરારનાર બ્રાહ્મણોમાંના ધણીખરા અજ્ઞાન હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નોનાં કે દેશની નદીઓનાં નામવાળા શ્લોકો—લક્ષ્મી કૌસ્તુભપારિજાતકમુરાઃ અથવા ગંગા સિંધુનરસ્વતી ચ યમુના જેવા આશીર્વાદ રૂપે ઉચ્ચારી ગેર મહારાજે મંત્રો બધ્યાને સંતોષ માને છે અને ગામડામાં તો વાચનમાળામાંની કવિતાઓ પણ બચડી જાય છે. એમ પણ કહેવાય છે કે કેટલીક વાર એટલી પણ આવડતને અભાવે આંકના ધડિયા પણ જલસી જલસી બોલી જઈ શ્લોકો બોલ્યાનો ડાળ કરે છે!

પરણનારની નાની ઉંમર ઉપરાંત એમનું અજ્ઞાન પણ ઇવનમાં નિષ્કૃણતાનું કારણ બને છે. લગ્નની સંસ્થાના રક્ષણમાં રહેવા છતાં એને સફળ બનાવવાની ચાવી એ જાણતાં નથી. દંપતીને ન બને તો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીનો જ દોષ કાઢવામાં આવે છે; પણ દોષ બન્નેનો અથવા સંજોગોનો પણ હોય. જેઓ એક બીજાના બિલકુલ પરિચય વગર પરણ્યાં હોય, માત્ર વડીલોએ જ્ઞાતિના વર્તુલની અંદર પોતાની અતુકૃણતાનો સંબંધ બાંધ્યો હોય તેમને આના સંજોગો ઊભા થવાનો સંભવ વધારે રહે છે.

પણ પોતાની ઇચ્છા મુજબ સ્નેહલગ્નથી પરણ્યાં હોય તેમનામાં ખટરાગ ઊભો ન જ થવો જોઈએ એમ સૌ ઠાઈ માને છે. હાલમાં સ્નેહલગ્નો મોટે ભાગે દંભ જ થાય છે. વડીલો જ પસંદગી કરે છે અને

પછી કન્યાને બાળપણ કે સિનેમાના શોખ સંબંધી થોડા સવાલો વર પૂછે છે, બે વાણ વખત બે જાણ સાથે કરવા કે કિંમત બેવા નાં છે અને એમ પાત્ર-સાન દિવસના પરિચયમાં લગ્ન માટે સંમતિ આપી દે છે. આ વ્યક્તિ સાથે પરણવાનું છે એ બાવનાથી જ આ પરિચય શરૂ થાય છે. તેથી એકબીજાને આકર્ષવા બંને પ્રયત્ન કરતાં હોય. વળી એ વખતે ઉમર એવી હોય કે લગ્ન માટે શારીરિક અને માનસિક મુશ્કેલી તીવ્ર હોય, એટલે મોટે ભાગે યુવક અને યુવતી એ છેક ટુંકા પરિચય પછી લગ્નની 'દા' જ દહીં દે છે. એમને એકબીજાના સ્વભાવ જાણવાની આ દંડગા રિવાજમાં તક જ નથી મળતી.

પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં લાંબા પરિચય અને સંવનન પછી લગ્ન થાય છે ત્યાં પણ ઘણી વાર નંપતીનાં અણગનાય નગરે પડે છે, કારણ સંવનનના કાળ દરમિયાન બંને પોતાની સારામાં સારી બાબત જ સામાને બતાવે છે. સ્વભાવની વિચિત્રતાઓ સાથે રહેલા માંડ્યા પછી જ જાણવા મળે છે. લગ્ન પહેલાં એ વિચિત્રતાઓ છુપાવવાની દાનત હોય છે એમ કહેવાની માલમ નથી. પણ સાથે રહેલા માંડ્યા પછી જો ઝીણા ઝીણા હોયો દેખાય તેનો લગ્ન પહેલાં સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોતો નથી. 'સોનું જોઈએ કમી અને માણસ જોઈએ વળી,' એ કહેવત મોટકા સાચી છે.

પરિણીત જીવનને સફળ કરવા માટે બંને પક્ષે ધીરજ જાળવવાની અને વિનય રાખવાની જરૂર છે. આપણે ત્યાં કક્કત કન્યાને આ ગુણો જાળવવાની શિખામણ અપાય છે. પુરુષ સ્વભાવે ઉતાવળિયો કે ઉદ્વેગ હોય તો તે એનો દોષ નથી ગણાતો. એ તો પુરુષ જાતની પ્રકૃતિ જ માનવામાં આવે છે. જ્યારે અત્યંત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ સ્ત્રીએ તો ધીરજ રાખવી જ જોઈએ અને વિનયબધુ વર્તન બતાવવું જોઈએ એમ ગણવામાં આવે છે.

સ્ત્રીને આમ કરવાની ફરજ પણ પડે છે, કારણ કે સ્ત્રીને લગ્ન અને

પરિણીત જીવન સિવાય બીજી આશ્રય જ નથી હોતો. પુરુષો પણ મોટે ભાગે પરિણીત જીવન માળે છે જ પણ, એ એમના જીવનનો મુખ્ય અંશ નથી ગણાવે. જીવનનિર્વાહના સાધનરૂપ ધંધો એ જ એની નિદગીનું મુખ્ય પાત્રું ગણાય છે. એ પાત્રું સલામત રાખવા માટે એને ધીરજ કેળવવી પડે છે અને વિનયભર્યું વર્તન દેખાડવું પડે છે; અપમાનો પણ ગણી જવાં પડે છે. પણ એમાંનું કશું જ એ શુદ્ધજીવનમાં બતાવવાં તૈયાર હોતો નથી. ઘરમાં તો સ્ત્રીની પાસેથી જ એ બધાની આશા રાખે છે. એ ગુણો દાખવ્યાથી શુદ્ધજીવન સફળ થાય અને તે માટે સ્ત્રી પ્રયત્ન કરે તે ઇચ્છે; પણ સામે પક્ષેથી એની મુદ્દલ કદર જ ન થોગ, એની નમ્રતાનો અવજો લાભ લેવાય તો એને જીવનમાં રસ તો ન જ રહે. માત્ર બીજી આશ્રય ન હોનાથી એ ન છૂટકે બધું નિભાવી શકે. આમ જ પતિની સ્વાર્થવૃત્તિ અને સ્ત્રીની શુભામીવૃત્તિ વધતી જાય છે.

પુરુષનાં અને સ્ત્રીનાં ક્ષેત્ર જુનાં છે એ વસ્તુ ઉપર અતિશય બાર મૂકી સ્ત્રીને કર્તવ્યપરામણ્ય કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે દંપતીને એકબીજાથી વિમુખ કરવામાં સદાયમૂલ યર્થ એ છીએ. પતિ એમ માને કે એને સ્ત્રીના ક્ષેત્રમાં રસ લેવાની જરૂર નથી અને પત્ની પણ તે મુજબ એમ જ સમજે છે કે પુરુષના ધંધાની બાબતમાં એણે ઠાઠ પંચાત કાઢી તે ઠીક ન કહેવાય. એવા પણ દાખલા જીવનવાણી કુટુંબોમાં જોવા છે કે પતિના ધંધામાં કેવા પ્રકારનું કામ કરવાનું હોય છે તે પણ એની પોતાની પત્ની જાણતી નથી. એથી ઓગળ એવો પણ દાખલો જોયો હતો કે જ્યાં સ્ત્રીને પૂછવામાં આવ્યું છે કે “તમારા પતિની ઓફિસ ક્યાં છે ?” ત્યારે જવાબમાં તેણે ખૂબ ગર્વથી કહેલું કે “આપણે પૂછતાં પણ નથી ને એ બતાવતા પણ નથી !” આવી જાતની બેરકારી બંને માટે અક્ષમ્ય છે. દોષ બંનેનો છે. પુરુષ એમ સમજે છે કે સ્ત્રીને બધી વાતથી માહિતગાર કરીશું તો એ હોશિયાર થઈ જઈ આપણા કલાગ્યાં નહિ રહે

અને સ્ત્રીને પક્ષે કેવળ ઉદામીનતા હોય છે; એ એમ જ સમજે છે કે પુરુષોની જાળતમા માથું માગવું એ સ્ત્રીનું કામ જ નથી, એમાં સ્ત્રીની અશક્તિ જ ન થાયે. કેઈ તો એને ઉદ્દતાઈ પણ સમજે છે.

જીવનના હેતુઓની અને કાર્યોની એમતા ન હોય ત્યાં પતિપત્નીનું સાચું એકર સંબંધવતુ નથી. સ્ત્રી અને પુરુષનાં એ જુદાં કાર્યક્ષેત્રોના સમન્વયથી જ શુદ્ધજીવનનું એક્ય સાધી શકાય છે. (પુરુષનાં ધંધા અંગેનાં કામેની સફળતા, નિષ્ફળતા અને તેનાં દાગણોની સ્ત્રીએ રસ-પૂર્વક ચર્ચા કરવી જોઈએ. તે જ સુખ્ય ધરમાં જનતા નાના બનાવે, સ્ત્રીની જાનજાતની કુરુકેલીઓમાં પુરુષે રસ લેવો જોઈએ.)

પતિપત્ની શુભદુઃખનાં સાથી છે એમ હજારો વખત લખાય છે અને બોલાય છે; પણ વ્યવહારમાં એ ઉતારવામાં આવે છે ખરું ? એક-થીજની ચિંતાઓમા ભાગ લેતાં શીખવું એ જાનેનું કર્તવ્ય છે. તે જ સુખ્ય પોતાની નમજાઈઓ કળૂમ કરતાં અને સામાના શુણોની કદર કરતાં આવડવું જ જોઈએ.

પોતાના ઉપરીઓ સાથે કે મિત્રમંડળમાં જાડું ગિનથી વર્તન માટે પંકાયલા, એ વર્તનનું અભિમાન ધરાવતા પુરુષો ધરમાં પત્ની તરફ વિનય દાખવે જોઈએ એ વસ્તુ કદિ પણ ધ્યાનમાં રાખતા જ નથી. વળી બહાર કોઈએ અપમાન કર્યું હોય કે પોતાને અણગમતી બીના બની હોય તો તેનો બેભારે પત્ની ઉપર રોષ બતાવી ખાલી કરે. એ તો પુરુષોની જાડું સામાન્ય ટેવ છે. પત્નીને પણ લાગણી જેવી વસ્તુ હોય એ વાત તેઓ સદંતર ભૂલી જાય છે. વગર વિચારે બોલેલા કડવાં વાક્યોથી પોતાની માતા, બહેન અને તમામ પુરુષવર્ગ દુઃખી થાય, પણ પત્ની ન થાય એમ માની લેવું એ કેટલી મૂર્ખતા છે ?

પત્ની પોતાનાં કોઈ પણ દુઃખ પતિ આગળ કહી ન શકે. આખા દિવસમાં પુરુષો જેમ અણગમતા પ્રસંગો વીત્યા હોય તેમ સ્ત્રીને પણ

વીત્યા હોય છે; પણ એ વિષે જો એ વાત કરે તો પુરુષ ચોખ્ખું સંભળાવી દે છે કે “એ મારું કામ નહિ, ઘરની નાની પંચાતો મારી આગળ કરી મારું માથું પકવવું નહિ.”

૬૮લીક - ઘણી - સ્ત્રીઓ પણ એવી હોય છે કે દર્ધ વાત કપારે કરવી તેનું તેમને બાન હોતું નથી. આખા દિવસના કામથી થાકેલા પતિ ઘેર આવે ત્યારે ‘મૂઝો આ ઘોળી, પાછો કપડાં ફાડીને લાવ્યો; આ રામો બપોરનો ગયો છે તે હજી ઠેકાણું નથી, બાણુ તો મને તોળા ભગવાન કરાવે છે,’ એવાં કંટાળાભરેલાં વગનો ઠહી એના ચાકમાં વધારે કરે છે. પતિ ઘરની નાની વાતોમાં રસ લે તો સ્ત્રીની મુસ્કેલીઓ હળવી થાય; પણ દરેક વસ્તુ માટે અનુકૂળ વખત જોવો જોઈએ. પતિ-પત્ની વિનોદનાં ગૂંપ્યાં માગતાં હોય તે વખતે આવી જ ફરિયાદો હસતાં હસતાં કરવામાં આવે તો એની અસર જુદી જ થાય અને પુરુષને એ ફરિયાદો તરફ તિરસ્કાર ન આવે, એ વસ્તુ સ્ત્રીઓના ધ્યાનમાં જ નથી આવતી.

લગ્ન એક તરફથી દંપતીનો સહચાર કહેવામાં આવે છે અને બીજી તરફથી સ્ત્રી પુરુષના બિન્ન ક્ષેત્રની વાતો ખૂબ બાર દર્ધને કરવામાં આવે છે. પુરુષને માત્ર ધંધાધારી શિક્ષણ અપાય અને સ્ત્રીને ફક્ત માતા અને ગૃહિણીનાં કર્તવ્યોની તાલીમ મળે તો અન્યોન્યના કામમાં તેઓ રસ લેતાં થાય એવો સંભવ ઓછો છે. આવી જાતનો રસ લેવાનું કાર્ષ્ણ્ય પુસ્તકોમાં કે પ્રયોગશાળાનાં શીખી શિક્ષણ નથી; પણ એક તો જાનેના કુટુંબમાં એવું વાતાવરણ હોવું જોઈએ. ઘરમાં માતાપ એકબીજાનાં નાનાં નાનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેતા હોય તો બાળકો પણ મોટાં થયે તેમ કરતાં શીખે જ. વળી શિક્ષણમાં અને તેને અંગેના લખાણો, ઉપદેશોમાં સ્ત્રી અને પુરુષનાં બિન્ન ક્ષેત્રો ઉપર વધારે પડતો બાર મૂલ્યાંકી પતિની અને પત્નીની પ્રકૃતિ જ એવી ઘડાય છે કે એકબીજાના ક્ષેત્રમાં રસ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. ‘એ મારું કામ નહિ,’ એવું જ તેઓ શીખ્યા હોય છે અને તે શિક્ષણને વર્તનમાં પણ મૂકે છે.

કમાવાનું કામ પુરુષનું ગણાય છે અને તેને લઈ પૈસાની વ્યવસ્થા પણ એ કરે છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓને મોટા ભાગે એમાં આવડત નથી હોતી અને બિનઆવડતન લઈ એમાં માહાં રસ પણ નથી હોતો. આનાં પગિયુઆ સ્ત્રી દુર્ભાગ્યે વિધવા થાય ત્યારે તો આવે જ, પણ પતિની હયાતીમાં પણ ઘણી વાર આવે છે. માત્ર ઘરખરચના જરૂરી પૈસા નિયમિત - કે મોટા ભાગે અનિયમિત - રીતે એના હાથમાં મૂકવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય એટલે સ્ત્રી તો એટલું જ જાણે કે પૈસા થઈ રહે એટલે પતિ પાસે માગવા. ઘરની સ્થિતિ ઠાઠ કારણસર નળણી આવી હોય તેની પણ સ્ત્રીને ખજાર પડતી નથી, કારણ આર્થિક સ્થિતિ મંજૂર થી એને વિશ્વાસમાં લેવામાં જ આવતી નથી. એવા પણ દાખલા જોવા છે કે માથે દેવું થઈ મધુ હોય, ઘરખાર વેચવાનો વખત આવ્યો હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ ઘરમાં શુભ પ્રસંગ આવે તો સ્ત્રી જે મોટાં ખર્ચો કરવાનું કહે તે પુરુષ કરે અને સ્થિતિ વધારે જમડે. સ્ત્રી તો જાણતી નથી કે સ્થિતિ ખરાબ છે; અને ઠાઠ દિવસ એને કશું કશું ન હોય એટલે એને કહેવાની પુરવઠાં દિંમત ન રહે. આમ પુરુષનો અણુવિશ્વાસ અને સ્ત્રીની અણુઆવડત તેમ જ બેદરકારીને લીધે કુટુંબ ખુબ મૂંઝવણમાં મુકાઈ જાય છે અને આર્થિક વિનાશને પંથે વળે છે.

સહધર્મ્યારનો અર્થ કાંઈ એ નથી કે પતિપત્નીએ સાથે યજ કરવા કે લગ્નાદિ પ્રસંગે મહાંતિ કે મંડપમુહૂર્ત ઉપર સાથે બેસવું. એનો સાચો અર્થ તો એ જ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ જન્મે એકબીજાના કામમાં રસ લે, જરૂર પડે એકબીજાના હોય તરફ ધ્યાને કરે; પણ ખોડા કાઢવાની ટેવ ન ઢેળવે. અને સોથી વિશેષ તો એ કે જાનેની પૂરી ખાતરી હોય કે નાની કે મોટી મુશ્કેલી આવશે તો સામી વ્યક્તિ પોતાને મદદરૂપ થશે જ. સ્ત્રી મદદ માગે અને પુરુષ એને દપકો આપે કે તિરસ્કાર કરે અથવા પતિ મદદ માગે ત્યારે સ્ત્રી બેદરકારી જતાવે તો પછી

સાથે બેસી કરેલી સોંકડો ધર્મક્રિયાઓ, વ્રત-ઉપવાસો કે એક વસ્ત્રે કરેલાં તીર્થસ્નાનનો * કર્શો અર્થ નથી.

પતિપત્નીના સંબંધને કેટલીક વાર વૃક્ષ અને વેલીના સંબંધની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પતિ મજબૂત અને મુસ્કેલીઓ સામે એકલો ટકી શકે એટલે તે વૃક્ષ અને સ્ત્રી એને આધારે જીવે અને એને શોભાવે એટલે એ વેલી. દંપત્યનામાં કદાચ આવી ઉપમા સુંદર લાગે, પણ વાસ્તવ જીવનમાં એ યોગ્ય નથી. સ્ત્રી માત્ર પુરુષનો આધાર લઈને જ જીવી શકે, એના આશ્રય વગર ટટાર રહી પણ ન શકે એ સ્થિતિ જરાએ ધૃષ્ટ નથી. અનાધ્યા ન ગોખન્તે કવિતા કવિતા લતાઃ (આશ્રય વગર સ્ત્રી, કવિતા અને લતા શોભતાં નથી) એ પ્રાચીન ઉક્તિ સ્ત્રીનું સન્માન કરનારી ઠીકી શકાય નહિ. દરેક વ્યક્તિમાં સ્વતંત્ર જીવન જીવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. જો કે સમાજમાં ગહે એટલે અનેક પ્રકારના આધારની સૌને જરૂર પડે જ. પણ પતિનો આધાર જતો રહે તો સ્ત્રી વૃક્ષ ઉપરથી પડેલી વેલીની માફક નકામી બની કગમાઈ જાય એ યોગ્ય નથી. નાનપણમાં બાળકોને માખાપનો આધાર, આશ્રય બહુ જ જરૂરી છે; પણ જે કમનસીબ બાળકનાં માખાપ મરણ પામ્યાં હોય તે પણ સુખેદુઃખે પોતાનો રસ્તો કરી લે છે. તેનું જ સ્ત્રીના સંબંધમાં હોયું જોઈએ.

વળા કેટલીક લતાઓ એવી પણ હોય છે કે વૃક્ષનો આધાર લઈ પોતે ફાલીફૂલીને સુંદર દેખાય પણ વૃક્ષનો રસકંસ ચૂસી નાખી એને નિર્જીવ કરી દે. સ્ત્રીઓમાં પણ આવી લતાઓ નથી હોતી એમ નહિ. પતિની સામાજિક, આર્થિક પદવીનો આશ્રય લઈ પોતે કુટુંબમાં, નાત-જાતમાં, સમાજમાં આગળ આવે પણ પતિનું ઝડપું સ્વીકારતી નથી.

* તીર્થસ્નાનના પુણ્યમાં સરજો શાગ મેળવવા દંપતી એક જ મોટું વસ્ત્ર સામસામે છેડેથી પહેરી સાથે સ્નાન કરે એવો રિવાજ છે.

પોતે સુખી થાય એટલું જ જુએ છે, પતિ સુખી છે કે નહિ તે જોવાની દરકાર બિચકુલ રાખતી નથી.

પતિપત્નીને એકબીજાનો આધાર તો હોવો જોઈએ, પણ તે પ્રેમનો - નિર્બંધનાનો નહિ. એકબીજાના ગુણોની દરેક દરતાં સીમે ત્યારે જ સંસારનોકા સહેવાઈ થી આત્મ. જેમ એકબીજા વગર તદ્દન અસહાય થઈ જવાની વૃત્તિ સારી નથી તેમ ‘મારે દંઈ પડી નથી’ એવી બેદરકાર વૃત્તિ પણ નુકસાનકારક જ છે.

આપણે ત્યાં પરિણીત જીવનમાં સ્ત્રીની પદવી દત્તકી નથી એવું સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા મહા વિદ્વાન લેખકે પણ સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના બીજા ભાગમાં ગુપ્તસુંદરી સ્ત્રીઓને બહાર પાડ્યા સંબંધી લેખ વાંચીને વિદ્યાચતુરને કહે છે, “અમારે શું બોલું છે? અમારાં સરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ કરવાને સજ્જેલાં છે. અમારાં સરીર છે તે સંસારને ઉછેરવાનું સ્થાન છે. એ સંસારને, પુરવના સંસારને ધકેલે ચલાવે તો જીવનની પાસે ઘાંતનું કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. x x તમે પણ પેટની સેવા સારું જાણો અને અમે પણ તેમ કરીશું ત્યારે તમારી સંતતિની, તમારા કુટુંબની, તમારા ધરની, તમારા મનની, તમારા આનંદની, તમારા ધર્મની સંભાળ કોણ મેશે? શું ઈશ્વરે જગત એવું નિર્મેલું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની સેવા કરવી?”

આ શબ્દોમાં સ્ત્રીની અનેકવિધ ફરજો વિશે સુંદર વર્ણન કર્યું છે. એમાં ગર્ભિત અર્થે જે રહ્યા છે: (એક એ કે પુરુષનું જીવનનાવ સરળતાથી ચલાવવા માટે જ સ્ત્રીની જરૂર છે, એનું પોતાનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. બીજો અર્થ એ કે સ્ત્રી કોમળ છે, એને ધરની બહારનું કામ આપવાથી એની કોમળતા ઉપર આઘાત થાય.)

“તમે પેટની સેવા સારું જાણો અને અમે પણ તેમ કરીશું” એ

શબ્દો સ્ત્રી સ્વતંત્ર રીતે કઠાય તેની ટીકા રૂપે છે. એવો પણ અર્થ થાય છે કે કમાણું એ સ્ત્રી માટે હવકું છે. શ્રી ગોવર્ધનરામના જમાનામાં જ્ઞાતિ-બેદ અને વર્ગભેદની દીરામો બહુ સખન હતી. એમના જેવા વિદ્વાન ઉપર પણ એ જમાનાના ભેદભાવની અસર તો હોય જ. એટલે કમાણી કરવી તે ‘હલકા’ વર્ગની, ‘હિતરતી’ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓનું કામ એવો એમને ખ્યાલ હોય જ. બાકી એ જમાનામાં પણ આપણા દેશમાં ગામડાંમાં લાખો સ્ત્રીઓ એતરની મજૂરીનું કામ કરતી જ. શહેરોમાં પણ દળનાનું, ખાંડવાનું, પાણી ભરવાનું, વાસણકપડાંનું, ફાયણનું એવાં કામ કરતી. મધ્યમ કે ઉપના વર્ગની સ્ત્રી માફક ‘ઘરની રાણી’ થઈ બેસવાનું એમને પરવડે તેમ નહોતું. એ જમાનામાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ ઘણી વાર વેપારીઓ માટે હાજી વીણુરાનું કે કપાસનાં કાસાં ફોલવાનું કામ કરી થોડી વધારાની આરાક પેતાના નવરાશના વખતમાં ઘેર બેઠાં કરતી. ઘરના આગલા ભાગનાં આવેલી ઘીદૂધની કે દાણાની દુદાને એસી પુરુષને મદદગાર પણ થતી. એ માટે એને ઘર છોડવાની જરૂર નહોતી; પણ પેટની સેવા માટે કામ કરવાની જરૂર સ્ત્રીઓને પડતી જ. જો ઘરનું કામ સ્ત્રી માટે હવકું ગણાતું નહોતું તો ‘પેટની સેવા’ માટે કમાણું એ પણ અમુક વર્ગો માટે બહુ જરૂરી હોઈ એમના પેતાના વર્ગમાં હલકું ગણાતું નહોતું. અસખત વર્ગભેદની ભાવનાને કારણે ‘સારા’ કુટુંબની સ્ત્રીઓ માટે એ થોડું ગણાતું નહિ.

‘ઘરકામ કરવાથી સ્ત્રી હવકી પડતી નથી એમ વારંવાર કહેવામાં આવે છે. આજે શ્રમનું મૂલ્ય વધારવાના જમાનામાં આપણે એ ખરું માનવા પ્રયત્ન પણ કરીએ; પણ ઘરકામ હવકું ગણાય છે કે નહિ તેને વિચાર કરવો જોઈએ. ઓફિસના કારકુનો કે શાળાના શિક્ષકો કરતાં ઘરકામ કરનાર નોકરો કે રસોઈઆ એકંદરે વધારે કમાણી કરે છે, કારણ એમને ખોરાક, કપડા, ઘરભાડું, દીરાજતી અને બીજી અનેક ચીજો પગાર ઉપરાંત મળે છે જેની કિંમત ઓફિસના પગાર કરતાં મોટી

ચાય છે. તે છતાં દાગડૂન અને શિક્ષક કરતાં એ સોડો દસકા મનાય છે જ, અને કોઈ પણ સાધાગણ બણેલો પુરુષ પણ કદી ઘરનામ કરવા તૈયાર થતો નથી — એકારીને લીધે આપઘાત કરવાનો વખત આવે તો પણ નોકરો અને રસોઈવા પણ એમ ઇચ્છે છે કે એમના દીકરા બાળીને દાગડૂન કે શિક્ષક ચાય પણ ધગકામના 'દસકા' ધંધામાં ન પડે.

શ્રી ધરકામના વંશરાથી ઇગરાઈ જાય તો પણ જે કદર થતી નથી તે જો એ બહાગ કામ કરી કમાના માંડે તો તરત ચાય છે, એની પઠ્ઠવી એકદમ ઊંચી આવે છે, એવો સૌ ઠાઈનો અનુભવ છે.

૨૪. ગોવર્ધનરાગે ગુણસુંદરીના મોંઢામાં મૂકેલા સખ્દો — “સ્ત્રીના સંસારને પુરુષના સંસારને ધકેલે ચંદાવરો તે જીભની પાસે દાંતનું કામ કગાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે” એનો અર્થ એ કે સ્ત્રી જાતિ કામળ છે અને એ બહારના સખત કામમાં ટકી શકે નહિ. પણ આજના દૃષ્ટિ-બિંદુથી જોતાં કાગે છે કે સ્ત્રીની મૃદુતાની ગદા કરવાને બદલે એની નિર્ગંજતાને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. એ પોતાની જાતને સુકોમળ માની ધરમા જ પુરાર્થ રહે, પુરુષની સાથે હરીદાર્થમાં ન ઉતરે, એના હોઠો ઉપર તરાપ ન મારે એ જ માટે એની મૃદુતાનાં વખાણ કરવામાં આવે છે. બાકી આપણે જોઈએ તેમ આપણા દેશમાં પણ સ્ત્રીવર્ગનો મોટો ભાગ તો દાંતનું કામ-કમાવાનું-કરતો જ આવ્યો છે. શ્રીમંત વર્ગમાં તો સ્ત્રીને નથી ધરકામ કરવાનું કે નથી બહારની કમાણી કરવાની જરૂર. રણી માત્ર મધ્યમ વર્ગ. એ વર્ગ મોટો છે અને એ સમાજની દરોડરજા એટલે મુખ્ય આધાર મનાય છે. એટલે આખી ચર્ચા એ વર્ગને જ લાગુ પડે છે.

જોકે તરફથી સ્ત્રીને હવણી, ઊતરતી માનવી તે બોલું છે તો બીજી તરફથી એને કાચની પૂતળા જેવી માની સદા જ પુરુષના રક્ષણ નીચે રાખવા યોગ્ય ગણવી એ પણ એટલું જ નુકસાનકારક છે. આવી માન્યતા-થી સ્ત્રીની શક્તિ તો હરાઈ જ જાય છે પણ એનું માનસ પણ પરાવલંબી,

અસહાય થઈ જાય છે. આવા માનસમાં સ્વમાનની ભાવના પણ રહેતી નથી અને ઘરમાં સુરક્ષિત રહેવા માટે હલકું પદ કે જીવલેલો પણ એ સહી લે છે.

જ્યાં સ્ત્રી ઉપર જીવન ન કરવામાં આવે ત્યાં પણ એને અજ્ઞાન અને પરાધીન રાખવામાં આવે છે. એ પરાધીનતામાં જ એનું શ્રેય છે એમ સમજાવવામાં આવે છે. અજ્ઞાન ગહેવું એ જ આર્યત્વની સાચી ભાવનાનું પોષક છે એમ શીખવવામાં આવે છે. આવી માન્યતાઓને લઈ પુરુષના અધિકાર વધે છે; પણ એ સાચી સદચરી ખોઈ એક અશક્ત, નિરાધાર સ્ત્રીનો માલિક બને છે.

સતીધર્મની ભાવનાના અતિરેકથી સ્ત્રી આ માલિકપણાને સ્વાભાવિક માની લઈ એને વશવર્તી રહે છે. પોતાની પરાધીન સ્થિતિ એને મોટે ભાગે સાક્ષતી જ નથી; અને જો સાચે તો એનામાં એ સામે ખંડ કરવાની શક્તિ નથી. કદાચ ખંડ કરવા જાય તો સમાજનાં પડખાં એને પૂરી પરાસ્ત કરી દે છે.

પણ સમાજનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો સ્ત્રીનાં વિકાસને એનું એક જરૂરી અંગ ગણવું જ પડશે. સ્ત્રીની પ્રગતિમાં અવરોધ નાખતા જે રિવાજો કે કાયદા હોય તે બધા દૂર કર્યા સિવાય ચાલશે નહિ. સ્ત્રીએ પરાધીન દશાથી સંતુષ્ટ રહેવું એમ આ પ્રગતિના જમાનામાં કોઈ ન કહી શકે. સ્ત્રી પોતે જ પોતાની દશાથી સંતુષ્ટ છે એમ કહેવામાં પણ કશો અર્થ નથી, કારણ કે એને હજી જ્ઞાન જ નથી થયું કે એને માટે પણ સ્વાધીન દશા શક્ય છે.

(પરણેની ગિરગીમાં સ્ત્રી સ્વાધીન થાય કે માન પામે તે પહેલાં એણે એ અધિકાર મેળવવાની લાચકાત તો ઠેળવવી જ પડશે) એ લાચકાત આણવાનું મુખ્ય સાધન શિક્ષણ છે. તેમ જ સ્ત્રીના ઊતરતાપણાની ભાવના જડમૂળથી ઊખાડી જવી જોઈએ. સ્ત્રી બણીગણી પોતાની પદવી ઊંચી

દરશે તો આપણી દારી કોણુ થશે, યથેચ્છ ઉચ્ચેગ દરવા આપણું રમકડું કોણુ બનશે એવો બધા જ્યાં સુધી પુરુષવર્ગમાં દરો ત્યાં સુધી કોઈ પ્રદારની પ્રતિષ્ઠા થશે નહિ. એક મનુષ્યને જાણી જોઈને પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજા મનુષ્યને અજ્ઞાન રાખવાનો હક્ક જ નથી.

શ્રીપુરુષ જાને લગ્ન કરે છે તે સુખ મેળવવાના આશયથી. આગળ જો શુક્રેલીઓ પડવાની છે તેનો લગ્ન સમયે ખ્યાલ ન હોય તેમાં નવાઈ નથી. યુવાન શ્રીપુરુષમાં એકબીજા પ્રત્યે જો શારીરિક આકર્ષણ લગ્ન વખતે હોય છે તેને લઈ એ લોકો બીજા કશા તરફ ધ્યાન આપી શકતાં નથી. ઉંમર સમગ્રણી હોય તોપણ લગ્ન વખતે કોઈ શુક્રેલીઓનો વિચાર કરવા બેસતું નથી. પછી જ્યારે એ શુક્રેલીઓ આવી પડે ત્યારે એનો ઉકેલ આજીવાની આનંદ ન હોય, બંનેમાંથી એકમાં, અથવા બંનેમાં અભિમાનનું પાતું હોય, ધીરજની, સદનશીલતાની ખામી હોય તો આ શુક્રેલીઓ ધટવાને બદલે વધે છે.

શરૂઆત નાની તકરારોમાંથી થાય છે; અને જો સાવધાન રહેવાની ઢળા હાય કરી ન હોય તો ઉતાવળમાં હડવાં વેણુ કહી દેવામાં આવે છે ને તકરાર આથી અંબીર સ્વરૂપ પકડે છે. એક દિવસમાં આ બધું બનતું નથી પણ ધીમે ધીમે બંને વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે.

નાની તકરારોમાં સમાધાન કરતાં અને ઉદાર વિચારખાતાં જો આવડતું હોય તો ઘણાંએક લગ્નજીવનનાં વઢાણુ ખરાબે ચઢી બાગી જતાં અટકે.

પણ કેટલાંક દંપતી એવાં હોય છે કે જેમનો મેળ કદી પણ ખાતો જ નથી. બંનેને એકબીજાનું કોઈ પણ કામ પર્મદ પડતું જ નથી. એમનામાં તકરારો અને ઘર્ષણુ ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈ દાખલામાં વાત-વાતમાં એકબેકને ગહેણુટાણાં મારતાં પતિપત્ની દેખાય છે તો કોઈમાં ઉઘાડે છોગે લડતાં પણ દેખાય છે. વાંક બંનેનો હોય, કે એકનો પણ હોય,

અથવા શરૂઆતમાં બેમાંથી એકનું વર્તન કોઈ રીતે અનિચ્છનીય હોય તેથી બીજું માથુસ પણ બેદરકાર કે કૂર પણ થાય.

દંપતીમાં એક દિવસ પણ વિખવાદનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય, એમનું જીવન એક સરખું નિર્મળ વહી રહ્યું હોય એવો દાખલો તો દુનિયાબાગમાં શોધ્યો જડે નહિ. નાની બાળનોમાં મતભેદ હોય કે કામ થોડી તકગર પણ થાય તેથી એ લમ નિષ્ફળ થયું ન કહેવાય. એકંદરે એકબીજાને નિભાવી સેવાની વૃત્તિ હોય તેમ જ અન્યોન્યને માટે બોગ આપવાની તૈયારી હોય, સામાના હોવાને નાના ગણી ગુણોની દર જાણવામાં આવતી હોય તો એ લમજીવન સફળ થયું ગણાય.

પુરુષ જીવનમાં ક્યાં જ કંગો હોય અને સ્ત્રી એ સદન જ કરતી હોય, એ જીવનમાં એને શટ્તંગ અને ઓટલો મેળવવા સિવાય કશો જ લાભ ન હોય, શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક ઉત્થતિનો સંભવ જ ન હોય ત્યાં એ જીવનને નિભાવી રાખવું તે જનોડ યોના મત પ્રમાણે કાયદેસરની વેશ્યાવૃત્તિ છે. આ અભિપ્રાય છેક ખોટો નથી જ. લમ એ દંપતીના સુખ અને સદચર માટે, અન્યોન્યને ઉજન માર્ગે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે છે. તે ઉપરાંત સમાજની ચિચરતાનું પણ સાધન છે; પણ જ્યાં આમાંથી એકે આશય સિદ્ધ થયો ન હોય, જ્યાં બ્યભિચાર, મારપીટ, ગાળાગાળી, ગાર્હીરિક અને માનસિક કૂરતા એ મર્વનું જ સામાન્ય હોય ત્યાં સ્ત્રી આગ્રદથી પતિને વળગી રહે તે શા માટે ? પતિ બદ, બ્યભિચારી, દુર્ગુણી હોય પણ એને દેર ગણીને પૂજવો એ રમૃતિની આત્મા તો કાગળ ઉપર લખવી સહેલી છે. બાકી એવા પતિ માટે કોઈ પણ સ્ત્રીના મનમાં માનવૃત્તિ તો ગ્હી જ ન રહે. એટલું જ નહિ પણ એની સાથેની જિંદગી અતિગય દુઃકર લાગે જ. વારંવાર થતું અપમાન ગળી જવું પડે, પતિ તરીકેની એક પણ ફરજ પુરુષ અદા કરતો ન હોય, માન એક જીવનમાગનો બાગ જાગવનો હોય છતાં સ્ત્રી લાચારીથી એની સાથે રહે એનો અર્થ એ કે પેટને માટે અથવા દેહવાસનાને માટે એ જધું

સહન કરે છે. તો પછી વેસ્થા પણ પેટ માટે અથવા દેહવાસનાને સંતોષવા ખાતર પોતાની જાત વેગે છે તેમાં અને એવી શુભામી વૃત્તિવાળી પત્નીમાં શો ફેર છે? જેમ વેસ્થાને પણ દેહવાસના જેવું થોડા વખત પછી રહેતું નથી તેમ લાંબા વખતના પરિણીત જીવન પછી પરણેલી સ્ત્રીને પણ રહેતું નથી. ઘણીને એનો કંટાળો આવી ગયો હોય છે; છતાં પુરુષની ઇચ્છાને તાબે થવું પડે છે, કારણ તે સિવાય રોટથો મળે તેમ નથી. આ કાયદેસરની વેસ્થાવૃત્તિ નહિ તો બીજું શું?

બાળકોના દિત ખાતર સ્ત્રી અનેક પ્રકારના જીલમ સહી લે છે એ સાચું છે. પણ જ્યાં ઘરમાં બ્રહ્મ, દૂર વાતાવરણ હોય તેમાં બાળકને ઉકેરવાં એ એમના દિતમાં છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? એમને બાપથી (અથવા મા બ્રહ્મ હોય તો માથી) જુદાં પાડવામાં મોટે ભાગે એમનું દિત રહે છે.

એક પુરુષ પતિ તરીકે જીલમગાર હોય પણ એને પોતાનાં બાળકો ઉપર વહાણ હોય; તેમ જ સ્ત્રીને પતિ સાથે ન બનતું હોય અથવા એ પતિને વહાણ ન હોય છતાં માતા તરીકે બહુ સારી હોય; એટલે જ્યાં બાળકો હોય ત્યાં પ્રથમ બહુ મૂંઝવણભર્યો બને છે અને એક સપાટે ઉતર આપી શકાય નહિ કે આમ જ કરવું જોઈએ. દરેક દાખલામાં એના સંજોગો ઉપર આધાર રહે છે.

જેઓ એમ માની લે છે કે લગ્ન એ સીધું સ્વર્ગનું દ્વાર છે, જિંદગીનાં બધાં દુઃખોનો અંત લાવે છે તેમને બહુ નિરાશા સાંપડે છે. લગ્નમાં સુખની શક્યતાઓ છે તેવી દુઃખની પણ છે. એટલે જેમ સુખ માણવા તત્પરતા હોય તેમ દુઃખ સહી શેવાની તૈયારી પણ હોવી જોઈએ.

કયું લગ્ન વધારે સુખી નીવડે — માત્રાપે ગોઠવેલું કે મેળે પસંદગીથી કરેલું એની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં અપ્રસ્તુત છે. કારણ આપણો વિષય મુખ્યત્વે એમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ક્યાં છે એ જ છે. દુકામાં એટલું જ કહીશું

કે જેમને આખી જિંદગી સુધી એકબીજાને નિભાવવાનાં છે તેમને પસંદગીની છૂટ અપાય એ યોગ્ય છે. એ શૂલ કરતાં હોય તો વડીયો એ શૂલ તરફ લક્ષ દોરી શકે અને જાને-તો એ પસંદગીમાંથી પાછા વળવા સમર્થવદ્ પાણુ કરે; પણ ત્યાં ઝંઘનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે.

આપણે ત્યાં યુવાનો અને યુવતીઓને એકબીજાનો પરિચય કરવાની તક મળતી નથી તેમ જ હજી મોટે ભાગે આપણાં યુવાનોનો એવો ઉછેર પણ નથી કે જેથી લગ્નના ક્ષેત્રમાં મેળે પસંદગી કરવાની શક્તિ એમનામાં હોય. એટલે માખાપને પસંદગી કરવી પડે છે; પણ એક વાત તો માખાપે લક્ષમાં રાખવી જ જોઈએ કે એ પસંદગી સાચી રીતે સંતાનોના હિતમાં હોવી જોઈએ. વડીલોની પ્રતિષ્ઠા, રૂઢિગત રિવાજોનું પાલન, કુળવાનસાહી, વડીલોના પોતાના આર્થિક કે સામાજિક લાભ એવાં ધોરણો ઉપર પસંદગી થાય તેમાં પરચુનારનું હિત જળવાતું નથી. આવાં કારણોને લઈ જોડાયેલાં હજારો દંપતી જીવન નિભાવ્યે રાખે તેથી એ લોકો સુખી જ છે એમ માની લેવાનું નથી.

ગમે તે રીતે ગેઠવાયેલું લગ્ન હોય પણ સુખી થવાનો આધાર બંનેના સ્વભાવ ઉપર રહે છે. સહનશીલતા, ઉદારતા અને એકબીજા માટે મમતા અને ચિંતા (જે બંને શબ્દોનો અર્થ અમેજી શબ્દ Considerationમાં સમાઈ જાય છે તે) જે હોય તો દુઃખી થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે.

કુલવધૂ અને વડીલો

જે પદવી, રિયતિ માટે દિંદુ દન્યાને જન્મથી જ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે કુલવધૂ. પત્નીપદ કરતાં પણ કુલવધૂનું પદ વધારે અગત્યનું છે, કારણ સંયુક્ત કુટુંબ એ આપણા સમાજનું એકમ છે, અને દન્યાને પરણીને પ્રથમ એમાં સમાસ કરવાનો છે. એ કુટુંબનાં વડીલાની કસોટી-માંથી પાર જીવે તો જ પતિ તરફથી સન્માન, સત્કાર પામે એવું મોટે ભાગે બને છે. સાસરે જતી દન્યાને આપેલી શિખામણ વિષેના ઠાઠા પણ શબ્દો જ્ઞેર્મશું તો સૌથી પહેલી શિખામણ વડીલોની આશા માનવાની, એમની સેવા કરવાની હશે. શકુંતલાને સાસરે વિદાય કરવાનો પ્રસંગ, જે કવિ દાસિદાસના ‘શકુંતલ’ નાટકમાં બહુ જ સુંદર રીતે આપેખાઈ આખા નાટકનો શ્રેષ્ઠ ભાગ ગણાય છે તેમાં પણ કપ્તવ ઋષિ શકુંતલાને વિદાયગીરીની શિખામણમાં સૌથી પહેલું એ જ કહે છે કે “શુશ્રુષસ્વ ગુરુન્” (વડીલોની સેવા કરજો). પતિ તરફની દરજ્જા — “મર્તુર્વિપ્રકૃતાપિ રોષણતયા મા સ્મ પ્રતીપં ગમઃ ।” (પતિ ગુરુસે થઈ તિગ્રહાર કરે તોપણ સામી થઈશ નહિ) એ બીજા નંબરની શિખામણ છે.*

લગ્ન વખતે વરની હાંમેર નાની હોય અને એ માગ્યાને આધીન હોય એટલે ઘરમાં એનું કશું ચલણ ન હોય. એ પોતે જ કશું સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે ન હોય એટલે એની પત્ની તો ન જ કરી શકે.

* પતિને નારાજ કરીને, તેનો ત્યાગ કરીને પણ વડીલોને પ્રસન્ન કરનારી સ્ત્રીની “આર્યત્વ”ની ભાવનાને વખાણતી વાર્તાઓ સાહિત્યમાં અને ચિત્રમાળા પડદા ઉપર રજુ થાય છે.

વહુ તરીકે ઘરમાં પ્રવેશ થયો એટલે કન્યા મટી એકદમ પ્રોટ સ્ત્રીનાં સક્ષણ એણે ધારણ કરવાં પડે છે. હોઝરવાદી હોડી દર્ધ મંલીર થવું પડે છે, પછી ગમે તેટલી નાની ઉંમર હોય. હજી ગુજરાતનાં ગામડાંમાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ જોને મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં ‘જંગલી રિવાજ’ કહ્યો છે તે પ્રચલિત છે. ગામડાં કે નાનાં શહેરોમાંથી આવેલી મોટાં શહેરોમાં વસેલાં કુટુંબોમાં પણ એ ચાલુ છે, અને જ્યાં એ રિવાજ પહેલેથી ન હોય ત્યાં પણ યુવાન સ્ત્રીઓ સાસરાના વડીલો કે પરપુરોના દેખતાં બદાર આવતી નથી. મદારાષ્ટ્રમાં પણ આ રિવાજ પહેલાં બહુ સખ્તાઈથી પાળવામાં આવતો. સ્વ. શ્રી રમાબાઈ રાનડેએ પોતાની આત્મકથામાં એ વિષે એક રસિક પ્રસંગ આપેલો છે. એમણે પૂનામાં એક સભામાં ગાયણ આપ્યું. સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરોનાની મિત્ર સભા હતી. એ વાત એમના સાસરાની વડીલ સ્ત્રીઓએ જાણી ત્યારે એમના શુરસાનો પાર ન રહ્યો. એમની ખાતરી થઈ કે વહુ વંદી ગઈ. અને પહેલાં કુલની મર્યાદા કેવી હતી તેવું વર્ણન કરતાં રમાબાઈનાં નણદે કહ્યું કે “અમારાં માર્ક (સાવકાં મા) જ નથી? એ પણ બીજી વારનાં હતાં” અને લાડકાં હતાં; પણ પર પુરુષની આગળ આવવાની એમની હિંમત હતી? એક વખત અમે પન્હાળગઢ ગયાં હતાં ત્યારે આંગણમાં કારકુનો પાણી પીવા આવ્યા તે વખતે અંદર ન જતાં અમે બદાર બીનાં રહ્યાં એટલે જ અપગમ; પણ એટલા ઉપરથી અમારા ભાઉસાહેબે (પિતાજીએ) ચાર દિવસ સુધી માર્ક સાથે બોલવાનું બંધ રાખ્યું હતું. તે પ્રકાર ક્યાં અને હમણાં બનતો પ્રકાર ક્યાં?”

આ ઉપરથી જણાશે કે મદારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓ માથું ઉંચાડું રિવાજ તરીકે જ રાખે છે છતાં એમનામાં પણ મક્કાએ પાળવાની રીત હતી, મોટાં સંયુક્ત કુટુંબોમાં હજી હશે.

• રમાબાઈ પણ શ્રી રાનડેનાં બીજી વારનાં પત્ની હતાં.

અત્યારે સંયુક્ત કુટુંબો તૂટતા બન્ય છે. આનાં કારણ ધન્યાં છે. એક તો જનતાનો પ્રસાદ અત્યારે મોટાં શહેરો તરફ છે ત્યાં જગાની તંગીને બર્મ મોટા કુટુંબોનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી હોતું. એટલે ખાસ જગ સિનાય બીજા માણસો ત્યાં જતી નથી. પરણીને તરત જુદા થવાની પ્રથા આપણે ત્યાં મુબારક જેવા શહેરમાં કોઈ દાખલામાં નજરે પડે છે. આજી બહુ મોટાં નહિ પણ નાનાં સંયુક્ત કુટુંબો તો હજી એ ધણે બાગે દેખાય છે. જે કે વાતાવરણ દ્વે સ્વતંત્રતાનું છે અને જૂની પ્રથાનો બચાવ કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે પણ એ ટકવાની નથી.

એ સંસ્થા હજી સુધી ટકી રહી છે તેનાં મુખ્ય કારણ બે છે. એક તો સાબતા આવેલા શિવાજીને ઠોડરે મારી જીવાન સ્ત્રીપુરુષ જુદાં થઈ શકે તે આપણામાં સ્વતંત્ર માનસનું નહિ પણ સ્વચ્છંદનું લક્ષણ મનાય છે. જુદાં રહેવું તે વડીલોનું અપમાન કપી બરાબર ગણાય, એમની મંપીદા લોપી ગણાય. આપણા સમાજનો મોટો ભાગ હજી રૂઢિચુસ્ત હોનારો યુવાનોના આવા વર્તનની નિંદા, ટીકા કરે છે.

બીજું કારણ તે દેશની આર્થિક સ્થિતિ છે. ધણાંખણ કુટુંબોની આવક એવી મોટી નથી હોતી કે નવાં પરણનાર દંપતી જુદાં રહેવા બંધ અને માયાપ અને વગર પરણેલાં એક જુદાં થઈ શકે. ‘એ ચૂલે બમણો ધરો’ એ કહેવત અનુસાર જુદાં થઈ રાખનામાં ખરચ ધણું ચાલુ છે જે મોટા ભાગને પરવડે તેવું નથી હોતું.

રૂઢિચુસ્તતા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય એ સંબંધિત છે; પણ દેશની આ આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી સુધરી જાય કે પશ્ચિમની પેઠે દરેક નવાં પરણેલા દંપતી જુદાં જ રહી શકે એ તો જરા પણ સંભવતું નથી. છેલ્લા બારેક વરસથી મુબારક અને બીજાં શહેરોમાં જગાની જે અસાધારણ તંગી છે તે પણ જુદાં કુટુંબો વસાવવામાં બહુ મોટા અંશે નાનું કારણ છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં વસનાર બધી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સરખી નથી જ હોતી. વડીલપદે ગ્રહેલી સ્ત્રીઓને જે સગરડો અને છૂટ મળે છે તે નાની ઉંમરનીને નથી જ મળતી. તેમા પણ વધુઓને માટે તો એક જુદું જ ધોરણ છે.

સાસુ તરીકેના સ્ત્રીના વર્તનમાં જ એની સાચી પરીક્ષા થાય છે. ખીજા બધા સાથે ખૂબ સબ્યતાથી વર્તનાર સ્ત્રી પણ સાસુ તરીકે અતિશય દૂર વર્તન રાખી શકે છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં વડીલ સ્ત્રીઓ નાની વધુઓને પુત્રી માફક રાખે છે, તેમને કામકાજ શીખવી કુશળ બનાવે છે, ઘરની ગિંતા પોતાને માથે લે છે એટલે જીવવાન સ્ત્રીઓને કાંઈ જાતની દિફર રહેતી નથી એવી દલીલો કરવી તે એક જાતની ઉતરપિંડી છે. સ્વ. મહીપતરામ નીલકંઠે 'સાસુવધૂની લડાઈ' એ નવલકથા પોણાસોથી વધારે વરસ ઉપર લખી હતી. એમાં જીલમગાર સાસુનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે જરા ય અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. એ જમાનામાં જ એ સાસું દત્તું એમ નથી. આજે પણ એ એવું જ સાચું છે. પ્રાચીન સમયમાં ઘૌશબ્દા કે કુંતા માતા વધુને લાડ કરતા હોય તેથી દેશમાં આજે પણ સામાન્ય રીતે એવી જ સ્થિતિ છે એમ માની લેવું એના જેવી ખીજી કાંઈ મૂર્ખાઈ નથી. આજે ઉધાડી વર્તમાન સ્થિતિ જોવાને બદલે ભૂતકાળનાં પડ ઉખાડી તેમાંથી એકાદ બે વિરલ દાખલા શોધી એને સમસ્ત કાળ (દગ્ગરે વર્ષના ગાળાના) અને સમસ્ત દેશને લાગુ પડતા માનવા તે શુદ્ધિની ખામી સિવાય ખીજું કશું દેખાડતું નથી. આવી શુદ્ધિહીન દલીલ કરનારાં પણ પડ્યાં છે, તેથી જ આટલો નિર્દેશ કર્યો છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં સાસુને પદે અથવા મુખ્ય વડીલ સ્ત્રીને પદે રહેલી સ્ત્રીની સત્તા સર્વોપરી છે. એની ઇચ્છા તે જ ઘરની ખીજી સ્ત્રીઓને કામકાજે માનવી પડે છે. દરેક બાબતમાં એ ધારે તે કારણ અને ચ. ૧૦

બાંધે તે ધોરણ છે. એની આજ્ઞા વિરુદ્ધ એના પુત્રો પણ કશું જ કરી શકતા નથી, તે પછી વધુએ તો ન જ કરી શકે.

આટલી બધી સર્વોપરી સત્તાનું એક મોટું વિપરીત પરિણામ એ છે કે વડીલ સ્ત્રી વધુ ઉપર ગમે તેના જીલમ કરે તો પણ એના પતિથી એનો બચાવ થઈ શકે નથી. એમ કરવું તે માતાની આજ્ઞાનો લોપ કર્યા બરાબર, એની આમન્યાનો ભંગ કર્યા બરાબર ગણાય છે. માતાની આજ્ઞા ગમે તેવી હોય તોપણ પુત્ર તે પાળવી જ જોઈએ. એ સિદ્ધાંતનો અતિરેક થતો આપણે કુંતાએ કરેલી આજ્ઞાથી દ્રૌપદીને પાંચ પતિની સ્ત્રી બનવું પડ્યું તે વિષયમાં જોઈ શકીએ છીએ.

સાસરામાં નવી આવેલી વધુની સ્થિતિ કેવી છે તે આપણે મઈ પેઢીના લેખક અને હિંદુ સંસારના ખૂબ અનુભવી એવા સ્વ. શ્રી હરગોવિંદલાલ દાંટાવાળાના શબ્દોમાં જોઈએ: “માળાપ જે લાડ લડાવતાં તે સાસરામાં દૂર થાય છે. સાસુનથુંદનો અમલ તેના ઉપર લાગુ થાય છે. સાસુ જે હુકમ કરે તે સ્વીકારવો પડે છે, અને જે કામ કરાવે તે મૂગે મોઢે કરવું પડે છે. નથુંદ તેના નેડા લેવા હંગેશ તત્પર રહે છે, અને કંઈ ચૂક થઈ કે મોંઘાથી હિની બરાળ નીકળી, કે ઝટ તે પોતાની માને સોંપે છે, અને તે જો દુષ્ટ સ્વભાવની હોય તો અનેક સાચા-જૂઠાં પણ કરે છે. નથુંદના કહેવા ઉપરથી સાસુ વધુની ઝડતી લે છે, કે વખતે ધણીને બંબેરી માર પણ મગાવે છે. x x વધુનું હરેક કામ નિંદવામાં આવે છે અને તેને ઠપકો ખાવો પડે છે; એટલું જ નહિ પણ વખતે તે કારણે તેનાં માળાપ ઉપર પણ પસ્તાજી પડે છે. વધુ જાણે એક મજૂરણુ શુભામડી હોય તે પ્રમાણે તેની પાસેથી આજ્ઞા દિવસ કામ લેવામાં આવે છે, એટલે તેને જપવા વારો આવતો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. વધુને બહુ કરીને રસોડાનો અધિકાર મળતો નથી. રસોડાનું અધિપતિપણું સાસુ પોતાની પાસે રાખે છે તે એવી મતાવનથી કે સાડું-

નરસું મરણમાં આવે તેમ તે જન્મનારાને પીરસી શકે, અને વડુને કાચું દવાણું કે ખરબાડાં, ટાફું ચીજું કે એકુંજૂકું, પોતાની મરણ પ્રમાણે આપી શકે. કોઈ વાર વડુ પાસે રંધાવે, તો તેની રસોઈમાં અનેક ખોડો કાઢે અને રંધાઈ રહ્યું કે તેણે રસોડું સાસુજીને હવાલે કરવું જોઈએ.

“ નવી વડુને દિયર, જોઈ અને જોહાણીનો તાળો પણ વેઠવો પડે છે. કામનો ધણો બોલે નવી વડુને માથે આવી પડે છે. માઆપને ત્યાં બધું હોય તેથી કે માતાએ આપેલી છૂટથી તેને કામ કરવાનો મહાવરો ન હોય તો તે પોતાનું કામ ઉતારવળથી કે સારી રીતે ન કરી શકે, તેથી તેના બોગ ફરી વળે. કામ કરતા હાથે ફોફલા પડે તો સાંભળવું પડે, કામ ન આવડે તો માઆપને ગાળો પડે. એ ધડી નિરાંતે બેસવાનો વારો ન આવે. શરીર કથળે તો ઢોંગ કરે છે, એવી ટીકા થાય. વહેલાં ન ઉઠાય તો ઠપકો ખાવો પડે. વડુ જો બોલે તો ચાવળામાં ખપે, અને તે ન બોલે તો મૂંગી છે, મોંમાં દાંત નથી, મોંમાં મગ આવી છે, વગેરે કહેવામાં આવે.

“ પત્ની તરીકે ધરમાં રહેવાનું થાય, પરંતુ પતિ સાથે દહાડે તો એક અક્ષર પણ બોલી ન શકાય. બીજાના દેખતાં તેની સાથે વાનગીત થઈ ન શકે.” x x x

“ સાસરામાં વડુની કંઈ કિંમત નથી. ‘ વડુ મોઈને જંદરડી મોઈ’ એવી કહેવત ચાલે છે. સસરાજીને બિના પાણીમાં સમોચ્છ આપતાં વાર ચવાયી તે રિસાયા, અને નાવણિયેથી બિગી તુરત તેના ઉપર શોક્ય ભઈ આગ્યાના દાખલા ખરેખરા બનેલા છે. સાસુને વડુ પમંદ ન પડી તો તે પોતાના છોકરાને ઝટ ફરી પરણાવે અને વડુની દાડછેડ કરી તેને પિયરમાં હાંકી દાટે. ધણીને વડુ સારી ન લાગે તો તે ફરીથી પરણવાની તજવીજ કરે. વડુ મરી જાય તો તેને માટે જાગ્રી દિલ્લીરી કે ચોક્ક કરવામાં ન આવે; એટલું જ નહિ, પણ તેનું મડકું બગલું હોય ને રમચાનમાં જ

ધણીનો વિવાહ થાય. x x ચૌદપદર વર્ષની વધુ ઉપર દશાબાર વર્ષની શોક્ય આપવાના દાખલા છે.” *

આ લાભો ઉતારો હેતુપૂર્વક થયો છે. સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા જૂના જમાનાના ધડાયલા વ્યવહારકુશળ પુરુષ હતા. એમના વિચાર જમાનાના પ્રમાણમા આગળ પડતા હોવા છતાં એ પશ્ચિમને રંગે રંગાયલા નહોતા. અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સ્વર્ગસ્થ મહીપતરામના હાથ નીચે ઠેળવાઈને જે શિક્ષકોનો ફાત્ર બદાર પડેતો તેમાંના એક તેઓ હતા. એ અમણી સુધારકના વિચારોની અસર એમના સર્વ શિષ્યો ઉપર થોડે ઘણે અંશે જરૂર પડી હતી; પણ સ્વ. હરગોવિંદદાસ ઉમ્મ સુધારક નહોતા. તેમ એમના ગુરુ માફક શૃદ્ધિપી મૂર્તિના સમૂળગા ખંડનમા માનનારા નહોતા. પણ એ શિક્ષકોનું જે જૂથ બદાર પડ્યું હતું તેમની માફક તેઓ પણ શાળા બહારના અનેક વિષયોમા રસ લેતા અને તે સર્વને વિચારાત્મક અને વૃક્ષનાત્મક છુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવતા.

આવા એક ધીરગંભીર પુરુષે સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુનું જે વર્ણન કર્યું છે તે અનુભવસિદ્ધ જ છે એમ આપણે માની શકીએ. પાશ્ચાત્ય વિચારોના પ્રવાહમાં તથાઈને કર્યું છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. એ લેખકનું અંગ્રેજી જ્ઞાન પરિમિત હતું અને છટાખવાયા અમલદારો સિવાય એમને અંગ્રેજી સંસારનો સંપર્ક પણ નહોતો. એટલે એમણે સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુનું જે ચિત્ર આલેખ્યું છે તે વાસ્તવિક છે અને એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી એમ આપણે ખાતરીથી માની શકીએ.

આપણા સાહિત્યમાંનાં સંયુક્ત કુટુંબ સંબંધીનાં લખાણોમાં સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો સરસ્વતીચંદ્રનો બીજો ભાગ ‘ગુણસુંદરીનું

* સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા દ્વારા “સંસારસુધારો” પૃ. ૧૫૪, ૧૫૫, (બીજી આવૃત્તિ)

કુટુંબજન' એ એક ગણાય છે. એક-સર સ્ત્રી ધારે તો વિવિધ સ્વભાવનાં માણસોને પણ પ્રસન્ન કરી મોટા કુટુંબને એકત્ર, સંપીકું રાખી શકે, એ વસ્તુ આ પુસ્તકમાં લેખકે સિદ્ધ કરી બતાવી છે એમ વારંવાર કહેવામાં આવે છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં જોવામાં આવતી લગભગ બધા જ પ્રકારની વ્યક્તિઓને કવિ-ગોવર્ધનરામે શુણ્સુંદરીના કુટુંબમાં આલેખી છે. ત્યક્તા અને વિધવા એવી બે નણદો, આજસુ, બેકાર અને લંપટ જેઠ, લડકણી અભિમાની જેઠાણી, અસદાય વિધવારૂપે બીજી જેઠાણી, કળેડાનો ભોગ બનેલી નાની વદુ (મનોહરી)—એવાં અનેક પાત્રોને આખા સ્વરૂપમાં મૂક્યાં છે. માત્ર જીવનભગાર સાસુને બદલે પાકપૂજામાંથી જીમી ન આવતી, એને લઈ ધરસંસારની અવગણના કરતી સાસુ આલેખી છે. જો કે પ્રસંગ આવ્યે યુત્રીઓનો પણ લઈ આદર્શરૂપ વદુને પણ મહેણાં મારવામાં ડોસી પાછી પડે એમ નથી. સસરાને નબળો કે જીવનભગાર એકે ન ચીતરતાં સુદૃઢ મનનો અને ધરનાં દરેક સારાંનરસાંની કિંમત પૂરેપૂરી સમજનારો દર્શાવે છે.

આ આખા પુસ્તકની વસ્તુસંકલના એવી છે કે એમાં દરેક પ્રસંગમાં શુણ્સુંદરીના ઉચ્ચ ગુણો જણાઈ આવે છે. આખા કુટુંબની ચિત્રવિચિત્ર સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓને જોડી રાખનાર સૂત્ર એ જ છે. સામાન્ય રીતે સંયુક્ત કુટુંબની તરફેણ કરનારા શુણ્સુંદરીની આ અસાધારણ શક્તિ-નો ઉલ્લેખ કરી એમ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે કે સ્ત્રી ધારે તો એવા કુટુંબને સફળ રીતે ચલાવી શકે.

એક પછી એક સર્વ કુટુંબીઓ જુદાં જુદાં કારણોસર વિદાયતુર અને શુણ્સુંદરીના કુટુંબમાં પ્રવેશ્યાં તે વિશે સ્વ. ગોવર્ધનરામ લખે છે કે — “ આ સર્વ કુટુંબજાર જિગતી શુણ્સુંદરીને માથે પડ્યો તે પ્રસંગે તેને જગતનો અનુભવ ન હતો અને એ બાર નીચે ફેટલાં ક્યડાવું પડશે

અને ડેટલું બળ રાખવું પડશે તેની એને કલ્પના પણ ન હતી. પ્રથમ વીંછીની જીવાનીમાં પતિ સાથે એકલી રહેલી માણસની જૂખી હતી, અને કુટુંબની સંભાવના કરવામાં પોતાની ઉદારતા અને મમતા દેખાડવાથી જન્મારો સફળ થયો માનતી હતી. પતિની સાથે વિક્સેતો રનેહ કુટુંબીજન સાથે વિકસવા ઇચ્છતો હતો. પોતાના જેવા જ પારકાનાં અંતઃકરણ કલ્પતી હતી અને વતસલ ડોશીઓમાં વસી વતસલ થયેલી ગુણિયલ યુવતી કુટુંબભારની ધુરંધર થવા ઇચ્છતી હતી. સંસારનું એક જ પાતું તેણે અનુભવેલું હોવાથી પોતાના સદ્ગુણોના વિકાસને સંસાર સર્વથા અનુકૂળ પડશે એવી તેણે આશા ગમી હતી. આ સર્વ ઉત્સાહ ભરેલી બાળાને કુટુંબભારની કુર્વહનીયતાનાં પડ અનુભવે ધીમે ધીમે ઉઘાડી આપ્યાં. ” *

આમ ગોવર્ધનરામ પહેલેથી જ કુટુંબભારને સ્ત્રીને માટે ‘કુર્વહનીય’ જણાવી દે છે અને ગુણસુંદરી બિનઅનુભવી હોવાથી જ એને સરળ માને છે એમ કહે છે.

ગોવર્ધનરામ લખે છે કે “ ઘરમાં માણસો ઊભરાયા ત્યારે પ્રથમ તો ધણી અગવડ અને ધણે આનંદ થયો. ડેટલીક નાની નાની અગવડો પડી તેનો બદલો તો વસ્તીમાં રહેવાના આનંદથી જ મળી ગયો. ”

“ નાનાસરખા ઘરમાં જરા સંકડાશ પડવા લાગી, પણ આખો દિવસ ભર્યા રહેના ઘરમાં કલ્પોલ જેવું લાગવા માંડ્યું. ”

આગળ જતાં ગુણસુંદરીની કાર્યદક્ષતા વિશે લખતાં તેઓ કહે છે, “ ગીઠા અને મધુર સ્વરથી, વિગ્રહિત (વિનંતી)ના આદારની આજ્ઞાથી, કોમળ સૂચનાથી, કોને અનુકૂળ શું કામ પડશે તે શોધી કઢાડી, તેને જ તે કામ સોંપ્યાથી, પોતે કોઈના ઉપર શિરજોરી તો કરતી જ ન હોય

* સરસ્વતીચંદ્ર લામ ૨. પૃ. ૪૭. દસમી આગત્તિ.

એવી વર્તણૂકથી, કેડે છેડે. બાંધી આખો દિવસ ખરેખરી માયાકૂટનું કામ જાતે ખરા ઉલ્લોગથી અને વણવિસાગે ઉપાડી લેઈ તે કામ કરતાં તેનામાં દેખાઈ આવતા ઉત્સાહના દષ્ટાંતથી, અત્યંત શાંતિ, સહનશીલતા રાખી સામાને જણાય નહિ પણ તેના મનમાં રમી જ જાય એવી રીતે શિખામણ આપવાની કળાથી, અત્યંત કુદુંબરત્સલતાથી, ઉદારતાથી, આત્માર્પણથી અને બીજી અનેક જાતની ચતુરાઈથી નાની વયની ઝેગતી ગુણસુંદરીએ ધણાં માણસથી બરેલા ધરનું નાવ સંસારસાગરમાં વેગથી 'ધપાબુ' હતું અને તેના ધરમાં આનંદ અને સંપત્તિ સીમા ન હતી."

પરંતુ આ લખ્યા પછી બીજે જ પાને તેમણે ગુણસુંદરીના સીમંત-પ્રસંગનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે અને એમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે સાસુ, નણદેા અને જોડાણી આવે પ્રસંગે પણ તેને કેટલી કનડતાં હતાં. એમણે ઉપાડી લેવો જોઈતો ભાર ગુણસુંદરીએ જાતે ઉપાડ્યો હતો તે છતાં એને "જસને બદલે જૂતિયાં" મળતાં હતાં. આવી જ રીતે બધી પ્રતિકૂળતાઓ સામે થઈ, બધાં જ અપમાન ગળી જઈ શરીરે, મનથી અને પૈસાથી ધસાઈ જઈને પણ હસતે મહોડે કામ કરવું ને હરેક સામાન્ય સ્ત્રીથી થઈ શકે એવી વસ્તુ છે ? આદર્શો કેવા હોવા જોઈએ તે જવા દઈ વ્યવહારની નજરે જોતાં કેટલી સ્ત્રીઓમાં આ કરવાની શક્તિ છે તે વિચાર્યા વગર જ ગુણસુંદરીનું દષ્ટાંત આજે આગળ ધરવામાં આવે છે.

વળી આવી આદર્શરૂપ સ્ત્રીએ કરેલી વ્યવસ્થા પણ કેટલી ટકી, જ્યારે એની પ્રસૂતિનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ધરમાં કેવું અવ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું તેનું શ્રી ગોવર્ધનરામે વિસ્તારથી અને સચોટ વર્ણન કર્યું છે. આગળ ગુણસુંદરીની સામા પાસેથી કામ લેવાની જે શક્તિનાં એમણે વખાણ કર્યાં છે તે પણ કાંઈ કામ ન આવી એમ પાછલા લખાણ ઉપરથી જણાય છે. પ્રસૂતિ પહેલાં પણ જ્યારે એને આરામની જરૂર હતી ત્યારે પણ લેખકના પોતાના શબ્દોમાં "સુવાવડના દિવસ સુધી ગુણસુંદરી ધરકામમાંથી છૂટી નહિ. ધર એનું કહેરાય એટલે

સહ ઠાઈ એમ જાણતું કે એ કામ કરે તેમાં નવાઈ નહીં અને સપાકું યે નહીં પોતે જેમ જેમ કામ કરવા અશક્ત થઈ અને ઘરમાં સહનાં મન સાચવવાનું બનતું તે શરીરની સ્થિતિને લીધે ઓછું થયું તેમ તેમ સહ-એ પોતપોતાનું કામ ઓછું કરવા માંડ્યું, અવ્યવસ્થા વધવા લાગી, અને કામભાથી જાણેના વખત કુટુંબકેશનાં બીજા રાખવામાં રોકાતો થયો. ”

અને ગુણસુંદરી ઘરમાં ફરીફરી ચકતી નહોતી એના લાભ લઈ એના જેઠા ગાનચતુરે વિધવા બાબી સુંદરગૌરી ઉપર ક્રુદ્ધિ કરવા માંડી, જેમાંથી એ મદદ પ્રાપ્ત નહી.

ઘરમાં થયેલી અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી એક દિવસ છેક પરાકાષ્ટા-એ પહોંચી અને ફોટી જેવું થયું. માનચતુર (સસરા)ના ધમકાવ્યાથી સૌએ કામ કરવા માંડ્યું અને સાસુ ધર્મલક્ષ્મીએ દેખરેખ રાખવા માંડી. “ પણ ઘરના કામકાજની ચિંતાથી જ ઘરસંસારની સિદ્ધિ પૂરી ન થઈ. ડોશી તો સૌની પાસે કામકાજ લેતી, પણ અવસ્થાનું શરીર તેથી બળતે ફરી વળાતું નહિ અને તેની આઘાતો કેટલીક વળાતી તે જાણવાનું સાધન તેની પાસે રહેતું નહિ. ‘ રોહની શિખામથ્થુ ઝાંપા મુધી પહોંચે ’ એ કહેવત પ્રમાણે થતું. જીવાન સ્ત્રીમાંડળમાં ધીમે ધીમે ડોશી ઠાણાં અને ક્યકચિયાં ગણાવા લાગ્યાં. સર્વના હૃદય પર ડોશીની સત્તા ઓછી થઈ, તેની સાથે તેનો આઘાતંગ થવા લાગ્યો. તેને અંતે સહ તેને પ્રથમ મનમાં ગાળો દેવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે કવચિત્ ઉધાકું અપમાન તથા નિંદા પણ કરવા લાગ્યાં ”.

ગુણસુંદરીના અનેક પ્રયત્નો છતાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ એના દોષ જ જોતી. અનેક જાતના કડવા અનુભવોને અંતે એ વિચાર કરે છે કે “ હું પહોર એમ જાણતી હતી કે ઘરમાં જેમ માણસનો બરાવો તેમ બધાને એકઠાં રહેવાનો દલાવો; પણ આ તો દલાવો નથી, દલાવો છે. સહનાં

જુદાં જુદાં મન - સહિનાં જુદા જુદા રંગ—સહિને જુદી જુદી મહોટી ઝાડ જેવી કુટેવો—અને એ કુટેવો ન વેઠાય તો આપણે સહિને મન જૂડાં—પછી આપણા મનમાં ગમે તેવી પ્રીતિ હો, સહિનાં મન સાચવવા છતાં આપણું કોઈ નહિ. ” આ શબ્દોમાં સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા દોષોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ઘરમાં ગુણસુંદરીનો પતિ વિદ્યાચતુર એ એક જ દમાનાર હતો, એટલે સ્વાભાવિક રીતે એની પત્નીનું માન પડ્યું જોઈએ. તેમાં પણ ગુણસુંદરી જેવી અસાધારણ ચતુરાર્ધવાળી અને અત્યંત ઉદાર સ્વભાવની સ્ત્રી તો ઘરમાં સૌ કોઈના પ્રેમ અને પૂજ્ય બાવને લાયક બનવી જોઈએ. પણ વ્યવહારમાં એમ ઘણું સંયુક્ત કુટુંબના દિમાયતી ગણાતા ગોવર્ધનગમે પણ આજેખું નથી જ અને છેવટે એને આ સર્વ કુટુંબજનમાંથી એમણે છોડાવી જ છે. એના સસરા માનચતુરને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે, “ ગુણસુંદરીને આ જંગલમાંથી છૂટી ક્યાં વિના સંસારનું ખડું સુખ એ ભોગવી શકવાની નથી. આટલી નાની વયમાં વૃદ્ધ ડોશી પેઠે તેને સદા જંગલમાં જ રાખવી એ કામ ડોસાને કૃતજ્ઞ લાગ્યું. ”

બન્યાં એટલા કુટુંબીઓને પોતપોતાના સ્થાનનું બાન કરાવી માનચતુરે જુદાં કઠાવ્યાં અને “ હું આ બધાં ઢોરને હાકી લઈ જઈ મનોહરપુરીમાં ” એમ કહી પોતાના વતનમાં જઈને રહે છે.

આખરે તો ગોવર્ધનગમે વિબક્ત કુટુંબમાં જ સુખ અને શાંતિ મળી શકે એમ બતાવ્યું છે. ગુણસુંદરીને કુટુંબીઓની જંગલમાંથી કાયમની છોડાવવા ગોવર્ધનરાગે જુદાં પડેલાં સંબંધીઓને પણ મરણ પામતાં બતાવ્યાં છે. માત્ર ગુણસુંદરીની કદર જાણનાર બે જણ — સસરા માનચતુર અને વિધવા જોઠાણી સુંદરગૌરી એ બેને જ જીવતાં રાખી ફરી ગુણસુંદરીની જોડે રહેતાં આજેખ્યાં છે. ઘણે પર્ષે પાછો માનચતુર દહે છે કે અગ્રેજ લોકોમાં માત્ર “ હુતો હુતી ”નું સુખ હોય પણ આપણા જેવું

વરવિક્રય કરનાર જાતિઓમાં જે લોકો સુધારક લગ્નનો ડોળ ફેરે છે તે પણ મોટે ભાગે છૂપી રીતે ઘણું લે છે — કન્યાપક્ષ નિયોવાઈ જાય તેટલું. શહેરોમાં ગ્રહી નવા પ્રકારનું જીવન ગાળનારા પણ એમાંથી બાકી નથી. જ્યાં ‘પસંદગીનાં લગ્ન’ કહેવાતાં હોય ત્યાં પણ ઘરનાં માળાપ એમ કહે છે કે અમારા દીકરાએ મનગમતી કન્યા મેળવી, એમાં અમે આડાં ન આવ્યાં, તો દવે અમે અમારી મનગમતી પહેરામણી પણ માગીએ, એમાં વર આડો ન આવે.

જ્યાં કન્યાનો બાપ બહુ જ શ્રીમંત હોય, રીનરિવાજ ઉપરાંત બાપના વારસામાં કન્યાને કંઈ મળવાનો સંભવ હોય અથવા એની લાગવગથી વરને નોકરીધંધામાં ઠેકણે પડવાનું હોય ત્યાં વહુની સ્થિતિ કંઈક દીકરું રહે છે. વરનાં માળાપ એને કનડવાની દિમત કરતાં નથી; પણ આવા દાખલા નો જૂજ હોય અને આનો અર્થ તો એ જ થયો કે એક નવા કુટુંબી તરીકે નહિ પણ પૈસાદારની, લાગવગ ધરાવનારી દીકરી તરીકે જ સન્માનને પાત્ર બને છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુની સ્થિતિ એ પરાપૂર્વથી એક દુઃખદ સ્થિતિ તરીકે જાણીતી છે. આપણાં અનેક લોકગીતોમાં, લોકકથાઓમાં એનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ‘સસરો મારો સૂણીનું પુલ, સાસુજી મણ્ડર નાગણી’; ‘માતાને કહેજે કે દીકરી મરી ગયાં’; ‘ન મળ્યાં તમને કોઈ હવાડો કે ફૂલો, દીકરી દીધી ફૂર ધરે પરદેશ જો’ એવાં અનેક ગીતો અને ગરબા મળ્યાત છે. શ્વ. શ્રી. મેઘાણી જે લોકગીતો બહુ રસપૂર્વક સંગળાવતા તેમાં ‘વહુએ વગોળ્યાં મોટાં ખોરડાં’ અને ‘નો દીડી એ પાતળી પરમાર’ જેવાં બહુ લોકપ્રિય બન્યાં હતાં. પહેલા ગીતમાં પોતાની માતા આગળ અંતરની વરાળ દાઢતાં યુવાન સ્ત્રી એટલું જ કહે છે કે ‘સૂખના વાથરા તો માડી વહી રે’ ગયા’. સંતાઈને સાંગળતી નણુંદે કરેલી આડી ઉપરથી એ યુવાન વહુને માથે પસ્તાળ પડે છે અને એણે સાસરાની નિંદા કરી — મોટાં ખોરડાં વગોળ્યાં એમ ગણાય છે.

પોતાના કુટુંબને આવું કશુંક લગાડનાર સ્ત્રીને સંઘરવા એનો કુલબક્ત પતિ પણ તૈયાર નથી અને અશીષુ તૈયાર કરી પત્નીને કહે છે કે ‘ગોરી તમે પીઓ કે હું પીઉં,’ મતવળ કે તું અને હું હવે સંસારમાં સાથે રહી શકીએ તેમ નથી. પતિ — આ લોડના પ્રભુ — તેને સ્ત્રીથી કેમ કહેવાય કે તમે એર પીઓ? પતિ સિવાય મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, છોકરા કોઈ પણ આવી અધટિત માગણી કરે ત્યારે સ્ત્રીને પોતાને જ એ પીવું પડે. તે સુખ આ ગીતની કથામાં પણ ‘ઘટક દર્શને ગોરાદે પી ગયાં’.

આ મોકળીતની કથા શુ સૂચવે છે? એક તો એ કે સાસરામાં વહુને દુઃખ છે. સુખના વાયરા એ જૂતકાળની — માળાપને ત્યાં ગાળેલા બાળ-પણના દિવસોની વાત છે. વળા મા — જન્મગદાતા — આગળ પણ દીકરીને પોતાનું દુઃખ જણાવવાનો હક નથી અને એ જણાવવા માટે એનો પતિ એને આપઘાત કરવાની ફરજ પાડી શકે છે — મોતની સગ આપી શકે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુની સ્થિતિનું આ અતિદુર્લભ ચિત્ર નથી? કુલવધૂની પોતાની જિંદગીની દેશી કિંમત જ નથી સાસરિયાંએ પોતાનાં માની લીધેલાં ‘મોઢાં ખોરડા’ની પ્રતિબ્ધા એ જ માટે વહુએ જીવવાનું છે; અને પતિ પણ એને સહધર્મચારિણી કે ત્રિપતમા ગણતો નથી પણ પોતાનાં વડીલોના સ્વચ્છંદી તરંગો ઉપર નચાવવાનું રમકકું જ સમજે છે એમ આ ગીત પ્રતિપાદન કરે છે.

બીજું ગીત ‘નો દીડી એ પાતળા પરમાર’માં પુત્રની ગેરહાજરીમા માએ વહુને મારી નાખી હતી, અને પુત્રને એના મરણથી અજાણ્યો રાખ્યો હતો. મોંઢગીમા કે અન્નમાતથી મરી ગઈ એવું જૂઠું પણ જણાવ્યું ન હતું અને પરદેશથી આવી એને મળવા અધીરા બનેલા પુત્રના પુત્રને થોડો વખત તો જુદા જુદાં કામ કરીને વહુ ‘હમણાં આરશે’ કહી આશ્વાસન આપ્યું; પણ છેવટે પુત્રને સાચી વાત ખબર પડી જાય છે. આ પુત્રને માટે કહેવું જોઈએ કે એ માનો, એના આ હત્યારા કામ

માટે 'ગેઝારથુ મા' કહી તિસ્કાર કરે છે અને મરનાર પત્ની પાછળ બાવો થઈ જવા તત્પરતા બતાવે છે. પણ સાસુનો વલ્લુ ઉપરનો અબાધિત અધિકાર તો આ ગીત પણ સિદ્ધ કરે છે.

આ ગીતો તો વીતી ગયેલી સદીનાં છે અને એમના ઉપરથી આધુનિક પરિસ્થિતિનું માપ કાઢી શકાય નહિ એમ દેદાય દલીલ કરવામાં આવે. પણ ઈ. સ. ૧૯૫૪ની સાલમાં પણ વલ્લુને જીવતી બાળા મૂકવાનો યત્ન કરવા માટે મુંબઈ શહેરમાં એક સાસુને ડેદની સજા થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૫૬ના જાન્યુઆરીમાં અમદાવાદમાં મળેલી સામાજિક કાર્યકરોની પરિષદમાં યુવાન સ્ત્રીઓના આપઘાતના વધતા જતા કિસ્સા વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. પરિષદ એટલા માટે જ ખાસ મળી હતી, અને અનેક અનુભવી કાર્યકરોનો મત એવો થયો હતો કે આપઘાતના કારણોમાંનું એક મોટું કારણ તે સાસરિયાનો વલ્લુ સાથેનો દૂર વર્તીવ હોય છે. આપઘાત તરીકે કે અકસ્માત તરીકે ગણાવેલા ધણી દાખલા ખરી રીતે ખૂન પણ હોય છે એમ ધણાં કાર્યકરોની માન્યતા છે અને તે જરા પણ ખોટી નથી.

આટલી હદ સુધી વાત ન જાય ત્યાં પણ કુટુંબમાં વલ્લુની દિંમત એક વ્યક્તિ તરીકે કરી નથી. સમસ્ત અવિભક્ત કુટુંબરૂપી રાજ્યને ટકાવી રાખનાર અનેક સૈનિકોમાંની એક એ છે. લશ્કરમાં એક સૈનિક મરણ પામે તો બીજો સૈનિક એની જગ્યા લઈ લે છે. આખા સૈન્યની દુસ્મન સામે ટકવાની શક્તિ માટે અમુક સંખ્યાની અને એ સંખ્યાને અમુક આવડતની જરૂર હોય છે. પછી એ સંખ્યામાં અ, બ કે ક હોય તેથી કશો ફેર પડતો નથી. મોટાં સંયુક્ત કુટુંબમાં પણ આવું જ છે. જીવન-સંગ્રામમાં જૂઠવા માટે, ઘરનું યંત્ર સારી રીતે ચાલવા માટે સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યાની જરૂર છે. એક સ્ત્રી મરણ પામે તો બીજી એની જગ્યા તરત લઈ લે છે. અલગત પુરુષની બાળતમાં એવું નથી, કારણ પારકા કુટુંબમાંના કોઈ પણ પુરુષને પોતાનો કુટુંબી બનાવી શકતો નથી.

શ્રી મેઘાણીની વાતો “વહુ અને ઘોડો”માં પ્રતાપરાય શેઠના ઘરની વહુઓને કીમતી વસ્ત્રાભૂષણમાં સજ્જ થઈ ગાડીમાં બેસી આવજા કરતી જોઈ નાની સરખી તારા અદેખાઈ કરે છે; પણ લેખક કહે છે કે એને ખબર નહોતી કે ઘૂમટામાં ઢંકાયલા એ ચહેરા એના એ જ હતા કે બીજા! શેઠના દીકરાની વહુઓ વારાફરતી મરે અને બીજી આવે. દુનિયાને મનથી એ મોટા ઘરની બાબતો જાણી, વહુઓ જ હતી અને ઘરનાં મનથી પણ એમના વ્યક્તિત્વની કશી કિંમત નહોતી.

શ્રી મેઘાણીની બીજી વાતો ‘કિશોરની વહુ’માં વહુને મહેલમાં મારી, અનેક પ્રકારની યાતનાઓ વેઠાવી, એના મંદવાડને પણ છેક ગંભીર થઈ જતાં સુધી ન ગણકારી, છેવટે એની માંદગી અસાધ્ય બનતાં સાસુસસરા આખરના થોડા દિવસ નર્સ, ડાક્ટર, હોસ્પિટલોની દોડા-દોડ કરે છે! એ મરી ગઈ ત્યારે એને કિનખાબતી સાડી ઓરાડી મોટા આડંબરથી સ્મશાનયાત્રા કાઢે છે; ચંદનની ચિતા ઉપર એક ડબ્બો લી ઢોળા એને બાળે છે; જોરજોરથી શેવાફૂટવાનો પણ ઢોંગ કરે છે. એટલે સોઢામાં એમના પુત્રવધૂ તરફના પ્રેમભાવની ખૂબ જ પ્રશંસા થાય છે. પણ સ્મશાનેથી પાછા વળ્યા પછી તરત જ પુત્ર કિશોરને વહુ મરી ગયા માટે શુક્રનતો આંદોલ કરી, લાલ પાથડી બંધાવી ગોળ ખવડાવે છે અને તરત જ બીજી કન્યા માટે જોરદાર પ્રયત્ન શરૂ કરી દે છે!

વહુ જીવતી હોય ત્યારે તો એની રિયલિટી બહુ જ દયાજનક હોય છે તે આપણે જોયું; પણ મરી ગયા પછી જે હૃદયહીન વર્તન બતાવાય છે તેવું તો જંગલી પ્રજાઓ પણ નહિ જ બતાવતી હોય. મરનાર સ્ત્રીના બારમાં પહેલાં બોલ બોલાવા જ જોઈએ (એટલે બીજી વારની સગાઈ થઈ જવી જોઈએ) એવો ધણી ઝાનિઓમાં રિવાજ હોય છે. બાર દિવસમાં ન થાય તો વરમાં કાંઈ ખામી હશે એમ ગણાય અને એને બીજી કન્યા મળતાં મુસ્કેલી પડે. સ્ત્રી મરણ પામે ત્યારે એનો પતિ જે સ્મશાન ન જાય તો સમજવાનું કે એ ફરી પરણવાનો છે એવી રીત

કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં છે. આથી રમશાને અને સ્નાનમાં આવેલાં જ્ઞાતિ-જનો પોતાની છોકરીઓ એને આપવા માટે નિચાર કરે. આવી જ્ઞાતિ-ઓમાં પોતાને ગુજરાતમાં સર્વોત્તમ કહેવડાવતી નાગર જ્ઞાતિ પણ છે. આદેડ વયના, બેચાર છોકરાના બાપ હોય એવા પુરુષો પણ આ રિવાજને અનુસરે છે અને સ્ત્રીને જીવ ગયો કે તરત બીજા સંમતો વિચાર—પહેલીને અગ્નિસંસ્કાર પણ કર્યા વગર કરે !

શ્રી યુનીવાલ વર્ધમાન શાહની નવવક્રવા ‘તપોવન’માં તેમણે સંયુક્ત કુટુંબના એક સંસ્કારી વડીલનું પાત્ર આલેખ્યું છે. ધરતી એક વહુ મરી જતા આ વડીલ નિર્ણય કરે છે કે બાગમાં પહેલાં બીજી કન્યાને વિચાર નથી કરવો અને લેખકે એને એની સંસ્કારિતાની નિશાની ગણી છે. એક યુવાન, આશામરી કુટુંબી સ્ત્રી સંસારમાંથી સદાને માટે વિદાય લે તેને માટે બાર જ દિવસનો શોક પાળવાનો? અને એવા કુટુંબને ‘તપોવન’ કહેવું તે યોગ્ય છે?

બાર દિવસની અંદર કે બહારની વાત તો રહી પણ રમશાનમાં ચાંદા કરવાનો રિવાજ પણ હજી છે અને એક જ્ઞાતિમાં એવો પણ રિવાજ છે કે બીજી વારના ચાંદા થાય ત્યારે જ પહેલી સ્ત્રીનું શબ રમશાન જવા બેપડે !

જેમને પોતાની પુત્રીઓ માટે વર મેળવવાની બહુ મુશ્કેલી હોય તેઓ કોઈ સ્ત્રીને અસાધ્ય મંદવાડ છે એમ જાણે ત્યારથી જ એની જગાએ પોતાની પુત્રી પરણાવવાનું મનથી નહીં કરે છે અને ક્યારે પેલી જગા ખાલી કરે તેની અધીરાઈથી વાટ જુએ !

અને પત્ની મરણ પામે ત્યારે પતિને ગોળ કે કંસાર ખવડાવી, ચાંદો કરી શુકન કરાવવા એના કરતાં વધારે હૃદયહીન કઠોરતાનો દાખલો દુનિયામાં જડવો મુશ્કેલ છે. આવા રિવાજને છતાં આપણે દૈવતાથી માનીએ છીએ કે આપણે એક આધ્યાત્મિક પ્રજા છીએ, આપણી સંસ્કૃતિ શ્રેષ્ઠ છે અને આપણે ત્યાં સ્ત્રીની પદવી બહુ જાગી છે !

સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુ આટલી બધી અવગણનાને પાત્ર છે એનાં કારણે શાં દશે તે આપણે તપાસવું જોઈએ. સ્ત્રીજાતિ હલકી મનાય છે એ એક કારણ ગણી શકાય. પણ મા કે બહેનો (સાસુ-નણ્ણદો) સ્ત્રી હોવા છતાં આટલાં હલકાં મનાતાં નથી જ. ન્યાં વરવિક્રયનો રિવાજ હોય ત્યાં વહુ રોકડ, ફાગીના અને સરસામાનની પહેરામણી લઇને આવી હોય તો પણ એ બહુ અજાણ્યામણી હોય છે. આવી જ્ઞાતિઓમાં વરનદી વડીલો અતિશય લોભી પ્રકૃતિનાં થઈ જાય છે અને લોભ આડે એમના બધા જ ગુણો—સામાન્ય માનવતા—પણુ દબાઈ જાય છે. વહુનો બાપ ગમે તેટલું આપે પણ વરપક્ષ નારાજ જ રહે છે અને વહુ એ નારાજીનું કારણ બની તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. “અતિલોભ તે પાપનું મૂળ” એ કહેવત તેઓ જીવનમાં ઉતારી જતાવે છે.

ન્યાં આવેા રિવાજ ન હોય ત્યાં પણ વહુની કિંમત હોતી નથી. એક મોટું કારણ એ માનવામાં આવે છે કે માને બીક લાગે છે કે નવી પત્ની તરફ આકર્ષણ થવાથી પુત્ર માની અવગણના કરશે. પુત્ર અત્યાર કુધી માત્ર માબાપને જ સંબંધ જાણતો હોય તેમાં પત્નીના આવ્યાથી નિશ્ચય તો પડે જ એમાં કશો શક નથી. પતિપત્નીને સંબંધ જ એવો કે શરૂઆતમાં તો તેઓ ઘણે બાજે એકબીજામાં એાતપ્રેાત થઈ જાય. દંપતી એકબીજામાં સંસારનું સમસ્ત કુખ જુએ એને તો આપણે લગ્નનેા આદર્શ સંગ્રહ એ છીએ—લખાણો, બાપણોમાં તો એમ જ દેહીએ છીએ કે પતિ અને પત્ની બન્નેએ એકબીજાને જીવનનું મધ્યગિંદુ માની સર્વ વ્યવહાર કરવા જોઈએ. તે છતાં નવા પરણેલા યુવકને પત્ની તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થાય તે પણ માથી ખંમાતું નથી. પત્ની માટે કાળજી રાખનાર બાપવો ગણાય છે. એની માંદગીને ઢોંગ, સ્ત્રીચરિત્ર સમજનારો જ સમજી અને વડીલો માટે લાગણી રાખનારો મનાય છે. વહુને જેમ બને તેમ હલકી પાડી પુત્રને એનાથી વિમુખ કરી મા રાજ થાય છે.

વડીલો તરફનો પૂજ્યભાવ એ આર્થ સંસ્કૃતિનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાય છે. અનેક સંકટો વેડી, જાતજાતના ત્યાગ કરી માથાપ બાજકોને મોટાં કરે તેમના તરફ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ રાખવાની દરેક સંતાનની ફરજ છે જ. માથાપને ઠાઈ પણ જાતનું દુઃખ દેવું, તેમની મુશ્કેલીઓમાં સાથ ન આપવો એ સંતાનો માટે બહુ અવદિત દહેવાય એમાં કશો શક નથી.

ખીજી તરફથી માથાપ એમ આશા અને હિચકા રાખે કે સંતાનોએ માત્ર માથાપનો જ સ્વાર્થ જોવો, એમના સિવાય ખીજી કોઈની પરવા ન કરવી એ પણ ખૂબ અવદિત છે. સંતાનો કૃતજ રહે તે ખરાબર છે, પણ એ કૃતજતા પકાણી બ્યાજ સાથે વસૂલ કરવાની આકાંક્ષા રાખવામાં આવે છે. યુવાન પુત્રની માથાપ પ્રત્યે ફરજ છે તેમ પત્ની તરફ પણ છે જ.

નવાઈ જેવું એ છે કે માથાપ પુત્ર પાસેથી જોટલી કૃતજતાની આશા રાખે છે તેટલી પુત્રી પાસેથી રાખતાં નથી. ઊલટું પુત્રી પોતાના પતિમાં એાતપ્રોત થઈ જાય તો તેઓ રાજી થાય છે. પણ પુત્ર જો પત્ની તરફ ભાવ બતાવે તો એમાં એમને પોતાનું અપમાન થતું લાગે છે, મર્યાદાનો ભાગ થતો દેખાય છે.

જ્યાં નવા વિચારોનો પ્રવેશ હોય, પતિપત્નીને સાથે ફરવાહરવાની છૂટ હોય ત્યાં વડુને બહુ સહન કરવું પડતું નથી. તે છતાં એ ધર એતું પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર નથી અને અમુક પ્રકારનાં બંધન તો હોય છે જ. આવાં બંધન સ્વીકારી જવાબદારીનો જોજો વડીલોને સાથે નાખવો કે સ્વતંત્ર થઈને સુખ સાથે જવાબદારી પણ પોતાને જ શિરે લેવી તે આધુનિક સ્ત્રીએ તેમ જ એના પતિએ વિચારીને નક્કી કરવાનું છે. દરેક દાખલામાં સંજોગો અનુસાર વ્યક્તિઓ પોતાનું દિન દર્ઢ રીતે સચવાશે એ સમજીને જીવનધોરણ નક્કી કરે - એ માટે એક કડક નિયમ બાંધી શકાય નહિ.

ગમે તેટલો ઢાંકપિછોડો કરી સંયુક્ત કુટુંબમાં વહુની સ્થિતિ સારી છે એમ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરીએ પણ આખરે સત્ય હકીકત - સ્થિતિ સારી નથી - એ તરી આવ્યા વગર રહેતી નથી. સાસુ વહુ ઉપર જીલમ કરે એ સ્વાભાવિક વસ્તુ ગણાય છે. સાસુની દલીલ એ હોય છે કે 'અમે પણ નાનપણમાં સાસુનો જીલમ વેઠ્યો છે તો અમારી વહુઓ કેમ ન વેઠે?' પોતાની સાસુ પ્રત્યેનું વેર એ વહુઓ ઉપર જીલમ કરીને વાળે છે અને આમ આ પરંપરા ચાલી જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થાના લાભાલાભ વિષે ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ એ કુટુંબમાં સ્ત્રીનું જીવન તપાસના જતાં એ બાળન થોડી ચર્ચા કર્યા વગર ચાલે નહિ. એમાં આર્થિક લાભ હશે, કારણ જેટલાં જીવંત રસોડાં તેટલું વધારે ખર્ચ થાય. વળી કોઈને નોકરીધંધો ન હોય તો એ તથા એનું કુટુંબ પોસાઈ જાય. વિધવાઓ તથા માળાપ વગરનાં બાળકોને આવા કુટુંબોમાં આશ્રય મળે છે.

આવાં કુટુંબોમાં સ્ત્રીવર્ગનો મોટો સમૂહ ભેગો થાય છે અને તે જ અનર્થનું મૂળ બને છે. સ્ત્રીઓ સ્વભાવે જ ખરાબ છે એમ કહેવાનો આશય નથી. અલગત સૈદ્ધાંતોથી ધરની ચાર દીવાલોમાં પુગઈ ગદી તેમનામાં સંકુચિત બનાવૃત્તિ આવી ગઈ છે. પણ અનર્થનું મૂળ એ નથી. કુટુંબની વહુઓ જીદા જીદા સંસ્કારવાળાં ધરમાંથી આવે છે. એક ધરમાં સાથે રહેવાનું તેમણે સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યું હોતું નથી એટલે અયકામજીવના પ્રસંગો બિના થયા વગર રહે જ નહિ. ભાઈઓ ભાઈઓમાં પણ કુસંપ થાય છે - જો કે એમનામાં તો એક માળાપનું લોહી છે, એકસરખી રીતે તેઓ સાથે બિછાયાં છે અને જો ધંધો ભેગો હોય તો એકબીજાનો આધાર પણ લેવો પડે છે. તો પછી સ્ત્રીઓમાં ધર્મણ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

યુવાન સ્ત્રી જ્યારે લગ્ન કરીને નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એનું લક્ષ્ય જીવનનો આનંદ માણવો એ હોય છે. પતિનો

સહવાસ એ ઇચ્છે છે. ધરકામ કરવા એ તત્પર હોય તો પણ એના ખારથી ક્યારાઈ જવામા જ એ જીવનની પર્યાપ્તિ માને એવી આશા એની પાસેથી કેવી રીતે રાખી શકાય? પણ વાસ્તવિક રીતે બને છે તો એવું જ. પતિની સાથે બહાર ફરવા ફરવાની હોંસને દાખી દેવી પડે છે અને ધરમા પણ દિવસના ભાગમાં એનો સહવાસ સાધી શકતો નથી.

૨૫. ગોવર્ધનરામનો સરસ્વતીચંદ્રનો ખીન્ને ભાગ—“ગુણમુદરીની કુટુંબજળ” — એમાંથી આપણે આ પ્રકરણમાં ઘણા ઉતારા ક્યાં છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે આ પુસ્તકને ગુજરાતના એક અમગણ્ય વિદ્વાન લેખકનો સંયુક્ત કુટુંબની તરફથી આભિપ્રાય વ્યક્ત કરનારું ગણવામાં આવે છે. કવચિત્ કવચિત્ લેખકે પોતે પણ એવો મત દર્શાવ્યો છે. તે છતાં આખા પુસ્તકનો સાર જોઈશું તો સુર, યુવાન વંપતીને સંયુક્ત કુટુંબમાં પડતી હાડમારીઓનું જ વર્ણન છે. માન્યતુર જેવો દૃઢ મનનો અને સમગ્ર સસરો ન હોત તો એ મુશ્કેલીઓ ક્યાં જઈ અટકત તે કહી શકાય નહિ. એ જ માન્યતુરનો એક અભિપ્રાય ઉતારી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

સાહેબચોકના (પશ્ચિમના સોડોના) વિષકત સંસારને વખોડ્યા પછી તરત પાછો એ જ માન્યતુર કહે છે : “ગરીબ અને પગ પસતા દીકરાઓની કમાઈ ઉપર દબાણ મૂકવું, ડાહી અને મહેનતુ વહુઓને મજૂરી કરાવી કચડવી, તેમને જીવાનીનું સુખ અને જીવાનીનો ઉમંગ જેવા વારો જ ન આવે તેમ એમની પાસે રહી એમને કેદ રાખવાં, તેમના ઊગતા ડહાપણને અને તેમની નવી જીવિને ચોતાના કોહાપણમાં છેક પરતંત્ર કરી નાખવાં—એનાથી વધારે નિંદયતા કઈ હશે? અને જાણે અથવા અજાણ્યે અને સમજ્યે અથવા અજાણ્યે કેટલાં માળાપ અને કેટલાં સાસુસસરા આવાં નિર્દય થાય છે તેનો મને અનુભવ છે. જોલનારી અને દડડનારી વહુરોનાં દુઃખ જાણે ગવાય છે x x પણ ન જોલનારી

વડુરોની ખચર કેને છે ? સામુસસરાઓનો ધર્મ એ છે કે આવાં બાળકની દાઝ પોતાની ગેજે બાળુવી અને ન જોડે તને બેરડો માર ન મારવો અને મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન કાપવાં. બાણીજોષ્ટને કે અગ્નિજોષ્ટને કયગય તોમે ફૂલ તો જોળાય જ ! માટે મારો અનુભવ એવું કહે છે કે ધરડાં-જોનો તેમ બાઈભાંડુઓનો ધર્મ એવો છે કે પોતે છટાં થવાય કે ન થવાય તોપણ સામાને છટાં થવા દેવા અવસર આવે એવી રીતે પોતે જાતે જ ખસતાં રહેવું. x x કુસંધ થવા પહેલાં સંધને વખતે જ પોતે છટાં થવું અને સામાને છટાં કરવાં એમાં માણસની દીર્ઘદષ્ટિ છે, હલ્કાપણ છે, ચકોરતા છે, અને એ જ એનો ધર્મ છે. એ વાતમાં સોદસજીનો પ્રતિજ્ઞ ગણવો એ મૂખંતા છે. મેં તો કેટલાક સિદ્ધાંત જ કરી મૂકેલા છે. તેમાં એક તો એ કે બૈરાને એક ધરમાં રહેવા ન દેવાં અને બીજું — ક્યાં પુરુષ કે ક્યાં સ્ત્રી — સઉને છટાં રહેવા દેવાં, અને મારે જાતે કેટલું કરવું કે સૂઈ પોતે પૃથ્વીથી દૂર અને છટો રહી આપણને પ્રકાશ અને તાપ બે વાનાં આપે છે અને સોઠનાં ઢાંકેલાં હાપરાં તળે અને ખૂણેખાંચરે શું થાય છે તે જોતો નથી અને તેની ચિંતા કરતો નથી. તેમ મારે પણ કુટુંબમાં એ સૂઈની પેઠે રહેવું; તેમાં સઉને સુખ છે, અને સઉનું કલ્યાણ છે.”

પત્ની

સગન કરીને એક સુવતી કુસુવધૂ બને કે પત્ની, પણ એક વરતુ તો બનતેને સરખી જ લાગુ પડે છે — એ પોતાના સર્વ સ્વાર્થની શુપરત પતિને કરી દે છે. પત્નીથી નિરાણું પતિનું જીવન હોઈ શકે, પણ પતિથી જુદું પત્નીનું હોતું નથી. પોતાનાં માખાપ, સખીઓ અને બધા જૂના સંસ્કાર તથા એ નવા જ સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વખતે તેની ખરી કમોટી થાય છે. આગલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ મોટા અવિભક્ત કુટુંબમાં એનો ઉત્સાહ દુર્ગમ જાય, આશા ઉપર પાણી ફરી વળે એવા સંજોગો બિભા થાય છે.

પણ જ્યાં વિભક્ત કુટુંબ હોય ત્યાં પણ એની કમોટી તો છે જ, કારણ બધું જ નવેસરથી શરૂ કરવાનું છે. કુનિયામાં સર્વત્ર શરૂઆતમાં તો પત્ની જ પતિને અનુકૂલ થવા પ્રયત્ન કરે છે — પછી પશ્ચિમનું સ્વતંત્ર જીવન હોય કે પૂર્વનું મર્યાદિત, પતિએ ગોઠવેલા ચોકઠામાં પત્ની પોતાનું જીવન સમાવે છે.

વડીલો નવવધૂની હોંસ, ઉગેદ ભાગી નાખે તે યોગ્ય નથી તેમ પતિએ પણ એમ કરવું એ કેવળ અધર્મિત છે. આ સમયે તો બિલકી પતિને માથે એક ગંભીર ફરજ બિભા થાય છે. વિશ્વાસ મૂકી ઘરમાં આવેલી એક સુવાન સ્ત્રીનું જીવન આનંદમય અને ઉપયોગી કરવા માટે એણે તૈયાર થવું જોઈએ.

પત્નીની પોતાની ફરજો નથી હોતી એમ કહેવાનો આશય નથી. એની તો ધાગી મોટી ફરજો હોય છે; પણ એ વિશે આપણા દેશમાં પુષ્કળ લખાય છે, બોલાય છે — વિચારીને અને વગર વિચારે.

પત્નીએ પતિ માટે અનંત પ્રેમ રાખવો જોઈએ એમ પત્નીને જોઈ આપનારાં સર્વ પ્રવચનો, લખાણોમાં જોવા મળે છે. લગ્નજીવનનો પાયો પ્રેમ છે એટલે આ મંતવ્ય ખોટું ન ગણી શકાય.

પ્રેમ હોવો જોઈએ અને હોઈ શકે એવું છે કે નહિ એ બે તદ્દન જુદી જ વસ્તુઓ છે. પ્રેમ એ સ્વયંજૂ ગણાય છે. એનાં સંસ્કૃત નામોમાં મનસિન્ન - મનોજ એવાં પણ છે જેનો અર્થ મનમાં જન્મ પામનાર એવો થાય છે. મતલબ કે બાહ્ય સંયોગોથી નહિ પણ અંતઃસ્ફુરણથી એ જન્મ પામે છે. રોહિણીની તરફેણ કરનારાં એમ કહે છે કે વડીલોએ ગોઠવેલાં લગ્નમાં પ્રેમ સંભવી શકતો નથી. સ્વ. નવલરામ જ. ત્રિવેદીએ એક જગ્યાએ લખ્યું હતું કે એવા લગ્નમાં સમાજ સ્વીકૃત્ય બંનેને કહે છે કે “ તું આની સાથે પ્રેમ કર ” જે વસ્તુ જ અસંભવિત છે - પ્રેમ કોઈની આજ્ઞાનુસાર ઉદ્ભવી શકતો નથી. ત્યાં પ્રેમ ન હોય ત્યાં લગ્નનું બંધન ટકાવી રાખવું એ એક પ્રકારની સગવડ માત્ર છે એમ આવા વેચારવાળા માણસો માને છે.

પ્રેમ સ્વયંજૂ છે એ વાત સાચી છે; પણ પહેલી નજરે આકર્ષણ થાય તેવું જ નામ સ્વયંજૂ પ્રેમ એમ સમજવાનું નથી. બે મિત્રોનો દાખલો લઈએ. એકબીજાથી તદ્દન અજાણ્યાં ગામ, કુટુંબમાંથી આવેલા બે યુવાનો શાળા, પાઠશાળામાં કે છાત્રાલયમાં એકઠા થાય છે. શરૂઆતમાં કંઈ તેમને અન્યોન્યને જોતાંવેંત જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી; સદવાસથી એકબીજાના સ્વભાવનો પરિચય થયા પછી પ્રેમ થાય છે અને ધણીએ દાખલામાં એ જીવનપર્યંત ચાલુ રહે છે - મિત્રો મટી સગા બાઈ દરતાં અધિક નિકટ આવી જાય છે. બે સ્ત્રીઓ પણ આવી જ રીતે પરમ સખીઓ બની શકે છે. તો પછી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ પહેલેથી પરિચય ન હોવા છતાં લગ્ન પછી રાતદિવસ સાથે ગહી પરિચય ડેળવે અને એમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે ?

• દરેક દાખલામાં આમ હંપતીમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય જ એમ કહેવાની

મનસગ નથી, દાન્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા માટે અન્યોન્ય માટે આદર, સહાનુભૂતિ, હોના જોઈએ. વળી સમાનશીલ્પ્યસનેષુ સર્વમ્ એ ગૂની મંદકૃત દહેવત મુજબ મૈત્રી થવા માટે કોઈ સમાન ગુણ કે સરખા શોખ હોના જોઈએ.

હિંદુ લગ્નવિધિમા વર કન્યાને કહે છે કે :—

મમ પ્રતે તે હૃદયં દધામિ ।

મમ ચિત્તમનુ ચિત્તં તે અસ્તુ ॥

મમ વાચમેજ્ઞમના ગુપસ્વ ।

પ્રજાપતિશ્ચ નિયુત્ક મઘામ્ ॥

(માગ મતમા તારા હૃદયને ધરું છું;
તારું મન મારા મનને અનુસરે;
મારા વચનને એકચિત્ત થઈ અનુસર,
પ્રજાપતિ તને અને મને એક કરી નાખે.)

આ મંત્ર ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે લગ્ન થયું માટે પ્રેમ થઈ જ ગયો એમ માની લેવાનો એમાં આશય નથી. માત્ર બવિધ્યમાં એક પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ છે અને એ હેતુ તો શુભ છે. પત્નીને પતિ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ મંત્રો બણ્યાથી આવી જતો નથી. એ માટે ઉપર કહ્યું તેમ પહેલાં તો કોઈ પ્રકારની સમાનતા જોઈએ. વયનું, વિદ્યાનું કે છુદ્ધિનું કળેકું હોય ત્યાં આવી સમાનતા હોઈ ન શકે. સ્વ. કવિ નવલરામ લક્ષ્મીરાએ કળેકાનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે :—

“પુરુષ તો બણ્યો ને ગણ્યો છે ઘણો ગુમાની આ,
ચેલીથી ન પત્રએ વંચાય—દેશી કહોને તમે
કેવું આ કળેકું તે દહેવાય.”

“ભાઈ તો જૂગોળ ને ખગોળમાં ઘૂમે છે,
જાઈનું તો ચિત્ત સુલાભાય—દેશી કહોને તમે.”

એમણે આ આખી ગરબીમાં પુરુષ બણેલો, સંસ્કારી હોય અને પત્ની

નિરક્ષર, વહેમી, અંધગ્રહાણુ હોય એવી રિચતિ કદપી છે, દારણુ એમના જન્માનામાં એટલે લગભગ પોણોસો વરસ ઉપર આવી જતનાં કળોડાં ધણાં જોવામાં આવતાં. આજે પણ એવાં નથી જોવામાં આવતાં એમ નહિ પણ શહેરામાંથી એમની સંખ્યા ઘટી ગઈ છે.

બાણીતા લેખક શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરની નવલકથા “ તરણા એથે ”- માં અસાધારણ બુદ્ધિશાળી અને ખૂબ બણેલા કેશવનું લગ્ન બહુ જ સાધારણ બણેલી વિજયા સાથે થયેલું જતાવું છે. કેશવ નાખુશીથી પરપો નહોતો, પણ તે વખતે તેની ઉંમર સારાસાર વિવેક કરવા જેવડી નહોતી. પણ બ્યારે પોતે બાણીને સુખર્ષમાં પ્રેરેસર થયો અને શિક્ષિત કન્યાઓના સંપર્કમાં આવ્યો ત્યારે પોતાનામાં અને પત્નીમાં રહેલા મહાન અંતરનું એને બાન થાય છે અને પત્નીને સ્વીકારવા ના પાડે છે. એક તો પત્ની શિક્ષિત નથી અને બીજું જૂના આભડછેટના, બ્રાહ્મણિયા આચાર ચુસ્તપણે પાળનારી હોય છે. એટલે એ છેક છૂટાછેડા આપી દેવા સુધી આવે છે. પણ આ બાણીને વખતે એની પત્ની વિજયાને એનો ભાઈ બાનુ સાથે માર્ગ જતાવે છે. વિજયા સમગ્ર જાય છે કે પતિના આદરને પાત્ર થવું હોય તો અભ્યાસ વધારવા યત્ન કરવો જોઈએ અને જૂન-વાણી આચારોને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ; અને એ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય છે.

નવલકથામાં આ જોટલું સહેલું છે તેટલું પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ન હોઈ શકે. તે ઉપરાંત આ કથામાં વિજયાની સફળતા સુગમ થવામાં ધણાં એક કારણો છે. એક તો એ સાધારણ બણેલી હોવા છતાં જડ નથી, બુદ્ધિશાળી છે એટલે પરિસ્થિતિનું માપ બાઈના સમગ્રવ્યાપી તરત દાદી લે છે. બીજું એને ભાઈની મદદ છે. એની માતા પણ શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા આચારમાં માનનારી અને એ પાળવામાં ગર્વ લેનારી હોવા છતાં, જો જમાઈ રાજ થતો હોય તો બન્ને પુત્રી એને અનુકૂળ એવા નવા આચારવિચાર રાખે એમ પોતાની અનુમતિ આપે છે. જો એણે આ બાબત કયેશ કર્યો હોત તો વિજયાનું પરિવર્તન મુશ્કેલ બનત. વળી વિજયાનાં સાસરિયાં પણ જૂના વિચારનાં હોવા છતાં સુશીલ સ્વભાવનાં

અને સંજોગોને ઝાળખનારાં છે. વિજ્યા શહેરી વેપ ધારણ કરે તેમાં એમને વાંધો નથી, ગમે તેમ કરી પુત્ર સંસાર માંડે તે જોવા તત્પર છે. સામાન્ય સાસરિયાં પેઠે કેશવના અણુગમા માટે વિજ્યાને જ દોષપાત્ર ગણી એનો તિરસ્કાર કર્યો હોત તો પણ વિજ્યાના પતિને રીઝવવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાત. અને સૌથી મોટી વસ્તુ એ હતી કે કેશવને સ્વપત્ની તરફ અણુગમો હોવા છતાં એ કોઈ પરસ્ત્રી કે નવા વિચારની કન્યાના મોહમાં ફસાયો નહોતો. કુદરતે છૂટે હાથે આપેલું શરીરસૌંદર્ય પણ વિજ્યાની મદદે આબુનું હતું.

જ્યાં આવા કોઈ સંજોગો ન હોય ત્યાં હંપતીનું એકમ સંભવતું નથી. પતિને પત્નીના અભણપણા કે જડતા માટે તિરસ્કાર આવ્યો હોય અથવા પત્ની એમ માનતી હોય કે શિક્ષણ લેવું એ વંઠી જવાની નિશાની છે, પતિની વિદ્વતા કરતાં પોતાનું અભણપણું શ્રેષ્ઠ છે, ત્યાં જન્મેનો ગેળ જ ન ખાય, તો પ્રેમ તો હતપજ થાય જ ક્યાંથી ? માત્ર વિદ્યાનું કળેકું હોય, પણ સ્ત્રીમાં શુદ્ધિ હોય તો એ પતિને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે અને સફળતા પણ મેળવે.

કવિ નવલરાગે પતિ ભણેલો અને પત્ની અભણ એવા પ્રકારનું કળેકું દર્શ્યું છે ત્યારે રવ. ગોવર્ધનરામે બીજી જાતનું. એમની નામિકા કુમુદસુંદરી ભણેલી, સંસ્કારી, લલિતકલાઓમાં પારંગત હતી ત્યારે એનો પતિ પ્રમાદધન અભણ, માખાપનાં લાડથી બગડેલો અને પરસ્ત્રી-હંપટ છે. માના શુભસુંદરી તરફથી વારસામાં ભિતરેલી, શિક્ષણમાં મળેલી સદનશીલતા અને પતિભક્તિ કુમુદને બિલકુલ કામ આવતી નથી. અહીં પણ સાસરિયાં અનુકૂળ છે અને એની નજીક અત્રકકિશોરી જાજરમાન હોવા છતાં બાઈજાબીના વિસંવાદમાં બાબીનો પક્ષ ખેંચે છે. આ બધું છતાં પ્રમાદધન, આતી સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ એવી પત્નીની કદર કરી શકે નથી અને પત્ની ઉપર નીચ આરોપો મૂકે છે. એના પંજમાંથી છોડાવવા ગોવર્ધનરામને પ્રમાદધનને મરવા દેવો પડ્યો છે.

બીજા એક પ્રકારનું કળેકું જે સ્ત્રીને માટે બહુ ફરિયાજનક નીવડે છે તે વધનું કળેકું. જે શાંતિઓમાં કન્યાવિક્રયનો રિવાજ હોય ત્યાં આવાં કળેકાં ઘણાં દેખાય છે. વધારેમાં વધારે રકમ આપનારને માઆપ કન્યા લગ્નનાં બજારમાં વેચે છે. એટલે વૃદ્ધ માણસ સામે યુવાન ટકી શકતો નથી, કારણ એણે નાની ઉંમરમાં વૃદ્ધ માણસ નોટલી પુંછ ભેગી ન જ કરી હોય. એનાં માઆપ હોય તોપણ તેઓ એક જ પુત્રની પાછળ બધું ખરચી નાખવા તૈયાર ન હોય, બીજા પુત્રનો પણ વિચાર કરવો પડે.

કન્યાવિક્રયને બદલે વરવિક્રયનો રિવાજ હોય ત્યાં પણ વૃદ્ધ લગ્ન જોવા મળે છે, કારણ જુવાન વગ મોઢો પડે છે બ્યારે વૃદ્ધ સસ્તામાં સાપડે છે. માઆપની આર્થિક મુશ્કેલી ટાળવા ઉંમરલાયક કન્યાઓ પણ કોઈ વાર રાજપ્રીયી આનાં લગ્ન સ્વીકારી લે છે.

પુત્રીના પૈસા પ્રત્યક્ષ રીતે ન ઉપજાવનાના હોય પણ એના લગ્ન-માંથી ધધામાં ફાયદો થવાનો સંભવ હોય ત્યાં પણ વૃદ્ધ લગ્ન નજરે પડે છે. શ્રી. મેઘાણી દહે છે તેમ બાપને “ પોતાનો પણ વસીયો; દીકરાઓને કન્દાકટના બડોળાં કામકાજ હાથમાં આવે; આ બધું એમની ગણતરી બહાર નહોતું.” જિંદગીની શરૂઆત કરતો જુવાન વગ આના લાભ આપી શકતો નથી.

એક પેઢી પહેલાંના એક ભાઈ કહેતા હતા કે “ અમારામાં અદાગ-વીસ વરસના પંચ વર કરતા પાંત્રીસ આળાસનો બીજાર છોકરીના મા-બાપ પસંદ કરે, કાળુ જુનાનિયો માઆપને આધીન હોય, અણસમજુ કે નાદાન હોય તો દલાય ધોબધપટ પણ કરે. બીજવર કરેલ હોય, સ્વનંત્ર કમાણી કરતો હોય એટલે માઆપના કલામાં રહેનાની જરૂર નહિ તેથી વહુને સુખ આપે.”

વ્યવહારની નજરે જોતાં આ ખરું દરો પણ એ જગાનામાં કન્યાની

હંમર ખારથી ચોદ સુધીની રહેતી; એટલે પતિપત્નીની હંમર વચ્ચે લગભગ વીસખાવીસ કે પચીસ વરસનું — પિતાપુત્રી જેટલું અંતર રહે. એવા લગ્નમાં દંપતીનું રસજીવન — (Romance) — તેને માટે સંભવ ન રહે. એક દાખલામાં પાંત્રીસ વરસની હિપરની હંમરના એક બીજવર પંદર વરસની કન્યા પરણ્યા હતા. ઘરમાં પતિપત્ની બે જ હતાં અને પૈસો હીક હતો. એમણે ફેરમ, ક્રાફ્ટ્સ વગેરે રમતો વસાવી હતી અને પોતાના મિત્રોને ખાનગીમાં કહેતા કે “શું કરીએ, હસાવી રમાડીને કામ શેવાનું છે, એટલે આ બધું વસાવવું પડ્યું છે !”

પરિણીત જીવનનો અંતિમ હેતુ, સ્ત્રી પોતાના પતિના ઘરની સ્વામિની બને તે આવાં લગ્નોમાં તરત બર આવે છે. કેડે કૂંચીઓ ખોસીને ફરવું જે ઘરની સ્વતંત્ર માલિકીની નિશાની છે તે પરણ્યાં-વેંત જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંયુક્ત કુટુંબોમાં વહુને વેઠવી પડતી પરાધીનતા અને એને અંગેનાં દુઃખોમાથી બીજવરને પરણનાર કન્યા બિગરી બાય છે અને તેથી જ “માડી મને બીજવર તું જોજો જો, બીજવરની પરણી તે મહા સુખ પામશે” એવાં લોકગીતો નજરે પડે છે.

વૃદ્ધ લગ્ન, જ્યાં વર કન્યાના પિતા નહિ પણ દાદા જેવડો હોય તેનો તો વિચાર કરતાં પણ કંપારી આવે છે. હિપર લખેલાં આધેડ વયના પુરુષ સાથેનાં લગ્ન જેવા લાભ એમાં પણ હોય. પણ વૃદ્ધ સાથે નાની કન્યાના જીવનનો મેળ કદી પણ બેસે જ નહિ. એને માટે પ્રેમ તો શું પણ સામાન્ય લાગણી પણ બિપજ નહિ. દુનિયાના સર્વ લોકોની માફક નાની કન્યાને પૈસાનો મોહ હોય એટલે શરૂઆતમાં કદાચ એને વૃદ્ધ સાથેનું લગ્ન બહુ ખૂચે નહિ, પણ નાદાની મટી જઈ સમજણ આવવા માટે ત્યારે એને જ્ઞાન થાય કે પોતે કેવા બીવણ સંજોગોના પાશમાં ફસાઈ છે. આવાં લગ્નમાં રસજીવન તો ન જ હોય; જો કે કેટલીક વખત નાની પત્નીને રાજી કરવા વૃદ્ધ હંમરનો પતિ વિદૂષકનો

બાવ બનવે છે, પણ એથી પત્નીને સંતોષ મળતો નથી. વૃદ્ધને આરામ સેવાની મગ્ગ હોય; સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી એનું મન નિવૃત્ત થવા માગતું હોય. જ્યારે નાની સરખી પત્ની તો જિંદગીની શરૂઆત કરતી હોય; એને જીવનના બધા જ લહાવા લેવાનું મન હોય. આમ બંનેના જીવનમાં પહેલેથી જ વિભેદ થવા માડે. વૃદ્ધ પતિને પત્નીની વધારાની વિષે હંમેશાં શંકા રહ્યા કરે એમાં નવાઈ નથી. રવાનાવિહરીતે પત્નીને પોતાના સમવયસ્ક પુરુષમાં વધારે રસ હોય. વૃદ્ધ પતિ દુનિયા જોઈ પાર જીતરેલો હોય એટલે નવા જમાનાની ટોર્ષ ઝીંજે હિપર એનું ચિત્ત લાગે નહિ. આમ માનસિક અસમાનતા આવે એટલે તેમાંથી પત્નીને સમાનતા ધરાવનાર યુવાન પુરુષ તરફ આકર્ષણ પણ થાય. આમાં એ સ્ત્રીના કરતાં એને એ સંજોગોમાં મૂકનાર માળાપ અને વૃદ્ધ પતિનો દોષ વધારે છે.

બીજી જાતનાં વયનાં કળેડાં હવે ઘણાં ઝોઘાં થઈ ગયાં છે અને તે એવાં કે જેમાં કન્યા વર કરતાં હંમેશાં મોટી હોય. એવા કળેડામાં પણ વૃદ્ધ સાથેના લગ્ન માફક અસંતોષ પત્નીને જ હોય. વૃદ્ધ પતિ નિવૃત્ત મનોવૃત્તિવાળો હોય તો નાનો વર નાદાન, બાળક શુદ્ધિનો હોય, એટલે એ પણ પત્નીની દૃષ્ટિએ જોઈ શકે નહિ. ૨૧. ગોવર્ધનરામે આવા પ્રકારના કળેડાનું પણ ચિત્ર મનોદરીના પાત્રમાં આલેખ્યું છે અને એવા કળેડાને લઈએ હિંમતી થઈ હતી એમ જણાવ્યું છે. પણ ઊંચી ગણ્યાતી જાતિઓમાં હવે આવાં કળેડાં હોતાં નથી.

જાતમહેનત કરીને ખાનાર જાતિઓમાં પત્નીની કિંમત આર્થિક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે. દાહિયાવાડની ટેટલીક ગોપાલન કરનાર જાતિ-ઓ તેમજ ગુજરાતની એકાદ બે આદિવાસી વસ્તીમાં પાંચસાન વરસના વરને પંદરસતર વરસની છોકરી પરણાવવાનો રિવાજ હોય છે, કારણ વહુ આવે તેવી જ ધરના અને જદારના કામમાં મદદ કરવા માડે. છોકરો વધારે નહિ તો પંદરસતર વર્ષનો ચાલ ત્યાં મુઠ્ઠી પણ માળાપ

વાટ જોતાં નથી, કારણ એટલાં વરસ વહુની મદદ વગર તેમને ધરતું કે ખેતરનું કામ ચલાવવું અશક્ય લાગે છે. જેને છોડરા ન હોય તે ઈમ ચલાવતાં હશે તેનો વિચાર તેઓ કરતાં નથી. પાંચસાત વરસના વરને એનાથી નાની કે એના જેવડી પણ કન્યા પરણાવે તો એમાં કુટુંબીઓને કામમાં રાહત મળે નહિ. એટલે દસગાર વરસે મોટી છોડરી જોડે પરણાવે છે.

આ જાતિઓમાં આવાં લગ્નનું સૌથી વધારે અનિષ્ટ પરિણામ એ હોય છે કે વર વયમાં આવતા સુધી જીવન વહુ સસરાની રખાત તરીકે રહે છે. એમાં ગુપ્તતા કશી હોતી નથી — જ્ઞાતિને એ રિવાજ જ બની ગયો હોય છે. એક જ ઘરમાં એ પુત્રની દાયદેસર પત્ની અને પિતાની રખાતની પદવી ભોગવે છે !

ઊંચી ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં પણ વયનાં, બુદ્ધિનાં, વિદ્યાનાં, સ્વભાવનાં, સંસ્કારનાં કળેડાં ન ચાપ એની ભાગ્યે જ કાળજી રાખવામાં આવે છે. માત્ર એક જ પ્રકારના કળેડા પ્રત્યે અળાવ હોય છે અને ને જ્યાં દેખાવમાં વર કરતાં કન્યાનું કાફું મોટું હોય ત્યાં ! એવા દાખલા જોયા છે કે જ્યાં સગાઈ કરેલો વર બધી રીતે સારો હોય પણ દેખાવમાં કન્યા કરતાં નાનો કે નીચો રહી ગયો હોય તો એ સગાઈ ફેાક કરી મોટા દેખાતા પણ અભણ કે ખરાબ સ્વભાવના વર સાથે સંસ્કારી કન્યાને પરણાવી દેવામાં આવી હોય. પત્ની વર કરતાં ઊંચી મોટી, કે સશક્ત દેખાતી હોય તો એ પતિના કલ્યામાં ન રહે, સામી એને દાગમાં રાખે એવી માન્યતા છે.

(વય, બુદ્ધિ કે વિદ્યાનાં કળેડાં ન હોય ત્યાં પણ સ્વભાવનું કળેડું હોઈ શકે, કારણ એનો આધાર આ ત્રણેમાંથી એકે ઉપર નથી.)

આદસ માણસો સામટું વાલસંગીત બજાવતા હોય તેમાં એ એક જણ પણ બેસુરું કે બેતાલ વગાડે તો બધાનો તાલ બગડી જાય છે

તે જ મુજબ કુટુંબજીવનમાં પતિ કે પત્ની મને તે એક જાણ હંમેશાં વિરોધી સૂર જ ઉઠાવ્યા કરે તો કુટુંબજીવનનો આનંદ બિટી જાય છે. મોટા સંયુક્ત કુટુંબમાં કદાચ આ એટલું બધું ન દેખાઈ આવે—ફક્ત એ વિરોધી સૂર ઉઠાવ્યા કરનાર ધરતું મુખ્ય માણસ હોય તો બધાંને સદન કરવું પડે. પણ કેઈ ખાસ પદવી વગરનું માણસ વાંકા સ્વભાવનું હોય તો એ બધાંને જલુ દાનિ કરી શકે નહિ; પણ નાના વિભક્ત કુટુંબમાં એવા સ્વભાવની અસર બહુ જ દેખાય.

આવા કુટુંબમાં પોતાની ફરજ પ્રત્યે પતિ અને પત્નીએ સરખું જ ધ્યાન આપનાવું હોય છે. જેમ એક વાંકા સ્વભાવનું માણસ ઘરમાં કદુતા ફેલાવી શકે તેમ જ એક પ્રેમમય સ્વભાવનું માણસ ઘરમાં સુખશાંતિ ફેલાવી શકે છે. પણ કડવાશ ફેલાવવાનું કામ એક માણસ માટે જોટલું શકેલું છે તેટલું જ એક જ જમીના પ્રયત્નથી બધાં વિરોધી તરવાને દાંતી હઈ પ્રેમમય વાતાવરણ બિનું કરવાનું મુશ્કેલ છે.

આવી જાતનું વાતાવરણ બિનું કરવા માટે સૌથી પહેલી જરૂર પડે છે નિઃસ્વાર્થી બનનાની. મોટે ભાગે સ્ત્રીને જ ભાગે આ કામ આવે છે. બધી જ સ્ત્રીઓ આને માટે કુદરતી રીતે સરજાઈ હોતી નથી પણ પત્નીધર્મ અને માતાધર્મ એ એવી વસ્તુ છે કે એમાં સ્ત્રીને અનેક પ્રકારે સ્વાર્થનો ભોગ આપ્યા વગર આશ્વર્ય જ નથી. વળી સ્વભાવથી સ્ત્રી વધારે લાગણી-રાગી હોય છે. એટલે સ્વાર્થત્યાગ પુરવ કરતાં વધારે સહેલાઈથી કરી શકે છે.

ત્યારે સ્ત્રી આમ સ્વાર્થત્યાગ કરી પોતાના કુટુંબમાં સુખ અને શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપના માગતી હોય ત્યારે એની યોગ્ય દર થતી થતે છે. પત્નીને મોજશોખના, સંતાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે અથવા એક ઉત્તમ પ્રદારના નોકર તરીકે જ ગણવામાં આવે તો પણ સ્ત્રી પોતાની ફરજે કયા પણ ફળની આશા વગર જગવ્યા જ કરે એવી

નિષ્કામ કર્મવૃત્તિની તેની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. દરેક સામાન્ય સ્ત્રી માટે આ સંભવિત થી રીતે હોઈ શકે ?

પુરુષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ મિત્રતાનો, સહચારનો મટી જઈ સેવ્ય-સેવકનો બની ગયો છે. સંયુક્ત કુટુંબ કરતાં વિભક્તમાં થોડા પ્રતિબંધ દૂર થયેલા દેખાય છે, છતાં પત્ની તરફથી જે કર્તવ્યપાલનની આશા રાખવામાં આવે છે તેવી પતિ તરફથી બિલકુલ રાખવામાં આવતી નથી. સ્ત્રીને તો એમ જ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે એના જીવનની પર્યાપ્તિ જ કર્તવ્યો કરી છૂટવામાં છે. પતિ એના ઉપર અનેક પ્રકારના હકદારા કરે છે. પત્નીની સુખસગવડને માટે લક્ષ આપવાનું કામ પતિનું ગણાતું નથી.

સ્ત્રીમાં સ્વાભાવિક રીતે અમુક શક્તિ રહી હોય છે. પણ એ શક્તિ સમજવાનો કે તેનો વિકાસ કરવાનો યોગ્ય યત્ન થતો નથી. પત્નીનાં કર્તવ્યો સમજવા સમજાવવા પાછળ જેટલો થમ અને સમય અપાય છે તેના સોમા ભાગનો પણ તેનું મહત્ત્વ અને ગૌરવ સમજાવવા પાછળ થતો નથી. સ્ત્રીની નિઃસ્વાર્થ સેવા કુટુંબને અને સમાજને હિત પહેલ્લે જવામાં સહાયજીત થાય તેટલે જ દરજ્જે પુરુષની સ્વાર્થપરાયણતા અધોગતિનું કારણ પણ બને છે.

આજથી એક પેઢી ઉપર એમ ગણાતું કે પતિ પોતાની પત્નીને મારે તેમાં ઠાંઈ ખોટું નથી. ‘ધણી થયો તે મારે તો ખરો જ ને’ એમ સ્ત્રીઓ પણ માનતી. બીજા વર્ગોમાંથી આ વિચારો દૂર થયા હો — જો કે શ્રીમંત અને સુશિક્ષિત ગણુતાં કુટુંબોમાં હજી પણ કવચિત્ અપવાદરૂપે પતિ પત્નીને મારે એવા દાખલા બને છે. એક પ્રખ્યાત કેસમાં મુંબઈ હાઈકોર્ટ જેવી મહાન અદાલતે પતિનો માર ખાતી સ્ત્રીની જીવદા રહેવાની અરજ દાઢી નાખતાં ચુકાદો આપ્યો હતો કે પતિ પત્નીને મારે એ ઠાંઈ દંપતીને છૂટા રહેવા માટે યોગ્ય કારણ નથી — એ તો નાની ઘર-સંસારી ખટપટ દહેવાય !

મારવા બેઠેલા જીલમ ન કરે તેથી આધુનિક પતિનું પત્ની તરફનું વર્તન તદ્દન યોગ્ય છે, એમાં સુધારાને અવકાશ જ નથી એમ માની લેવાય નહિ જ. કીડીને લોટ કે કળ્પતરને ચણુ નાખનારા, માંદણુમચ્છરને રક્ષણુ આપવા બહાર પડનારા, ખોડાં ઢોર માટે પાંજરાપોજો બંધાવનારા પણ અનેક પ્રકારનાં મહેણુંથી, કડવા બોલોથી પત્નીનું હૃદય તીર માફક વીંધી નાખે છે. આવી જૂના જમાનાની રાજ્યતાને જાહેર નવી સમ્યક્તાના ઉપાસકો પણ બહાર અતિશય વિનયમયું વર્તન રાખે છે, પાંચકી સ્ત્રીઓને ખોડું ન લાગે તે માટે બહુ કાળજીથી પોતાની ઊભ વશમાં રાખે છે પણ ઘરમાં વર્તન કે વાણી ઉપર જરાએ અંકુશ રાખતા નથી. પત્ની એ પણ હાડમાંસનું બનેલું માણસ છે, એને પણ હૃદય જેવી ચીજ હોય છે તે વાત એમના મનમાં ઊતરતી જ નથી. માતા, બહેન કે મિત્રપત્નીને જે બોલવાથી ખોડું લાગે તે બોલથી પત્નીને ન લાગે એમ તેઓ સમજે છે; એટલું જ નહિ પણ પોતે ગમે તેમ વર્તે તોપણ પત્નીએ પોતાના ઉપર પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ રાખવો જોઈએ એમ તેઓ અપેક્ષા રાખે છે.

વગર વિચારે બોલેલા શબ્દોથી બીજી સ્ત્રીઓને દુઃખ ન લાગે તેની કાળજી કરતાં પણ પત્નીને એ પ્રકારનું દુઃખ ન લગાડવા માટે વધારે કાળજી હોવી જોઈએ. પ્રેમ કાંઈ પત્ની તરફ જંગલી વર્તન રાખવાનો પરવાનો આપતો નથી.

મારપીટનો જીલમ, જંગલી વર્તન કે મહેણું, એકે ન હોય ત્યાં પણ એક શુદ્ધી જાતનો જીલમ પણ હોય છે. પતિ પત્નીને ખાનપાન, કપડાં, ઘરેણાં, મંદવાડમાં દાકતરી મદદ, એ બધું આપે છે, પણ તેની પાછળ એક વણસળી સરત હોય છે. પત્નીએ ચોવીસે દલાક ઘરનાં વૈતરોં વગર ફરિયાદે કરવાં; કોઈ પ્રકારના બદલાની કે દરદરાનીની આશા ન રાખવી; પતિની વાજબી કે ગેરવાજબી માગણીઓ મૂંઝે મોઢે સ્વીકારી લેવી; એના બધા જ અભિપ્રાયને સિરસાંઘ ગણવરા; પતિ અપમાન ચ. ૧૨

કરે તે સદન કરી લેવું; એવું સદા સન્માન કરવું; આમ સદનશીલતાની મૂર્તિ થઈને રહેવું. એવી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી હોવા છતાં પતિને એક શબ્દ પણ સલાહનો આપવાની કૃષ્ટતા ન કરવી, બિલકુલ એનાથી ડરીને જ ચાલવું.

આવા પુરુષની સમક્ષ પત્ની પોતાનાં બાળકો સાથે પણ આનંદ, ઉદ્દાસ કે વાર્તાવિનોદ કરી શકતી નથી. એ પતિ ધરતો અને સ્ત્રીના સ્વામી થયાનો સંતોષ અનુભવે, પણ એ ખરી રીતે પત્ની કે બાળકોનું હૃદય છતી શકતો નથી. એ અર્થમાં કાઈનો સ્વામી — હૃદયનો સ્વામી થઈ શકતો નથી.

દંપતીનો સંબંધ મૈત્રીનો હોવો જોઈએ એમ કહેવાય છે પણ બ્યવહારમાં તેવું બાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ખરી મૈત્રીમાં પરસ્પર પ્રીતિ, વિશ્વાસ, સમાનતા અને સન્માન એ ચાર વસ્તુ મુખ્ય હોવી જોઈએ. આજે આપણા મોટા ભાગનાં દંપતીમાં આ અસ્તિત્વ ધરાવે છે ખરાં ?

લમો ધણે ભાગે માળાપે પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે, પોતાના સ્વાર્થાધીનને અનુસરવાના ખ્યાલો પ્રમાણે બાંધ્યાં હોય છે. એટલે પતિ-પત્નીએ એકબીજા માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાની રહે છે, પહેલેથી પ્રીતિ થયેલી હોતી નથી. અમાડે જણાવ્યું તેમ સહવાસથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવ રહે છે, અને લગ્ન પહેલાં જો પરિચય હોય તો જ પ્રીતિ થઈ શકે બાકી પ્રીતિનો દંભ જ થાય એમ કહેવાનો આશય બિલકુલ નથી. પણ પ્રથમ સહવાસથી થતું શારીરિક આકર્ષણ ટકે ત્યાં સુધી પ્રીતિ છે કે નહિ તેની ખરી કસોટી દંપતી પોતે જ કરી શકતાં નથી. એ આકર્ષણનો જીભરો ચમી જાય ત્યારે પ્રીતિની જાડાઈનું માપ કેટલું રહેશે તે જોવાનું રહે છે.

પ્રાચીન પ્રદ્ધતિમાં માનનારાં સ્ત્રીપુરુષોમાં એવા અનેક સંસાર જોવા

મળે છે કે જ્યાં સ્ત્રી પોતાની બેતરતી પદ્ધતિ સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારી લે છે. પતિને આત્માધીન ગ્રહેવામાં તેને કુખ લાગતું નથી. કદર કે જીવનમગાર એવા પતિ ન હોય કે કદર સા સ્ત્રી ન હોય તો પદ્ધતિ એ સંસાર-મા કુખ કે અસતોષ દેખાતા નથી. પત્ની આત્મા માને અને પોતાના કાર્યપ્રદેશની મર્યાદામાં રહે એથી પુરુષ સંતોષ માને છે. આત્માધીનતાના અને ધરકામના બદલામાં રક્ષણ અને પોષણ મળે એ સિવાય બીજી આશા સ્ત્રી રાખતી નથી એટલે આના કપતીનું સંસારનું ગાકું સરળતાથી ચાલ્યું જાય છે.

આવા સંસારને સહચારનું નામ ન આપી શકાય. પતિ અને પત્ની સમાજે, કુટુંબની ગ્લમીએ અને પોતાની અનુકૂળતાએ આકેષા પાઠા ઉપર ચાલ્યા જાય છે, પણ એકબીજાના કર્તવ્યોગા રસ લેવો, પ્રેમસાહન આપવું, સહાયતા કરવી, એવું કશું એ સંસારમાં હોતું નથી. માત્ર સરળતા કે સમવડમયાં જીવનને લાઈ એને પ્રેમજીવનનું નામ ન આપી શકાય.

આવા સંસારમાં પત્નીને પતિમાં વિશ્વાસ હોય છે કે તે એનું જિંદગી સુધી પૂરું કરશે અને કદાચ માહેસાજો પણ ખમગ રાખશે એથી વધારે દૂર જોવાની એની શક્તિ જ નથી હોતી. પતિને તો પત્નીમાં બિનકુલ વિશ્વાસ નથી હોતો. એના ચારિત્ર્ય ઉપર શકા ગમે છે એમ નહિ પણ સુખદુઃખમાં પત્ની સાથે બનશે એવું એ ધારતો નથી. પૈસા સબધી બાગતોમાં એ સ્ત્રીને વિશ્વાસમાં લેતો નથી. એ બાગત બેગતી છુદ્ધિની બદારતી માને છે. પોતાના મધારોજગારની કશી વાતથી સ્ત્રીને માહિતગાર કરતો નથી. એ બાગતમાં એની સનાહ કે મદદની આશા રાખતો જ નથી. પત્ની એના પ્રકાને પ્રયત્ન કરવા જાય તો એમાં એને ધૂષ્ટતા દેખાય છે.

આપણે ત્યાં આત્મા સંસાર ઘણા હોય છે અને તેને લીધે બદારથી કોઈ જાતની મુશ્કેલીઓ દેખાતી નથી, પણ આ કોઈ ખરું સંસારસુખ

નથી. એમાં મેત્રી કે સહચાર જેવું કશું નથી. સ્ત્રીઓ સંતુષ્ટ દેખાતી હોય તો તે શુભામીનો સંતોષ છે. અસહનના ઝીક સોફામાં કહેત હતી કે Give your son to a slave and instead of one you shall have two. (તમારા દીકરાને શુભામને સોંપો અને ઘરમાં એકને બદલે બે શુભામ તમને મળશે). શુભામી વૃત્તિવાળો માણસ પોતાની મર્યાદાઓ પ્રમાણે જ પોતાના હાથમાંના માણસને કેળવી શકે. આપણી સ્ત્રીઓ સંકુચિત વાતાવરણમાં વસે છે, શુભામી મનોવૃત્તિ ધરાવે છે એટલે એમના હાથમાં ઉછરતી પ્રજા પણ એવી જ વૃત્તિવાળી થાય એમાં નવાઈ નથી. સેંકડો વર્ષની રાજકીય પરાધીનતા ઉપરાંત આ પશુ, પ્રજાના ડરપોક, હીન માનસનું એક કારણ છે.

સ્ત્રીમાં શુભામવૃત્તિ દેખાય છે તેનાં અનેક કારણો છે. છોકરીનો અવતાર હલકો મનાય એટલે જન્મથી જ એના મનમાં લઘુતામંયિ (Inferiority complex) આવી જાય છે; નાનપણમાં ટોફી ટોફીને એને શુભામી જીવન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. સાસુ અને પતિ નારાજ થશે તો કેવાં દુઃખ પડશે એની ગાથા વઢીસ સ્ત્રીઓ સંભળાવ્યા કરે છે. આને લઈ એ ખીકણુ મનની યઈ જાય છે. સંસારનો ખાર સરળ રીતે વઢન કરવા માટે માત્ર દળાવણા રહેલું એ એક જ શુદ્ધ એ શીખે છે.

નાની લંમરમાં જ્યારે કન્યાનું મન વિશાળ દુનિયા અવલોકવા ઉછળી રહ્યું હોય તે જ વખતે આવી ટોકણી પડે છે. તે ઉપરાંત સમજણી ચતા ચતામાં તો તેને સંસારનાં બંધનની જાળમાં બાંધી લેવામાં આવે છે; એટલે એનો સ્વતંત્ર વિકાસ અટકી જાય છે.

કદાચ એમ પણ દલીલ કરવામાં આવે કે પંદરને બદલે વીસ વરસે કન્યા પરણે તેથી કાંઈ પત્નીધર્મને લાયક બધા સહચરો એનામાં એકાએક ખીકી બેઠે નહિ, પત્નીપણું તો અનુભવથી શિખાય છે. પણ

વિચાર કરીશું તો જણાશે કે પંદર વરસની ઉંમરને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ઉગ્રો અભ્યાસ શરૂ કરવા માટે પણ લાયક ગણતા નથી. મિલકતના વહીવટ માટે કે સ્વતંત્ર રીતે માળાપની ઉપર થઈને લગ્ન કરવા માટે કાયદાએ અરાઠ વરસની ઉંમર કરાવી છે. મતદાન, જેના ઉપર રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો આધાર છે તે તો એકવીસ વરસની ઉંમર પહેલાં થઈ શકતું નથી. ત્યારે જેના ઉપર આખા સમાજની રિચરતાનો આધાર છે તે પત્નીપદ પંદર વરસની કન્યા કેવી રીતે સંભાળે? વીસ-એકત્રીસની ઉંમરે એ પત્નીપદથી ધડાઈ ન હોય પણ એમાં ધડાવા માટે એની શારીરિક અને માનસિક તૈયારી જરૂર હોય. પંદરથી વીસ વરસની ઉંમરમાં એ શાળા કે પાઠશાળામાં ધણું શિક્ષણ લે છે તેમ તેની જીવિતો વિકાસ થાય છે જે એને સારાસાર વિવેકની શક્તિ આપે છે.

પત્નીપદ એટલે ધરનાં રાંધી ખવડાવવું, એંકવાડ-અળોટ કરવાં, રૂઢિગદ્દ બ્યબદાર સાચવવા એવી માન્યતામાં આપણે દુશેક્ષા છીએ. જે સ્ત્રી આટલું કરે તેણે ધરસંસાર સારી રીતે ચલાવ્યો ગણાય છે. ગૃહ-જીવન માટે એ સર્વ જરૂરી હોવા છતાં એટલામાં આ જીવન સમાર્પ જતું નથી. ગૃહિણી જેવી કાળજીથી કામ કરે તેવું બાહુતી નોકરો કરે નહિ એમ વારંવાર કહી સ્ત્રીને ધરની ચાર હીરાયોમાં ગખવામાં ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે; પણ ધર સુધઃ હોય કે કૂવડ તેના આધાર ગૃહિણી જાતે કામ કરે કે નોકરો પાસે કરાવે તેના ઉપર નહિ પણ એને પોતાને સુધડનાની ચટ ■ કે નહિ તે ઉપર છે. સ્ત્રીને જાતે જ ગંદકી, અવ્યવસ્થા માટે ચીડ ન હોય તો પોને હાથે કામ કરવા છતાં ધર કૂવડ જ રહે, ત્યારે ધણીએ સુવડ સ્ત્રીઓ નોકરો પાસે કુશળતાથી કામ લે છે, અને તેમનાં ધર અધ્યક્ષિત રહે છે.

જૂના આચારવિચારવાળા ‘સ્ત્રીઓ વધારે સારી પત્ની બને છે અને નવા વિચારની બણેલી સ્ત્રી એ માટે નકામી છે’ એમ સામાન્ય માન્યતા

છે. નવી સ્ત્રીને ઘરમાં રસ નથી હોતો, બહાર રખડવાનું જ એને ગમે છે એમ કહેવાય છે. હવે સિનેમા-ફિલ્મોમાં એ જાતનાં ચિત્રો રજૂ કરવાનું ઓછું થયું છે. પણ વાતીઓ, લેખોમાં હજી એ વિચારપ્રવાહનું બળ ધણું દેખાય છે. જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓને ઘરકામમાં કેટલો રસ હતો તે બાબત લગભગ અર્ધી સદી ઉપર તે વખતના એક સંસ્કૃત શિક્ષક, અને જાણીતા થયેલા લેખક શ્રી જગજીવન દયાજી મોદીએ પોતાના પુસ્તક " ગોટી ઉમરની હિંદુ સ્ત્રીઓની કેળવણી " માં લખ્યું છે તે જરા જોઈએ: " પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ દર્શનની ધણી શોખીલી હોય છે. દર્શનને વખતે મંદિરોમાં જોઈશું તો પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની જ ધણી બીડ દશે. x x સ્ત્રીઓ ધરનું કામકાજ એકાં ખાતું રાખી, રસોઈ કરવાની અધૂરી રહી હોય તો પતિને કહેશે કે 'આટલી બે તપેલીઓ ઉતારી લેજો, હું જરા દર્શન કરી આવું,' એમ કહી કાપકું (કાંચળા) પહેરતી પહેરતી ઘરમાંથી નીકળી દર્શનને માટે ઉતાવળા ઉતાવળા જતી માલમ પડશે. દર્શનની ભોગી એવી ધણી સ્ત્રીઓ ઘરમાં શેઠાણી થકને બેસી રહે છે ને પતિને કશા લેખામાં ગણતી નથી, તો પછી પતિની પરિચર્યા કરવાની તો વાત જ શી? પતિ ઉપર પૂજ્યભુદ્ધિ ન રાખી પોતાનું કામ તેની પાસે કરાવી દર્શનને માટે દોડતી સ્ત્રીનાં દર્શન પરગેશ્વર કબૂલ કરેતો દશે કે કેમ, એ સંકા છે. "

આગળ જતાં એ જ લેખક કહે છે, " પર્સનગી પ્રમાણે નનાં નવાં લૂગડાંલતાં ને ધરેણાંગાંઠાં પહેરવાંકિતારવાં, બદલવાં, એમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ જોઈએ તે કરતાં ઘણો વખત ગુમાવે છે. શયુગાર સજી સારી દેખાડાવવામાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ધણી હોંસીલી હોય છે. દશ વખત કપડાં બદલવાં અને પંદર વખત ચોટલો વાળવો એ તેનું નિત્ય કામ હોય છે. વારે વારે લૂગડાં કાઢી કાઢીને જોવાં, તપાસવાં, સાચવીને મૂકવાં ને સહિયરોને બતાવવાં એમાં તે આનંદ માને છે. આ એક વૃથા કાલહોષ છે. x x ગોટી ન્યાત હોય છે તેમાં એકસામટો લમગાળો નીકળે છે,

ત્યારે તો મહિનાના મહિના સુધી તે ધામધૂમમાંથી તેઓ પરવાગતી નથી. ધરતું કામ ગમે તેણું સુધરતું કે બગડતું હોય અથવા ધરતી સ્થિતિ ગમે તેવી સારી કે માડી હોય, તોપણ લગ્ન મહાત્મ્યું, સાગં લૂગડાં, ધરણી પહેરીને ફરવું-દરવું, સમા સમાનાં ગીત ગાવા જવું, મોસાળાની છાબો લઈને ચાલવું, પીરસણ દાંકવા રખડવું, વરઘોડામાં ફરવું, ન્યાતોમાં જમવા જવું, વગેરે કરવામાં તે બીજું બધું જૂલો જાય છે. "

શ્રી જગજીવન મોદી એક સંસ્કૃત શિક્ષક હતા, પશ્ચિમને રંગે રંગાયલા નહોતા; તેમ જ એ જમાનામાં શ્રીમતી વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેન સિવાય કોઈ સ્ત્રીઓ બોલેલી નહોતી, એટલે બોલેલી સ્ત્રીઓ-થી અંજાઈ ગયા હતા એમ માનવાને પણ દશું દારણ નથી. તેથી એમનું આ લખાણ સાચા અનુભવનું હોવું જોઈએ. એમણે વર્ણવેલી સ્ત્રીઓ જૂના આચારવિચારની હોવા છતાં સાચી પત્ની કે ગૃહિણી કેમ હશે શકાય ? નના જમાનાની સ્ત્રી સામે ફરિયાદ છે કે ધર સાચવવા કરતાં બહાર રખડવું તેને વધારે ગમે છે, ત્યારે ઉપરનાં બન્ને વર્ણનમાં પણ એ જ સ્થિતિ નથી ? નવી સ્ત્રીઓ પાર્ટી, સિનેમા કે સભાઓમાં જતા ધરતી બહાર રખડતી હશે તો જૂની દેવદાસી, કથાવાતી કે મરણપરણના પ્રસંગો માટે રખડતી હતી. ધરકામમાં કે પત્ની અને માતાની ફરજોમાં વિલેપ તો બન્ને રીતે સરખો જ પડે.

કોઈ કહેશે કે એક તરફથી એવી ફરિયાદ કરવામાં આવી છે કે સ્ત્રીને ચાર દીનાઓમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે અને બીજી તરફથી એને બહાર રખડતી બનાવી છે, તો બેમાંથી કયું સાચું ?

ચાર દિનાઓમાં પૂરવાનો અર્થ એ નથી કે સ્ત્રીને તાળા મારી ધરમાં ગોંધી ગાખવામાં આવે છે. એ સજ્જનોનો અર્થ એ છે કે સ્ત્રીનો કાર્ય-પ્રદેશ માત્ર ધરકામ પૂરતો જ ગણાય છે એને સ્વનંત્ર વિચાર કરવાનો, સમાજના વિવિધ પ્રશ્નોમાં રસ લેવાનો અધિકાર નથી એમ ગણાય છે.

ગમે તેટલી શિક્ષિત કે બુદ્ધિશાળી હોય પણ એણે રાજદારણ, સમાજ-શાસ્ત્ર, શિક્ષણ, લલિત કળાઓ - ટૂંકામાં ધરકામને લગતી બાબતો સિવાય બીજા કોઈ વિષયમાં રસ લેવા ન જોઈએ અને રસ લે તો એના ગૃહિણીપદમાં, પત્નીધર્મમાં ખામી આવે છે એવી જે માન્યતા છે તેને જ સ્ત્રીને ધરની દીવાલોમાં પૂરી રાખવાની ભાવના કહેવામાં આવે છે.

જૂના જમાનાની સ્ત્રીનો બહાર રખડવાનો પ્રદેશ જે શ્રી જગજીવન મોદીએ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે, તેમાં વિહરવાની છૂટ જૂની સ્ત્રીને હતી ખરી અને જ્યાં ન હોય ત્યાં એ જખરી હોય તો પોતાનો કહ્નો ખરો કરીને પણ લેતી, પણ એમાંનાં કોઈ કામ એવાં નથી કે જેથી સ્ત્રીની બુદ્ધિ વિકસિત થાય, એનું દૃષ્ટિગિંદુ વિશાળ થાય, સમાજજીવનની અટપટા પ્રશ્નો હોલના એ સક્રિયશાળી થાય. દેવદર્શન એ તો એક બાજાચાર થઈ જાય છે. એથી આધ્યાત્મિક બળ કશું આનતું નથી સ્ત્રીઓનું ધ્યાન ઠકિરજીના શણગાર અને મનોરથો ઉપર લાગેલું રહે છે. દર્શને આવતી બીજી સ્ત્રીઓનાં કપડાં, ધરેણાં તરફ પણ ધણું ધ્યાન આપે છે, અને સૌથી વધારે તો એ જ સંતોષ હોય છે કે દર્શન કરવા જવાથી ધાર્મિકતાની છાપ વાગે, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા વધે. કથાવાતીમાં જવાનો પણ મુખ્ય હેતુ એ જ હોય છે. બાકી અખા ભગતનાં વેણુ 'કથા સાંભળી કૂટયા કાન, તોયે ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન' એ તે જમાનામાં પણ ખોટાં નહોતાં અને આજે પણ નથી.

શ્રી લક્ષ્મીમહેન ડોસાણી પોતાના પુસ્તક “હું બંડખોર કેમ બની?” એમાં લખે છે કે “મારાં કાકી વિધ્યુનાં ભક્ત હતાં. આખો દિવસ વહુએને માથોની ઝાપટો લગાવ્યા પછી, પુરુષવર્ગ પામે આખા દિવસની વહુએની બૂલોનું દાસ્તાન રજૂ કર્યો પછી અને છોકરાંએને ધમેકચા પછી એ પાપના નિનારણુ માટે હંમેશા તેઓ દર્શનરાણે શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠકમાં બે કેળાં અને એક પેમો ધરી આવતાં!” દર્શન

કરવા જતા પહેલાં અને કરી આગ્યા પછી સ્ત્રીનું જે માનસ હોય છે તેનું તે જ રહે છે. એથી કોઈ પ્રકારની આત્મસાધના થતી નથી.

લગ્ન અને બીજા શુભ પ્રગ્નગોએ મહાવનામાં આપણી સ્ત્રીઓ બહુ રસથી ભાગ લે છે. આપણાં મન ઘણાં ઉત્સવપ્રિય હોઈ આવે પ્રસંગે બારતો અરસર સાપડે છે. સગાનડાવા કે સખીમંડળમાં બળવાની તક મળે એ પશુ એક કાળુ ખડું, પશુ આમા પશુ ભુદિ વિદ્યસનાનો કે મંકુચિત વૃત્તિ દૂર થનાનો અવકાશ મળેનો નથી જોલદું દિલગત અર્થ-હીન ક્રિપાઓ, વહેમી આચારોનું પાલન ખૂબ ઝીણુનટથી થાય એ બાબત સ્ત્રીઓ બહુ આગ્રહ રાખે છે. એ સર્વમા પાગ મત હોય તેવી પ્રૌઢાઓ સ્ત્રીસમૂહમાં આદર્શરૂપ બની જાય છે; સૌ કોઈ એમના તરફની દોરવાણીની આશા રાખે છે. એટલે ઘરની બહાર ક્યાકોના ક્યાકો નીકળી જાય તેયે કોઈ રીતે દીવામો બંદારનું સ્વતંત્ર વાતાવરણ સ્ત્રીને સ્પર્ગ કરતું નથી. બીજાં સંકુચિત મનના માણુઓના સમાગમથી વિશેષ સંકુચિત બને છે.

પતિ અને પત્નીના કાર્યપ્રદેશ બિલ્લ હોય છતાં જીવન તરફ જોવાની દૃષ્ટિ એક હોય તો બન્નેમાં સમાનતા સંભવી શકે છે. સ્ત્રીએ કે પુરુષે સામાના અભિપ્રાયેને “દાઝ હા” ક્યો કરવું એનું નામ એક દૃષ્ટિ નથી, પણ વ્યવહારમા અને સંતાનોના ઉઠેગમા પોતપોતાની ઉપયોગિતા. દેશોત્થતિમાં પોતાનો ભાગ, નિર્ગળતાઓનું બાન અને પ્રગતિની ધમશ એ સર્વ સમજનાની શક્તિ બન્નેમાં હોય અને તે સંબધી ચર્ચા કરી વિચારો આપતે કરનાની છૂટ હોય તેનું નામ સમદૃષ્ટિ કહેવાય

સ્ત્રીનું સન્માન કરવા માટે એને “દેવી,” “અર્ધોગના,” “શુદ્ધ-લક્ષ્મી” એનાં નામો આપવાની જરૂર નથી એવા નામો તો ઘણી વાગ માત્ર દંજના સૂચક હોય છે; જરૂર નામ આપનાર એમ જનારના ભાગે છે કે તેઓ સ્ત્રીનું જલુમાન ગણે છે, પણ અદરખાનેથી વર્તનમા તેનું

કશું જોવામાં આવતું નથી. સ્ત્રીનું સન્માન કરવામાં સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે એની જાતિ દલગી માનવાનું સદંતર બંધ થવું જોઈએ. જન્મથી જ કન્યા અજાણ્યામણી હોય એટલે પત્નીપદ પામ્યા પછી એ કુટુંબીઓના માનને પાત્ર બને એવો સંભવ ઓછો છે; છતાં શિક્ષિત પુરુષવર્ગે એ બાળક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે પોતાની પત્ની એનાં માળાપને ત્યાં અજાણ્યામણી હોય કે માનીતી, પણ પોતાના ધરમાં તો સન્માનને પાત્ર જ રહે.

પત્ની ધરનો જે ભાર ઉઠાવે છે તેની કદર થાય એમાં એને પોતાનું સૌથી વધારે સન્માન થયેલું લાગે છે. જ્યાં સુધી પુરુષો એમ માને કે અમે સવાગથી સાંજ સુધી નોકરીધંધામાં વૈતરું કરીએ છીએ અને સ્ત્રી ધરમાં બેઠી બેઠી મોજ કરે છે ત્યાં સુધી પત્ની પ્રત્યે સન્માનની બાવલ થવાની નથી. દેશની વસ્તીનાં પાંચ દશ ટકા શ્રીમંત કુટુંબોને બાદ કરતાં સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગ ધરકામની મોટી જવાબદારી ઉઠાવે છે. એમાં શારીરિક શ્રમ અને માનસિક ચિંતા બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. પુરુષના કામના કલાક સાતઆઠ હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીના પંદરેક થાય છે. એ સૌથી પહેલી બેઠે છે અને સૌથી ઉઠેલી; સૂએ છે. બાળકો નાનાં હોય ત્યારે અથવા ધર્મમાં કોઈની માંદગી હોય ત્યારે રાતના ઉજાગરા પણ ગૃહિણી જ કરે છે. એ ‘રાતપાળી’ના બદલામાં દિવસના કામના કલાક કાંઈ કપાતા નથી કે વધાગતું મહેનતાણું મળતું નથી. દરેક ધંધાનોકરીમાં નવા જમાનામાં કામના કલાકો ઉપર અંકુશ મુકાય છે અને પગારનાં ધોગણ વધે છે પણ ગૃહિણીના કામમાં એવું કશું નજરે પડતું નથી. ગહેરોમાં રવિવારે રાતનું ઘોળન બંધ રાખી સ્ત્રીને આરામ આપવામાં આવે અને આખું કુટુંબ સાથે બહાર ફરવા જઈ આનંદ માણે તે પણ આપણા કેટલાક સામાજિક કાર્યકરોને અદ્યતિ લાગે છે ! બીજા સૌનો શ્રમ ઘટાડવાની વાતો થાય ત્યારે સ્ત્રીઓને ધરકામ ઉપરાંત ધંટી, સાંબેલાં અપાવી એમનો શ્રમ વધારવાની તરફીઓ ચાલુ થઈ છે. ધંટી,

સાંભેલાં ગયાથી જ સ્ત્રીની અને દેશની અવદશા થઈ છે એમ માનવા-
મતાવવાના મત થાય છે.

પુરુષોમાં શારીરિક બળ વધારે હોય એમ સામાન્ય રીતે માનનામાં
આવે છે. જોટલા કસાક સુધી સતત પુરુષ ચાલી શકે તેટલા કસાક સ્ત્રી
ન ચાલી શકે. મોટું વજન પુરુષથી ઉપડે તે સ્ત્રીથી ન ઉપડે; પણ
ચૌદપંદર વગસની ઉંમરથી સ્ત્રી ધનકામમાં જોડાઈ રોજના પંદર કસાક
કામ આપે છે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ચાલુ રહે છે. આવું શારીરિક બળ
પુરુષમાં જોવામાં આવતું નથી. વીસપચીસની ઉંમરથી રોજના સાત-
આઠ કસાક કામ આપી પંચાવન વરમે એ અગત્ય થયો ગણાય છે.

ધરની આર્થિક જવાબદારી એટલે કમાણી પુરુષને માથે હોય છે,
પણ એ કમાણીનો ઉપયોગ સ્ત્રીને હાથે થાય છે. મોટા કુટુંબમાં વધુ
તરીકે એ હોય ત્યારે એને એ ચિંતા હોતી નથી. પણ વિબક્ત કુટુંબમાં
પત્ની તરીકે તો આવકખરચનો ગેળ બેસાડવાનું એને જ માથે હોય છે.
ધરતું તંત્ર ચલાવનાં દરેક કુટુંબીની વ્યક્તિગત કાળજી આધુનિક
ગૃહિણીને રાખવી પડે છે. મોટાં કુટુંબોમાં સૌને માટે એક જ પ્રકારની
રસોઈ થાય અને તે બાવે કે ન બાવે પણ સૌએ ખાવી જ પડે. બાળકો-
ને પણ નાનપણથી એક પંગતે એકસરખું ખાનાની ટેર હોય એટલે ઠાઈ
જાતના વાંધા કાઢવાનું સહે નહિ ખાવા ઉપરાંત ધરની જે અગવડો
હોય તે વગરવિરોધે સ્ત્રીકારી લેવા સૌ ટેનાઈ ગયાં હોય છે. એ અગવડો
જિંદગીનું અનિવાર્ય અંગ છે એવી માન્યતા રહે છે.

વિબક્ત કુટુંબ વ્યક્તિગત સુખની ભાવના ઉપર રચાયુ છે. સંયુક્ત
કુટુંબ માથે આખા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાની સપાટી જાગી આજુવાનો એનો
હેતુ નથી, પણ વ્યક્તિએને સુખી કરવાનો છે. આને લઈ ગૃહિણીની
જવાબદારી વણી વધે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં માણુમેની મોટી સંખ્યાને
લઈ સ્ત્રીવર્ગને શારીરિક અમ બહુ વધારે પડતો. ટાંગોની 'ગાંગ'માં

વાતોનાપિંકા સુચરિતાની મામી પોતાના જીવાનીના દિવસોનું ચર્ચન કરતાં કહે છે કે મારે રસોડામાંથી પરવારતાં રોજ જપોરના ત્રણ વાગના અને ઠાઠ વખત મહેમાનોની કે વારતહેવારની ધમાક હોય ત્યારે તો છેક સાંજ પછી પડી જાય અને તરત પાછી રાતની રસોડાની તૈયારી શરૂ કરવી પડે ! આવા અયાગ શારીરિક પરિશ્રમથી વિભક્ત કુટુંબની શ્રદિષ્ટી મુકન છે; પણ વ્યક્તિગત ટેવોને જોવામાં, દરેકની રુચિ અનુસારની સગવડ કરી આપવામાં એને ઘણો માનસિક શ્રમ પડે છે.

ખાઈપીને જપોરે ઊંઘી જનાર સ્ત્રીને વળી ચિંતા ઠેવી એવી દલીલ ઘણા કરે છે. ચિંતા તો કમાનાર પુરુષને જ હોય એમ મનાય છે. ધર-માંથી બેચાર દિવસ પુરુષ બદારગામ જાય તો એની ગેદાજરીથી પ્રત્યક્ષ અગવડો પડે છે ખરી ? કાંઈ અકસ્માત થાય તો જ એની જરૂર જણાય, બાકી ધરનો બ્યવદાર એટલી જ સરળતાથી ચાલે છે; પણ શ્રદિષ્ટીને બદારગામ જાય તો કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડે છે ? બાળે જ ઠાઠ પુરો રીતસરની રસોઈ કરી જાણે છે. ધરમાં કંઈ ચીજ ક્યાં છે તે એમને ખબર હોતી નથી. નોકરો પામેથી કામ લેવાનું હોય તે પણ ઘણા પુરોથી બનતું નથી. ધરમાં અવ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય થાય છે.

પત્ની અને શ્રદિષ્ટીની ફરજો વિષે આપણે ત્યાં અનાદિ કાળથી લખાવું આવ્યું છે, એટલે વિસ્તારથી લખવાની અરે જરૂર રહેતી નથી; પણ આધુનિક હિંદુઓ થોડું કહી શકાય.

પત્ની શુભામ નથી, દાસી નથી પણ સદચરી છે એ વાત ઉપર બાર મૂક્તા સ્ત્રીઓએ યાદ રાખવું જોઈએ કે જેમ એમને સમાન કક્ષા ઉપર લાવવા પુરુષે પ્રયત્ન કરવાનો છે તેમ પોતે પણ એ કક્ષાએ પહોંચવા કાળજી રાખવી જરૂરી છે. જૂના જમાના જેવી ધાંટા પાડી લડનારી, મહોસ્ત્રો મજબનારી દર્કશાઓ હવેના સ્ત્રીવર્ગમાં જોવામાં ન આવે, પણ દરેક બાળતમાં પોતાનું જ ધાયું કરાવવા માટે પતિનું માથું

ખાઈ જનારી, ધાતુ ન થાય તો ગિસાઈ બેસનારી સ્ત્રીઓ આજે પણ હોય છે, અને બહારથી શાણી દેખાતી સ્ત્રીઓ ઘરમાં પતિને અંગારા જેવા બોક્ષ ચાંપવામાં કુશળ હોય છે.

(પત્નીનાં શ્રમ અને કૌસલ્યની કદર ક્યાં વગર એના ઝીણા ઝીણા દોષો જોવાની ટેવ જેમ ઘણા પતિને હોય છે તે જ પ્રમાણે પતિનાં છિદ્રો શોખ્યા કરવાની ટેવ પણ ઘણી પત્નીઓને હોય છે. આ ટેવથી માત્ર અન્યેભ્ય તરફની કડવાશ વધે છે, સાબ કસો ચતો નથી. આખું મૃદુ-જીવન ઉદારતા, ક્ષમા અને સહનશીલતાના પાયા ઉપર રચાયેલું છે તે બંનેએ સતત યાદ રાખવાનું છે. સામાના દોષોનું વારંવાર સ્મરણ કરાવ્યાથી એ સુધારી હોય એવું કદી જાણ્યું નથી.

દંપતીના જીવનમાં અસાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર મોટામાં મોટી ચીજ સંશય છે. આપણે ત્યાં પરંપરાથી એવી નીતિ માન્ય થયેલી છે કે પત્ની ઉપર સંશય લાવવાનો પતિને હક છે, સંશય ઉપરથી મારી નાખવાનો પણ અધિકાર એ બોગવે છે, પણ પત્નીને પતિ ઉપર શંકા લાવવાનો હક નથી. આ નીતિ જરા પણ ઘટ્ટ નથી. એ કેવળ અસમાનતાના પાયા ઉપર રચાયેલી છે.

હકની વાત બાજુએ મૂકનાં રાતદિવસ સંશયના વાતાવરણમાં ગહેવું એ પણ ઘટ્ટ નથી. સંશયમરત માણસને બીજું કશું સજાતું નથી. સુંદર પત્ની તરફ શંકા રાખી રાતદિવસ એ સિવાય બીજો વિચાર ન કરનાર પુરુષનું મગજ ખમી જઈ એ જિંદગી સુધીનો પાગલ બની ગયો હોય એવા પણ દાખલા બને છે. આવા દાખલામાં મગજની અસ્થિગતા વારસામાં મળી હોય અને સંશયને ખૂબ વાગેલા હોય તેવા દાખલાંથી જતી રહી હોય એવું પણ બને, પણ મગજની સ્થિતિ વધારે બગડવાનું કારણ સંશય જ હોય છે.

સંશયથી બધાનાં મગજ કાંઈ ખમી જતાં નથી. ઘણાખરા દાખલા-માં તો સંશયને લીધે ઘરમાં કનેશનું વાતાવરણ પેદા થાય છે. ઠાઈ વાર

સંશય રપટ શબ્દોમાં બતાવી સામી વ્યક્તિનું અપમાન કરવામાં આવે છે. ત્યાં એ રીતે કહેવાની દિશત ન હોય ત્યાં બહાનાં કાઢી કનિયા બિના કગાય છે. આવા વર્તનથી સંશય કે સંશયનું કારણ જરા પણ બોધાઈ ચતાં નથી, માત્ર શૃદ્ધાવન ખાડું થાય છે.

પતિપત્નીના મન એકબીજા તરફથી બિચારી રાજ થનાર વિદ્ય-સંતોષીઓ માટે સંશય એ પ્રબળ દશિયાર છે. સામી વ્યક્તિની દરેક દિશ્યાસ કાઢી કુટ હેતુથી જ થાય છે એમ સમજાવી શૃદ્ધાવનમાં વિશેષ પાડવો એ જરા પણ મુશ્કેલ કામ નથી. પોતાનો કાઢી સ્વાર્થી હેતુ બર લાનના માટે આવો વિશેષ પાડવાનો પ્રયત્ન સ્વાર્થીય સેવિકા કરે છે કેટલીક વાર અંગત લાભ વગર બીજાનું સુખ ન ખમાયાથી પણ ઘર ભાંગનાર દુષ્ટો હોય છે.

શેકરપીઅરના પ્રખ્યાત નાટક ‘ઓથેયો’માં બવી, પવિત્ર પત્ની ઉપર સંશય હઠ થાય એવી કપટ જાળ રચી, પત્નીનું ખૂન થવા કેનાર રાક્ષસી ધયાગો જેવા માણુઓ દુનિયામાં હોય છે જ - એ કાઢી શેકરપીઅરની કથના માત્ર નથી. આટલી હઠ સુધી વાત ન જાય ત્યાં પણ ૬ પત્નીને લડતા એક ગણ થનારા તો અનેક હોય છે.

જો પતિ અને પત્ની વચ્ચે સંપૂર્ણ ઐક્ય હોય તો સંશય બિન્નો થરા સંભવ જ નથી રહેતો. કાઢી ઉસ્કેરણી કરે તો પણ શાંત ચિત્તે એનો વિચાર કરવાથી સંશય બોધો થાય છૂપી રીતે સામી વ્યક્તિની દિશ્યાસ ઉપર નજર ગાખવી કે બીજાની ચાહીચુગથી પર આધાર રાખવા કરતાં સીધા ખુલાસા કરી લેવાની પ્રયા પાડવી જોઈએ. ખુલાસો આપવાલેવામાં અપમાનની ભાવના કાઢી નાખવી ઘટે છે. કાઢી પાગકાએ સંશય આણ્યો માટે પત્નીનો ત્યાગ કરવો એ રામચંદ્રની સીતા પ્રત્યેની નીતિ હવેના જમાનામાં ચાલે નહિ જ.

જ્યાં સંશય સાચા પાયા ઉપર રચાયો હોય ત્યાં શું કરવું તેનો ઉત્તર

એકદમ આપી શકાય તેમ નથી. આપણી પ્રાચીન માન્યતા મુજબ તો અન્નપચે પણ શીવ બ્રહ્મ ચનાર સ્ત્રી, ગૌતમ ઋષિની પત્ની અદ્વૈત્યા માફકે શાપિત બની પથ્થર થઈ પડવા લાયક છે. બીજી તરફ પુરુષ ગમે તેવા બ્રહ્મ ચારિત્ર્યનો હોય તોપણ પત્નીએ તેને દેવ ગણી પૂજવો જોઈએ ! પુરુષને માટે બ્રહ્મતા લાંછનકારક ગણાતી જ નથી; જ્યારે સ્ત્રીને માટે નાનુસરણું કે અન્નપચે થયેલું રખસન પણ એને નરકને દારે મોકલવા બસ છે.

બ્રહ્મ પતિ કે પત્નીને સામાએ ક્ષમા આપવી કે નહિ એ એમની પોતાની મુનસફીની વાત છે. એમા સમાજ કાયદો કરી શકે નહિ. સમાજ તો એટલું જ વિચારી શકે કે જો આવા દાખલામાં એક જણુ દરિયાદ કરે તો શાં પગમાં લઈ રાહત આપવી. તેમ જ બૂલના પ્રમાણમાં સજા વધારે પડતી આકરી ન હોય એ પણ સમાજે જોવાનું છે.

શંકા ઉપરથી પત્નીને કાઢી મૂકનાર કે મારી પણ નાખનાર પતિ જેમ દુષ્ટ છે, તેમ જૂના ખ્યાલ મુજબ પતિના બ્રહ્મ ચારિત્ર્યને ઉત્તેજન આપનાર પત્ની પણ સ્વમાનહીન છે. “તમને જો વેસ્થા બહુ ગમતી હોય તો એને ઘરમાં લાવીને રાખો, હું એને મારી બહેન મણીને ત્રિમથી રાખીશ” એવાં વચનો ઉચ્ચારનાર પત્નીને આદર્શ રૂપ આસેખતી વાર્તાઓ નજરે પડે છે. કેટલીક પોરાણિક કથાઓ કે દંતકથાઓમાં વરસાદના તોડાનમાં, અપંગ પતિને ટોપલામાં ઊંચકી વેસ્થાને ઘેર પહોંચાડનારી પત્નીનાં વર્ણન છે. આવી પત્ની ઘરમાથી કયેશ ટાળવામાં સફળ થતી હશે, પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિનું તો અપમાન જ કરે છે.

સહનશીલતા ક્યારે લાચારીમાં પરિણમે તે કહી શકાતું નથી. આધુનિક સ્વાતંત્ર્ય વિચારો પત્નીને શીખવે છે કે તેણે સ્વમાન જાળવવું જોઈએ. પતિ એનાં પિયેરિયાનું વાંકું બોલે, પારકાનાં દેખતાં એની ખેડો કાઢ્યા કરે, છોકરાં કે નોકરની હાજરીમાં એને ઉતારી પાડે તો

સંશય સ્પષ્ટ સખ્દોમાં બતાવી સામી વ્યક્તિનું અપમાન દરવામાં આવે છે. જ્યાં એ રીતે કહેવાની દિમત ન હોય ત્યાં બધાનાં કાઠી કબજિયા બિમા દગાય છે. આવા વર્તનથી જાણકાર સંશયનું કારણ જરા પણ ઓછાં થતાં નથી, માત્ર ગૃહસ્થવન ખારું થાય છે.

પતિપત્નીનાં મન એકબીજા તરફથી જોવાં કરાવી રાજી થનાર વિધિ-સંતોષીઓ માટે સંશય એ પ્રબળ હથિયાર છે. સામી વ્યક્તિની દરેક હિલચાલ કોઈ કુટુંબ હેતુથી જ થાય છે એમ સમજાવી ગૃહસ્થવનમાં વિક્ષેપ પાડવો એ જરા પણ મુશ્કેલ કામ નથી. પોતાનો કોઈ સ્વાર્થો હેતુ બર લાવવા માટે આવો વિક્ષેપ પાડવાનો પ્રયત્ન સ્વાર્થો ધ ભોક્ષો કરે છે. કેટલીક વાર અંગત લાભ વગર બીજાનું સુખ ન ખમાયાથી પણ ઘર ભાંગનાર કુટુંબો હોય છે.

જેકરપીઅરના પ્રખ્યાત નાટક ‘ઓથેલો’માં બલી, પવિત્ર પત્ની ઉપર સંશય દઢ થાય એવી કપટ ભાવ રચી, પત્નીનું ખૂન થવા દેનાર રાક્ષસી ધયાગો જેવા માણસો કુનિયામાં હોય છે જ—એ કોઈ શેકરપીઅરની કલ્પના માત્ર નથી. આટલી હદ સુધી વાત ન જાય ત્યાં પણ કંપતીને લડતાં જોઈ રાજી થનારા તો અનેક હોય છે.

જો પતિ અને પત્ની વચ્ચે સંપૂર્ણ એકમ હોય તો સંશય બિમો થવા સંજ્ઞા જ નથી રહેતો. કોઈ ઉશ્કેરણી કરે તો પણ શાંત ચિત્તે એનો વિચાર કરવાથી સંશય ઓછો થાય. છૂપી રીતે સામી વ્યક્તિની હિલચાલ ઉપર નજર રાખવી કે બીજાની ચાડીચુગલી પર આધાર રાખવા કરતાં સીધા ખુલાસા કરી લેવાની પ્રયાસ પાડવી જોઈએ. ખુલાસો આપવાયેવામાં અપમાનની ભાવના કાઠી નાખવી ઘટે છે. કોઈ પારકાએ સંશય આણ્યો માટે પત્નીનો ત્યાગ કરવો એ રામચંદ્રની સીતા પ્રત્યેની નીતિ હવેના જમાનામાં ચાલે નહિ જ.

જ્યાં સંશય સાચા પાયા ઉપર રચાયો હોય ત્યાં શું કરવું તેનો ઉત્તર

એકદમ આપી શકાય તેમ નથી. આપણી પ્રાચીન માન્યતા મુજબ તો અગ્નિયે પણ શીઘ્ર બ્રહ્મ થનાર સ્ત્રી, ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહલ્યા માફક શાપિત બની પથ્થર થઈ પડવા લાયક છે. બીજી તરફ પુરુષ ગમે તેવા બ્રહ્મ ચારિત્ર્યનો હોય તોપણ પત્નીએ તેને દેવ ગણી પૂજવો જોઈએ ! પુરુષને માટે બ્રહ્મતા લાંછનકારક ગણાતી જ નથી; જ્યારે સ્ત્રીને માટે નાનુસરણું કે અગ્નિયે થયેલું સ્ખલન પણ એને નરકને દ્વારે મોકલવા બસ છે.

બ્રહ્મ પતિ કે પત્નીને સામાએ ક્ષમા આપવી કે નહિ એ એમની પોતાની મુનસીરીની વાત છે. એમાં સમાજ કાયદો કરી શકે નહિ. સમાજ તો એટલું જ વિચારી શકે કે જો આવા દાખલામાં એક જાણુ કરિયાદ કરે તો શાં પગલાં લઈ રાહત આપવી. તેમ જ જૂલના પ્રમાણુમાં સજા વધારે પડતી આકરી ન હોય એ પણ સમાજ જોવાનું છે.

શંકા ઉપરથી પત્નીને કાઢી મૂકનાર કે મારી પણ નાખનાર પતિ જેમ કુદ છે, તેમ જૂના ખ્યાલ મુજબ પતિના બ્રહ્મ ચારિત્ર્યને હિતેજન આપનાર પત્ની પણ સ્વમાનહીન છે. “તમને જો વેશ્યા બહુ ગમતી હોય તો એને ઘરમાં લાવીને રાખો, હું એને મારી બંદેન ગણીને ત્રેમથી રાખીશ” એવાં વચનો ઉચ્ચારનાર પત્નીને આદર્શ ૩૫ આલેખતી પાત્રીઓ નગરે પડે છે. કેટલીક ધૌગણિક કથાઓ કે દંતકથાઓમાં પરસાદના તોફાનમાં, અપંગ પતિને ટોપડામાં ઊંચકી વેશ્યાને ઘેર પહોંચાડનારી પત્નીનાં વર્ણન છે. આવી પત્ની ઘરમાંથી કંઈકેય ટાળવામાં સફળ થતી હશે, પણ સમસ્ત સ્ત્રીજાતિનું તો અપમાન જ કરે છે.

સદનશીલતા દ્યારે લાચારીમાં પરિણમે તે કહી શકાતું નથી. આધુનિક સ્વાતંત્ર્ય વિચારો પત્નીને યીખવે છે કે તેણે સ્વમાન જાળવવું જોઈએ. પતિ એનાં પિયેરિયાનું વાંકું બોલે, પારદંતનાં દેખનાં એની બોડો કાઢવા કરે, હાકરાં કે નોકરની હાજરીમાં એને હનારી પાડે તો

પત્નીએ માથું ઊંચકવું જોઈએ. પતિના ઘરમાં રહી આશ્રય અને અન્ન પામે તેથી કાંઈ બધા જ અપમાનો સહન કરવાનું શુભામી ખન એ નથી લખી આપતી. જો કે એક સિદ્ધાંત તરીકે આ સર્વ બરાબર છે પણ વ્યવહારમાં એનું પાલન કાંઈ સહેલું નથી. ધર્મસંસારમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક વસ્તુ ખાસ ધર્યું છે અને તે એક સાદી કહેવત મુજબ “ દગિયાનું મોં કાણું ”. પતિને વારંવાર અપમાન કરવાની ટેવ હોય અને દરેક વખત પત્ની સામી થાય તો ઘરમાં કંવેશનું જ વાતાવરણ રહે, જે કાંઈને માટે ઇષ્ટ નથી.

બીજી બાબતથી પત્ની કરો જ વિરોધ ન હોય તો પતિની ટેવ નિરંકુશ વધી જાય છે. સામા ચવામાં કંવેશ જામે છે તો સહન કરવામાં હેઠ્યને પારાવાર મૂંગી વેદના સહન કરવી પડે છે. પતિ તરફ માનવૃત્તિ પણ ન રહે તેમાં નવાઈ નથી. એટલે સ્ત્રીએ મધ્યાં જ અપમાન આનંદથી ખમી લેવાં એ પ્રાચીન આદર્શ પણ નકામો છે. એ તો સહનશીલતાને બદલે લાચારીનું જ દર્શન દેરાવે છે. એમાં સ્ત્રીનું ગૌરવ સચવાતું નથી.

જ્યાં બાળકો હોય ત્યાં અપમાનિત પત્નીની સ્થિતિ કદોડી બને છે. એ એકલી હોય તો હિંમતથી અપમાનોનો સામનો કરે અને ઘર છોડવાની પણ તત્પરતા બતાવે. પણ બાળકોની માતા માટે એ લગભગ અશક્ય છે. એમાં વાતસલ્ય હિપસાંત કાગલાનો સવાય આવે છે, બાળકોના પોપણોનો સવાય પણ ઝીમો થાય છે.

પત્ની અપમાનોનો સામનો ન કરે તો એ તરફ અણગમો તો બતાવી જ શકે. એમ કરનાથી પતિ નારાજ તો થાય જ પણ તે નારાજ વેદી લેવી જોઈએ. વખત જતાં પતિને પણ સાન આવે કે પત્ની બધું જ મૂંગે મહોડે સહન કરી નહિ લે અને નાની વાતમાં પત્નીને કાઠી મૂકવા સુધી તો વાત જાય જ નહિ. વળી જો પતિ કે સાસરિયાં દુષ્ટ જ હોય તો બધું મૂંગે મહોડે સહન કરનારને પણ ક્યાં નથી કાઠી મૂકતાં ?

પતિએ ધરમાં એક સમાન બાગીદારનો ભાગ બજવવાનો છે અને જીવનભર રાખનો નહિ, એ વાતનું શિક્ષણ પુરુષવર્ગને આપવાની ખાસ જરૂર છે. જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં જેમ ઉદારતાની આવશ્યકતા છે તેવી જ ગૃહજીવનમાં છે. પત્નીના સારા ગુણો અનુકૂળ વાતાવરણમાં જ ખીલી શકે, પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં તો એ કરમાઈ જ જાય. ધરને આનંદ ધામ બનાવવું એ જોટલું પત્નીના હાથમાં છે તેટલું જ પતિના હાથમાં છે.

આપણા જૂના ખ્યાલો મુજબ આજા કરવાનું કામ પતિનું અને આજા પાળવાનું પત્નીનું. એમાં એણે કશો સવાલ જ નહિ ઉઠાવવાનો, અને એ પ્રમાણે એ વર્તે તો જ સમાજ તેને યોગ્ય ગણે. પત્ની માટે કાળજી રાખે, એને ખોટું લાગશે એવી દરકાર રાખે તે માણસ નમાસો ને બાયસો ગણાતો. ગર્ભ પેઢીના એક બાઈ ખૂબ બડાઈ મારી કહેતા હતા, “મેં મારી પત્નીને બહુ સુધારી દીધી છે. હવે તો મારી સાથે પોતાની માને ગાળો દેના લાગે છે !” આ સ્ત્રીની મા બહુ કુદરત અને લડકપટ્ટી હતી. પણ ગમે તેવી પણ મા, તેને પતિને રાજી કરવા ગાળો દેવી એ શુભાશી માનસની નિશાની છે.

આજે ખીલ દિશાનો પરન વાય છે. આધુનિક વિચારવાળાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો દલતાથી માને છે કે બધું જ સ્ત્રીની માન્યતા મુજબ થવું જોઈએ. પતિની લાગણી ન કુખાય તેવી કાળજી પત્ની રાખે તે શુભાશીની નિશાની છે.

આ બન્ને અભિપ્રાય એ છેડાના છે. બન્ને એકબીજાની લાગણી ન દૂરવવાની સાવચેતી ગણે, પરસ્પરના હિતમાં રસ લે, એટલું જ નહિ પણ એમ સમજે કે સામાના હિતમાં જ પોતાનું હિત છે, ત્યારે જ સાચું શાપત્યમુખ અનુભવી શકાય.

એકબીજાનાં વ્યવહારનાં કામોમાં રમ લેવાથી એકબીની બાવના પ્રગટ થાય છે. અન્યોન્ય માટે ગમે તેટલો પ્રેમ હોય તો પણ સંસારમાં
૫. ૧૩

સ્થિર થયા પછી પ્રેમની વાતો ઉપર નજી શકાતું નથી. વ્યવહારનો વિચાર કરવો જ પડે છે. સાથે સાથે એકલો વ્યવહાર જોયા કરવો અને પ્રેમને વિસારે પાડવો એ પણ યોગ્ય નથી.

હીચકમાઉ પતિ, પત્ની માટે પૂજ્ય બની શકતો નથી તેમ અણધાર પત્ની પણ પતિના મનમાં ઊંચું સ્થાન પામી શકતી નથી. જોની વ્યવસ્થાશક્તિમાં પતિને પૂરો વિશ્વાસ હોય તો જ એ સાચી પત્ની અને શૃદ્ધાશ્રી બને. સ્ત્રીની કંજુસાઈ અને હાડાઉપણું બંને પતિને દુઃખકર્તા બને છે. શૃદ્ધાશ્રવનના સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં રસ ન ધરાવવો એ જેમ સ્ત્રી માટે યોગ્ય નથી તેમ એને છેક વિસારે મૂકવી એ પણ પોતાના પગ ઉપર કુદાડો મારવા જેવું છે. પરણીને શૃદ્ધાશ્રવન સ્વીકાર્યું તો એને સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થિત કરવાની આવડત અને ધમ્મકા દરેક પત્નીમાં હોવી જોઈએ.

મધ્યમ વર્ગીમાં દંપતીને એકએકના સંપર્કમાં આવવાની અને અન્યોન્યનાં કાર્યમાં રસ લેવાની તક સૌથી વધારે સાંપડે છે. કામદાર વર્ગમાં તો સ્ત્રી અને પુરુષ બંને પોતપોતાના ધરણદારના વ્યવસાયમાં એટલાં બધાં ગૂંથાયલાં હોય છે કે દંપતીશ્રવન જ બહુ થોડું અનુભવાય છે.

એક પ્રકારનું શ્રવન, જેને વિશે સામાન્ય પ્રબળને બહુ થોડી માહિતી હતી તે રજવાડાનું શ્રવન. જનસમૂહથી એ વર્ગ તદ્દન નિરાજો હતો. એમના જનાનામાં કોઈ બહારનાનો પ્રવેશ ન હોવાથી સોકોને એ વર્ગ વિશે બહુ માહિતી નહોતી. હવે રામજ્યોનાં રાજ્ય ગયાં છે છતાં ગઈ કાલ સુધી જે વર્ગ દેશના મોટા વિસ્તારમાં સર્વસત્તાધીન હતો અને આજે પણ જેમના કુટુંબ-શ્રવનમાં બહુ ફેર નથી પડ્યો તેમને વિશે થોડી ચર્ચા અરયાને નહિ ગણાય.

આ વર્ગમાં બાહ્ય સન્માનની, શિષ્ટાચારની બાવના હદ ઉપરાંતની પ્રસરેલી હોવાથી કુટુંબશ્રવનમાં દંભનું સ્થાન મોટું હતું. પિતા પુત્રને,

મા દીકરીને, સાસુ વહુને, ‘આપ,’ ‘પધારો,’ ‘બિરાજો,’ જેવા શબ્દોથી સંબોધે પણ તેથી એકએકને માટે બહુ માન હતું એમ માની લેવાનું નથી. રાજાઓનાં રાજ્ય ચાલચદ્રદિવાકરો અમર તપે એવી આશિયો આપવામાં આવતી અને રાજાઓ પણ એ આશિય ફળશે એમ એકસ માનતા હોના છતાં રાજમહેલની અંદર એક પણ વ્યક્તિને સલામતી શું તે ખબર નહોતી. રાજાઓને તો રાજખટપટને લીધે પોતાની સત્તા, લક્ષ્મી અને પદવી અને ધણી વખત નિંદગી પણ સંભાળવા માટે જીવ પડીકે બાધવો પડતો, પણ ગ્રીવર્ગમાં પણ સદા શંકાનું, અસ્થિરતાનું વાતાવરણ રહેતું. બહુપત્નીનો શિવાજ રજવાડામાં જ સૌથી વધારે જાણી પડેલો હતો; એટલે રાજાઓની રાણીઓને તો સદા-કાળ બીતિ જ રહેતી. કઈ ધડીએ રાજા નવી રાણી પરણે અને જૂનીનાં માન બિતરી જાય તે કશું કહેવાય જ નહિ. નવી રાણીના આવવાથી જૂની ખૂણે ફેંકાય એટલું જ નહિ પણ એને ધણી વખત અનેક જાતનાં દુઃખ પણ પડે. બીજું કશું ન બચાવી શકાય તો પણ આર્થિક સ્થિતિને તો સંભાળી રાખવી એ બાવનાને લઈ રાણીઓમાં સંઘાડક વૃત્તિ હૃદયનો-કહો કે આખા જીવનનો કળજો લઈ લેતી. સંશયનું જોર અને કાવતરાંની બીક એટલી હદે કે મા પાસે કેટલા હાગીના કે પૈસા છે તે દીકરીને ખબર ન હોય. દીકરી પોતાનું ધન માથી અને મોટી બહેન નાની બહેનથી મંતાડે. જનનું અને માલનું સંરક્ષણ એટલું બધું અમલનું બની જતું કે એની નીચે કુટુંબપ્રેમ પણ દબાઈ જતો.

આ વર્ગમાં શ્રીમંતાઈ, સત્તા અને પડદો એ ત્રણને લઈ ઓ સાચા અર્થમાં ‘પત્ની’ તો કદી બનતી જ નહિ. શ્રીમંતાઈને લઈને પતિ-પત્નીને એકબીજા માટે એક તણખતું પણ તોડવાનો વખત આવતો નહિ. સામાન્ય કુટુંબોમાં પત્ની પતિને બાવતી ચીજો ખવડાવે, એનાં કપડાં ઘોઈ આપે કે ફાટ્યાં હોય તો સાથે કે પતિ પત્ની માટે બજારના બે ફેરા ખાય એવું ત્યાં બને નહિ. આવી નાની નાની ચીજો એકબીજા માટે

દરવાથી મૈત્રી કેળવાય છે, અન્યોન્ય માટે સહાનુભૂતિ થાય છે એ એમણે કદી બંધનું જ નથી હોતું. પુરુષો મર્દોના વિભાગમાં રહે અને સ્ત્રીઓ જનનાનામાં. પુરુષોના અંગત સેવાનાં કામો ખવાસો કરે અને સ્ત્રીઓનાં વડારણો — દાસીઓ. મર્દોના અને જનનાના વિભાગ વચ્ચેનો વ્યવહાર આ દાસીઓ જ ચલાવે. પતિપત્નીના સહભોજનનો રિવાજ પણ માર્ક ઠેકાણે હોય અને માર્ક ઠેકાણે નહિ. કેટલેક ઠેકાણે બન્નેનાં રસોડાં પણ જુદાં હોય.

પતિને રાજ રાખવા રાણીઓ હંમેશાં તત્પર રહેતી, કારણ શોકના સાક્ષી બીક કાયમ માથા ઉપર ઝૂમતી હોય. ન્યાં રાજ્યએ બીજી રાણી કરી જ હોય ત્યાં પણ જૂની નવી બંને રાણી રાજ્યને પોતાના તરફ ખેંચવા, શોકથી અલગ પાડવા સતત પ્રયત્ન કર્યા કરતી. રાજની ખુશામત, એને પોતાની દરીદ્રી વેમનસ્ય કરાવવાના હેતુથી થતી. આવા જીવનમાં દંપતીના સહચાર કે પ્રેમને સ્થાન ક્યાંથી હોય ? રાજ્ય એકથી વધારે રાણી પરણે નહિ તો પણ એને રખાત તો હોય જ. રખાત ન હોય એવો રાજ્ય હજારમાં એક અપવાદરૂપ જ નીકળે. તે છતાં રાજ્ય પોતાને છેક વિસારે ન પાડે માટે રાણીને પોતાનાં રૂપયોગન સાચવી રાખવા માટે બારે જહેમત ઉઠાવવી પડે છે.

પરંપરાથી ચાલતા આવેલા આ રિવાજને લઈ ઘણીખરી રાણીઓને આ બાબતનું દુઃખ બીજી સ્ત્રીઓ જેટલું લાગતું નથી. “અમારા રાજ્યસાહેબને પાંચ રખાતો છે” એવી બડાઈ મારતી રાણી પણ જોઈ છે. રાજ્ય બીજી રાણી પરણે તેના કરતાં રખાત રાખે તે નાની વિપત્તિ ગણાય છે, કારણ રખાતને માર્ક પણ જાતના દહ્મ હોતા નથી. આમાંની એકાદને જો ‘પાસવાન’ બનાવે તો તેનો અધિકાર વધી જાય છે. જનનાના દરબારમાં એ રાણીની ડાળી બાબતે ઘેરો શકે છે અને પગમાં સોનાનાં કલ્લાં — જે રાજ્યની રાણી સિવાય માર્કથી ન પહેરાય એવો ચામ આપણા દેશમાં છે — તે પણ પહેરવા એ બાગ્યશાળી (!) બને છે.

રાજા ગમે તેટલી રખાતો રાખે તે માટે રાણીઓને વાધો ન હોય પણ એમાંથી કોઈ પાસવાન બનાવે તે સામે ઘણી ગણીઓ સખત વિરોધ ઉઠાવે છે, કારણ રખાતો ઘણીખરી દાસીવર્ગમાંની હોય છે. પોતાની એક વખતની નોકર, કહો કે ગુલામ જ હોય એવી સ્ત્રી દરગાઝમાં પોતાની જોડે બેસે એમાં રાણીને પોતાનું બચકર અપમાન થતું લાગે તેમાં નવાઈ નથી.

જો કે એવો પણ દાખલો જોયો ■ કે એકાદ દાસી - રખાત સાથે એના આમલથી લમતું નાટક બજવનાર રાજા સંબંધી એ રાજાની રાણી જ ખૂબ દસીને વાત કરતી હતી, 'રાજાએ તો એવા જ હોય' કહી મસ્કરી કરતી હતી.

જે રાજકર્તા રાજા હોય અથવા પાટવી કુંવર હોય તેની કુંવરીને રાજકર્તા અથવા ગાદીવારસ કુંવરને જ દેવી પડે એ રજવાડાને અટળ નિયમ છે. બહુપત્નીના રિવાજનું આ પણ એક કારણ હતું. રાજાની બંધી રાણીઓની બંધી જ કુંવરીઓને કુંવારા રાજા કે ગાદીવારસ ક્યાથી મળે ? એટલે એક ઉપર અનેક બીજી પરણ્યાવવામાં આવતી. વીસમી સદીમાં બહુપત્નીનો રિવાજ ખરો જોઈએ થઈ ગયો છે. ગાદીવારસને પરણ્યાવવાની રીત ગઈ નથી, પણ અમુક કુળમાં જ પરણ્યાવાય એ રીત મોટે ભાગે જતી રહી છે અને સંબંધો દેશબ્યાપી બન્યા છે એટલે એક ઉપર બીજી દેવાની જરૂર રહી નથી. આમાં શોકના સાલમાથી રાણીઓ મુક્ત થઈ છે પણ કાઠિયાવાડી કે ગુજરાતી કુંવરી બંગાળ કે દક્ષિણમાં પરણે તેને નરા જીવનમાં સ્થિર થતાં વિદંબણાઓ તો અનેક પડે. વરની સાથે સ્વભાષામાં વાત પણ ન કરાય ત્યાં સદજીવનનું સુખ પ્રાપ્ત થવું કેટલું મુશ્કેલ બને ?

આપણે 'મધ્યયુગ'ના પ્રકરણમાં જોયું તે ગોવાખવાસની પ્રથા હજી ચાલી આવે છે. એક કુંવરી પરણે ત્યારે, એની સાથે ખવાસોનાં કુટુંબ દાયબમાં આવવાનો રિવાજ હજી સુધી છે. જેમ વધારે ગુલામો

સાથે આવે તેમ કુંવરીના પિતાની શોભા વધે. આ ‘ગુલામો’ શબ્દ વ્યંગમાં વાપરેલો નથી, એ દાસદામીઓ ખરા અર્થમાં ગુલામ જ હોય છે. રાજનરાણીના ગમે તેવા અશક્ય દુક્રમે એમને શિરસાવંઘ ગણવા પડે છે. રાજકુટુંબીઓની યાળામાં વધેલું અશકું અન્ન પ્રસાદ ગણી ખાવું પડે છે. એમનાં બાળકો પણ ગુલામ જ થાય છે. રાજનરાણીઓના સર્વ વ્યવહાર આ નોકરવર્ગે ભારફત જ થતા હોવાથી તેઓ મહેલના આંતરિક જીવનમાં ઊંડે સુધી પ્રવેશ કરે છે. ખટપટમાં એ વર્ગ ખૂબ પાવરધો બને છે. પુરામત તેમ જ ચાડીસુગલીના શસ્ત્રથી પોતાનાં માલિકોની મહેરબાની મેળવે છે અને એમાં જ એમના ગૃહજીવનની સમાપ્તિ થાય છે.

આ નોકર વર્ગમાં જે સ્ત્રીઓ હોય છે તેમની દશા બહુ જ કડુથ હોય છે. કુંવારી કન્યા પ્રથમ રાજની રખાત તરીકે રહે ને પછી જ એનું બગ્ન થાય એવો રિવાજ હોય છે. અગિયાર-બાર વરસની છોકરીઓને એ પ્રમાણે રાજઓની વાસનાના ભોગ થવું પડે છે. એનું લગ્ન કર્યા પછી પણ જે રાજની ઇચ્છા એને રખાત તરીકે ચાલુ રાખવાની હોય તો એના પરણેલા વરનું દર્દિ ચાલતું નથી. નારી જવાનો પ્રયત્ન કરનાર દાસીને દેહાંતદંડની સજા પણ મળતી.

રાજમહેલના જીવનમાં સ્ત્રીઓને પુષ્કળ વૈભવ માણવાનો મળે એ એક જ સુખ હોય. બાકી ત્યાં પણ સાસુવહુના, નણંદભોગ્નર્ધના કે દેરાણી-જેઠાણીના ઝઘડા તો હોય છે જ. દંબને લઈ ઉપરથી સારો સંબંધ દેખાડે પણ અંદરથી વેરઝેર પુષ્કળ હોય છે. તે ઉપરાંત સલામતી સદાકાળ બચમાં. પત્ની તરીકેનું સદજીવન બાગ્યે જ મળે. બીજી રાણી ન પગથે તો પણ રાજની મહેરબાની ક્યારે બિતરી જશે અને એનાં પરિણામ શાં આવશે એની સતત ચિંતા રહે છે. નવી રાણીની સિખવણીથી જૂનીને વરસોનાં વરસો સુધી કોટડીમાં કેદ રાખી હોય કે એના પુત્રને જન્મ થતાં વાર જ મારી નંખાવ્યો હોય એવું છેક હમણાં સુધી બનતું.

સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર થઈ શકે, પોતાના ઉપર જીલમ ગુમરનાર સામે બંડ કરી શકાય એ વસ્તુનો જ રજવાડાની સ્ત્રીઓને ખ્યાલ નથી હોતો. ધણીખરીને તો પરતંત્રતા કે પતિના આરિગ્યનાં દુઃખ સાલતાં જ નથી. જેમને સાથે છે તેમનામાં સામનો કરવાની હિંમત નથી. તે ઉપરાંત વંશપરંપરાથી જે વૈભવ ભોગવવાની ટેવ પડી હોય તે છોડી શકાતી નથી. જો સ્વતંત્ર થવા માટે બંડ છોડાવે તો એ વૈભવને છોડવા માટે તો તૈયાર રહેવું જ પડે પણ તેથી તૈયારી હોતી જ નથી. તે છતાં રાજકુટુંબની ધણીઓ સ્ત્રીઓ હાય જોડીને કહે છે કે ‘ભગવાન કુરમનને પણ રજવાડામાં જન્મ ન આપેશો !’

શ્રીમંત વેપારીવર્ગમાં પુરુષો પોતાના ધંધામાં એટલા ખધા હોય છે કે પત્ની કે બાળકો તરફ નજર કરવાની કુરસદ બાગ્યે જ રહે છે. એમનામાં પણ આરિગ્યની શિથિલતા તો પુરુષોમાં ધણી જેવામાં આવે છે એટલે પત્નીને ધરેણું લગાડીથી રાજ રાખવામાં આવે છે. આ વર્ગમાં પણ સદજનન બહુ જોાઈ હોય છે. પતિનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા સ્ત્રીઓ ધણીવાર માદગીના ઢોંગ કરે છે. અસંતુષ્ટ જીવનને લઈ કેટલીકને માનસિક અને તેમાંથી શારીરિક વેદનાઓ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પતિની બેદરકારી કે આરિગ્યની શિથિલતાનું દુઃખ ધણું લાગે, છતાં પૈસાની દૃઢને લઈ જીવન નભાવે છે. શ્રીમંતાઈના વૈભવ જોડે એ દુઃખોને અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલાં માને છે, તેથી એમાંથી છૂટવા યત્ન કરતી નથી.

જૂના અને નવા જન્મે પ્રકારનાં શ્રીમંત ધરોમા સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના આવાસો ધણી વાર જીલ્લા હોય છે. જન્મેનાં હિત પણ જીલ્લા હોય છે. પુરુષનું ચિત્ત ધંધામાં જ હોય અને સ્ત્રી એમાં રસ લઈ શકતી નથી. સ્ત્રીનો સમય કાપડીઆ, દરજી, સોની, ઝવેરીઓ સાથે વાતચીતમાં, ખાનતાલ કરવામાં જાય છે. પુરુષ એ સર્વનાં બિલ ચૂકવવા તૈયાર

હોય તો પણ એમાં પ્રત્યક્ષ રસ ધરાવી શકતો નથી. એટલે બન્નેના માર્ગ જુદા પડી જાય છે.

જો સાચું દાપત્ય અનુભવવું હોય, લગ્નજીવન સારું જ કરવું હોય તો પતિ અને પત્નીએ માત્ર એકબીજાને અનુકૂળ થવાનો જ નહિ પણ બન્નેએ સામાના જીવનમાં પૂરો રસ લેવાનો યત્ન કરવો જ પડશે. એકબીજાની સુસંસ્કૃતિઓ સમજી એમાંથી માર્ગ દાઢવામાં સદાયતા કરવાની રહેશે. સ્વમાવળી બિજના હોય તો બાંધકોડનો નિયમ રાખ્યા વગર ચાલે જ નહિ રેવ. શ્રી ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં આદર્શ રૂપ દેવતાજીવન એ જ ગણાય જ્યાં

“અન્યોન્ય ડેરી ન્યૂતતા પૂરે અનુગુણ દેવતા,
વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ બિધડી.”

માતા

ગૃહજીવનમાં પત્નીનું સ્થાન જોટલું અગત્યનું છે તેટલું જ માતાનું છે. દેશની ભાવિ પ્રજાનું ધડતર એને હાથે ચાય છે; એટલે દેશના ક્ષિતનો આધાર એના ઉપર બહુ છે. આજે આપણા દેશની માતાઓ આ જવાબદારી ઉઠાવવાની સાધકાત ધરાવે છે ખરી ?

સૌથી પહેલાં શારીરિક સ્થિતિ વિષે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગોમાં સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બહુ અવનત દશામાં છે. જે દેશમાં દર કલાકે વીસ સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિમાં મરણ પામે તે દેશની માતાઓ બળવાન, સુદૃઢ શરીરનાં બાળકોને જન્મ આપે એમ આશા ફેલી રીતે રાખી શકાય ? જે સ્ત્રીઓ મરણ નથી પામતી તેમાંની પણ અનેક કોઈને કોઈ રોગથી પીડાતી દેખાય છે. બાળકના ઉછેર માટે જે શારીરિક શક્તિની જરૂર હોય છે તે આવી સ્ત્રીઓમાં હોતી નથી.

દરેક સ્ત્રીમાં માતૃપદની ધ્રુવજા સ્વાભાવિક હોય છે. જેમને દુર્ભાગ્યે બાળક ન હોય એમના જીવનની એક આજીવ અણુવિકસી રહે છે. બાળકને માટેના પ્રેમને કાર્ષ્ણીય સર્વ તરફ વાતસલ્યથી શરપૂર રહે છે. બાળક વિનાની સ્ત્રીઓ જોટલી કઠોર ચર્મ રહે એટલી બાળકવાળી સામાન્ય રીતે ચર્મ શક્તી નથી. આપણે ત્યાં તો સંતાનના અસ્તિત્વનું મહત્ત્વ એટલું બહુ છે કે બાળક વગરની સ્ત્રીને સૌ ‘વાંઝણી’ કહી મહેણાં મારે છે અને સવારના પહોરમાં એનું મોં કોઈ જોણું નથી. આવું વર્તન તે બાળકવિહોણી સ્ત્રીને દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા જેવું છે. કોઈ સ્ત્રી જણી જોઈ તે બાળક વગરની રહેતી નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ.

જે ઘરમાં બાળકો હોય એ ઘર બાળ્યથાળી છે, બાળકો વગરનો સંસાર અધૂરો છે; પણ સાથે એ પણ યાદ રાખવાનું બહુ જ જરૂરી છે કે બાળકો માટે ઘરમાં અનુકૂળ વાતાવરણ હોવું જોઈએ. એમના વિકાસ માટે દેશી સગવડ ન હોય ત્યાં એ ક્યાં તો માગ્યાપનાં રમકડાં કે એમના સુખમાં અવરોધ કરનાર પીડારૂપ બને છે. કુટુંબ-આયોજન એ આપણો વિષય નથી પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે જેટલાં બાળકોને માગ્યાપ રક્ષણ, પોષણ અને શિક્ષણ આપી શકે તેટલાં જ જન્મ લે એવી યોજના થવી જોઈએ. એથી વધારે બાળકો જે ઘરમાં હોય ત્યાં એમને અન્યાય થાય છે.

માતાનું સ્વાસ્થ્ય બાળકને જન્મ આપવા અને ઉછેરવાને લાયક હોય એ તો પહેલી જ શરત ઘરમાં બાળકની હસ્તી માટે છે. માંદલી માતાનાં બાળક પણ નબળાં જ. યાય અને તે કુટુંબને અને દેશને ભારરૂપ બને. રોજ માંદી રહેતી સ્ત્રીને સ્વભાવ ધણી વાર ચીડિયો થઈ જાય છે અને તેને લઈ બાળકોને સહન દરખું પડે છે. આ પણ તેમના વિકાસમાં યુક્તસાનકર્તા છે. ઉપરાઉપરી અનેક બાળકો ચૂંચાં હોય એવી માતાની તંદુરસ્તી બાગ્યે જ સારી હોય.

તંદુરસ્તી સારી ન હોવાનું એક કારણ નાની ઉંમરમાં માતૃત્વની પ્રાપ્તિ. ઘણા દાખલામાં પંદરસોળ વરસની છોકરીઓ મા બને છે. એમનાં શરીર અને મન માતાનું પદ સેવા માટે તૈયાર નથી હોતાં. પોને જ બાળક જેવી હોય ત્યાં બાળકની મંભાળ શી રીતે લઈ શકે? ગંતાનેના ઉછેર માટે જે વિકસિત મનની જરૂર હોય તે એવડી કન્યામાં ક્યાંથી હોય?

બીજી જરૂરી વસ્તુ તે આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર છે. બાળકને લાડ કરવા માટે નહિ પણ એની તંદુરસ્તી સચવાય તેવા ખોરાક આપવા માટે અને એનો માનસિક વિકાસ સાધવા શિક્ષણ આપવા માટે માળાપે પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો ખૂબ ગંભીરપણે વિચાર કરવાનો છે.

સંયુક્ત કુટુંબોમાં દરેક વ્યક્તિના રક્ષણ પોપણની જવાબદારી આપું કુટુંબ લે છે; એટલે ત્યાં ગમે તેટલાં બાળકો હોય તો પણ પોસાઈ જાય એમ કહેવામાં આવે છે. બાળકો રોટલા પામે એ વાત ખરી છે, પણ મોટાં કુટુંબમાં વ્યક્તિ તરફ ધ્યાન આપવાનો રિવાજ હોતો નથી. બાળક નખાડું હોય અને એને અમુક ખાસ જોગવાઈની જરૂર હોય તે આપી શકાય નહિ, કારણ સંયુક્ત કુટુંબમાં લરકરી દાખદો હોય; એટલે સિપાઈઓ માંકે સૌને સરખું જ ભર્યું મળે. જોદાણીના બાળકને વધારે દૂધ અપાય તો દેગણી રિસાય કે કંકાસ કરે. મા પોતાના બાળકનું હિન સંભાળી શકતી નથી, કારણ એમ કરવું તે પક્ષપાત ગણાય છે.

બાળકની મા નાની ઉંમરની અને જિનઅનુભવી હોય તો વડીલ સ્ત્રીઓ ઉછેરમાં મદદ કરે એ સંયુક્ત કુટુંબમાં જાની શકે ખરું, પણ ગર્ભ અને બાળની પેઢીના બાળકોરે સંબંધી ખ્યાસોમાં બહુ તકાવત હોય છે; એટલે ઘર્ષણના પ્રસંગો બિબા થવાનો સંભવ ઘણો રહે છે.

આજના નવા વિચારના કુટુંબોમાં ઉછેરેલી યુવતીઓને કદાચ ખબર નહિ હોય અને જાણીને નવાઈ પણ લાગશે કે આપણા અસલી રિવાજ મુજબ બાળકો પોતાનાં જન્મદાતા માઆપનાં નહિ પણ વડીલોનાં કહેવાય ! બાળકો પોતાની માને ‘મા’ કે ‘બા’ ન કહી શકે. બાપને ‘બાપા,’ ‘બાપુ,’ એવું કશું કહેવાય નહિ. માને, ‘બહેન,’ ‘બાબી,’ ‘કાકી,’ એવું કાંઈ કહેવું પડે તે જ મુજબ બાપને માટે ‘ગોટાબાઈ,’ ‘કાકા,’ એવું કાંઈ સંબોધન વાપરવું પડે. કાઠિયાવાડમાં તો બાળકો પોતાની માને ‘વહુ’ કહે એવા પણ ઘણા દાખલા નજરે પડતા. વળી વડીલોના દેખતાં માઆપથી બાળકોને જીંવકાવ નહિ, બોલાવાય પણ નહિ. એમ કરે તો આગળના લોપી કહેવાય.

આમ માતૃપદ અને પિતૃપદ ઇનકારનું મૂળ કારણ કદાચ એ હશે કે

બહુ નાની હિ મગ્મા એ પદ પ્રાપ્ત થાય અને ઘર્મા ઘરડાનાં ઘરડા પશુ હોય એટલે તેમની આગળ એનો સ્વીકાર કરતા શરમ આવતી હશે; પણ પછી તો એ જાતની આમન્યા પજાનવી તે વડીલોનો એક હક થઈ ગયો અને એ જોરશુભથી પણ પજાનવામાં આવતી. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેવાને લીધે પોતાના બાળક ઉપર હેન ન બતાવી ગઈવાનો, એને મન માનતા લાડ ન કર્યાનો અહસોસ ઠગતી ત્રીજો જોઈ છે.

૨૧. રમાબાઈ રાનડેએ પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે કે એમનાં બાંકુભાઈનાં ઠાઈ એમના પિતા જોડે જોવાનાં નહોતા, કારણ ધરમા દાદીમા જીવતાં હતા અને એમના દેખતાં પિતા ઠાઈ બાળકોને બોલાવતાં નહિ; અને લઈ બાપને ઓકરાં સાથે બોલાવતો વહેવાર જ નહોતો ! રમાબાઈ પોતે દાદીના મરણ પછી જન્મ્યાં, એટલે પિતાનાં લાડ મેળવવા બાગ્યશાળી થયા.

જૂના વિચારનાં પાગરી કુટુંબોમાં પણ વડીલો દેખતાં ઓકરાને ન બોલાવાય એ રિવાજ ખ્યાસેક વરસ ઉપર હતો. એ જમાનો જોયેલાં એક બહેન કહેતાં હતાં કે એમનાં સાસુ એ રિવાજ બહુ કડક રીતે પજાવે અને એમનો પોતાનો નાનો દીકરો બહુ હડીશે, કનિયાળો, સૌના દેખતા એના કનિયા પતાનાય નહિ વળા એ દોડી દોડીને મા પાસે જ આવે, તેને સૌના દેખતા તેડાય પણ નહિ; એટલે મૂંઝવણ, મુશ્કેલીનો પાર નહિ.

સંયુક્ત કુટુંબની આમન્યા, મર્યાદાના બારોબાર વખાણ કરવાનો રિવાજ આપણે ત્યાં છે, પણ આટલી હદ સુધીની મર્યાદા, જે માન્ય અને ઓકરાનો બોલાવનો વ્યવહાર પણ બંધ કરે, મા પાસે દોડી જતા બાળકને અટકાવે તે યોગ્ય છે ? પોતાનાં સંતાનને લાડ કરવાની માન્યતાની કુદગતી વૃત્તિ, તેને પણ રોકવી પડે એવી આમન્યા શા કામની ?

આ આમન્યાનો લાભ લઈ સાસુઓ વહુનાં બાળકને સતત પોતાની જ પાસે રાખી એ વહુ - બાળકોની જન્મદાતા મા - ની વિરહ યતાં શીખવે એવા અનેક દાખલા સંયુક્ત કુટુંબોમાં બનતા. દલકટ કુટુંબોમાં તો છેાકરાં દાદી અને બીજી વડીલ સ્ત્રીઓની શિખવણીથી પોતાની માને ગાળો દેતાં પણ શીખતાં અને એવા દાખલા જૂજ નહોતા. આ હકીકત ઉપર ટીકા કરવાની જરૂર નથી.

સંયુક્ત કુટુંબોનું જોર ધટતું બન્યું છે તેમ આવા-રિવાજો ધસાતા બન્યું છે. હજી બધાં મોટાં કુટુંબો છે ત્યાં એક બાળકમાં તો વડીલનું જ ચક્ષુ છે અને તે સંતાનોનાં લક્ષ્મી બાળકમાં. એમાં માબાપ કંઈ જ બોલી શકતાં નથી - તેમાં પણ માને તો કશું જ કહેવાનો અધિકાર નથી. વડીલોની હઠ્ઠા મુજબ જૂના ખ્યાલોને અનુસરીને જ સંબંધો બંધાય છે.

બધાં કુટુંબ નવા વિચારનું હોય અને માતાને પોતાનાં બાળક ઉછેરવાની પૂરી છૂટ હોય ત્યાં એની જવાબદારી બહુ જ વધી જાય છે. બાળકો સારાંનરસાં જે નીવડે તે એના ઉછેરનું પરિણામ હોય છે - હોય નહિ તો પણ ગણાય છે તો તેમ જ. ઉપદેશો કરતાં આચારની અસર જ બાળકો ઉપર વધારે થાય છે. મા બોલવાચાલવામાં જે કરી બતાવે તેવું બાળકો જરૂર કરે. આ રીતે જોતાં બાળકની માતા એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નહિ પણ જવાબદાર નાગરિક છે. એનું જેવું વર્તન હોય તેવું બાળકોનું થાય જ. અનુકરણ એ બાળકમાં બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે ખોલી નીકળતી વૃત્તિ છે.

પતિપત્નીનો સંબંધ બધાં સારો હોય ત્યાં બાળકોનો ઉછેર યોગ્ય રીતે થવામાં વાંધો નથી. એમના શિક્ષણ કે બીજી કોઈ બાળકમાં મતભેદ હોય તો પણ એનો ઉકેલ સમજૂતીથી આવી શકે છે. પણ બધાં પતિપત્નીનો સંબંધ એવો હોય કે કોઈ બાળકમાં મેળ જ ન પાડે ત્યાં બાળકોનું પાલન બહુ મુશ્કેલ બને છે. બાળકોનો સંબંધી માતાના વિચારો ખરા હોય

તોપણ ફક્ત એને ઉતારી પાડવા પિતા એ સામે વાવો લે છે. એવું જ સામેથી કન્યાઓ સ્ત્રી હોય તે પણ કહે છે.

બાળકો પાસે જન્મસૂત્રનું કામ કરાવવું એ એનું અવિધ્ય બગાડવાનો સૌથી સહેલો ગરો છે. સંયુક્ત કુટુંબોમાં બાળકોનું આ બહુ અગત્યનું કામ હતું. મા અથવા દાદીને જેની સાથે મેળ ન હોય એવી સ્ત્રીઓ ઉપર બાળકોને જન્મસૂત્ર તરીકે મૂકનામા આવતાં. ખરી હકીકતમાં કાંઈ માન જેવું ન હોય તો મીઠુંભર્યું ઉમેરીને પણ જન્મસૂત્રી કરાવનાર વડીલોને રાજ કરનાં એ મુક્તિ શીખી જતાં બાળકોને જન્મસૂત્ર વાર લાગતી નથી અને એમ જ સાચાંમૂઠા કવવાની ટેવ પડે છે, જે આખી જિંદગી કાયમ રહી જાય છે.

વિભક્ત કુટુંબોમાં પણ ઘણી વાર પતિ કે પત્ની બાળકને એકબીજા ઉપર જન્મસૂત્રી કરવાનું કામ સોંપે છે. આમાં માત્ર બાળકનું હિત જ બગાડવું નથી પણ કુટુંબસુખ પણ નાશ પામે છે.

ઘણા પુરુષો ગુસ્સે થાય ત્યારે બાળકોની હાજરીનો વિચાર ક્યાં વગર પત્નીને ધમકાવી કાઢે છે. આવે વખતે પત્નીને અત્યંત હીણપ લાગે છે. જે બાળકો આગળ પોતે એક સન્માનિત વ્યક્તિ તરીકે રહેવા માગતી હોય તેમની જ આગળ પોતાનું અપમાન થાય તે શી રીતે સહન થાય ? સમજણી બાળકો પણ બહુ ક્ષોભ અનુભવે છે અને ત્યાંથી આઘાપાઘાં થઈ જાય છે. મા તરફ બહુ લાગણીવાળાં હોય તે છાને ખૂણે જઈ આવ્યાં પણ પાડે છે. વારંવાર આવું અને ત્યાં બાળકો નડોર મથુ થઈ જાય. એમાંના છોકરાઓ હોય તે એમ પણ શીખે છે કે મોઢા થઈ એમે પણ પત્નીને આમ જ ધમકાવી કાઢીશું.

પુરુષના જ ખરાબ સ્વભાવની અસર બાળકો ઉપર થાય એવું નથી. સ્ત્રીના એવા સ્વભાવની પણ થાય જ — બદલે વિશેષ થાય, અને તે ન ધારેલી હદ સુધી પહોંચે છે. એક કુટુંબમાં સ્ત્રી અતિશય જખરી,

જેને કંઈશા કહીએ એવી હતી. આ સ્ત્રી પોતાના પતિને અત્યંત હેરાન કરતી અને ઘરમાં મોટા ઝઘડા મચાવતી. એના પુત્રો મોટા થયા પછી સમજતા તો હશે કે ઘરના ઝઘડામાં દોષ લડકણી માનો છે, નરમ પિતાનો નથી, પણ તે વખતે માતાની વિરુદ્ધ ચવાની હિંમત નહિ અને માનો પક્ષ લઈશું તો ઘરમાં સુખેથી રહેવાશે એમ સમજી એ પણ પિતાનો વિરોધ કરતા. પગણા ત્યાર પછી માની હયાતીમાં તો પત્ની ઉપર બાવ ન જ દેખાડી શકે; પણ એક પુત્ર માના મરણ પછી પોતાની પત્ની ઉપર વિરોધ જીવંત કરતો, એને મારતોભૂડતો ચર્ચ ગયો. પગણે પગણે એમ કહ્યા કરતો કે 'મારા ઘરમાં મારા બાપનું બિચારાનું કાંઈ ચાલતું નહિ. મારી મા એમના ઉપર સર્વોપરી સત્તા ચલાવતી પણ મારા ઘરમાં એવું ન જોઈએ, માડું જ ધારું' ચશે.' પત્ની વિરોધ ન કરે તો પણ પોતાની માના દાખલા ઉપરથી એના મન ઉપર એવી જ છાપ પડી ગયેલી કે સ્ત્રીઓ જ ખરાબ, લડકણી હોય છે. આ દંપતીનું જીવન આજે તદ્દન રહ્યાતલ ચર્ચ ગયું છે. રોજ ગાજો અને મારની ઝાપટો ખાઈ પત્નીનું મગજ અસ્થિર ચર્ચ ગયું છે. પોતાને વાંકે ગાંડી ચર્ચ ગયેલી એ પત્નીને રાખવા પતિ ખુશી નથી. એને એના ભાગ્ય ઉપર છોડી પોતે ચાલી ગયો છે. આ જોડાનો સર્વનાશ કરવાનો દોષ પેલી કંઈશા માતાને માથે જ છે.

બાળકો તરફના વર્તનમાં જે પ્રકારના દોષ સામાન્ય માતાઓમાં જોવામાં આવે છે, એક વધારે પડતાં લાડ અને બીજી વધારે પડતી સખતાઈ. આ બંને પ્રકાર બાળકને માટે બહુ જ હાનિકર્તા છે. લગભગ પછી ઘણે વર્ષે બાળક થયું હોય, પહેલાં જે ચાર મરી ગયા બાદ એક જીવ્યું હોય, એકનું એક હોય એવી સ્થિતિમાં માબાપને કુદરતી રીતે બાળકનું સર્વ અનિષ્ટો સામે રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય જ; તેમ જ પોતાની શક્તિ અનુસાર એને સુખમાં રાખવાનો પણ ચલ તજો કરે. પણ એનો અર્થ એ નથી થતો કે એની ગમે તેવી દહ પૂરી કરવી. ઘણી માતાઓ દહ

મનની નથી હોતી. બાળકની જીદ પૂરી ન કરવાનું ધારી થોડો વખત એની માગણી નકાર્યો કરે અને પછી નમતું આપી દે. બાળક ગમે તેટલું નાતુ હોય પણ સમજી જાય છે કે વધારે જીદ કરીશું તો ફાવીશું એટલે એ સ્વભાવે જિદી થઈ જાય છે અને પોતાનું ધાધુ કરાવે છે.

બાળક અમુક સ્ત્રીજ માગે તે આપવાની માબાપની શક્તિ ન હોય કે બાળકને માટે એ હાનિકારક હોય તો દૃઢ રહીને ના જ દલીલ દેવી જોઈએ. જેણે માતા થવાની જવાબદારી લીધી છે તેણે એટલી દૃઢતા તો ડેળવવી જ પડે. નાનપણમાં જેમની દરેક સારીખોટી ઇચ્છાને માબાપે નરમ થઈ નમતું આપેલું હોય તેવાં બાળકો મોટી વયે પણ એમ આશા રાખે છે કે આસપાસનાં સર્વં પણ એમને નમતું આપે. નોકરીધંધામાં પણ આવા માણસો આ ટેવને લઈ પોસાતા નથી એવું જોયું છે. માતાનાં વધારે પડતાં લાડથી છોકરો સ્વચ્છંદી થઈ ગયો અને જીવન બરબાદ કર્યું એના દાખલા તો જોઈએ તેટલા મળે છે. આપણી એક જૂની મોકવાતાં છે કે એક ચોરને સજા કરના રાજદરબારમાં હાજર થયો ત્યારે એણે કહ્યું, 'મારી માને જોલાવો'. મા આવી એટલે ચોરે ધપીને દરબાર વચ્ચે માનું નાક કરડી ખાધું અને રાગને કહ્યું 'હું ચોર થયો તેનાં દોષ મારી માને માથે છે, કારણ નાનપણમાં એણે મને હફારનાં લાડ કર્યાં હતાં. જે માણું તે ગમે તેમ કરી હાજર કરતી. શેરીનાં છોકરાંની લડાઈમાં એ મારો વાંક હોય તો પણ બીજાનો વાંક કાઢી લડવા ઝીબી થતી. હું બીજાની સ્ત્રીને ઉપાડી લાવું તો પણ હપડો આપવાને બદલે બીજા આગળ મારો જવાબ કરતી અને ધરમાં મને મારી હોશિયારી માટે શાખાશી આપતી. એના આવા ઉછેરને લીધે જ હું ચોર થયો છું.' આ કથા ઉપર વિવેચન કરવાની કશી જરૂર નથી.

જેમ વધારે પડતાં લાડ સંતાનોને જગાડે છે તેમ વધારે પડતી દડકાઈ પણ એટલી જ નુકસાનકારક છે. કેટલીક માતાઓ સ્વભાવથી

જ દોર હોઈ બાળક તરફ પણ એવું જ વર્તન રાખે છે. કોઈ દાખલામાં એવું બને છે કે પોતાનાં સગાંવડાંમાં અથવા આડોશીપાડોશીમાં અતિશય લાડથી બગડેલા બાળકની જિંદગી જોઈ મા બડકી જાય છે, અને પોતાને ત્યાં એવું ન થાય માટે બાળકો સાથે ખૂબ સખતાઈથી વર્તે છે. દારણ ગમે તે હોય પણ દડક વર્તનનો ભોગ તો બાળકો જ બને છે. કોઈ પણ પ્રદારનો સંબંધ - પછી તે રાજ અને પ્રજાનો, અમલદાર અને હાથ નીચેના માણસનો, સાસુવહુનો, પતિપત્નીનો, માતા અને બાળકનો હોય પણ તેમાં જો એકપક્ષે વધારેપડતી સખતાઈ થાય તો બીજે પક્ષે જૂઠાણું થયા વગર ન રહે. સખતાઈ દાખવનારની દડક આંખે યુનો ગણાય એવું વર્તન છુએચૂકે થઈ જાય તો એમાંથી બચવા માટે જૂઠાણાનો આગ્રય લેવાય જ. દરેક પ્રસંગે એ સખતાઈનો ભોગ બનવાનું કેને ગમે ?

“હું બાળકને ખોટાં લાડ નથી કરતી, સખત નિયમમાં રાખું છું” એવું બતાવવા ખાતર પણ કોઈ સ્ત્રીઓ બીજાનાં દેખતાં પોતાના બાળકોને વઢવા કરે છે. આમાં પણ બાળકનું સ્વમાન ધરાય છે. બદારનાં માણસો એમાં હોય ત્યારે મા સમક્ષ આવવું જ નહિ એવી નીતિ આવી માનાં છોકરાં સેવતાં થઈ જાય છે. બીજાનાં દેખતાં જ નહિ પણ હંમેશાં દડક વર્તન રાખનાર માતાથી બાળકો તદ્દન વિમુખ થઈ જાય છે અને એની પાસે રહેવાનું જેમ બને તેમ તળે છે.

આજના જમાનામાં બાળકને મારવાની પ્રથા વિરુદ્ધ ખૂબ પ્રચાર થાય છે. શિક્ષકોને તો ઘણાં રાજ્યોમાં કાયદાથી મારવાની મનાઈ છે. ઘરમાં ન મારવા સામે કોઈ કાયદો નથી પણ શિક્ષણના પ્રચારને લઈને જીવનની નવી દૃષ્ટિને લઈને માતા બાળકને મારે એ વસ્તુ ઘણી ઘટી ગઈ છે. અકળાયેલી માતા વખતે એક તમાચો બાળકને મારે તે જીદી વાત છે. પણ બાળકના હાથ બાંધી એને અસહાય બનાવી ટોર માર મારવાના દાખના ભાગ્યે જનતા હશે; અને એ નવા જમાનાની ગાનાને યશ આપનાર જેવી વાત છે.

બાળકને વશમાં રાખવા માટે મારવાની કે ધમકાવવાની રીત ઉપરાંત ત્રીજી હાનિકારક રીત છે, તે ડરાવવાની. જૂના વખતમાં ‘બાવા પામે પકડાવી દર્શિ,’ ‘મકોડાની ઠોડીમાં પૂરીશ,’ ‘હાઉ આબ્યો,’ એવી એવી ડરામણીથી બાળકને માતાઓ વશમાં રાખતી. હજીએ પોલીસને બોલાવવાની ધમકી કેઈ માતાઓ આપે છે. એક કેકાણે મોટા મકાનમાં સ્ત્રીઓ વચ્ચે થતી વાતચીતમાં “પેલી ઝોઝીમાં તો પોલીસ આબ્યા” (મતશબ્દ કે પોલીસનું કુટુંબ બાહુત તરીકે આબ્યું) એવા ઉદ્દગાર સાંભળી એક બાળકે ભેંકેડે ભેંકડા તાણી રડવા માંડ્યું ! એની માતા એને હંમેશાં ‘એ પોલીસ આબ્યા, પકડી જશે’ એવી ડરામણી દેખાડતી હશે એટલે બાળકનો શો વાક?

લાડથી બાળકો સ્વચ્છંદી બને, સખતાઈથી નકોર થાય તેમ ડરાવવાથી બીજી બાજુ બને એ માતાએ યાદ રાખવાનું છે.

મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોમાં માતાને સવારથી સાજા સુધી ઘરકામની ધમાય રહે છે. કામદાર વર્ગમાં તો બહારની મજૂરી અને ઘરનું કામ એમ બે જાતની ધમાલ રહે છે. આવી બધી ધમાલમાં માતા બાળકોને વિચાર ક્યારે કરે અને ક્યારે એ વિચારોને આચારમાં મૂકે? આપણે સૌએ એ વિચારવાની બાબત છે. કામમાં બાળક દબલગીરી કરતું હોય તો જે ઉપાય મુજે તે અજમાવે. કેઈ વખત ફોસસાવે, લાલચ આપે, કેઈ વખત ધમકાવે ને કેઈ વખત ઘોસ પણુ મારે; કારણ એનું કામ બહુ તાકીદનું હોય છે. ઉપરથી જોતાં આ દલીલ સાચી લાગે. પણ પહેલેથી બાળકને એવી ટેવ પાડી હોય કે ગાના કામમાં દબલગીરી ન કરે, સમજણ થયા પછી સામે બેસાડી એને ગમે તેવું કાંઈ નાનું કામ આપ્યું હોય તો માતાને કેઈ ખોટા ઉપાય અજમાવવાની જરૂર નહિ રહે. મધ્યમ વર્ગની માતાને જ આ લાગુ પડે છે; કામદાર વર્ગમાં તો માને બાળક પાસે રહેવાની કુરસદ જ બાગ્યે મળે છે.

બાળક સંપૂર્ણ રીતે આધારાધીન બને એવી આશા માતા રાખે તે યોગ્ય નથી. ત્યાં સુધી બાળક અણુસમન્વિ હોય ત્યાં સુધી એ પોતાના દિતનો વિચાર ન કરી શકે અને એની માતાએ એ બાળક કાળજી રાખવી પડે છે; પણ સમન્વિત થાય, પછી અનુક આધારમાં રહેલી ખામી વિષે દલીલ કરવા માગે તો તે કરવી જોઈએ. નહિ તો બાળકની વિચારશક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે અને મોટી ઉંમર થયા પછી પણ માની મદદ વગર એક પગલું ભરવાની તાકાત રહેતી નથી. એક સ્ત્રીને શ્રીમંતાર્થ અને પતિની અમલદારીના અભિગાનને લઈ સર્વ ઠાઈ પોતાને આધારાધીન જ રહે એવું જોવાની ટેવ પડેલી. પૈસો અને પદવી બંને પતિ તરફથી મળેલાં તે છતાં પતિને પણ પોતાની આધારમાં રાખતી. પોતાનાં સંતાનોને પણ એટલાં બધાં આધારાધીન કરી દીધાં કે એક અપવાદ સિવાય બાકીનાં બધાં દુનિયાદારીના સામાન્ય કામ માટે પણ નકામાં બની ગયાં. આવી સ્ત્રી સાચું તરીકે દોરદમામ ચલાવે એમાં તો નવાઈ નહિ જ પણ એટલી હદ સુધી એ દમામ ગયો કે બધા પુત્રોએ એની આજ્ઞાને વશ થઈ પત્નીઓને કાઢી મૂકી ! આવા માતૃભક્ત પુત્રો જોઈએ તું હૃદય પ્રકુલ્લસતા અનુભવતું હશે પણ એમના સંસાર છિન્નભિન્ન થયાથી એને શો લાભ થયો ? માતાનું સુખ પુત્રની આધારાધીનતામાં કે પુત્રના સુખી સંસારમાં ? આ સ્ત્રીના પુત્રોમાંના એકનો સંસારી બધડો થોડાંક વરસ ઉપર અદાસત સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં એ પત્ની પ્રત્યેના પોતાના દરેક અયોગ્ય વર્તનના બચાવમાં એટલે જ જવાબ દઈ શકતો, “ મારી માએ કહ્યું તેથી મેં એ મુજબ કર્યું. ” આના આ જવાબથી કંટાળી ન્યાયાધીશે પણ પૂછ્યું, “ તમે બહેનશ્રીશ્રી, દુનિયા ફરેલા માણસ છો તે છતાં દરેક વાતમાં માના કલા પ્રભાવે જ વર્તો છો ? સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની તમારી શક્તિ જ નથી ? ” અને એ આધારાધીન પુત્ર શો જવાબ દે ? એની માતાએ એને આધારાધીનના સિવાય બીજું કશું શીખવ્યું જ ન હતું.

કેટલાકના નવા વિચારો મુજબ બાળકને એક નાની ઉંમરમાંથી

દરેક કામમાં એની પોતાની મુનસરી ઉપર છોડી દેવું જોઈએ. આવા વિચારનો પણ અતિરેક થઈ શકે છે — જેમ આઝાદીનતાના ખ્યાલનો થઈ શકે છે તેમ. આવા વિચારો ધરાવવાનો દાવો કરનાર એક બહેન પોતાનાં બાળકોને લઈ ઠાઠા સંબંધીને ત્યાં મળવા ગયાં. રમતાં રમતાં એક બાળક દાદર નજીક દોડ્યું, એટલે સ્વાભાવિક રીતે ધરવાળાં બાઈ બોલી બેઠ્યાં, “જેજે, હોં, પડી જવાશે!” નવા વિચારો ધરાવનારાં, બાળકના માતા ખૂબ ગંભીર મહોટું કરી બોલ્યાં, “એમ છોકરાને રોકવા ન જોઈએ; એ તો એકાદ વખત પડે એટલે એની મેજે સમજે કે દાદર આગળ ન જવાય!” દાદર ઉપરથી પડીને બાળક માથું ફેરે કે હાથ-પગને ગંભીર — કદાચ કાયમની ઈજા કરી બેસશે એવી માતાની સ્વાભાવિક ચિંતા પણ આ ‘નવા’ કહેવાતા વિચારો પાછળ દબાઈ જાય? બહુ જ નવાઈ જેવું એ છે કે આમ ‘સ્વતંત્ર’ રીતે ઉછેરલા બાળકે ત્યારે મુલાકાત ઉભરે પોતાની પસંદગીની, પરકોમની વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે એ જ ‘સ્વતંત્ર-અગ્રિય’ માતાને ખૂબ આઘાત થયો — સામાન્ય કોટિની, ગુનવાણી માનસ ધરાવતી માને થાય તેવો જ. આનો અર્થ એ જ થાય કે પોતાના સંતાનના અજ્ઞાનનું જોખમ ખેડવા એ માતા તૈયાર હતી પણ એની સ્વતંત્રતાનું જોખમ ખેડવા નહોતી.

જે માતા બાળકને મારીને વશ રાખવામાં માનતી ન હોય તે પણ ઘણી વાર પોતાના અંતરનો ગુસ્સો દાણવવાનું બીજું ઠેકાણું ન હોય તો તે એના બાળક ઉપર દાણવે છે. ઘરમાં સાસુ-વહુ, દેરાણી-જેદાણી, નણંદ-ગોળઈ કે પતિ-પત્ની પણ લડ્યાં હોય ત્યારે સામાને સંબળાવી દેવાની જેની શક્તિ ન હોય એવી નિર્જાળ અથવા ઊતરતી પદવી ધરાવનાર સ્ત્રી સ્ત્રીની મારી પોતાના બાળકને વગરવાડે પણ ધીબી નાખે છે. એને માતા તરીકે બાળક ઉપર પ્રેમ કે વાતસલ્ય નથી એમ નહિ; પણ એનો ગુસ્સો સહન કરી શકે એવી વ્યક્તિ એને તત્કાળ એક જ દેખાય છે અને તે એનું બાળક.

આવા વર્તનનો એમ બચાવ થઈ શકે કે કદાચ આવી રીતે ગુસ્સો કાઢનાર સ્ત્રીને બહુ અન્યાય થયો હોય; એની વાતનો ખુલાસો પણ કોઈ સાંભળવા તૈયાર ન હોય; તેથી અને અપમાનની લાગણી બહુ જ થવાથી એ બાનભૂક્ષી થઈ જાય છે અને બાળકને મારે છે; પણ આ સાચો બચાવ નથી. પોતાને થયેલા અન્યાયનું વેર નિર્દોષ બાળક ઉપર વાળવું એ માતાને મન કોઈ રીતે ઘટિત નથી. પોતાને અન્યાય થયો છે તે આટલો બધો સામે છે તો બાળકને પણ વગરવકે માર ખાઈ અન્યાયનો ભોગ બનવામાં કેટલું દુઃખ લાગે તેનો માતા વિચાર ન કરે તો કોણ કરે? કોઈ ઉપર કાણ મેળવતાં શીખવું એ દરેક વ્યક્તિની દરજ્જા છે: ‘મારો તો મિત્રજ ગયો’ એ વાક્યમાં સામાન્ય રીતે અભિમાન લેવાય છે. તેને બદલે ‘મે’ ગુસ્સાને કાળૂમાં રાખ્યો’ એ વિચારમાં ‘ગર્વ’ સેતાં શીખવું જોઈએ – ખાસ કરીને નમ્રતા અને મૃદુતાની ભૂતિરૂપ ગણાતી સ્ત્રીએ.

બીજાના ઉપરનો નહિ પણ પોતાના ઉપરનો ગુસ્સો પણ સ્ત્રીએ બાળક ઉપર ઠાસવો છે. સ્વ. શ્રી ગિનુબાઈ બધેકાએ આનું એક બહુ સરસ દર્શાવ આપ્યું છે.

* “કમ્બુની બા પાડોશણ સાથે વાતે વળગે ને શાક દાઝે. કમ્બુ પાસે આવીને પૂછે: “આજે કેરી મંગાવી છે.?”

બા કહે છે: ‘રાંડ, આત્રી ખસને! આ શાક બળી ગયું. આખો દિ’ કેરી, કેરી, ને કેરી!’

ધખ્ખો ખાઈ કમ્બુ રડતી રડતી બહાર જાય.”

માતાના આવા વર્તનનો કશો જ બચાવ નથી. આમાં નથી એને અન્યાય થયો હોતો કે નથી બીજા કોઈએ ગુસ્સો થવાનું કાગલ આપ્યું હોતું. પોતાની બેરકારીનું પરિણામ પોતાને ભોગવવું પડશે એ ખ્યાલ એટલો ઉગ્ર બની જાય છે કે મા બાળક ઉપર પોતાની મૂઝવણ ઠાવવો છે.

* સ્વ. શ્રી. ગિનુબાઈ કૃત “આ તે શ્રી માયાદેવ.”

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે અબણ માતાને શિક્ષિત માતા કરતાં બાળક ઉપર વધારે પ્રેમ હોય છે. શિક્ષિત માતાને વાંચવા-લખવાના કે બદાર ફરવાના શોખ હોય એટલે એ બાળકને વિસારે પાડે.

આ માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે તે જરા તપાસીએ. અબણ સ્ત્રીને માટે ધરતી આર દીવાલની અંદર જ ગિંદગીનો બધો રસ સમાઈ જાય છે. બદારના જીવનમાં એને કાંઈ સમજણ પડતી નથી એટલે એમાં એ રસ ભેતી નથી; પણ તેથી એનું ઘર શિક્ષિત સ્ત્રી કરતાં વધારે સુધક, વ્યવસ્થિત હોય છે એવું કશું નથી હોતું. રસોડામાં કઢાકો ગાળે, છર્તા એની રસોઈ, ઘડીકવારમાં રસોઈ પતાવી નાખતી શિક્ષિત સ્ત્રી કરતાં સારી હોય છે એમ પણ નથી. તે જ મુજબ અબણ સ્ત્રી બાળકોને આર્થિક ન ખસેડે અને શિક્ષિત સ્ત્રી એને મૂકીને બદાર જાય અથવા ઘરમાં હોય ત્યારે પણ વાંચેલખે તેથી એને બાળકો ઉપર પ્રેમ નથી હોતો એવું જરાયે સાબિત થતું નથી.

માણસ અમુક લક્ષ્યે પહોંચવા જમણે રસ્તે જાય છે કે ડાબે તે અગત્યનું નથી. એ લક્ષ્ય ઉપર પહોંચે છે કે નહિ તે જ જોવાનું છે. માતા બનેલી સ્ત્રીની ગિંદગીનું લક્ષ્ય બાળકને સારી રીતે ઉછેરવું તે છે. અબણ સ્ત્રી પોતાનાં બાળકને કેડેથી નીચે ન ઉતારે પણ એનાં કપડાં મેક્ષાં હોય, માથામાં જૂ હોય, શરીરે ફેશ્યા હોય, આંખનાંક ગંદાં હોય, એ આખો વખત રડયા કરતું હોય, તો એ સતત સદવાસ શા કામનો ?

ખીજ તરફ શિક્ષિત માતા પોતાના અને બાળકના સ્વાતંત્ર્યમાં માનતી હોઈ આખો વખત એને કેડમાં ન રાખે છર્તા એનું બાળક તંદુરસ્ત, સ્વચ્છ, હસમુખ હોય તો એનો જ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એમાં કશી શક નથી.

બાળકઉંદર એ આપણો વિષય નથી; પણ માતા સંબંધી લખતાં એવા વિષય સંબંધી થોડુંક વિવેચન તો આવી જ જાય. નવી રીત

મુજબ જે માતાઓ બાળકને માટે આપા રાખે છે તેના ઉપર ખૂબ જ દીકરો વરસાદ વરસે છે. આપા ગર્ભનાર માતા માતૃધર્મથી વિમુખ છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે. આ બાળકમાં એકદમ સામટો અભિપ્રાય બાંધી દેવાય નહિ. માતા કયા હેતુથી આપા રાખે છે અને બાળકને કેટલા પ્રમાણમાં એને સોંપે છે એ જોવું જોઈએ. સુવાવડમાંથી ઉદ્ધાર્યા કે આપાને બાળક સોંપી દઈ, એને ઉપરના દૂધ પર ચઢાવી દેવું અને પોતે સવારથી સાંજ કાઢીને કાઢી બહારે બહારે ક્યાં કરવું એવું વર્તન રાખનાર સ્ત્રી જરૂર માતૃપદને લાયક નથી. પોતાના પુરસદના સમયમાં એક રમકડું જોઈએ તે માટે આવી સ્ત્રીઓ માતા બને છે.

ખૂબ શ્રીમંત સ્ત્રીઓ કે જેમને બધું જ કામ કરવાનું આગસ હોય તે પણ આપા કે પુરુષ નોકરને પણ બાળક સોંપી દે છે. પોતે કસબોમાં કે નાટક-સિનેમામાં ફરવા આતુર હોય એવું કાંઈ હંમેશાં બનતું નથી. ઘરમાં પડી રહે તોપણ એમનાથી શારીરિક કે માનસિક શ્રમ થતો જ નથી અને બાળકના ઉછેરમાં તો એ બંને ખૂબ જ જોઈએ; એટલે નોકરોને સોંપી પોતે મુક્ત થઈ જાય છે.

પણ સિદ્ધિત અને નવા વિચારની સ્ત્રીઓમાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે જે આપાને ફક્ત મદદનીશ તરીકે રાખે છે. પોતાની દેખરેખ નીચે જ બાળકનું દરેક કામ કરાવે છે. આપાની મગદૂ નથી હોતી કે બાળકને ખોટી ટેવો પાડે. આવા દાખલામાં આપા રાખવાનું કશું અનિષ્ટ પરિણામ આવતું નથી.

આજે શહેરોમાં એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે તે માતૃત્વ અને બહારના કામની અચકામણનો. મધ્યમ વર્ગની અનેક સ્ત્રીઓ પરણ્યા પછી અને બાળકો થયા પછી પણ નોકરી કરે છે. આજે મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ એવી છે કે મોટા શહેરમાં એકલા પુરુષની કમાણી ઉપર ઘર ચલાવવું મુશ્કેલ છે. આને લઈ સ્ત્રીને કમાવાની જરૂર પડે છે; પણ સરવાળે એ કમાણી ફાયદો કરનારી હોય છે કે નહિ તે વિચાર કરવાનો

છે. સ્ત્રી બહાર આખો દિવસ ગહે એટલે બાળકો સંભાળવાને માણસ - આયા - તો રાખવાની જરૂર પડે જ. એટલે એનું ખરચ બાદ કરતાં જે રહે તે આવકમાં ખાસ વધારો કરે છે કે નહિ તે તપાસવું જોઈએ. આખો દિવસ માતા વગર બાળક રહે; એટલે એને માતાની સંભાળનો લાભ પણ ન મળે. સાચો જો થાકેલી ઘરે આવે એટલે રવાબાવિક રીતે બાળકની ઉઠવેઠ કરવાનો કે કદાચ એને રમાડવાનો પણ ઉત્સાહ ન ગ્રહે આમ માતા અને બાળકને વિખૂટાં પાડનારું કામ ઇષ્ટ છે કે નહિ તે પણ જોવાનું ગ્રહે છે.

પોતાના બાળકને ઉઠેરી ઉત્તમ નાગરિકો કરવા પ્રયત્ન કરવો એ શિક્ષિત સ્ત્રીની પહેલી ફરજ છે, એ વાતની કોઈ ના દલીલ શો જ નહિ એટલે બાળક જન્મ્યું કે તગત આયા કે નર્સને સોંપી નોકરી કરવા નીકળી પડવું તે યોગ્ય નથી જ.

પણ હવે આપણે ત્યાં શિક્ષિકા, નર્સ અને ઓફિસોમાં કારકુની કરનાર સ્ત્રીઓ શહેરોમાં હજારો છે. એમાંની ઘણી પરણેલી અને છોકરાંવાળા હોય છે. ફેશન ખાતર કે સ્ત્રી જાતિના હક સિદ્ધ કરવા એ નોકરી કરવા નીકળી હોતી નથી, પૈસાની જરૂરને લીધે જ કમાવા જાય છે. એમાંની ઘણી આયા રાખી શકે એવી સ્થિતિની પણ નથી હોતી મા, સાસુ કે બીજી સગી સ્ત્રીને અથવા કોઈ વખત માયાણી પાડોશીને પણ છોડી મોપી એને કામ કરવા જવું પડે છે. આવી સ્ત્રીનાં છોકરાંને પ્રશ્ન તો એનો એ જ રહે છે. માતાની સંભાળથી તેઓ વંચિત રહે કે મા નોકરી કરી જ કમાણી કરે છે તેથી એમને સારો ખોરાક મળે છે. જરા મોટા થયે સારું શિક્ષણ પણ મળે છે. પુરુષની એવી કમાણીમાંથી મદદની લે તો એ સ્ત્રી ઘેર રહી બાળકોને સંભાળી તેથી બાળકોને માતાનો સહવાસ મળે; પણ સારું પોષણ - શિક્ષણ ન મળે એમાંથી ક્યું પસંદ કરવું એ તો વ્યક્તિના પોતાના ઉપર જ છોડવું પડે. મમાજ એ માટે કાપદો ઘડી શકે નહિ.

જેમનાં બાળક મોટાં થયાં હોય - એટલે નિશાળે જવા જેવડી જિંમરના હોય - તે માતા બહાર કામ કરી પતિનો બોલો આજો કરે તેમાં તો કશું અયોગ્ય નથી.

કામદાર વર્ગોમાં તો બધી જ સ્ત્રીઓને કામ કરવું જ પડે છે. મિથોમાં કામ કરતા કામદારોની કમાણી છેલ્લાં પંદરેક વગસમાં પુષ્કળ વધી છે. મધ્યમ વર્ગ કરતાં એ બહુ વધારે છે. તે છતાં એમના જીવનનું ધોરણ મધ્યમ વર્ગ જેવું થયું નથી. ધનની, શરીરની, વસ્ત્રોની સ્વચ્છતા, ખોરાક, શિક્ષણ, શિષ્ટાચાર એ સર્વમાં મધ્યમ વર્ગ હજી એમનાથી ધણી જાંઝી સપાડી ઉપર છે; પણ એકંદરે મોંઘવારી એટલી છે કે કામદાર વર્ગની સ્ત્રીને ઘેર બેસી ગહેવું નહિ પરવાડતું હોય એમ માની શકાય; નહિ તો એ બહારના કામ પાછળ મહેનત અને વખત શા માટે આપે? એને માથે ધરકામનો અને બહારના કામનો એમ બન્ને બોળ હંમેશાં રહ્યા છે. ધરના કામનો બાર એમના કરતાં મધ્યમ વર્ગની ગૃહિણીને માથે બહુ જ વધારે છે કારણ થોડી આવક અને થોડી જગ્યામાં એમણે શ્રીમંતો જેવી સુખડતા અને સંસ્કાર દાખવવાનાં હોય છે. કામદાર વર્ગની સ્ત્રીનું સંચાન ગૃહિણી તરીકે ગોણું છે, કમાનાર તરીકે જ સુખ્ય છે. બહારના કામમાં એનો એટલો બધો વખત અને શ્રમ જાય છે કે ગૃહવ્યવસ્થા તેમ જ બાળકો તરફ ધ્યાન આપી શકાતું જ નથી.

ઇંગ્લંડના મહાન આધુનિક તત્ત્વચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કહે છે કે "પરણેલી સ્ત્રીઓને કામ કરતી અટકાવવામાં એક જ હેતુ હોય છે - સ્ત્રી ઉપગ્રનો આર્થિક અંકુશ ચાલુ રાખવાની પુરુષ વર્ગની ઇચ્છા; પણ સ્ત્રીઓ આ જીવનને કાયમ તાણે જ રહેશે એમ માનવાનું નથી. એમનો પ્રશ્ન જિપાડી ક્ષેત્રનાર પક્ષ મળવો મુશ્કેલ છે સંરક્ષક (કન્ઝર્વેટિવ) પક્ષને ઘર વહાવું છે અને મજૂરપક્ષને તો કામદાર વહાવો છે." એટલે સંરક્ષક પક્ષ ઘર વિષેના ન દે અને મજૂરપક્ષ

પુરુષ કામદારની હરીફ જીબી થવા ન દે. બર્ડોન્ડ રસેસે આ લખ્યું ત્યારે ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રી મનદારોની બહુમતિ હતી એટલે તેઓ દંમેશાં પછાત રહેવાનું ઇચ્છુ નહિ કરે એમ એમની ધારણા હતી.

એ કહે છે કે પરણેલી સ્ત્રી માટે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના એ રસ્તા છે. એક તો બહારનું કામ સ્વીકારવું. પણ તેમ કરતાં બાળકોને જાહેર બાળગૃહોમાં મૂકવા પડે અને એવાં ગૃહોની સંખ્યા પણ ખૂબ વધારવી પડે. આ રસ્તો સેવા જતાં પિતાની માફક માતા પણ બાળકના માનસના ઘડતરમાંથી અદસ્ય થાય છે. બીજો રસ્તો એ છે કે સંતાનોવાળા સ્ત્રીને રાજ્ય તરફથી અમુક વરસ સુધી આર્થિક મદદ મળે, પણ તેમાં શરત એ હોય કે તેમણે પોતાનાં બાળકોની સંભાળમાં ઓતપ્રોત ચર્ચ જવું. પણ બાળકો મોટાં થાય ત્યારે તો સ્ત્રીએ બહાર કામ કરવા જવું જ પડે, નહિ તો પાછી આર્થિક પરતંત્રતા આવી પડે કારણ કે રાજ્ય કાંઈ આખી જિંદગી તેમને પોષી શકે નહિ, એટલે પતિના ઉપર જ આધાર રાખવો પડે. પણ આમ રાજ્ય તરફથી મદદ સર્પ ધરમાં રહેવું અને સંતાનોને ઉછેરવાં એ રીત જ એકંદરે વધારે સારી છે એમ બર્ડોન્ડ રસેસ માને છે, કારણ એમાં ગમે તેવાં સંકટો સહન કરી, ગમે તેવાં અપમાન ખમીને પણ એક પુરુષને આધીન રહેવાની જરૂર પડતી નથી.

વળી રસેસ એમ પણ માને છે કે આજના જમાનામાં બાળકની પ્રાપ્તિ તે માબાપ કરતાં દેશના હિતમાં વધારે છે. દેશના અને રાજ્યના હિત માટે ઉપાડેલી એ જવાબદારી છે. પહેલાંની માફક સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું તે એક આકર્ષક પરિણામ માત્ર ગણાતું નથી. તો પછી રાજ્ય એને માટે આર્થિક જવાબદારી પણ ઉઠાવે. માબાપને માથે એ બોલો નાખવો ન જોઈએ. બાળકોવાળાં કુટુંબોને રાજ્ય તરફથી મદદ આપવા ઘણી સળવળો થાય છે પણ રસેસના મત મુજબ મદદ ફક્ત માતાને જ મળવી જોઈએ.

આજે પિતાની જવાબદારી તો રાજ્યે ઘણી રીતે ઉપાડી લીધી છે. શિક્ષણ, દૂધ, કસરતની સગવડ, ખુસ્તકાલયો વિ. અનેક પ્રકારનાં, બાળકોનાં શારીરિક અને માનસિક વિકાસનાં સાધન રાજ્ય અને સુધરાઈ મક્ક પૂરાં પાડે છે, જેથી પિતાનો બોલો ઘટે છે.

બાળકને માત્રાપ પાસેથી લઈને સંપૂર્ણ રીતે રાજ્યને સોંપી દેવામાં બહુ જોખમ રહેલું બટોન્ડ રમેલ માને છે. માત્રાપને પોતાનાં છોકરાં બહુ વહાલાં હોય છે. રાજ્યનૈતિક હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના સાધનરૂપ એ પોતાનાં છોકરાંને ગણતો નથી; પણ રાજકર્તાઓ દરેક માણસને એક માનવી ગણતા જ નથી; અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થાનું સાધન માને છે. વળી એમને એકરૂપતા (Uniformity) ગમે છે. બધા જ માણસો એકસરખા હોય તો રાજ્યનો વહીવટ સરળ બને, આંદડા તૈયાર કરવાનું બહુ સુગમ થઈ જાય. ' સાચી એકરૂપતા ' એટલે રાજકર્તાના પોતાના માની લીધેલા ધોગ્ય મુજબના માણસો; એટલે રાજ્યનાં બાળકોને મોંપી દીધેલાં બાળકો બધાં એક ખીખામાં ઢાળ્યાં હોય તેવાં બનવાનાં. કોઈનામાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ હોય તોપણ એના વિકાસ માટે અવકાશ ન રહે. બિલટાં એવાંને મારીમચડીને સામાન્ય ચોકડામાં જ બેસાડી દેવામાં આવે. સામાન્ય નિયમોને અનુકૂળ થઈ ગયેલા બાળકો મોટે ભાગે જોવામાં આવવાનાં, જે કોઈ નવા વિચારો તરફ લક્ષ્ય દેવા તૈયાર ન હોય. તે ઉપરાંત ખીજ એક બમ તરફ રસેલ નિર્દેશ કરે છે, તે પણ ખૂબ વિચારવા જેવો છે. અત્યારે દુનિયામાં વિવિધ દેશો વચ્ચે જે રાજકીય વૈમનસ્ય છે તેમને રાજ્ય તરફથી ચાવતાં જાહેર બાળકો પોપણ આપશે. રાજ્યના મોવડીઓ બાળકોને પોતાની રાજનીતિનાં મુલ્યગાન ગાતાં અને ખીજ દેશોનો તિરસ્કાર કરતાં જરૂર શીખવશે. બાવિ પ્રજા આમ એક તરફથી મિથ્યાગિમાન અને ખીજ તરફથી ધિક્કારનું શિક્ષણ મેળવશે.

' માતા 'ના પ્રકરણ સાથે ઉપરના વિચારોને સીધો મંબંધ નથી; પણ દરેક વસ્તુને આધુનિક સ્વરૂપ આપવાની, અમુક નવી વિચારસરણીઓની

પ્રશંસા કરવાની જે અતિરેકબરી બાવના હાથ ધણી જગ્યાએ જેવામાં આવે છે, તેમાં બાળકની સંબાળ રાજ્ય લે એ વસ્તુ વિશે વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. પણ કુટુંબજીવનને તોડી નાખવું, માતા પાસેથી બાળકને ખૂંચવી લેવું તે એકંદરે વ્યક્તિ કે સમાજના હિતમાં નથી. ઉપર લખ્યા મુજબનો પિતાનો આર્થિક બોલો રાજ્ય ઉપાડે અથવા સ્ત્રીને બાળઉછેર માટે મદદ કરે ત્યાંસુધી બાળકોની સંબાળમાં રાજ્યનો હિસ્સો આવકારદાયક છે; પણ કુટુંબજીવનમાં બાળકને વ્યક્તિગત હાલો જે મળે તે બાળગૃહમાં ન મળે.

બાળક માંદું પડે ત્યારે રાજ્યના બાળગૃહમાં એને માટે દાકતરી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. પણ માતા બોળામાં સુવાથી બાળકને જે હુંક મળે, શાંતિ મળે, અડધું દરદ મટી ગયાની લાગણી થાય તે શ્રેષ્ઠ દાકતરી સારવાર ન આપી શકે. આનો અર્થ એ નથી કે માતા એમ માની લે કે બાળકની માંદગી પોતાનો હાથ કરવાથી મટી જશે. અથવા દાકતરી મદદ કરતાં પોને રાખેલી બાધા આખડી બળવાન નીકળશે; પણ રાજ્ય તરફથી થતી દાકતરી મદદ અને માતાનો પ્રેમ એ બન્ને સરખાં જરૂરી છે. રાજ્યનું અર્થતંત્ર એવું હોવું જોઈએ કે દરેક માતા બાળક નાનાં હોય ત્યારે એમની પૂરી સંબાળ લેવા પોતાનો બધો સમય અને બધો જ શ્રમ આપી શકે. ત્યારે જ સુખી ગૃહ અને સુખી બાળકો સર્જન દેખાય.

એક લેખકે કહ્યું હતું કે આપણી સ્ત્રીઓ માતા થવા માટે, એટલે સંતાનપ્રાપ્તિ માટે આકાંક્ષાપાતાળ એક દરે છે, પણ એક વાર સંતાન થયું એટલે એના ઉછેર માટે કશી કાળજી રાખતી નથી; જ્યારે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ છોકરાં ન થાય એમ ધમકે છે, તે છતાં જો થાય તો તેને અતિશય સંબાળથી ઉછેરે છે.

આ વાક્યોમાં તથ્યાંશ નથી એમ કેમ કહેવાય ? દોરાધાગા, બાધા-આખડી, મંત્રતંત્ર, એવા અનેક ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થયેલા બાળકને નગર

ન લાગે માટે મા કાઝળનાં ટપકાં કરે, માથેથી રોજ રાઈ મીઠાં ઉતારે, ગળામાં માદળિયાં નાખે, કેડે કાળા દોરા બાંધે. પણ એના બોરાક, જિંઘ, સ્વચ્છતા એ કશા ઉપર બાળ્યે જ ધ્યાન આપે છે. બાળકને તંદુરસ્ત કરવા માટે તો આ પ્રકારનું ધ્યાન આપવાની જ જરૂર છે. વહેમી આચારોથી બાળકનું આયુષ્ય લંબાવું હોય એના કશા પુરાવા નથી.

પશ્ચિમની સ્ત્રીઓને હોદરાં નથી જોઈતાં એ વાત તદ્દન સાચી નથી. માતૃત્વની ધમ્મજા, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને જ, સ્ત્રીઓમાં હોય છે. પણ હવે નવા વિચારની પશ્ચિમની સ્ત્રી એટલું તો જરૂર માને છે કે પોતાની તંદુરસ્તી અને આર્થિક સ્થિતિને પોસાય તેટલાંજ બાળકો જોઈએ. એથી વધારે બાળકો ન થાય તેવા વૈજ્ઞાનિક ઉપાય યોજે છે. એ છતાં ન જોઈતું બાળક થાય તોપણ એને કાળજીથી ઉછેરે એ સાચું છે.

આપણે ત્યાં માતાઓને બોરો સમૂહ અમુક છે, એમને બાળક માટે લાગણી નથી હોતી એમ નહિ; પણ એની સંભાળ માટે જોઈતું શિક્ષણ એમને મળ્યું નથી હોતું. પણ આપણું જૂનું ને છે તે બધું જ સારું છે એવી માન્યતાને લઈ નવી રીતે બાળકને ઉછેરવાની જરૂરિયાત પણ એને લાગતી નથી. નાની ઉંમરમાં બાળક થવાથી જવાબદારીનું બાન પણ એણે હોય. આવા સંજોગોને લઈ બાળકની પૂરી સંભાળ લેવાતી નથી અને દેશનું બાળમરણનું પ્રમાણ શરમાવા જેવું બીચું રહે છે.

મી. હિમતલાલ ગ. અંબરિયાએ એક સ્થળે માતાઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે, “ મને તો લાગે છે કે આપણામા માતાઓ હોદરાં વિશે કશી પણ કાળજી કરતાં જ નથી. માતા થવાની બહુ ઉત્કંઠાથી આશા રાખે છે, પરંતુ માતા થવા માટે કશી જાતની લાયકાત મેળવવાનો એક પણ વિચાર કદી કરતાં નથી. તેવા વિચાર જરૂરનો છે એવો ખ્યાલ પણ

તમારામાથી બાપ્પે જ કેમને થયો દરો. છોકરાં પર બળના છાણનો ધા
ધ્યાનું, દાદરને ઉપલે પગથિયેથી ગગડાવી પાડવાનું નથી સાંભળ્યું ?
પોતે રડવાકૂટવાની લહેમાં લાગ્યાં હોય અને જીવલેણ અનર્થ થઈ
ગયાનું નથી વાંચ્યું ? આ તો શરીર સંબંધે બેદરકારી. મન વિષે
દરકાર કરવાનો તો ખ્યાલ સરખો પણ નથી આવ્યો. પાંચ વરસ સુધી
છોકરું ગમે તે રીતે મોડું થાય - ગરીબનું ગરીબાં, સાધારણનું
ચાલીઓનાં ગામમાં, તવંગનું આયાનોકરોના સદનાસમાં. પાંચ
વર્ષ સુધી કશી દરકાર લેવાની હોય જ નહિ એવો ખ્યાલ હૃદયને
નથી શું ? અને પાંચ વરસનું યાવ એટલે પણ નિશાળે બેસાડવામાં જ
તમારી સર્વ દૃષ્ટકારની સમાપ્તિ થાય છે. x x માતા તરીકે તમારામાં
કેટલી લાયકાત છે તે વિચારો. સારી માતા તમે કેવી રીતે થઈ શકો તેની
ચિંતા કરો. x x માના ધાઓ તે પહેલાં યોગ્યતા મેળવવાનો એવો
આમદ રાખો."

શ્રી. અંગરિયાને કાંઈ અસહ્ય વિચારની સ્ત્રીઓ માટે પૂર્વમદ છે
એવું નથી. બેસડું એમના વિચાર તો કેઈકિ પ્રાચીનતા તરફ ઢળતા છે.
તે છતાં એમણે જૂના વિચારની સ્ત્રી માટે આ વચનો લખ્યાં છે. એટલે
એ એમના અનુભવના ફળરૂપે જ હશે. એમણે વર્ણવેલી બધી બેદરકારી
ઉપરાંત એક બીજી ગંભીર બેદરકારી વિષે પણ અત્રે ઉલ્લેખ કરેલો
અસ્થાને નહિ ગણાય. બાળકને ધરણાથી લાદી પછી એને શરીરમાં કે
મહોદલામાં છૂડું મૂકી દેનારી અજ્ઞાન માતાઓનો દેશમાં તોટો નથી.
ધરણાંની લાલચે બદમાશો છોકરાંને ઉપાડી બચ હો અને ધરણાં તો લૂંટી
જ લે છે, પણ અનેક વખત એમનો જીવ પણ લે છે તે બહુલીતી વાત છે.
આવા સંખ્યાબંધ દાખલા બનતા હોવા છતાં અજ્ઞાન માતાને સમજણ
આવતી નથી એ અત્યંત શોકની વાત છે. ધરણાં પહેરાવ્યાથી માતાની
નગરમાં બાળક સુંદર દેખાય છે અથવા બાપની સારી સ્થિતિનું પ્રદર્શન
થાય છે. બાકી બાળકને અંમત લાભ એમાં કશો નથી; છતાં એનો જીવ

જોખમમાં મૂકનારા સાધનનો વિના સંકાયે ઉપયોગ થાય છે. છોકરીને ઘરેણાં ન પહેરાવનાર જીવન માતાને કેટલીક વડીલપદે રહેલી સ્ત્રીઓ વડે છે પણ ખરી કે ‘કેમ અને ઉધાડી (!) ફેરવે છે ?’ એમના મનથી તેઓ બાળક તરફ મમતા બતાવે છે પણ એ મમતા ઘણી વાર ક્ષવલેણુ નીકળે છે.

• જેમ બહુ નાની ઉંમરમાં માતા થવાથી ફરજતેનો ખ્યાલ રહેતો નથી તેમ બહુ મોટી ઉંમરે માતા થવાથી પણ બાળકને હાનિ થાય છે. એક સ્ત્રીને ચાગાસ વરસની ઉંમરે પહેલું મંતાન થયું. એણે રાખેલી સળવાળના મુગળ એ છોકરા જ હશે. પણ હાકરનાઈ જે એનાં કુટુંબીજન જેવાં હતાં તે સમજ્યા હતા કે સ્ત્રીને આટલી મોટી ઉંમરે સંતાન-પ્રાપ્તિનો દરખ એટલો બધો છે અને પુત્રની આકાંક્ષા એટલી બધી બળવાન છે કે એ બંને સફળ થવાથી એનું મગજ ખમી જશે. એટલે એમણે પહેલા બે-ચાર દિવસ તો એને એમ જ કહ્યું કે છોકરી જન્મી છે. ‘હશે, છોકરી તો છોકરી’ કહી તેણે મન વાળ્યું. પછી જ્યારે જરા સરકાત થઈ ત્યારે જ સાચી હકીકત જણાવી શકાઈ. આટલી બધી પુત્ર-કામના છતાં એ સ્ત્રીને ધીમે ધીમે બાળક તરફ અભાવ થતો ગયો. એટલે સુધી કે ‘છોકરા રડે છે’ એમ કોઈ કહે તો ‘મારી આગળ છોકરાની વાત કરશો નહિ’ એમ બોલી બેસતી. નોકર-ચાકરો-આપાને સોંપી મૂકેલા એ પુત્ર વગસેહતો થઈ મરી ગયો.

આવા વર્તનનું કારણ એ હતું કે સ્ત્રી ચાગાસ વર્ષની ઉંમર સુધી પોતાનામાં જ રચીપચી રહી હતી. શ્રીમંત ઘરની મેડાણી હતી એટલે ‘હા છ હા’ કરી ખુશમન કરનારાં ચારે તરફ વસનાં હતાં. સૌ કેઈ એની તરફના ઉકાવણું, એને કેઈ માટે કશું કરવાનું નહોતું. ત્યારે માનપદ તો એવી ચીજ છે કે એ અનેક જનના ત્યાગ અને ભોગ માગે છે. માતાને પોતાના બેરાક ઉપર મધ્યમ રાખવો પડે છે, ફરવાદરવાની

છૂટ ઉપર કામ મૂકવો જરૂરી બને છે, હિતગરા પણ કરવાના આવે છે. દરેક કામમાં બાળકની સગવડ પડેવી જોવી પડે છે. આ બધા ભોગ આપના, ત્યાગ કરવા એ સ્ત્રીનું મન ધડાયણું નહોતું, અને ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે નવા પ્રકારનું જીવનઘડતર શરૂ કરવું એ એને માટે શક્ય નહોતું. બાળકની ઇચ્છા તે વાંઝિયામડેણું ટાળવા પૂરતી જ હતી.

મોટી ઉંમરે મંતાન પ્રાપ્ત કરનાર બધી જ માતાઓ આ સ્ત્રી જોવી સ્વાર્થી હોય છે એમ ન માની લેવાય. એ સ્ત્રી સ્વભાવથી જ વધારે પડતી સ્વાર્થી હશે અને શ્રીમંતાઈએ એને ખોટી ટેવ પાડેલી. તે છતાં બહુ મોટી ઉંમરે સંતાન થાય ત્યાં આ પ્રકારનો બધ રહે છે. અમુક પ્રકારની ટેવો બંધાઈ ગઈ હોય તેમાં બાળકના આવ્યાથી દબલગીરી થાય તે સદન ચર્ચાશય નથી. પરિણામે બાળકની જોઈએ તેવી સંભાળ લેવાતી નથી.

માતા થવાની લાચકાત ડેળવવા માટે બાળઉછેરનાં પુસ્તકો વાંચવા તે બસ નથી. બાળકની તંદુરસ્તી માટે એ પુસ્તકો જરૂરી છે જ પણ એ એકલું જ માનાવું લક્ષ્ય નથી. બાળકને માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા માતાની તૈયારી હોવી જોઈએ પણ સાથે વેવલાં બની બાળકને મોઢે ચઢાવી મૂકવું એ પણ સમાજવિરોધી કાર્ય છે. માતાએ સમજવાનું છે કે એના હાથમાં ભાવિ નાગરિકના જીવનનું ઘડતર થાય છે. આ એક ગંભીર જવાબદારી છે. તે અદા કરવા માટે પોતે લાચકાત ડેળવવાની છે.

આ જવાબદારી અદા કરવા માટે મન નિખાલસ અને પૂર્વમહોથી મુક્ત રાખવું પડશે. અમુક પદ્ધતિ જ સારી, અમુક ખોટી એમ પહેલેથી જ પક્ષપાત બાંધીને જોતી જનાથી બિલકુલ નુકસાન થાય છે. આસપાસ સર્વત્ર જોતાં દર પદ્ધતિ સફળ નીવડી છે, બાળકને તંદુરસ્ત અને સંસ્કારી કરવામાં સદાયક બની દ્રિ એ બાળત સારાસાર વિવેકની શક્તિ વિકસાવવી પડશે. આ કરવા માટે સ્ત્રીની પોતાની શુદ્ધિ પણ શિક્ષિત

અને વિકસિત હોવી જોઈએ. ઉપર શ્રી. અંબારિયાનાં વાક્યો ઉતાર્યાં છે તેમાં એમણે લખ્યું છે કે પાંચ વરસનું બાળક ચનાં એને નિશાળે મૂકી દઈ માતા પોતાની ફરજ પૂરી થઈ સમજે છે. આજે અઢી વરસના બાળકને બાલમંદિરમાં મોકલી દઈ એવું જ સમજે છે. માતાના આરામ માટે તેમ જ એને બીજાં ઘરનાં કામો કરવાની પુરસા આપવા માટે બાલમંદિરો એક જરૂરી સાધન પૂરું પાડે છે. એ હેતુથી માતા બાળકને ત્યાં મોકલતી હોય તો એમાં એનો દોષ પણ નથી; પણ બાળકના ધડતરનું બધું જ કામ બાલમંદિરો કરશે અને માતાએ તો ફક્ત ત્યાંથી શીખી લાવેલી કવિતાઓ બાળક ગાય તે સાંભળીને કે મિત્રમંડળને સંભળાવીને રાજી થવા સિવાય કશું કરવાનું નથી એ માન્યતા બહુ ભૂલભરેલી છે. બાળક બાલમંદિરમાં તો ચારેક કલાક જ રહે, બાકીનો બધો વખત માતા પાસે જ ગહે છે. જોડેલે એના સરકારનું સ્થિતિ વધારે ભાગે મા જ દે છે. બાલમંદિરો કે બીજી શાળાઓમાં પાડેલી શિસ્તની, સભ્યતાની ટેવો ઘરમાં વધારે વિકાસ પામે તેની સંભાળ માએ જ રાખવાની છે. 'એક માતા સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે' એવું વારંવાર તાળીઓના ગડગટ વચ્ચે કહેવામાં આવે છે, પણ કેટલી માતાઓ આનો અર્થ સમજે છે તે બોલનાર કે તાળી પાડનાર વિચારતાં નથી.

સુખી મૃદજીવન વિશે અનેક પ્રકારે વિચાર કર્યા પછી દુઃખી મૃદજીવન વિશે થોડું વિચારીએ. ઠોઠ પણ દારજીસર દંપતીનો મેળ ન હોય ત્યાં બાળકોની દયા બહુ કફેડી ચાય છે. ઘરમાં નિરંતર દુનિયા કંટાસ ચાલતાં હોય ત્યાં બાળકો ઉપર ધ્યાન જોણું દેવાય છે. ઘર એટલે કંટાસ, એવી ઊંચ બાળકો ઉપર પડી એટલે એ લોકો ઘરમાંથી દૂર જ રહેવાની તક શોધ્યા કરે છે.

માતાપ જુદાં પડ્યાં હોય ત્યાં આથી પણ વધારે દુઃખ દયા ચાય છે. નવા છૂટાછેડાના કાયદાને લઈને જ જુદાં ઘરોં હોય એવું નથી. ૨૫

પત્નીને ધગમાંથી વાંકે કે વગરવાંકે કાઢી મૂકી હોય એ આપણે ત્યાં નવાઈની વાત નથી. કાયદો એવો વિચિત્ર છે કે આવી સ્થિતિમાં પણ સંતાનો ઉપર વાલીપણું 'આપનું' રહે છે. તાજેતરમાં એવો દાખલો બન્યો હતો કે સાસુગિયાં અને વરે મળી જીવન વહુને મારીને કાઢી મૂકી, પણ એને ખાસ વધારે દુઃખી કરવા એના ધાવણા છોકરાને પોતાની પાસે રાખ્યો. વહુની અત્યંત કાકલૂનીમરી આગળને પણ ઠોકરે મારી. આડોશીપાડોશી, સગાંવડાલાંમાં એવી વાત ફેલાવી કે વહુ છોકરાને સંભાળતી નથી. લાભો વળન પંચાત ચાલ્યા પછી ગામના સમજી હોકાએ વચ્ચે પડી છોકરો માને અપાવ્યો ત્યારે એ પોપણુ વગર તલ્લ નખ્યો. થઈ ગયો હતો અને શરીર ઉપર બચંકર આદાં પડેલાં હતાં. આથી જાણાય છે કે આમાં પતિ કે સાસુરિયાંને છોકરો જોઈ તો નહોતો— શક્ત એની માને આટલા એક સુખથી પણ વંચિત રાખવી હતી.

કાયદો માનને કેટલી હદ મુધીનો અન્યાયી છે તે એક ખીજ દર્શાવ ઉપરથી જાણાશે. પુત્રના જન્મ પછી માંદી રહેતી એક સ્ત્રી ધણી મહિના પિયર રહી પતિદેવ આથી નારાજ થઈ ગયા અને ખીજું લગ્ન કર્યું. ખીજી પત્નીની ચકાવણીથી પહેલીના નાના છોકરાનો કળજો પોતે લઈ લીધો. આમાં પણ પહેલી પત્નીના દુઃખમાં વધારો કરવાનો જ ઇરાદો હતો. છોકરાને નવી મા બહુ દુઃખ દે છે એ સાંભળી એની પોતાની મા બહુ વ્યાકુળ રહેતી અને આખરે દુઃખ ન સહી શકાયથી એક દિવસ છોકરો નોકર સાથે બહાર ફરવા ગયો હતો ત્યાંથી ઉપાડી ગઈ. છોકરો પોતાની જન્મદાતા મા પાસે રહે અને એને દુઃખ દેનાર નવી મા કે એદરકાર બાપ પાસે ન જ રહે એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ ગણાય. તે છતાં અન્યાયી, એકતરફી કાયદાનો આધાર લઈ પતિએ જૂની પત્ની ઉપર પુત્રનું અપદગ્ય કર્યોનો આરોપ મૂકી કોર્ટમાં ફરિયાદ કરી. કાયદાએ પણ અન્યાયી 'અ્યાય' જ આપ્યો અને સ્ત્રીને પોતાના પુત્રપ્રેમ માટે સજા કરી !

બાળકના વાલીપણાનું બિલ આપણી લોકસભા સમક્ષ આવવાનું છે. આ બિલમાં આવી અન્યાયી કલમો દૂર કરવામાં આવશે અને માતાને એનો સાચો હક આપવામાં લીધે નહીં ચાલ જોગ આપણા રાખીશું. બાપને તો કમાણી હોય તેથી બાળકનું પોષણ કરી રહે, મા ગમે તેટલું હેન રાખે પણ એની પાસે બાળક જૂએ મરે એવી દલીલ કેટલાંક કરે છે; પણ માત્ર પૈસો હોવાથી બાળકનું પોષણ થતું નથી. એને માટે હકમની સામણી પણ જોઈએ છે. “છોકરાં બાપના રાજ્યમાં ન સમાય પણ માના રાજ્યમાં સમાય” એ જૂની કહેવત તદ્દન સાચી છે. માની આર્થિક સ્થિતિ મમે તેવી નજાગી હોય પણ એ અડધી જૂણી રહીને પણ છોકરાંને પોષે. બાપને ત્યાં વૈભવની છાજો ઉછળતી હોય તોપણ જો કાગલ કરનારી મા ત્યાં ન હોય તો બાળક સામે કેઈ જોતું નથી. ઘણા પૈસાદાર બાપને પણ છોકરાં બારે પડે છે ને કાઠી પણ મૂકે છે.

માના હંમેશાં સંતાનના એયમાં રાજ હોય છે, પોતાના હક્ક તરીકે એને પકડી રાખવા માગતી નથી. આથી ત્યજના માને જો એમ જ લાગે કે બાળકનું એય બાપની પાસે રહેવામાં છે તો એ પોતાનો હક જરૂર છોડી દે. પણ કાયદો તો એવો ન્યાયી જ હોવો જોઈએ કે સંતાનો ઉપર પડેતો હક માને હોવો જોઈએ.

જોકે બાળનમાં સ્ત્રીઓએ પોતાની જાતિને કમંક લગાડ્યું છે અને તે અપર માતા તરીકેના બ્યવહારમાં. સાસુપણા કરતાં પણ કમ્મ વધારે કુદ પ્રકારની કૂટા સાવજી માના વર્તનમાં દેખાય છે. પોતાની મનસ્વી આજ્ઞા ન માનનાર સાવજી પુત્રને ગળ કરવા બરકના ચોસજા ઉપર બાંધીને ચુરાડી રાખનાર નથી માખૂજ પ્રતિષ્ઠિત ગણના થયેલી કુટુંબમાં જોઈ છે.

‘કળજુગની સ્ત્રીઓ તો ક્યાં સાવજી છોકરાં ઉપર હેન રાખે છે!’
‘જૂના વખતમાં બજાર નહોતું પણ ચરકાર દના અને તેને લઈ સ્ત્રીઓ ચોકનાં છોકરાં ઉપર પણ વડાલ રાખતી’ એવાં એવાં વાક્યો

લેખોમાં વાચ્યા છે. આણું લખનાર, માનનારને પૂછીશું કે રામચંદ્રને શાથી વનવાસ લેવો પડ્યો? કુવને છેક શિશુવયમાં કેને લીધે તપશ્ચર્યા કરવા જવું પડ્યું? એમની અપર માતા તો સત્યયુગની સ્ત્રીઓ હતી, તે છતાં શોકના પુત્ર તરફ આવો કૂર વર્તાવ કર્યો. ગરુડની માતા વિનતાને તો એની સગી બહેન કદ્દુ જ શોક હતી. તે છતાં કદ્દુએ કષ્ટ કરી શરતમાં વિનતાને હરાવી એને દારી કરી હતી અને એને તથા એના પુત્રને દુઃખ દીધું હતું. પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી આવાં અનેકાનેક દૃષ્ટાંતો જાણી આવે છે. લોકકથાઓ, ઇતિહાસિક વાર્તાઓ, એમ બધે જ નવી માના જુલમી વર્તનના દાખલા જોઈએ તેટલા છે.

પરંપરાગત અપર માતાનું આણું વર્તન વ્યાપ્ત્યું આવે છે માટે એ ઇષ્ટ છે કે અનિવાર્ય પથ છે એમ કહી શકાય જ નહિ. એમ કહેવામાં આવે છે કે નવી માના અમાનુષી વર્તન પાછળ જાતીય ઈર્ષ્યા સમાવશી છે. પોતે જે પતિ સાથે મુખ્ય ભોગવે છે તે જ પતિ ઉપર બીજી સ્ત્રી પણ અધિકારિણી હતી અથવા છે એ વિચારથી એનું મન ઈર્ષ્યાથી બળી જાય છે; એટલે જ એ બીજી સ્ત્રીનાં હોદ્દાને દુઃખ દર્દ એ સ્ત્રી ઉપરું વેર વાળે છે. આવી ઈર્ષ્યાની લાગણી કુદરતી હોય તોપણ કુદરતી લાગણીઓ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં જ માણસની મહત્તા છે.

વળી સ્ત્રીઓ સાવકાં હોકરાને જ દુઃખ દે છે એમ નથી. પનારે પડેલાં ભાણેજ, બત્રીજાં, નાની નણદો, દીવર—એ બધાં તરફ સ્ત્રી અત્યંત કૂર વર્તન રાખતી ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. આમાં તો જાતીય બાબતની કુદરતી ઈર્ષ્યાનો પણ સવાલ નથી. ઉત્પત્તિનું કારણ ગમે તે હોય પણ સ્ત્રીના મૃદુ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ કે સામાન્ય માનવતાની દૃષ્ટિએ પણ આવા વર્તનનો કરો જગ્યાવ નથી. જે સ્ત્રી આણું કૂર વર્તન પોતાને આસરે પડેલાં સાવકાં કે બીજાં કોઈ બાળકો ઉપર રાખે તે તિરસ્કારને પાત્ર જ છે—પછી બન્ને એ પોતાને ધર્મિષ્ઠ, શુદ્ધિશાળી, બ્યવહારકુશળ કે સમાજસેવિકા પણ ગણાવતી હોય.

આપણે જોયું કે પત્ની કરતાં પણ માતાની જવાબદારી અનેકગણી વધારે છે. સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને એક ઠેકાણે કહે છે. “વિદ્યાતાની યોજનામાં તમારા ઉપર સંતાનસંરક્ષણનો એવો દુર્ધર્ષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે તેમાં તમારી બધી શારીરિક અને માનસિક સંપત્તિ અને તમારા હૃદયની વિશાળતાની મર્યાદા સમાપ્ત થઈ જાય છે એમ તમે કહો તો અમારે સ્વીકારવું પડે. અમાગ ધરના કે ખહારના જીવનમાં તમારી અમને સહાયતા નથી એવો અમે તમારા ઉપર આરોપ મૂકીએ ત્યાં તમારા આ કાર્યની વિષમતાની પૂરી તુલના અમે કરી શકતા નથી એમ જ અમારે કહેવું જોઈએ.”

સંતાનો નહારાં નીચડે તો તેનો દોષ સામાન્ય રીતે માતાને દેવાય છે અને તે ધણે અંશે ખરું પણ હોય છે. માણસમાં જે સરકારો મોટી હિમરે ખીંકી નીકળે તેનું ખીજ છેક નાની વયમાં વચાળું હોય છે. એટલે એ સરકારો માતાના ઉઠેરનું પરિણામ ધણે અંશે હોય છે; જો કે વંશપરંપરા વારસામાં મળેલા ગુણ, અવગુણો તેમ જ આર્થિક અને સામાજિક સંજોગો પણ માણસના ઘડતરમાં ભાગ ભજવે છે ખગ. તે છતાં જ્યારે માતાની જવાબદારી મોટી બાલ્યવામાં આવી છે ત્યારે એને માટેની લાયકાત પણ હોવી જ જોઈશે.

માતા અમણુ હોય એટલું જ નહિ પણ શિક્ષણ પ્રત્યે એને અભાવ હોય તો નવી પ્રજા શિક્ષણમાં રસ લેતી ક્યાંથી થાય? શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની ‘ઠાનો વાંક’ એ નવવક્યાના પુસ્તકમાં વાર્તાનાપક મુચકુંદ પોતાની પત્નીને પૂછે છે, “કે તું કંઈ બણી છે?” ત્યારે એ પત્ની જવાબ દે છે, કે “મારી આ કંઈ છે કે બણે એને બાળવાને પણ ખાર મણુ લાકડા જોઈએ અને ના બણે એને બાળવાને પણ ખાર મણુ લાકડા જોઈએ. તો પછી નહામી બાલ્યવાની માયાકૃત શું કામ કરવી?” માતા આવી અક્ષય વગરની દલીલ કરે એટલે બાળકો પણ એમાં માનતાં થઈ જાય

અને દેશને અબજુ પ્રજા જ મળવાની. શિક્ષિત માતા શિક્ષણની કિંમત સમજે અને સંતાનોને શિક્ષિત કરવા પ્રયત્ન કરે જ.

ધર્મને નામે ચાલતા વહેમ અને અધશ્રદ્ધાથી ભરપૂર આચારોને સ્ત્રીઓ જ મોટે ભાગે પોષે છે. જો કે પુરુષનર્મ પણ ક્યાં તો સ્ત્રીઓને નારાજ ન કરના માટે અથવા એવા આચારોમાં કદાચ ક્યાં તથ્ય હોય અને ન પાળવાથી દૈવી કોપ ક્રોધે એ બીકે એ સર્વનું પાલન જોયા કરે છે. આવા વાનાવરણમાં નવી પ્રજા સ્વતંત્ર માનસ ધરાવતી, પ્રગતિશીલ ક્યાંથી થાય ? સ્ત્રીઓ એ બધાં મૂંઝવણોમાંથી નીકળે તો જ આખી પ્રજા એમાંથી બહાર આવે.

વિધવા

“હિંદુ વિધવાને ઘડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પુરુષવર્ગને પોતાનાં દુઃખની કથા કરતો હું સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે વિધવા બહેનોની પ્રતિમા મારી સામે ખડી થાય છે. પોતાનું દુઃખ રોનાર પુરુષને જોઈ હું હસું છું. પુરુષ તો પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરે. તેનું દુઃખ તેની મૂખાઈને લીધે હોય છે. ધણું દુઃખ તો ઈવળ આર્થિક શોભને ખાતર ભોગવે છે. પણ વિધવાનું શું ? તેનો બિચારીનો પોતાના દુઃખમાં હાથ જ નથી. તેના દુઃખનું નિવારણ તેની પાસે નથી ના; રૂઢિધર્મે તે દાર તદ્દન બંધ દ્યુ છે. વિધવાનું દુઃખ જ તેનું મુખ મનાયું છે.”

મદાત્મા ગાંધી પોતાના વિધવા વિષેના પ્રખ્યાત લેખ ‘ત્યાગમર્તિ’ માં આ પ્રમાણે લખે છે. જેમણે જગત સમસ્તનો દુઃખ ઝીણવટથી જોયાં હતાં તે વિધવાનાં દુઃખ જોયા વિના કેમ રહે ?

આગળ જતાં તેઓ કહે છે : “વિધવાને જો દુઃખ થાય તો તે કોને સંભળાવે ? જો જગતમાં કોઈને સંભળાવી શકે તો તે માને જરૂર સંભળાવે. પણ સંભળાવીને કરે શું ? માની મદદ શી મળે ? ‘ધીરજ રાખ બહેન’ એટલું કહી આ પોતાને કાગળે વળગે. માનું ધર તેનું ધર જ ક્યાં છે ? વિધવાને તો સાસરે રહેવું. સાસુનું દુઃખ તો વધુ જ બાળે. વિધવાને તો સેવા જ ધર્મ, દિયેરની, જોડની, સાસુની, સસરાની, જે આવે તેની તેણે સેવા જ કરવાની. એ સેવા કરતાં થાકતી જ નથી. તે તો વધારે સેવા કરવાનું જાણ માગે છે.”

અને દેશને અબણુ પ્રજા જ મળવાની. શિક્ષિત માતા શિક્ષણની કિંમત સમજે અને સતાનોને શિક્ષિત કરવા પ્રયત્ન કરે જ.

ધર્મને નામે ચાવના વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાથી ભગપૂઠ આચારોને સ્ત્રીઓ જ મોટે ભાગે પોષે છે. જો કે પુરુષવર્ગ પણ ક્યાં તો સ્ત્રીઓને નારાજ ન કરવા માટે અથવા ઝોવા આચારોમાં ફેલાય કાંઈ તથ્ય હોય અને ન પાળરાથી દેવી ઠાપ જિતરે એ જીકે એ સર્વત્ર પાલન જોયા કરે છે. આવા વાનારરણુમા નવી પ્રજા રચતંત્ર માનસ ધરાવતી, પ્રગતિશીલ ક્યાથી થાય ? સ્ત્રીઓ એ બધાં ગૂંચળાંમાંથી નીકળે તો જ આખી પ્રજા એમાંથી બહાર આવે.

વિધવા

“દિંદુ વિધવાને ધડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પુરુષવર્ગને પોતાનાં દુઃખની કથા કરતો હું સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે વિધવા બહેનોની પ્રતિભા મારી સામે ખડી થાય છે. પોતાનું દુઃખ રેનાર પુરુષને જોઈ હું હમ્મ છું. પુરુષ તો પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરે. તેનું દુઃખ તેની મૂખાઈને લીધે હોય છે. ધણું દુઃખ તો કેવળ આર્થિક ક્ષોભને ખાતર ભોગવે છે. પણ વિધવાનું શું ? તેનો બિચારીનો પોતાના દુઃખમાં હાથ જ નથી. તેના દુઃખનું નિવારણ તેની પાસે નથી. ૧૮: રૂઢિધર્મે તે દ્વાર તક્કનં બંધ કર્યું છે. વિધવાનું દુઃખ જ તેનું મુખ્ય મનાયું છે.”

મહાત્મા ગાંધી પોતાના વિધવા વિષેના પ્રખ્યાત લેખ ‘ત્યાગમૂર્તિ’ માં આ પ્રમાણે લખે છે. જેમણે જગત સમરતનાં દુઃખ ગ્રીણવદ્યી જેમાં દનાં તે વિધવાનાં દુઃખ જોયા વિના કેમ રહે ?

આગળ જતાં તેઓ કહે છે : “વિધવાને જો દુઃખ થાય તો તે રેને સંબળાવે ? જો જગતમાં કોઈને સંબળાવી શકે તો તે માને જરૂર સંબળાવે. પણ સંબળાવીને કરે શું ? માની મદદ શી મળે ? ‘ધીરજ રાખ બહેન’ એટલું કહી આ પોતાને કામે વળગે. માનું ધર તેનું ધર જ ક્યાં છે ? વિધવાને તો સાસરે રહેવું. સાસુનું દુઃખ તો વધુ જ જાણે. વિધવાને તો સેવા જ ધર્મ. દિયેરની, જોડની, સાસુની, સસરાની, જે આવે તેની તેણે સેવા જ કરવાની. એ સેવા કરનાં યાત્રી જ નથી. તે તો વધારે સેવા કરવાનું જગ માગે છે.”

પોતાના કાર્ધ પણ વાંક વગર જગનમાં જો કાર્ધ પણ પ્રાણી અસંખ્ય યાતના વેઠતું હોય તો તે હિંદુ વિધવા છે. આપણા સમાજનું એ એક મોટું અંગ છે, કારણ એમની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે. તે છતાં એ તિરસ્કૃત અંગ છે. એની અનગણના થાય છે એટલી બીજા કાર્ધની થતી નથી.

પતિનું મૃત્યુ એ સ્ત્રીને માટે અત્યંત શોકનો પ્રસંગ છે. એના મનની વ્યથા એ જ જાણે છે. પણ જે વખતે એને આશ્વાસનની, સહાનુભૂતિની ખરી જરૂર છે તે જ વખતે એના ઉપર જીવનમની ઝડીઓ કુડુંબીઓ વરસાવે છે. શ્રી. લક્ષ્મીનહેન ડાસાણી લખે છે તેમ વિધવા યથા પછી સ્ત્રીને ‘પૂરેપૂરી પરાસ્ત કરી દેવા માટે પાછળ રહેલાંએ કાર્ધ ઓછા ઠેર નથી વર્તાવ્યો’ તેમ જ ‘મરનારનો શોક બૂલીને આખા ઘરનાં સોફા મારા ઉપર જ એર ઓકવા લાગ્યાં,’ એવા અનુભવ મોટા ભાગની વિધવાઓને થાય છે. એ બહેન કહે છે, ‘મને આશ્વાસનની કે સુખની તૃષ્ણા જ ન હતી. કેમ કે તે હિંદુ વિધવાને મળી શકતું નથી એમ હું સમજતી.’

હિંદુ વિધવાનાં કુઝો સંબધી વિવેચન માટે તો એક આશ્વ નિરાશું પુસ્તક જોઈએ. એને કુઝ એક પ્રકારનું નથી હોતું — અનેક પ્રકારનું હોય છે. એના પતિના મરણનું નિમિત્ત એ પોતે છે એમ સૌ જાણે છે. એનાં પૂર્વ જન્મનાં પાપ કે ખરાબ પગલાનું જ એ પરિણામ મણાય છે. વરકન્યાના જન્માક્ષર મેળવનાર કે લગ્નનાં શુભ મુહૂર્ત કાઠી આપનાર જોશીઓને આવી કશી ખબર નથી હોતી એ નવાઈ જેવું નથી? વળી લગ્નમાં સર્વ પ્રકારનું મંગલ કરવા માટે મથુપતિની, ગોત્રજની પૂજા, મહોની શાંતિ એ બધું કરવામાં આવે છે. એ સર્વની ઉપરવટ થઈને સ્ત્રીનાં પૂર્વજન્મની કરણી કે એનાં અપશુકનિયાળ પગલાં કામ કરે છે એમ માનવું પડે !

વિધવાનાં દુઃખની શરૂઆત એના પતિનો જીવ જાય ત્યારથી જ થાય છે - કોઈ વાર તે પહેલાંથી પણ થતી દેખાશે. પતિની છેલ્લી ધડી હોય ત્યારે એની સાથે પત્નીની મુલાકાત ન થવા દેવી એવો હૃદયહીન વ્યવહાર અનેક વડીલ સ્ત્રીઓ કરે છે. અગ્નિ સ્ત્રીઓ જ આમ દંપતીને છેલ્લી અંતરની વાત કરી લેતાં અટકાવે છે એવું નથી. પોતાને વિદ્વાન અને ધર્મિય માનનાર સાસુઓને પણ આવું દુષ્ટ આચરણ કરતી જોઈ છે. પતિ છેલ્લા શ્વાસ લેતો હોય, પત્નીનું મન આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યું હોય, એનાં આંસુનો ધોધ વહી રહ્યો હોય, તેવે વખતે પણ શખને આપવાના પિંડ બનાવવા માટે એ ત્રાસેલી પત્નીને રસોડામાં બેસાડી હોય એવા દાખલા પણ જોયા છે. હજી પતિના બોલિયામાં જીવ છે, ત્યાં એના મુઠ્ઠાને આપવાની ચીજ એની જ પત્ની પાસે તૈયાર કરાવવી એનાથી વધારે કૂરતા કઈ હોય ?

જ્યાં જ્યાં હજી રડવાકૂટવાનો થાય છે (અને હજી મોટે ભાગે ગામડામાં અને શહેરોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે ચાલુ છે) ત્યાં વિધવા થનાર સ્ત્રી ઉપર શું શું વીને છે તે વર્ણવું જાય એમ નથી. રડવાકૂટવાનું નિર્લજ્જ નાટક બજવાય છે તેમાં વિધવા થનાર સ્ત્રીને જોરજુલમથી આજેવાન ભાગ લેવડાવવામાં આવે છે. તેના શરીર અને મનને જે બચંદર ત્રાસ થાય છે તે કોઈ સમજી શકે તેમ નથી.

ઘણી યાતિઓમાં એવો રિવાજ છે કે પતિનું મરણ થતાં વિધવાને સારાં સારાં કપડાં દાગીનાના શણગાર સમ્પત્તિમાં આવે છે અને પછી તે બધા જ ઉતારી લેવાય છે. સ્ત્રીનું મન પતિના મરણથી અપાર દુઃખ અનુભવતું હોય તે જ વખતે એને આમ શરીર શણગારવાની ફરજ પાડવી એ એના બાળ્યની કૂર મસ્કરી છે. શ્રી લક્ષ્મીગહેન ડોસાણી કહે છે તે તદ્દન સાચું છે: “ મરનારની સ્ત્રીને આમ શણગારીને બીજો જ દિવસે બાપી બનાવી સર્વસ્વ લૂંટી લેવું એમાં શું મરનારનું અને

જીવનારનું બચાવર અપમાન નથી? સંસ્કૃતિના પૂજારીઓ હિંદુ સંસ્કૃતિનાં ગમે તેટલાં વખાણ કરે અને એમની પાછળ ગમે તેવો ઇતિહાસ હોય છતાં મને તો એ રૂઢિ માડું અને મરનારનું ઘેર અપમાન કરનારી લાગી. મારી નિર્દય મસ્જીદોને એમાં મને બાસ થયો. આવો કૂર સંસ્કાર કરવાને બદલે મને એકદમ ફાંસીને માંચડે ચડાવી દીધી હોત તો હું વધારે સુખી થાત અને સંસારલીલા જલદી પૂરી થઈ જત.”

આથી પણ વધારે કૂર સંસ્કાર — જે સંસ્કાર રાખકને લગવનારો અધમ આચાર માત્ર છે — તે વિધવાનું કરાવવન. આ શિવાજી માત્ર પુરુષના માલિકપણાની બાવનાનું સમર્થન કરનારો છે. પતિ મરણ પામે એટલે પત્નીને એવી વિરથ બનાવી દેવી કે બીજા કોઈ પુરુષની નજરમાં એ આકર્ષક બની શકે જ નહિ અને મને-કમને પણ વિધવાને પોતાના મરનાર પતિને વફાદાર રહેવું જ પડે.

પહેલાના વખતમાં તો ગમે તેટલી નાની ઉંમરે વિધવા થનારે છોકરીને મુંડન કરાવવું જ પડતું. એક મરાઠી પુસ્તક ‘વિધવા વપન-અનાચાર’ એના લેખકે પોતાના આ પુસ્તકમાં લખે છે કે એક બ્રહ્મભોજન વખતે એમણે જોયું તો એક નવ વરસની છોકરી ‘માથે મુંડો અને હાથમાં નહિ ચૂડો’ એવી સ્થિતિમાં પોતાની સરખી ઉંમરની છોકરી-ઓ સાથે રમતગમતમાં મશગૂલ હતી. એને પોતાની હશાનું બાન નહોતું. એટલે એ ઉધાડે માથે નિરાંને ફરતી હતી, પણ સ્વર્ગના દલાલ બ્રાહ્મણના જોવામાં આવતા એને ધમકાવીને ત્યાંથી કાઢી મૂકી. કારણ એ અપશુકુનિયાળ વિધવા બીજી પરણેતર કે કુંવારી છોકરીઓ સાથે શુભ પ્રસંગે ભળે તો બધાનું કલ્યાણ બચમાં આવી પડે! ‘લેખકે થોડા વખત પછી જોયું તો બીજી ઘરડી ડોશીઓ સાથે અધારા ખૂણામાં રડતાં રડતાં એ જમતી હતી.

આ કૂર દસ્યથી પ્રેરાધને આ બાઈએ પ્રસ્તુત પુસ્તક લખ્યું છે.

તેઓ પણ કહે છે કે કેશવપત્નનાં રિવાજમાં એક અનાથ સ્ત્રીને વિરૂપ કરવા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી. લેખકે આગ્રાસપચાસ સ્મૃતિઓ જોઈ પણ એકેમાં વિધવાનું મુંડન કરવા વિશે ઉદ્દેશ જણો નહિ. રામાયણમાંથી ઉતારો કરીને પણ એમણે બતાવ્યું છે કે દશરથ રાજા મરણ પામ્યા ત્યારનું વર્ણન જોતાં એમાં કોઈ સ્ત્રીને એમની રાણીઓએ કેશવપન કરાવ્યા વિશે લખ્યું નથી.

એ પુસ્તક લખાયું ત્યારે દરેક સુધારકને પોતાના મતના સમર્થનમાં શાસ્ત્રોનો અધાર શોધવો પડે, કારણ તે સિવાય લોકોને ગળે ફલીત ઉતારવી એ અશક્ય જ હતું. આજે તો આપણે સમજીએ છીએ કે દરેક રિવાજની કિંમત છુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને જ આંધવી જોઈએ. પ્રાચીન સમયમાં એ હતો કે નહિ અને શાસ્ત્રો એ વિશે શું કહે છે તે જોવા જવાની કશી જરૂર નથી. યુગે યુગે દરેક પ્રકારની નીતિ બદલાતી આવી છે અને સામાજિક રિવાજો એમાંથી બાદ પડે.

વિધવાના વાજ ઉતરાવવાથી એને જે ભયંકર માનસિક આઘાત લાગે છે તે બીજું કોઈ સમજી શકે તેમ નથી. એના વ્યક્તિત્વનું, એની માનવતાનું એમાં ધોર અપમાન છે. લાખો વિધવાઓ એ રીતે જીવતાં તાજે થતી આવી છે અને હજીએ થાય છે તેથી એની યોગ્યતા જરા પણ સિદ્ધ થતી નથી. માત્ર વિધવા થનાર સ્ત્રીને સમાજે કેવી લાચાર બનાવી દીધી છે, એટલું જ એથી સ્પષ્ટ થાય છે. કાલિયાવાડની કેટલીક ગાતિઓમાં એવો રિવાજ છે કે પતિના મરણ પછી દશમાને દિવસે વિધવાના વાજ ઉતારાવી એના માથા ઉપર બિઠળવું પાણી નાખવું! માનસિક પાતના ઉપર આ રાક્ષસી શારીરિક અત્યાચારનું રક્તસ્રવ ખગર નથી, પણ જે રુદિયુરનો આ પાશની રિવાજ પાળનાં હોય, પગાવવાનો આગ્રહ રાખનાં હોય, તેમનાં પદ્ધતિનાં હૃદયો કેવળ ધિછારને પાત્ર છે. એથી વિશેષ શું કહી શકાય?

પતિની પાછળ વિધવા વાળ ન ઉતરાવે તો મરનારને સ્વર્ગ ન મળે, એ ત્રિશંકુ માફક અધ્ધર લટકે, એવી બીક બતાવી વિધવાને એ કૂર રિવાજને વશ થવા ફરજ પાડવામાં આવે છે. વિધવાની બધી પરિસ્થિતિ આમ પરમોક્ષ દ્વારા જ ઘડાતી માનવામાં આવે છે. વિધવાનાં સમસ્ત દુઃખો એની પેલા ભવની કરણીના ફળરૂપ ગણાય છે, એને એ અસહ્ય દુઃખો દેનાર વ્યક્તિઓ કે સમાજનો દશો દોષ નથી, એ પરમોક્ષની ભાવનાનો એના જીવનમાં મોટો હિસ્સો છે. અને પતિને સ્વર્ગ અપાવવા માટે એણે આ લોકમાં નરકનું ખાન કરાવતી સર્વ યાતના વેઠવી, બધા જ ત્યાગ કરવા, હરેક પ્રકારનાં અપમાન સહન કરવાં એ પરમોક્ષની ભાવનાનો બીજો પ્રકાર એણે સ્વીકારી જ લેવાનો.

વાળ ન ઉતરાવનાર વિધવા આખી જિંદગી મુનકવાળા ગણાય, અને એનાથી રસોડે, પાણિયારે કે દેવસેવામાં અડકાય નહિ એવો વહેમી આચાર પણ વિધવાને લાચાર બનાવી દે છે.

(આ કૂર રિવાજની અંદર રહેલું બીજું એક અનિષ્ટ ધર્માપરાંની બધું બહાર છે, પણ અનુભવીઓએ એ વિષે ખાતરી આપી છે. વાળ ઉતરાવવા માટે થોડી થોડી મુદ્દને હળમ ધરમાં આવે; પણ તેને ખુદી રીતે બોલાવતાં વિધવાને સ્વાભાવિક રીતે અતિશય સંકેત થાય. એટલે જ્યાં સગવડ હોય ત્યાં વિધવા એને પાછલે બારણેથી ઊભી રીતે બોલાવી અંધારા ઓરડામાં એકલી બેસી વાળ ઉતરાવે. આવી સ્થિતિમાં વિધવા ઉપર હળમ જગાતકાર કરે અને શરમની મારી એ દેશું જ બોલી શકે નહિ એવા દાખલા બનતા. કેઈ દાખલામાં વાસનાથી ઘેરાયલી વિધવા બાતે જ એને ખુશીથી વશ થતી. તે છતાં વાળ ઉતરાવવાનો 'ધાર્મિક' રિવાજ હજીએ આપણે ત્યાં ચાલુ છે !)

પતિના મરણ પાછળ વિધવાને એક વર્ષ ખૂણે પાળવો પડે છે. ધરના અંધારા ખૂણામાં, એને પતિના મરણનું સ્નાન કરાવ્યા પછી

ખરેખરી ધણી મારીને પેસાડી દેવામાં આવે છે. ત્યાં જ એ રાતદિવસ રહે છે. ખાવાપીવાનું પણ ત્યાં જ લાવી આપવામાં આવે છે. એટલે એ નિમિત્તે પણ ઉઠાતું નથી. કાંઈ જોઈતું હોય તો માગી શકાતું નથી. આધુનિક વિચારમાં ઉછરેલાં તો માની પણ નહિ શકે કે ખૂણે એઠેલી વિધવાને કુદરતી હાજતે પણ કોઈ મડીલ સ્ત્રી અડધી રાતે સર્જી જાય ત્યારે જ જવાય છે. એમાં કોઈ વખત એક એ દિવસ ત્યાં ગયા વગર પણ કાઢી નાખવા પડે છે. ૧ આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આવા અત્યાચારથી પિડાઈ કોઈ વિધવા રોગગ્રસ્ત થઈ મરણ પામે તો એ ઉલટી ભાગ્યશાળી ગણાય છે ! ૨

આવું વર્તન કેટલેક અંશે સહેરામાં ઘટયું હશે, પણ એને નવા સ્વરૂપમાં મૂકનારા અને એ સ્વરૂપને વખાણનારાં પણ નજરે પડે છે.

અમદાવાદથી નીકળતા 'પ્રજાબંધુ' એ સાપ્તાહિક પત્રના તા. ૮મી માર્ચ ૧૯૫૩ના અંકમાં 'અખંડ આનંદ' માસિકમાંથી ઉતારેલો 'સંસારત્યાગ' નામનો લેખ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો. લેખકના મિત્રના કુટુંબમાં બનેલી સાતી હકીકતનું એમાં વર્ણન હતું. લેખકે આ વર્ણનવાળી સ્થિતિને ખૂબ જ પ્રશંસાપાત્ર ગણી છે. ઘરમાં મુવાન પુરુષનું મરણ થવાથી એના મોટાભાઈ અને બાળીએ ખાવાપીવાના, ઘણાખૂણના બધા જ શોખ છોડી દીધા અને ધક્કામર્યાનું પણ મત લીધું. મત બરાબર પાળવા માટે એ મોટા ભાઈ ચોવીસ કલાકમાં ફક્ત એક જ વખત સવારે જમવા માટે ઘેર આવતો. બાકીનો બધો જ વખત ઓફિસમાં ગાળતો. ઘરમાં આખો વખત ગમગીનીનું, શોકનું વાતાવરણ રાખવામાં આવતું. મોટાભાઈનાં બાળકો પણ ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહેતા, જરૂર જોઈતું નજીકે બોલતાં !

૧ નુઓ શ્રી મેઘાણીની 'મિતાના અંચારા' એ પુસ્તકમાંની 'લાડકો રંડાવો' એ વાર્તા.

૨ નુઓ એ જ વાર્તા.

વિધવાનું 'વૈધવ્ય દીપાવરા' માટે આવું વર્તન આ લેખમાં આશ્ચર્ય ગણ્યું છે. એનો અર્થ એ જાહેર પતિના મરણ પાછળ સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરી વિધવાએ એક વેરાગીથી પણ વિશેષ હૃદયમય શ્રવણ ગાળવું આવશ્યક માનવું જોઈએ. વીસ વર્ષની જુવાન સ્ત્રી પામે તથા-વનમા રહેનાર ઋષિમુનિઓને પણ દુર્લભ એવું સંયમી, રક્ષવિહીન શ્રવણ સંસારની વચ્ચે રહીને પળાવવું એ આ જમાનામાં યોગ્ય છે ? જુવાન વિધવાનું દુઃખ હળવું કરવાના ઉપાય યોજવાને બદલે એને પળેપળ એ દુઃખનું બાન રખાવ્યા કરવું એ કુટુંબીઓને યાગ્ય છે ?

રમણાનૈવેગમ્બને લઈ મોટાભાઈ, બાબી કે બીજા કુટુંબીઓ વડે મતનિયમો લઈ લે. પણ એમનો એ સંયમ આખી જિંદગી દરમિયાન એમ માનવું મુશ્કેલ છે. ધારો કે દલાય એમણે એ દલાવી રાખ્યો, નો પણ વીસ વર્ષની જુવાન છોકરી ઉપર તો એ પરાણે ઢોફા બેસાડવા જેવું જ થયું. પતિના મરણનો ગાઢ તો "દુઃખનું આસડ દહાડા" એ કહેવત અનુસાર સમય જતાં ઓછો થતો જાય. પછી સ્વાભાવિક રીતે એને સાઈ ખાવાપીવાનું, પહેરવાઓઢવાનું કે ફરવાહરવાનું મન થાય. તો પણ વડીલોનું સદા ગમગીન વર્તન જોઈ એને એ બધી વૃત્તિઓને દાખી દેવી પડે અને એ રીતે દુખાવેલી છત્રજાઓનાં પગિશ્વામ કદી પણ સારાં આવ્યાં જ નથી, અનિષ્ટ પરિણામો જ બધે દેખાય છે. એ જ વિધવા પિયર કે બીજા સંબંધીઓને ત્યાં જાય ત્યાં સંસારનું સામાન્ય વાતાવરણ હોય. તે જોઈ એને પોતાના ધરના મૂનમૂન વાતાવરણનો કંટાળો નહિ આવે ? કે પછી લેખકભાઈ અને તેમનાં એ 'વૈધવ્ય દીપાવરા'ની છત્રજાઓનાં સંબંધીઓ એમ માને કે એ જુવાન વિધવાએ જિંદગીભર ધરની બહાર પગ જ ન મૂકવો ?

કુટુંબીઓના આવા વર્તનથી તદ્દન જિલટી જાતનો દાખલો બનેલો જોગો છે. એક સુવાન પુરુષ માત્ર થોડા કલાકની ગાંઠગી ભોગવી મરણ પામ્યો. એની જુવાન વિધવાને માથે તો બહો આજ તૂટી પડ્યું; પણ

એતી સાવકી માતાને પણ કંઈપી ન શકાય એવો આઘાત લાગ્યો, કારણ એણે શોક્યના એ પુત્રને છેક નાનો હતો ત્યારથી સગી માતા માફક જ લાડકોડથી ઉછેર્યો હતો. એનું દુઃખ સગી મા જેવું જ હતું; પણ કાળ-ક્રમે એણે ધીરજ કેળવી. પુત્રવધૂને ઓછું ન આવે માટે એણે એને બધું જ પહેરવાઓઢવાની, ખાવાપીવાની, ફરવાહરવાની છૂટ આપી. પોતે જ્યાં જાય ત્યાં પુત્રવધૂને એ સાથે જ લઈ જાય છે. સાંજે ફરવા જવાથી માંડી લગ્ન, વિવાહ કે સરકારી દરબારી મેળાવડાઓમાં પણ સાસુ-વહુ સાથે ને સાથે. વેપ ઉપરથી વહુ વિધવા છે એમ કોઈ કંઈપી શકે નહિ. સાસુના પોતાના સગા પુત્રનો લગ્નમસંગ આવ્યો ત્યારે પણ સૌભાગ્યવતી બાબી માફક જ વહુએ પહેરીઓઢી લગ્નમાં ભાગ લીધો. એમ નથી સમજવાનું કે એ વહુ સ્વચ્છંદી થઈ ગઈ છે, જીવનનીમાં પહેલા દુઃખની છાયા, એ દુઃખ પજ્વાને પંદર વરસ થઈ ગયાં તોપણ એના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ દેખાય છે. સર્ગાવહાલાં, જોળખીનાં, સંબંધીઓ સર્વ સાથે એ સાસુની હાજરી, ગેરહાજરીમાં એક કુલીન કુટુંબની સ્ત્રી માફક જ તે વર્તે છે. સાસુએ આપેલી છૂટથી એનું દુઃખ હળવું તો જરૂર થયું છે. જીવનમાં એને બીજા રસ રહ્યા છે. કુટુંબીઓને ધગધગતી હેંયાસગડી જેવી એ નથી લાગતી.

આ એમાંથી ક્યુંં સાડું ? બીસ વર્ગની સ્ત્રીને પરાણે વેરાગી કરી, એ વેરાગ દાયમ રાખવા માટે ઘરમાં નિરંતર શોકનું વાતાવરણ રાખવું અને એ વાતાવરણનો ભોગ ભીગતાં બાળકોને પણ બનાવવાં તે કે વિધવા વહુને કુંવારી દીકરી જેવી ગણી એના જીવનમાં આનંદનું સ્થાન રાખવું તે ?

વિધવા સ્ત્રી પરાણે વેરાગ્ય લેતી નથી, સ્વેચ્છાએ લે છે એમ કહેવામાં -કશું તથ્ય નથી. વિધવાઓ મોટે ભાગે સમાજની બીકે જ વેરાગ્ય લેવા પ્રયત્ન કરે છે.

પતિ મગ્ધ પામે ત્યારે સ્ત્રીને રમસાનવૈરાગ્ય તો જરૂર આવે છે. પતિ તદ્દન બેચાર હોય કે જીવનમાર હોય તોપણ એના મગ્ધથી તત્કાળ દુઃખી થતી સ્ત્રીઓ હોય છે. પણ કેટલીક વિધવા સ્ત્રીઓ પોતાને વૈરાગ્ય સેરકાનનાર સમાજ ઉપર રીસ ચઢાવી જાતજાતનાં દેહ કષ્ટ કરતી દેખાય છે. વહુના આદાર સંબંધમાં સાસુ કાંઈ સંબળાવે અને વહુ રીસાઈને કહે કે, “લો, ત્યારે મારે ખાવું જ નથી” એવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય વિધવાઓમાં ધણી વાર જણાય છે. આપણા દેશની દિવસૂરી—આચારમાં નહિ પણ વિચારમાં—વૈરાગ્યપ્રધાન છે. એટલે કાંઈ પણ વ્યક્તિ જેમ વધારે દેહકષ્ટ કરે તેમ એ વધારે ‘ધાર્મિક’ ગણાય છે, સૌનાં વખાણને પાત્ર બને છે. એ વખાણના લોભે પણ કેટલીક વિધવાઓ જાતજાતના ત્યાગ કરે છે. એમાં અંતરનો વૈરાગ્ય હોતો નથી.

ખાવાપીવામાં દેહકષ્ટ કરવાથી વાસના ઉપર કાબૂ મેળવાય છે એવી માન્યતાને લઈને પણ ધણી વિધવાઓ મત ઉપરાસ કરે છે. વિધવાએ વાસનાને નિર્મૂળ કરવી જોઈએ એવી સમાજ દુગ્ધ પાડે છે એટલે એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો એમને ઉચિત લાગે છે.

વિધવાના વૈરાગ્યનાં વખાણ પણ એને પુનર્લગ્ન કરતી અટકાવવા માટે પાયરેલી એક જાળ છે. બાકી જે સાચી રીતે વિધવા પાસે વૈરાગ્ય પળાયવો હોય તો એને લાયક વાતાવરણ સમાજ જરૂર ખડું કરે, પણ જે હકાકતમાં તો એ વૈરાગ્ય ન જ પાળી શકે એવું જ વાતાવરણ ચારે તરફ હોય છે.

“હે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બહેન! સૌભાગ્યથી કે
—હે ભક્તિમા વધુ વિમલતા બહેન! શૃંગારથી કે.”

કુટુંબની જીવન વિધવાને આવાં વચનોમાં આધાસન આપતી કવિતા-રચનાર કવિ ક્યાપિ જે રાણીઓથી સંતોષ પામ્યા નહોતા અને લગ્નને

ખીન્ને જ દિવસે પત્નીની દાસી સાથે ગ્રેમમાં પડી છેવટે તેને પરણી ત્રીજી રાણી બનાવી “રનેહરાણી”નું નામ આપ્યું !

વિધવાના વૈરાગ્યનાં વખાણ કરવાથી સ્વાભાવિક રીતે વિધવાઓ સમચાર્ધને એ પાળરા તૈયાર થાય છે. ઘણીખરી નો સમાજના મયથી જ વૈરાગ્યનો દેખાવ કરે છે. સાઠની ભગતીમાં આવેલી એક સ્ત્રી વિધવા થઈ ત્યારે નવા વિચારનાં સંબંધીઓએ એને વાળ ન ઉતગાવવા સલાહ આપી, પણ એણે તો તરત જવાબ આપ્યો, “નારે જા, સોઢ કહેશે કે નાનરે જવાની દશે તેમાં વાળ ગમ્યા છે !”

જિંદગી સુધીનું કડક વૈરાગ્યપાતન અને ગદા જ મુખવૈભવનો સહંતર ત્યાગ એ કેટલી વિધવાઓને માટે શક્ય બને છે ? નવોવનમાં રહેનાર ઋષિમુનિઓને પણ દુર્લભ કે અવલ્લભ હતું એવું કડક સંયમ-પાતન આજના મેંસારી વાનાવરણમાં ગ્હી દરેકે દરેક વિધવા પાળી શકે એમ આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ નથી !

નાની હંમરની જાળવિધવા પુત્રી કે વડુ ઘરમાં હોય છતાં એનો પ્રોહ હંમરનો પિતા કે સસરો પત્નીનું મગધુ થતાં ઈચ્છે નાની સરખી દંપત્યને નથી સ્ત્રી તરીકે લઈ આવે એ કાઈ વિચલ બનાવ નથી. આપેડ બાપ કે સસરો અને નાનકડી નવી મા કે સાસુ, સુવાન વિધવાના મોઢા આગળ વિલાસી જીવન માળે છે. નવી માની કે સાસુની સુવાવડો પણ વિધવા પુત્રી કે વડુ કરે છે. આસપાસ એનાથી મોટી હંમરની બધી જ સ્ત્રીઓ લગ્નવિવાદમાં સાગ વસ્ત્રાભૂષણ પહેરી મહામે છે, નાટક, સિનેમા, રંગરાગ બધામાં ભાગ લે છે, અને એ સુવાન વિધવાએ કડક સંયમ પાળીને રહેવું, સંસાર વચ્ચે મંન્યાસી જીવન માળવું એવી આશા કુર્કુબ અને સમાજ રાળે છે ! પણ એનું મન જળવો પોકાર્યો વગર કેમ રહે ? છતાં લગ્ન કરી શકે નહિ એટલે દુરાચારને માર્ગે વળે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના ‘ત્યાગમૂર્તિ’ એ લેખમાં કહે છે કે : જ્યોતિષ વિધુરપણું પસંદ ન કરતા હોય, અથવા પસંદ કરતા છતાં તેનું પાલન કરવા તૈયાર ન હોય તેમને વિધુરપણાની આવશ્યકતાને સ્વીકારીને વૈધવ્ય પ્રથાનો ખ્યાલ કરવાની દલીલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર નથી. સાઠ વર્ષનો બીજા વર ડોસો પોતાની નવ વર્ષની કહેવાતી સ્ત્રીનું વૈધવ્ય વધારી પોતાના વસિયતનામામાં એ વૈધવ્યની સ્તુતિ કરે ને બિચારી વિધવા યનારી બાળાની વન્દના કરતાં લખે : ‘ન કરે નારાયણ ને મારું મૃત્યુ મારી પરમ પવિત્ર ધર્મપત્નીના કરનાં વહેવું થાય તો હું જાણું છું કે તે વિધવા રહી મને, પોતાના ને મારા કુટુંબને, અને હિંદુ ધર્મને શોભાવશે. આ બાળાને પરણીને હું શીખ્યો છું કે પુરુષે પણ વિધુર રહેવું જોઈએ. હું વિધુર રજા હોત તો પણ સારું હતું. હું મારી કુર્બાનતા કબૂલ કરું છું. પણ પુરુષની કુર્બાનતા એ તો વૈધવ્યને વધારે શોભાવનારી છે, તેથી મારી બાળ પત્નીની બાળતમાં હું હરણું છું કે મારા અવસાન પછી વિધવા ગ્રી સંયમ ધર્મને શોભાવે.’ આવી દલીલની અસર તે બાળપત્ની ઉપર કે વસિયતનામું વાંચનારની ઉપર શી થાય ?

વિધવા કુટુંબને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. સવારથી રાત સુધી વૈતરું કરવા છતાં એ માટે દયા બદલાની આશા રાખતી નથી. એનો ખ્યાલ કરનાર, એનો પક્ષ લેનાર કોઈ નથી એટલે એને ગમે તેવાં મહેણાં મંબળાવવામાં કે પ્રત્યક્ષ સુવર્ગો કરવામાં પણ દશે વાધો નથી આવતો. દંદામાં એ એક ગુલામની ગરજ સારે છે. દેરાણી, જોડાણી, નથુદો, બહેનો અને કંચિત્ત મા કે સાસુની પણ સુનાવડ કરવા માટે વિધવાનો ઉપયોગ સારી પેઢે કરવામાં આવે છે. પણ એ અમૃતાન બાળવિધવા હોય તોપણ એણે પોને તો એક પણ બાળકની માતા થવાની ઉમેદ રાખવાની નથી.

જ્યારે લગ્નાદિ શુભ પ્રમંગ હોય ત્યારે સારાં કપડાં, દાગીના પહેરી

મહાશ્વનાનું કામ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ કરે છે. ઘરમાં રહી એવા પ્રસંગો પાર ઉતારી આપવા માટે અસલ મજૂરી કુટુંબની વિધવાઓ કરે છે, પણ એમણે એટલી સંભાળ રાખવાની હોય છે કે કોઈ મંગલ કાર્યમાં પોતાનો પડછાયો પણ ન પડવા દેવો, નહિ તો અપશુકન થાય !

રોજના બ્યનહારમાં પણ પરોઢમાં સૌથી પહેલાં ઊઠી વિધવા ઘરનાં કામ શરૂ કરે છે. સૌ માટે હાતણપાણીની, નાહવાઘોવાની તૈયારી રાખે છે. અહીં પણ એણે પોતાની જાતને છતી ચના દેવાની નહિ - દારણ સવાગમા ઊઠતાંવેંત કોઈની નજરે વિધવા પડી જાય તો એને અપશુકન થાય. આડોશીપાડોશીની નજરથી પણ સવારમાં મેંતાનાં રહેલું જોઈએ એટલે એ સૌ પણ બિચારા અપશુકનથી પીડાય નહિ ! પણ એ જ આડોશીપાડોશીને ત્યાં સારેમાઠે પ્રસંગે એ જ વિધવાની મહત્તની આશા રાખવામાં આવે છે. વિધવાની મજૂરી સૌને ખપે છે, એનું દર્શન કોઈને અપણું નથી. ખાત્રાત્ય લેખક એચ. જી. વેલ્સની નવલકથા 'Invisible Man' ના નામક માણસ કોઈ એવી વિજ્ઞાનની શોધ કરે કે જેથી વિધવા શરીરને અદૃશ્ય બનાવી કામ કરી શકે તો આ અપશુકનનો પ્રશ્ન ટળી જાય ! સૌ કોઈને એ સ્થિતિ મળી જશે.

સારી સ્થિતિનાં મોટા કુટુંબોમાં એવો દિનાજ હોય છે કે છોકરાં કાંઈ ઉમરનાયક થાય એટલે પોતાના માગાપ સાથે સૂતા નથી. એક મોટો મધ્યસ્થ ખંડ હોય તેમાં કુટુંબની એક અથવા વધારે વિધવાઓ આ બધાં બાળકોને લઈને સૂએ છે. જેમને સાવકી મા હોય તેવાં છોકરાં પણ આમ જ સૂએ છે. આ બાળત નાશુક છે પણ દૂંકામાં એટલું કઠીથું કે કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં એકાંત જીવનમાં બાળકો દખલગીરી ન કરે માટે એમને આ વિધવાઓને સોંપવામાં આવે છે. આ સેવા બળવતી વખતે વિધવાના હૈયામાં પણ પતિ સાથેના સહજીવનની ભૂખ જાગે તેનો વિચાર જ નથી કરવામાં આવતો.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં શ્રી. ગોવર્ધનરામે દરેક પ્રકારનાં પાત્ર આલેખ્યાં છે, તેમાં સંયુક્ત કુટુંબમાં વસતી બાળ વિધવાને પણ વીસર્ગો નથી. ગુણસુંદરીના સસરા માનચતુર અને એની વિધવા જેઠાણી સુંદર-ગૌરી એ બે છેવટ સુધી એની જોડે રહે છે. ગુણસુંદરીએ પોતાની કરેલી સેવાથી તેમ જ ઘડપણમાં આપેલા આશ્રયથી પ્રસન્ન થઈ સસરા કહે છે, “મારે અને સુંદરને તો આ ગુણસુંદરીના ઘરમાં વગર વીમે ઉતરાવે વીમે જ છે.” મતલબ કે આપણા સંસારમાં જુદોને પાછલી અવસ્થામાં પૈસાના કે બીજા કોઈ અવલંબનની જરૂર નથી, તેઓ કુટુંબમાં જ સમાઈ જાય છે.

પણ જ્યારે બધું કુટુંબ બેગું હતું ત્યારે સુંદરગૌરીની શી સ્થિતિ હતી તે સંબંધનું પોતાનું જ આલેખન શ્રી ગોવર્ધનરામ કેમ બૂલી ગયા છે ? સુંદરગૌરી ઉપર એનો લંપટ જેઠ માનચતુર કુદૃષ્ટિ રાખતો હતો અને ગુણસુંદરી અને માનચતુરના પ્રયત્નોથી જ એ એના અત્યાચારનો ભોગ થતી બચી ગઈ હતી. જો આ બે વ્યક્તિઓ જેવા હોશિયાર, સમભાવી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સંબંધીઓ ન હોત તો સંયુક્ત કુટુંબમાં વસતી અનેક વિધવાઓ માફક સુંદરગૌરી જેઠની વાસનાનું સાધન થઈ છેવટે કાં તો આપઘાત કરત કે નફરત થઈ વ્યભિચારિણી બની રહેત. વળી ગુણસુંદરી એને પોતાને ત્યાં તેડી લાવી તે પહેલાં સુંદરનાં સાઈબાબીએ પણ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી આખી રાત ઓટસે જૂખીનરસી બેસાડી મૂકી હતી. અને ગુણસુંદરીને ત્યાં પણ શુભ પ્રસંગ વખતે આવી એને બધાંની વચ્ચે મારી હતી તે જૂલવાનું નથી. આ સર્વ કાંઈ ગોવર્ધનરામની કલ્પના નથી — સત્યના પાયા ઉપર રચાયેલું આલેખન છે.

વિધવા વહુને દિયર, જેઠ કે ખુદ સસરા પણ ફસાવે એવા દાખલાનો આપણે ત્યાં જરાએ તોટો નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતી વિધવાને બીજા મહેનતમજૂરીની શુલામી કરતાં પણ આ ડર સૌથી મોટો છે. એની

સ્થિતિ નધણિયાના ઢોર જેવી હોય છે. ઘરમાં એનો કેઈ પુરુષ માલિક — પતિ — ન હોવાથી બધા જ પુરુષો એના માલિક બનવા ઇચ્છા ધરાવે છે; પણ તે છતાં સ્ત્રીવર્ગમાં તો વિધવા જ પુરુષોને ફસાવવા માટે જાળ બિછાવનારી ગણાય છે.

કેટલેક ઠેકાણે વિપરીત સ્થિતિ હોય છે. જાતીય સંબંધથી ધગઈ ગયેલી આધેડ સાસુ કે અનેક બાળકોના જન્મથી કંટાળેલી દેરાણી કે જેઠાણી કુટુંબની એકાદ વિધવા વડુ પોનાના પતિ સાથે અનુચિત સંબંધ રાખે એ બાબતમાં વાધો મેતી નથી; એટલું જ નહિ પણ સામી સગવડ કરી આપે છે ! વળી લંપટ પુત્રો બહાર રખડે તે કન્યાં કુટુંબની વિધવા સાથે સંબંધ બાંધી સંતોષ માને એવું પણ કેટલીક વિકૃત માનસવાલી માતાઓ ઇચ્છે છે. આવા દાખલામાં પુરુષ અને સ્ત્રી બન્નેના અત્યાચારની ભોગ બિચારી જીવન વિધવા બને છે.

આપણા સંયુક્ત કુટુંબોમાં વિધવાઓ સમાર્થ જાય છે અને એમને આશ્રમોમાં જવું પડતું નથી એવી દલીલ ઘણા લોકો કરે છે. પણ એમને ખબર નથી હોતી, અથવા ખબર હોય તો પણ એ તરફ ધ્યાન દેવા માગતા નથી, કે આશ્રમોમાં આવતી વિધવાઓ કુટુંબથી ત્રાસીને જ આવે છે. હાં તો શુભામ જેવા વૈતરાથી અને મહેલાદેવના, અપમાનથી કે બીજા જીવનમોથી બચવા નાસે છે અથવા કુટુંબના પુરુષોની વાસનાનો ભોગ બની પછી બાળકના જન્મ માટે આવે છે. કુટુંબજીવનમાં ખાસ માનપાનથી નહિ પણ બીજી સ્ત્રીઓની સાથે સાથે સાધારણ કામ કરવાનું અને સુખેથી રોટલો ખાવાનું મળવું હોય તો કેઈ પણ વિધવા આશ્રમમાં જવા માગે જ નહિ.

આરી અતિકરુણ દશા વિધવા ભોગવે છે તેનાં કારણ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. સૌથી મુખ્ય કારણ એ કે સ્ત્રી એ પુરુષની માલિકીની ચીજ છે એમ પરાપૂર્વથી ગણાવું આવ્યું છે. માલિક મરણ પામે

ઝેટલે સ્ત્રીજનનું મૂલ્ય ન રહે. સ્ત્રીનું ‘સૌભાગ્ય’ ઝેટલે સખ્તાર્થે લેતાં સાઠં નસીમ, તે પતિની દયાનિમાં જ સમાઈ જાય છે. વ્યસની, વ્યભિચારી, જીગરી, ચોર, દગાબાજ ગમે તેવો પણ પતિ જીવનો હોય તો સ્ત્રી ‘સૌભાગ્યવતી’ ગણાય છે, અને એવો એવો પણ મરણ પામે તો સ્ત્રીનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું ગણાય છે. એ લૂંટાઈ પણ જાય છે જ. સ્ત્રીએ શયુગાર સજવાના છે તે પતિને રીઝવવા માટે એવી માન્યતાને લઈ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં વાર જ એના શયુગાર જોરજુલમથી ઊતારી લેવામાં જ આવે છે.

પતિના મરણ પછી બીજા પુરુષને એ વિચાર સરખો ન કરે માટે એને પરાણે વૈગમ્ય લેવડાવવામાં આવે છે. કાઈ પુરુષની દૃષ્ટિમાં એ આકર્ષક ન બને માટે વિશ્વ દરવામાં આવે છે અને વિશ્વ હોવાથી કાઈને જોવી ગમતી નથી. આમ વિષયક આપ્યા કરે છે.

આર્થિક પરાધીનતા એ પણ વિધવાની અવનત દશાનું મોટું કારણ છે. એને પૈસા ન મેળવવામાં એક હેતુ એ પણ હશે કે એના ધનથી બોભાઈ કાઈ બીજો પુરુષ એની સાથે લગ્ન કરવા માગે અને એ પણ પૈસાને જોરે કાઈની પરવા કર્યા વગર બીજો પતિ કરે તો પછી પહેલાની માલિકી જતી રહે. ગમે તે કારણથી એને પૈસો આપવામાં આવતો નથી. ઝેટલે એને બીજાને આશરે રહેવું પડે છે અને આશરો આપનારના ગમે તેવા જીલ્લો સદન કરવા પડે છે.

વિધવા જીવી રહી પોતાનાં સાસરિયાં પાસેથી બરણપોષણ માગવાની કાયદેસર અધિકારી છે; પણ વિધવાને વેગળી જેવું જીવન ગાળવાનું ફરજિયાત હોવાથી બરણપોષણની રકમ ઝેટલી થોડી દરાવવામાં આવે છે કે એમાંથી એનું પોષણ થવું અશક્ય હોય છે. માસિક બે રૂપિયા જેટલી તુચ્છ રકમ આપતાં પણ વરના સંબંધીઓ શરમાતા નથી. બેરિસ્ટર રવ. શ્રી જીવજીલાલ મજરાય દેસાઈએ એક

વખત અમદાવાદમાં સંસારસુધારા પરિષદમાં આ સંબંધમાં યોજાતાં જાણીતાં હતાં કે એમની પાસે આવેલા એક કેસમાં એમણે વિધવાના કુટુંબીને પૂછ્યું કે તમારી નાનના ચાલ મુજબ એક વિધવાને કેટલું આપવું જોઈએ? ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો હતો, ‘ મહિને દોઢ મણ લેખે વરસે અરાઢ મણ બાજરી અને બે સાંધા!’ ઠાઈ પણ માણસ એક સદેજ વ્યવહારુ હુદ્દિ વાપરે તો એ સમજી શકે કે સ્ત્રી એકલી બાજરી ફાકીને રહી શકે નહિ. કારણ રોટલા ખાવા હોય તો એ બળતણ તો જોઈએ જ — આખી જિંદગી એક વ્યક્તિ કારણ રોટલા ચાવીને જીવી શકે એમ માનીએ તોપણ.

એક વખત હલકાપણની છાપ વાગી એટલે એ માણસ કે સમૂહની પદવી પછી ચિરકાલ સુધી હલકી જ રહે છે. એની પોતાની વૃત્તિ પણ ગુલામી થઈ જઈ જિંદગી આગળની આસા કે ધમ્મી રહેતાં નથી. બાકી વિધવા જોઈ શકે છે કે જે વર્ગમાં સ્ત્રી મહેનતમજૂરી કરીને કમાય છે તેમનામાં રોટલા ખાતર જીલ્લો સદન કરવાની ફરજ વિધવાને પડતી નથી, પોતે પણ જો હિંમત કરી કમાવા માટે બહાર કામ કરવા માંડે તો જીલ્લોએના હાથ હેઠા પડે જ. સવારથી રાત સુધી ફક્ત પેટિયું કાઢવા ધરમાં મજૂરી કરવી એના કરતાં બહાર કામ કરી કમાણી લાવવી અને એ દ્વારા પોતાની પદવી જિંદગી આગળનાં તેમને સુઝવું નથી એ નવાઈ જોવું છે. આટલે દુનિયાએ એ પોતે પણ પોતાની સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે જ.

વિધવાને અપશુકનિયાળ ગણવામાં આવેછે એ એની હલકી પદવીનું દાગણ નહિ પણ પરિણામ છે. જેને છૂંદવા માંડ્યું તેને પૂરું જ છૂંદવું એની આપણા લોકોની મનોવૃત્તિ છે. એટલે વિધવાને તિગ્મદૃન ગણી તો પછી અપશુકનિયાળ પણ ગણવી એટલે પૂરી દવરી બની જાય. વળી અપશુકનિયાળ ના ગણીએ તો એ સમવિવાદમાં બાગ લે અને એમાંથી ઠાઈ ફરી પરણવાનો વિચાર આવે કે લાગ પણ મળી જાય.

જીવનમાં સદન કરી લાચાર બની ગયેલી વિધવાનો એક વર્ગ આપણા ઘરોમાં વસે છે, તો બીજી તરફ જીવનમાં વિધવાઓનો વર્ગ પણ છે. ઘરમાં મોટી નણંદ, જોડાણી કે બીજે કોઈ વડીલપદે રહેલી વિધવાઓ પોતાના પંજનમાં સપડાયેલી નાની ઉંમરની સ્ત્રીઓ તરફ ખૂબ જ દૂર વર્તન બતાવે છે એના દૃશ્યની કાંઈ ખોટ નથી. વિધવા નણંદ સંઘવા નણંદ કરનાં વધારે ત્રાસ આપે છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે. આના મૂળમાં જાતીય દ્વેષ છે. પોતાને જાતીય સુખ પતિનો સહવાસ મળી શકતો નથી એ પોતાના હાથ નીચેની નાની સ્ત્રીને સુખ છે એ વાતનું અંતરમાં અનુભવે (sub-consciously) રમણી રહ્યા કરે છે, એને લઈ એ એવું સુખ ભોગવનાર સ્ત્રીઓ ઉપર વેર વાળે છે. પતિના અવસાનથી પોતાને શોખશણગાર તજવા પડ્યા હોય છે ત્યારે જીવતા પતિનાથી સ્ત્રીઓ એ માણી શકે છે; એ પણ હિંમતનું એક કારણ બને છે. આમ વિધવાને જીવનમાં બનાવવામાં પણ સમાજ જ વલગદાર છે. એને ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી લગ્ન કરવાની કે મરણ મુજબ સારા વૃષ્ટાંશગીના પડેરવાની છૂટ હોય તો એ જામતોમાં બીજી સ્ત્રીઓની અદેખાઈ ન કરે, પોતાને પડેલા દુઃખનું વેર વાગવા બીજી સ્ત્રીઓને છંદી નાખે નહિ.

વિધવાઓની સ્થિતિ અધમ છે એ આજે સગળગ એક સંક્રાંતિ કહેવાતું આવ્યું છે; પણ એમાં બહુ થોડો સુધારો થયો છે. આદિ સુધારકોએ સમાજના આ અનિષ્ટ તરફ જનતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું તેમ જ વિધવા તરફ સહાનુભૂતિ અને પુનર્જનની છૂટ એ જે ઉપાય સૂચવ્યા, પણ જેમાંથી એકેનો અમલ થયો નથી.

જાતિઓની પરિપક્વતાએ વિધવાનો પ્રશ્ન હાથમાં લેવાનો દંબ માન થયો છે. “આપણી જાતિની વિધવાઓની સ્થિતિ દયાજનક છે અને તે સુધારના માટે પગલાં લેવા જાતિને આ પરિપક્વ બનાવવું પડે છે.”

આવેા કારા કાગળના અધિકાર જેવો ઠરાવ ઘણેખરે ઠેકાણે પસાર કરે છે. કોઈને માથે દશી જવાગદારી એ 'પગલાં' લેવા સંબંધી રહેતી નથી અને પરિપક્વ બીજી અધિવેશન બરાતા સુધી કોઈને એ ઠરાવ યાદ પણ નથી આવતો. બીજા અધિવેશનમાં ફરી એની એ મત-લમનો ઠરાવ પસાર થાય છે અને વાત ઠેરની ઠેર રહે છે.

વિધવાની સ્થિતિ સુધારવા માટે મુખ્ય ત્રણ ઉપાયો છે : (૧) શિક્ષણ, (૨) આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને (૩) પુનર્લગ્ન.

(૧) શિક્ષણની ખાખતમાં છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં જનસમાજનો મત બદલાયો છે એમાં કશો શક નથી. શિક્ષિત વિધવાઓ ઘણી દેખાય છે—ખાસ કરીને શહેરોમાં. અન્ય શિક્ષિત માણસમાં તેમ શિક્ષિત વિધવામાં સ્વમાનની ભાવના જાગ્રત થાય છે. ઓશિયાળો અવતાર કાઢવા એ તૈયાર નથી. કમાઈ ખાવા જેટલું શિક્ષણ એણે મેળવ્યું હોય તો એ કમાતી ન હોય તોપણ આદરને પાત્ર બને છે. આ સન્માન વળી વધારામાં બીજા એક ડરને લઈને અપાય છે. શિક્ષિત સ્ત્રી જૂનાં શૃંગિયોનોમાં માનતી ન હોય એટલે એને ઘરમાં કુખ પડે તો ઘરમાંથી ચાલી જાય અને પુનર્લગ્ન કરી નાતજાતમાં ધરતું નાક કપાવે. શિક્ષિત હોઈ એને પુનર્લગ્નનું પાત્ર શોધવા માટે સુધારક મિત્રો પણ મળી રહે. એટલે એ તરફ એનું મન વળે જ નહિ એ માટે કેટલાંક કુદંબો વિધવાને આદરથી રાખે છે, એ રીતે ઘરમાં માનસહિત રહેતી વિધવાને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ થાય કે જ્યારે ઘરનાં માણસો આટલી મમતા રાખે છે તો પછી એમનું મન કુબાય એવું—પુનર્લગ્ન—પગલું શા માટે બરતું?

નાની ઉંમરમાં લગ્ન થઈ ગયું હોય અને બહુ શિક્ષણ લેવાનો અવસર મળ્યો ન હોય તોપણ વિધવા થયા પછી પણ શિક્ષણ બને તેટલું લઈ લેવું જોઈએ. શિક્ષણથી આખી જીવનદષ્ટિ ફરી જાય છે. પોતાના લકનું અને પોતાની જવાબદારીઓનું જાન થાય છે. ઘરનાં માણસો જે

જીવનમાં કરે તે સહન કરી લેવાની લાચારી બનાવવી પડતી નથી; પોતાનું સ્વમાન જાળવતાં ગિખાય છે. જે કોઈ પ્રકારનું ધંધાદારી શિક્ષણ લઈ શકાય તો એના જેવું જીવનનાવ પાર કરવાનું એકે સાધન નથી. વિધવા થયા પછી શિક્ષણ લઈ પોતાના પગ ઉપર ઊભી થતી અને સ્ત્રીઓના હાખલા મોઝૂં છે.

વિધવાઓના શિક્ષણસંબંધી ચર્ચા થાય ત્યારે ઘણાખગ ભોંકે એમ જ યોખી ઊઠે છે કે એમને તો ખાસ ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આવી માન્યતાનું કારણ પણ એ જ છે કે વિધવા ધર્મકર્મમાં મગ્ની રહી વૈરાગ્ય રોવે અને બીજા લક્ષ્મીના વિચાર કરવા પામે નહિ. આ હેતુ પર લાવવા માટે આપણા દેશમાં કેટલાક વિધવા આશ્રમો સ્થપાયા હતા - હજી પણ એ ચાલુ છે, પણ મૂળ સ્થાપકોના હેતુ પ્રમાણે આજે એમાં બાગ્યે જ કામ ચાલે છે.

મૂળ સંચાલકોએ 'ધાર્મિક શિક્ષણ' આપવાના હેતુથી આવા આશ્રમો સ્થાપેલા; એટલે એમાં પાઠપૂજા ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવામાં આવતું. કેટલેક ઠેકાણે રોજ કયા પણ કહેવડાવવામાં આવતી અને એમાં એસવાનું આશ્રમની વિધવાઓ માટે ફરજિયાત હતું. નાકવા-ધોવાના, આભાડછેડના નિયમો, જે બાહ્યાચારોને આપણે ત્યાં 'ધર્મ' માનવામાં આવે છે તે ખૂબ સખ્તાઈથી પાળવામાં આવતા. નાનગતનાં બંધનો જરા પણ શિથિલ ન થાય તે ઉપર ધ્યાન દેવાતું; મન, ઉપવાસો બદલે કડક રીતે કરાવવામાં આવતાં. પણ માનવતાનું, સમજાવનું શિક્ષણ જે સાચા ધર્મને માર્ગે લઈ જાય છે એ આપવાનું કોઈ સમજતું નહિ.

નાદબંધોવું, પાઠપૂજા, કયાડીર્નન, મત ઉપવાસ એ બધું તો વિધવાઓ ઘેર પણ કરી શકે છે. જીવનમગાર સંબંધીઓ પણ એમાં આડે આવતાં નથી. જીવદું વિધવા એમાં જેમ વધારે રૂબેલી રહે તેમ

એમને વધારે સંતોષ થાય છે. ખાનાપીનામાં નાતજાતના, આત્મ
છેટના નિયમો એ પાળે એમ પણ કુટુંબીઓ ધમ્મ છે. એટલે આશ્રમો-
ના આવા 'ધાર્મિક શિક્ષણ' થી કોઈ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ ;
વિધવાને પ્રગતિ કરવાનું એકે સાધન મળ્યું નહિ.

વિધવાની રાત્રિવસ યોજીદારી કરવાની જરૂર જેમ ઘરનાં માણસો-
ને લાગે છે તેમ આવા આશ્રમોનાં સંચાલકોને પણ લાગતી. આવી
યોજીદારી માટે ચાર દીવાઓમાં વિધવાને પૂરી રાખવાનું આવશ્યક
મનાયું. ઘરમાં વડીલો જેમ ધાંધમકી, ગસારી, સંશયમરતતા, એ
બધાં સાધનો યોજીદારી માટે વાપરે છે તે બધાં જ આશ્રમોના સંચાલકો
વાપરતાં. સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરનાર વિધવાઓને ફક્ત રોટલી અને
ગીદા ઉપર દિવસો સુધી રાખવાનો, પોલીસની 'ચડ્ડીઝી મેથડ' જેવો
પ્રયોગ પણ આશ્રમોમાં થતો જણાય છે.

આપણે વિગત 'શૃદ્ધાવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન' એ છે, 'આશ્રમ
શૃદ્ધાવનમાં વિધવાનું સ્થાન' નથી. પણ અત્રે આ પ્રકારના શૃદ્ધાવનનું
વર્ણન કરવાનું ઉચિત માન્ય છે, કારણ કે શૃદ્ધાવનમાં વિધવાની જે
અધમ સ્થિતિ તે સુધારવાના હેતુથી આના આશ્રમો સ્થપાયા હતા.
પણ આપણે જોઈએ તેમ એ હેતુ ખરે આખો નથી, કારણ સંચાલકો
વડીલશાહીનું જ માનસ ધરાવનાર હતાં. એટલે જેમ વડીલો વિધવાને
દયાવશી રાખવામાં તત્પર ગ્રહે તેમ એ આશ્રમના સ્થાપકો પણ ગ્રહેતાં.
વિધવા પુનર્જન્મનો માર્ગ ન સ્વીકારે તે માટે પણ અત્યંત કાળજી
રાખનામાં આવતી. જ્યાં યોજીદારીની જાનના હોય ત્યાં આડીચુગલી,
પૂર્વગ્રહ, પક્ષપાત અને એને લઈને કુસંપ એ આવશ્યક પરિણામો તો
થાય જ. 'વૈદ્ય ધર્મ' એટલે વિધવાએ તદ્દન સાદાં સદેહ વસ્ત્ર
પહેવ્યાં, એથી પાડચા વંગર માથું હોળવું, કોઈ જાતના રંગગંગા
ભાગ ન દેવો, એ જાખન આશ્રમોમાં જાહેર જોડેસાઈ ગણવાથી

વિધવાઓ મનમાં બળ્યા કરતી અને તે બળનરા લડાઈ, ટંટાણે બદાર નીકળતી, કોઈ કંટાળીને નારી પણ જતી. હવે એ ધાર્મિક શિક્ષણવાળા આશ્રમો વિધવાનાં આશ્રયસ્થાન તો નામનાં જ રહ્યાં છે. એમને સામાન્ય કન્યાઓ માટે શિક્ષણવર્ગો ચલાવી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું પડે છે.

એટલે વિધવાની સ્થિતિ સુધારવા માટેનો આ અખતરો કેવળ નિષ્ફળ ગયો છે. આજના જમાનાને ઉપયોગી શિક્ષણ લઈ વિધવાઓ પોતાની સ્થિતિ ઉન્નત કરી શકે તે આપણે જોઈએ.

(૨) બીજો માર્ગ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો છે. કોઈ પણ દેશ, પ્રજા, સમૂહ કે વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હોય તો એની આર્થિક પરાધીનતા જવી જ જોઈએ. જ્યાં સુધી એ બાબતમાં સ્વાધીન થવાય નહિ ત્યાં સુધી બીજા કોઈ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ધૂળીમૂત થાય નહિ.

મરનાર પતિનું સ્મરણ રાખી, સંસાર વચ્ચે રહી એનાથી વિમુખ બની, સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરવી એ આપણે ત્યાં વૈધવ્યધર્મની વ્યાખ્યા છે. એના ઉપદેશ માટે અનેક લેખો લખાય છે અને એ કેવી રીતે પાળવો તે માટે પ્રાચીન સ્મૃતિઓમાં પાનાનાં પાનાં બધાં છે. એ ધર્મનો આશ્રય રાખનારાં એમ માની લે છે કે એના પાતનને લઈ વિધવા ગૃહજીવનમાં પૂન્ય, સૌ કોઈના આદરને પાત્ર બનીને રહેશે. પણ વાસ્તવિક રીતે એમ બન્યું નથી. વિધવાધર્મનું પાલન કરવાના અનેક પ્રયત્નો છતાં વિધવા કુટુંબમાં અનાદર ને તિરસ્કારને પાત્ર જ રહી છે. પવિત્ર નહિ પણ અપવિત્ર મૂર્તિ ગણાઈ છે.

કાયદામાં સ્ત્રીને થયેલા અન્યાયને લઈ વિધવા મિલકતથી વંચિત રહી છે. કોઈ દાખલામાં એની પાસે મિલકત હોય તો તે કેમ પડાવી લેવી એની જ પેરવીમાં દિગેર, જેઠ વગેરે રહે છે. સદ્દર વેપારી પેઢી મૂકી જનાર પુરુષની વિધવાને પણ “પેઢી ડૂળવાની તૈયારીમાં છે. સદ્દર

પણનો દેખાવ તો બહારનો હતો. જો ક્ષણીનું નામ બદલામ ન થવા દેવું હોય તો દાગીના કાઢી આપો. ખાકી અમે તો જીંધી પાંચડી ફેરવીશું, અમારે શું ?” એવું જૂઠાણું કહી એના દાગીના પડાવી લેનાર પિત્રાર્ધ પણ હોય છે. ખૂણે બેઠેલી વિધવાને એની નિરાધારીનો લાભ લઈ, અર્ધપૃષ્ઠ સમજાવી વીમાના હજારો રૂપિયા ખર્ચ જનારા કુટુંબીઓનો પણ તોટો નથી.

આવી વિપત્તિઓ ટાળવા માટે દરેક પુરુષની ફરજ છે કે પત્નીને પૈસાના વહીવટથી માહિતગાર કરવી. નાની સરખી રકમનું પત્નીના નામનું ખાતું બેંકમાં કઢાવી એનો વહીવટ કરતાં શીખવવાથી, ધીમે ધીમે મોટા ખાતાના વહીવટની જોખમદારી એંધી શકાય. એકાદ નાનો શેર પત્નીને નામે ખરીદી શેરોનાં વ્યાજ વ ની સમજણ પણ અપાય. વીમાના પૈસા ઉપર પત્નીનો એકલીનો અખાધિત હક છે અને એ પૈસા મટિ કાર્ડને એણે સહી આપવી જ નહીં એ ખાસ મનમાં ઠરાવવું જોઈએ. સોંચોએ પણ સમજાવું જોઈએ કે આવું શિક્ષણ પોતાના હિતમાં છે. ‘ના રે બાપ, બાપણે એવું જાણીને શું કરવું છે ? ભગવાન ચૂડીચાંદલા સાથે બોલાવી લે ને આવું સમજવાનો વારો જ ન આવે એટલું’ આપણે તો માગીએ છીએ,’ એમ કહી પોતાની પતિભક્તિ બતાવે છે. આથી અગાળ સ્ત્રીમંડળમાં વખાણુને પાત્ર થવાય છે. પણ જ્યારે દૈવધર્યાથી પતિ પહેલો જાય ત્યારે કફોડી દ્રશ્ય થાય છે. વખાણુ કરનારાં કેઈ પૈસાની મદદ કરતાં નથી. પૈસાના વહીવટની સમજણ ન હોવાથી પતિએ આપેલી હજારો રૂપિયાની મિલકત સ્ત્રીનો સગો ભાઈ ખર્ચ ગયો અને એ બિચારીને તીર્થસ્થાનમાં બિખારણુ થવા વારો આવ્યો એવો પણ એક દાખલો જોયો છે. જો કે આ દાખલો ઉપરથી તો સ્ત્રીના વારસાદારનાં વિરોધીઓ તો ખુશખુશાલ થઈ જશે. સ્ત્રીને મિલકત આપીએ તો એ વેડફી નાખે એ એમની મોટામાં મોટી દલીલ છે તેને આ દાખલો ટોકા આપે છે એમ તેઓ કહેશે. પણ આ દાખલામાં

સ્ત્રીએ મિલકત વેડી નથી પણ બાઈને સોંપી હતી. સગા બાઈનો વિશ્વાસ સ્ત્રી ન કરે તો કોનો કરે ? અને સગી બહેનની મિલકત ઓગવી નહિ એને બિખારણ કરનાર પુરુષે મિલકતનો સદુપયોગ કર્યો કહેવાય ! આ તો સૌથી મોટો દુરુપયોગ કહી શકાય. તે છતાં પુરુષને મિલકત ન સોંપવી એમ કોઈ કહેતું નથી. બાપની લાખો રૂપિયાની મિલકત વ્યસન વાલિયારમાં કે સદાગુનારમાં વેડી નાખનાર દીકરા પણ મિલકતના દુરુપયોગનો જ દાખલો પૂરો પાડે છે.

આપણી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ એવી છે કે મોટી મિલકતનો વહીવટ કરવાનું બાગ્યે જ કોઈ વિધવાને આવે છે. તે છતાં જોમને બાગે એ આવડુ હોય તેમણે મંભાળપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવાનું શીખવું જ જોઈએ અને સ્ત્રીજાતિને માથેથી કલંક દૂર કરવામાં પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. આમાં માત્ર વિધવા તરીકેના વારસાનો નહિ પણ પુત્રી તરીકેના વારસાનો પણ સમાવેશ થાય છે. સ્ત્રીધનના જે જૂન દાગીના હોય તે પણ મંભાળીને રાખવા જોઈએ. વિધવા પામે એટલું હોય તે પણ કુટુંબીઓ સાંખી શકતા નથી અને પડાવી સેવા પ્રયત્ન કરે છે. એ દાગીના ગીરો મૂકી કે વેચી મારી વિધવા પાસે મરનાર વરતું બારણું કાઢી એને બિખારી બનાવનાર સગાંવડામાં નાનગતમાં વ્યવહારકુશળ તરીકે પ્રસંસાને પાત્ર બને છે !

(વિધવા પાસે મિલકત હોય કે ન હોય પણ એની પાસે કામ કરી કમાવાની શક્તિ તો હોવી જ જોઈએ.) કુટુંબીઓની સ્થિતિ સારી હોય તેમ જ તેઓ સગ્ગન હોઈ વિધવા તરફ સારું વર્તન રાખતાં હોય તો પણ કમાણીની આવડત એ એક મોટો આધાર છે. એવું પણ બને છે કે એ આવડતને લઈને પણ વિધવાનો આદર થાય છે. એના ઉપર જીલમ કરીશું તો એ સ્વતંત્ર કમાણી કરી જીંદી ચર્ષી જશે અને આપણે ખોટા કહેનાઈશું એના વિચારને લઈ કુટુંબીઓ જીલમ કરતાં અચકાય છે.

જે વિધવા કમાણી કરી સ્વતંત્ર થઈ હોય તેને તો મોટે ભાગે કશું દુઃખ પડતું નથી. એવો પણ દાખવો જોયો છે કે જ્યાં પોતાના પુત્રના મરણ માટે વહુને જવાબદાર ગણી સાસુએ એનો અત્યંત તિરસ્કાર કરેલો; પણ જ્યારે એ વિધવા વહુ પિયેરીઆંની મદદથી શિક્ષણ લઈ સારી કમાણી કરતી થઈ ત્યારે એની એ જ સાસુ વહુની ખુશામત કરતી થઈ ગઈ!

વિધવા કામ કરી કમાય તો ધરનાને બારે પડી કહેવાય અને એમનું નાક કપાય એવી માન્યતા આપણે ત્યાં શ્રમજીવી સિવાયના વર્ગોમાં હજી પણ છે. વિધવા વાસ્તવમાં બારે પડતી જ હોય અથવા વ્યવસાયને અભાવે આજસર્માં, નિંદાકુચલીમાં વખત ગાળતી હોય, નોપણ એને નોકરીધંધો કરવા દેવામાં આવતો નથી. કુટુંબીઓ અંદરથી અકળાય છે કે ખુદશી રીતે દુઃખ પણ દે છે, વિધવા એ દુઃખ સદન પણ કરે છે. છતાં પરિસ્થિતિ બદલવા કેઈ તૈયાર થતું નથી. આજસુ થઈ બીજાં ઉપર બાર મૂકવો એ શરમાવા જેવું છે, કમાણી કરી કુટુંબીઓને મદદ કરવી એ જ ખુશી થવા જેવું છે, એ વિધવા, તપકતા બન્નેએ સમજવાનું છે. તેમ જ એમનાં કુટુંબીઓએ પણ એ જ રાહ સ્વીકારી પોતાની મુશ્કેલી ટાળવામાં અને કમાનારીનું રરમાન સાચવવામાં મદદ કરવી ધટે છે.

વિધવા કમાવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તોપણ એને એ માટે સમગ્ર જ ન હોય તો એ શક્તિ કાંઈ કામની નહિ. બહાર કામ કરવું કે ધરમાં રહી હસ્તઉદ્યોગ કરવો એ તો દરેક વ્યક્તિગત દાખલાના સંજોગો ઉપર આધાર રાખે છે. પણ અનુકૂળ ધંધો અપાવી વિધવાના આર્થિક સ્થાનને અને ઉત્તેજન આપવાની દરેક સમાજમાં વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

એક પેઢી ઉપર કેટલાક મુદારકોમાં એવો પણ ખ્યાલ હતો કે વિધવા એ દેશનું ધન છે અને એનો સમાજના દિલ માટે સદુપયોગ

કરવો જોઈએ. દેશમાં શિક્ષિકા, નર્સ, સમાજસેવિકા વ.ની જોટ છે માટે તે સર્વ કામ માટે વિધવાઓને તૈયાર કરવો જોઈએ. પણ આજની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કુટુંબીઓના વિધવાની સેવાનો લાભ લેવાના અને આ મુજબ સમાજ માટે પણ એવો જ લાભ લેવાના ખ્યાલમાં બહુ દેર દેખાતો નથી. કુટુંબીઓ અને ઘરની રસોઈવશ, નોકર, નર્સ, દાયણ, આયા, બધું જ બનાવવા માગે છે, તો સમાજ પણ એને પોતાની દૃષ્ટિ મુજબની પ્રજાની સેવિકા બનાવવા માગે છે. અસંખ્ય એક બાબતમાં દેર છે. કુટુંબની સેવામાં રોટલા સિવાય બીજું મળતું નથી—દા— મહેશ્વંદ્રણાં અપમાન, અપજય ઘણાં મળી રહે છે. જ્યારે પ્રજાની સેવિકા થવામાં સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અને આવક પણ મળે છે. આથી એક જ વાત ઉપર આધુનિક દૃષ્ટિથી ભાર મૂકવાનો છે કે વિધવા થઈ માટે સમાજની સેવિકા બની જ નાથ એમ આશા સમાજ ન રાખી શકે. પોતે કેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવું તે વિધવાએ પોતે નક્કી કરવાનું છે. એ જીવન કોઈને બારંરૂપ કે સામાન્ય નીતિનિયમોની વિરુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી સમાજ દબલગીરી ન કરી શકે. નિરુદ્ધમી જીવન ગાળવા કરતાં ઉપયોગી જીવન ગાળી સમાજની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની એક વ્યક્તિ કે નાગરિક તરીકે વિધવાની ફરજ માની શકાય. પણ વિધવા થઈ એટલે નવરી પડી અને તે માટે સમાજની સેવા કરે એ ખ્યાલમાં એની રિયલિટી અપમાન છે.

(૩) છેલ્લી વાત રહી વિધવાના પુનર્જનની. આજથી બરાબર સો વર્ષ ઉપર ઈ. સ. ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો પસાર થયો. એ પહેલાં જાણી દહેવાલી પ્રતિષ્ઠાની વિધવાને પુનર્જન કરવાની કાયદાથી મનાઈ હતી. કોઈ જો કરે તો એ ગેરકાયદેસરનું ગણાતું.

કોઈ પણ કાયદો સમાજસુધારો કરવામાં એટલે લોકમાનસ બદલવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હોય તો આ વિધવાવિવાહનો કાયદો છે,

ખીજી બધી આમનો કરનાં આ બાળકમાં અત્યંત ધીમી પ્રગતિ થઈ છે. બાળકને અને કન્યાશિક્ષણમાં શહેરોમાં અને ગામડાંમાં પણ જે ઝડપી ફેરફાર હોય તે વીસેક વર્ષમાં થયો છે તેની સરખામણીમાં વિધવા-વિવાહની બાળકમાં બિલકુલ થયો નથી. જે પાઠશાળાઓમાં ભાગ્યે વીસપચીસ કન્યાઓ ભણતી ત્યાં આજે હજારો ઉપગંત ભણે છે. પાંચ-સાત વર્ષની છોકરીને પરણાવી દેવાના રિવાજવાળા જ્ઞાતિઓમાં પચીસ વર્ષની કુંવારી કન્યા પણ દેખાશે. પરદેશગમન માટે ૨૫. મહીપતરામને 'વિધાયત્રી વાંદરું,' એ તિરસ્કારજનક ઉપનામ સાબળવું પડતું અને એમનાં સંબંધીઓને બાર વર્ષ સુધી માની ન સહાય એવો સામાજિક બહિષ્કાર સદન કરવો પડ્યો હતો એ વાત આજે કેઈ માની પણ ન શકે. પરદેશ જવા માટે સ્ત્રી પુરુષોની એટલી દોડાદોડી હોય છે કે બાર બાર મહિના અગાઉથી રીઝર્વ કરાવે તેને જ રડીમરમાં જગા મળે છે. લક્ષ્મી બાળકમાં નાતનાં કુંડાળા મોટે ભાગે રહ્યા છતાં ખાવા-પીવામાં એ બધન ઘણાં ખરાં તૂટી ગયા છે. છૂટાછેડા જેવો ક્રાંતિકારક કાયદો પ્રજાએ સ્વીકાર્યો છે.

આ બધું છતાં વિધવાવિવાહ સામેની મુશ્કેલી નથી. આનાં કારણો ઘણાં હશે. એક તો વિધવા લગ્ન કરે તો પહેલા પતિની અવગતિ થાય એ બાવનાનું સામાજિક દબાવણ છે. જીવના જેની સાથે બિલકુલ બનાવ ન હોય, રોજ લડાઈઝગડા ચાલના હોય એવા કુટુંબીની પણ મર્યા પડી સહગતિ કરાવવા આપણે ત્યાં ઘણી આતુરતા દેખાય છે. સાંખા મંદવાડમાં જેની બિલકુલ આકરી ન થઈ હોય એવાં માણસોનો પણ મર્યા પડી ૨૫ર્ગે પહોંચાડવા ધામધૂમથી બાગ્માનેગમા થાય છે કે નાના સગા પ્રદર્શન જેવી સજ્જા પૂરવામાં આવે છે. એટલે વિધવાએ પતિમુખ જેવું છે કે નહિ તે અગત્યનો સવાલ નથી. એણે પતિની સહગતિ કરવામાં શ્રાવ્યો આપવાનો છે એ જ મુખ્ય વાત છે.

‘એક બવમાં બે બવ’ એ પુનર્લગ્ન સામેની સૌથી મોટી દલીલ છે. સ્ત્રી એ પુરુષ દરતાં જિંદગી પ્રકારનું પ્રાણી છે અને એ આ મુજબ બે બવ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને દાનિ પડેલાંડે તે ઉચિત નથી એમ કહેવામાં આવે છે. પણ આ તો સ્ત્રીને પુનર્લગ્ન કરતી અટકાવવા માટેની એક જાળ માત્ર છે. બીજી દરેક બાબતમાં સ્ત્રીને ઊતરતી ગણવી અને પુનર્લગ્ન કરતી વખતે જ એની હિચ્ચના કંઈથી યાદ આવી જાય છે? પુનર્લગ્ન ન કરનાર વિધવાને માનપાત્રથી, આદરથી રાખવામાં આવતી હોય તો આપણે સમગ્ર શકીએ કે સમાજ એને પુરુષ દરતાં જિંદગી, વધારે પ્રતિષ્ઠિત માને છે, પણ વ્યવહારમાં તો એથી જિંદગી છે. વિધવા તો સર્વ પ્રકારના તિરસ્કાર અને અપમાનને પાત્ર છે. ઘરમાં એક વગર-ચેસે મળા ગયેલી મજૂરમુજુ જેવું એવું સ્થાન છે.

બીજી એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે આપણી વિધવાઓ એટલી બધી ધર્મનિષ્ઠ અને પતિભક્ત હોય છે કે પુનર્લગ્નના વિચાર-માત્રથી વાસ પાગે છે; એમને પૂછીએ તોપણ એ ફરી પરણવાની ના જ કહે છે. દમ્પતી વર્ષથી બીચી કહેવાતી કોઠામાં એવી હક માન્યતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે કે વિધવાનું પુનર્લગ્ન એ તો એક ગોઠા અનાચાર છે, કંઈપી ન શકાય એવું પાપ છે, પુનર્લગ્ન કરનાર વિધવા જાનને ફળ ફૂગાડે છે, સાત પેઢીને નરકમાં મોકલે છે વગેરે. એટલે વિધવા પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર ન થાય તેમાં નવાઈ નથી.

તે ઉપરાંત પુનર્લગ્ન કરનાર જોડાંનો બદ્ધિદ્ધાર જાનનેનાં કુટુંબીઓ તરફથી થાય છે. એવો બદ્ધિદ્ધાર સદન કરીને લગ્ન કરવાની દિગ્ગત પણ હોવી જોઈએ ને.

પણ આ ઉપરથી એમ નથી સમગ્ર લેવાનું કે બધી જ વિધવાઓ સંયમી, શુદ્ધ શ્રવન ગાળે છે. અનેક વિધવાઓ છાના વ્યભિચાર કરે છે. આપણા અનાથાઆશ્રમો એવા વ્યભિચારનાં ફળરૂપ બાળકોથી

ભિરાય છે. રસ્તામાંથી અનેક વખત તરત જન્મેલાં બાળકોની લાસ જડે છે. વાધરણો, સુચાણીઓના અણુધડ ઉપાયો કે દેડેવાતા દાકતરોનાં ઓપરેશનોથી અનેકાનેક ગર્ભપાત થાય છે. કૂટણખાનાં અને વેસ્થા-ગૃહોને ભરેલાં રાખનાર મોટે ભાગે આપણી યુવાન વિધવાઓ છે.

સમાજ આ બધું બાજુતો નથી, કે સમજતો નથી એમ નથી. પણ આ સર્વ અનાયારો, બ્રહ્માચારો અને હત્યાઓ કરતાં પણ પુનર્જન્મનો માર્ગ ખૂંડો છે એમ સૌ કેઈ દહતાથી માની બેઠાં છે. વિધવાને વેરાગી બનાવવાના, વિરૂપ કરવાના, ‘ધાર્મિક’ શિક્ષણ આપી સંયમી બનાવવાના—એ બધા પ્રયત્નો છતાં એના મન ઉપર કાબૂ મેળવી શકાયો નથી. ક્યાંથી મેળવી શકાય? કુદરતે મૂકેલી વાસના પ્રાણીમાત્રમાં છે તેવી જ વિધવામાં છે. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા ચિરંજીવ સંત પુરુષે તેવીસ વરસના પરિણીત જીવન પછી મહાપ્રયત્ને એના ઉપર જીત મેળવી, તો પછી દરેક સામાન્ય વિધવા સ્ત્રી વાસના જીતી જ શકે એમ માનવું એ મૂખીઈ જ છે. આગળ કહ્યું તેમ ‘આસપાસનું’ વાતાવરણ કેઈ પણ વિધવાને સંયમી જીવન ગાળવામાં સહાયરૂપ થાય એવું હોતું નથી. એટલે એ સંયમ ભાગ્યે જ પાળી શકે છે એ સાચી હકીકત છે. માત્ર સૌ કેઈ એના તરફ આંખમીંચામણાં કરે છે એટલું જ.

એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે વિધવાને અન્યાય થાય છે એમ લાગતું હોય તો વિધુરનાં લક્ષ ગ્રંથ કરાવો. એક જ્ઞાતિની સ્ત્રી-પરિપદે એવો દરાવ પણ દરેકો કે “આ પરિપદ વિધુર લક્ષ તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે.” આવા દરાવની તરફેણમાં જોડનાર કે એ પસાર કરવા હાય જિંઘા કરનાર બહેનો પોતાનાં સંબંધીઓમાં કેઈ પચીસત્રીસ વરસનો વિધુર પુરુષ ફરી પરણવા નીકળે તેના લગ્નમાં જાગ લેવાનો ઇન્કાર કરી શકે ખરાં? મોટી હિંમરનો વિધુર નાની બાળા સાથે પરણે તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવવો અને દરેક વિધુરના લગ્નને વખોડવું એ એ તદ્દન જુદી બાબતો છે.

વિધવાના લગ્નમાં માત્ર ન્યાયઅન્યાયની વાત નથી. પોતે કેમ પ્રકારનું જીવન વ્યતીત કરવું તેનો નિર્ણય વિધવાએ પોતે કરવાનો છે. એ સગીર ૩ મઠની હોય તો એનાં માગ્યાપની ઇચ્છા મુજબ વર્તન રાખે, પાશુ પુખ્ત ૩ મઠની થતાં પોતાનો માર્ગ પોતે જ નક્કી કરે. એ માર્ગ સમાજ વિરોધી ન હોય, એટલે કોઈ વ્યક્તિને અન્યાય કરનારો કે નીતિના સામાન્ય નિયમોનો ભંગ કરનારો ન હોય એટલું જ સમાજ માગી શકે.

પ્રથમ તો વિધવાનું લગ્ન એ તદ્દન સ્વાભાવિક સ્ત્રીજ છે એવો પ્રચાર થવો જોઈએ. કદિ વિરુદ્ધ જાંડ કરીને પણ પોતાના અંતરના અવાજને અનુસરવાની હિંમત વિધવામાં આવે તો એ પ્રચારકોનું કામ સરળ થાય. પતિને કે તેના પિતૃઓને નરકમાં મોકલવાની વાત સમૂજથી ઉખાડી નાખવી જોઈએ. પરભવનાં પાપને લઈ વિધવા આ ભવમાં દુઃખ ભોગવે છે એટલે એ એને લાયક છે, એ દુઃખોમાંથી છોડવવાનો ઉપાય કરવાની જરૂર નથી એ પણ બેપગા, કૂર હૃદયની માન્યતા છે, વિધવાના પ્રશ્નની જવાબદારી ખંખેરી નાખવાનો સહેલો ઉપાય છે.

જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૫૬માં વિધવાપુનર્લગ્નને કાયદેસર કુળવસ્તુ બિલ પસાર થયું ત્યારે જનસમૂહ એમ કહેતો હતો કે ‘જાધી રાંડીગંડોને પરણાવી દેવી એવો કાયદો સરકારે ક્યો છે.’ આમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. સો વરસ ઉપર આપણે ત્યાં પ્રજામાં શિક્ષણ નહિ જેવું હતું અને દરેક કાયદો જીવનના કેટલા ભાગને સ્પર્શ કરે તે સમજી શકે એવો વર્ગ બાળે મૂકીબર હતો. એટલે આખું ક્રાંતિકારક બિલ પસારથાય ત્યારે એનો અવજો અર્થ લેવાય. આજે પણ સામાજિક સુધારો કરનારો બિલોનો અવજો અર્થ ક્યાં નથી જોતો? લગ્નવિરોધ — છૂટાછેડાના બિલ સામે પણ એવો જ પ્રચાર જોરશોરથી કરવામાં આવતો કે જાણે એ બિલ દરેક સ્ત્રીપુરુષને છૂટાછેડા લેવાની દરજ પાડવાનું હોય !

કવિ ન્દાનાવાલનું એક વાક્ય જાણે વેદવાક્ય હોય એમ ગણી એને અનેક વખત ટાંકવામાં આવે છે — એ વાક્ય તે “ રોહવગ્નની વિધવાને પુનર્વગ્ન સમું પાપ નથી, દેહવગ્નની વિધવાને પુનર્વગ્ન સમી મુક્તિ નથી. ”

કવિશ્રીનો આ લખવામાં હેતુ ગમે તે હોય પણ વ્યવહારમાં તો એ વાક્ય જાણુ ભુવાવામાં નાખનારું છે. એક સ્ત્રી રોહવગ્નથી પોતાની મેળે પસંદગી કરી પરણી હોય; પણ વિધવા થયા પછી એને દૈતિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજિક એવાં ઘણાં કારણોને લીધે પુનર્વગ્ન કવ્વાની જરૂર પડે. પોતાના મરનાર પતિ પ્રત્યેના પ્રેમનું રમરણ માત્ર જ એની પાસે રહ્યું હોય છે અને એ રમરણ ગમે તેવું મીઠું હોય તોપણ આ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી પાર કરાવવાની તાકાત ધરાવતું નથી. તો એનું પુનર્વગ્ન ‘ પાપ ’ કહેવાય ?

ખીજી તરફથી ‘ દેહવગ્નની ’ વિધવા કેને કહેવી ? વડીયોએ પોતાની ઇચ્છા મુજબ એનું લગ્ન કરાવ્યું હોય તે ? પણ એવી સ્ત્રીને પણ પતિ સાથેના સદ્વસથી એને માટે સાચો પ્રેમ થયો હોય તો પછી એ રોહવગ્નની વિધવા કહેવાય કે નહિ ?

તે ઉપરાંત ધારો કે વડીયોએ લગ્ન કરાવ્યું હોય અને મરનાર પતિ સાથે ગેળ પણ બિઝકુલ ન જામ્યો હોય એ સ્ત્રીને દેહવગ્નની વિધવા ગણીએ; પણ એ એક લગ્નથી ધરાઈ ગઈ હોય, પ્રૌઢ ઉમરની હોય, બાળકોની માના હોય તો એને માટે પુનર્વગ્ન ‘ મુક્તિ ’ કેવી રીતે જાતે ?

સ્વ. શ્રી. રમણભાઈએ પોતાના પુસ્તક ‘ રાઈનો પર્વત ’ માં એક જ વાક્યમાં પુનર્વગ્નનો સાર સમજાવી દીધો છે — ‘ પુનર્વગ્ન એ લગ્ન જેવો જ રવેચ્છાનો વિષય છે. ’

જ્યાં લગ્ન ઠાઈ વ્યક્તિને અન્યાય કરતું હોય, દાખલા તરીકે એક સ્ત્રીને કાઢી મૂકી બીજી સાથે કરેલું લગ્ન, અથવા વૃદ્ધનું નાની બાળા સાથેનું લગ્ન, ત્યાં સમાજને વચ્ચે પડવાનો દર છે પણ એવું ઠાઈ ન હોય ત્યાં પુખ્ત ઉંમરનાં દરેક સ્ત્રી કે પુરુષે પોતે સ્વેચ્છાથી જ નહીં કંઈક કરવાનું છે કે લગ્ન કરવું કે નહિ — પછી એ લગ્ન પહેલી વારનું હોય કે બીજી વારનું.

પુનર્લગ્નથી નારીનું મૂલ્ય ઘટશે એમ માનવાનું કાગળ નથી. વિધુર પુરુષની માફક સમાજમાં ચાલવા કરાવવા જેવી નક્ક, નિર્દય દેહ સ્ત્રી કદી પણ જાણે નહિ એમાં દરો જ મંરાય નથી. હિંદુ સિવાયની બીજી કોમો જે આપણા દેશમાં વસે છે તેમનામાં તેમ જ પશ્ચિમના દેશોમાં બધે જ વિધવાને પુનર્લગ્નની પૂરી છૂટ છે, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓ થોડા જ પ્રમાણમાં ફરી પરણે છે; અને પરણે તોપણ પહેલા પતિના મરણને યોગ્ય સમય થઈ જાય પછી જ બીજું લગ્ન કરે છે.

આપણે ત્યાં જે પુનર્લગ્નો થયાં છે તેમાંના મોટા ભાગનાં વિધવાઓએ વડીલોથી છૂપી રીતે કર્યાં છે. એનાં માળાપે કમવ્યાં હોય એવાં જૂજ દાખલા છે. એક યુવતી લગ્ન પછી તરત વિધવા થઈ ત્યારે મહાત્માજીએ લખ્યું હતું કે એનું ફરી લગ્ન કરાવવાની એનાં સાસરિયાંની ફરજ છે. જ્યાં માળાપ જ વિધવા પુત્રીની દયા બાળ્યતાં નથી ત્યાં પુત્ર પોતાને સાસરિયાં ક્યાંથી જાણે? પોતાના પુત્રની દત્તારી એને ગણે તે એના સારામાં રાજ ક્યાંથી હોય? જે કે એવા જે વિરલ દાખલા જોયા છે ખરા કે જ્યાં સાસરિયાંએ વહુને ફરી પરણાવી હોય અને તે પણ પોતાના નાના દીકરા જોડે; પણ આ તો લાખોમાં એક નીકળે એવો દાખલો કહી શકાય. વિધવા પુત્રીનું દુઃખ નજરે જુએ, સંયમ ન પાળી શકે તો વ્યભિચારને રસ્તે જાય તે સાંખી લે, પણ પુનર્લગ્નની રજા ન આપે એવાં ફર માળાપ શી રીતે થઈ શકે તે સમજી શકાતું નથી.

Association for Moral & Social Hygiene (નૈતિક અને સામાજિક આરોગ્ય મંડળ) તરફથી શ્રીમતી ધનવંતી રામરાવ અને અન્ય કાર્યદર બહેનોએ વેસ્થાવૃત્તિ મંત્રંધી આખા દેશમા ફરી તપાસ ફરી ત્યારે તેમને જણાયું કે બનારસમાં એવો રિવાજ છે કે જીવ્વી કહેવાતી ન્વાતોનાં જે માગાપ વિધવા દીકરી કે વહુનું ગરીબાઈને લીધે પોપણુ ન ફરી શકે તે એને કાશીવિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં મૂકી આવે ■ અને કહે છે કે ‘ પૂજનરી લોકો દયા કરીને કાઈ આપે તો ખાજે નહિ તો તારું સૂઝયું ફરી લેજો. ’ આનો અર્થ તો એ જ થયો કે વેસ્થાવૃત્તિ ફરીને પેટ બરજો. પૂજનરીઓ પણ બધા કાઈ ધર્મોત્તમાના અવતાર હોતા નથી. એટલે એ લોકો દયા કરી ખાવાનું યુનાન વિધવાને આપે તો પણ એનું બહુભાગ એના દેહનું વેચાણુ માગે જ.

શ્રીમતી ધનવંતી રામરાવે આવી રીતે વેસ્થા બનેલી સ્ત્રીઓનાં માગાપનો મંપક સાધી તેમને પૂછ્યું, “ તમારી વિધવા દીકરીનું પોપણુ કરવાની શક્તિ નહોતી તો એને ફરી પરણાવી કેમ નહિ ? એનો નવો ધણી એનું પૂરું કરત. ” ત્યારે એ લોકો હાથ જોડી જીજ્ઞાસાથી કહેતા, “ આપણે જીવ્વી વરણુ ! આપણાથી એમ નાતરિયા નાન પેટે છોકરીને ફરી પરણાનાતી હશે ? ”

આના કરતાં વધારે વિકૃત માનસનો દાખલો મળવો મુશ્કેલ છે. માગાપ હાથે ફરીને દીકરીને વેસ્થાવૃત્તિમાં ધકેલે તેમાં ‘ જીવ્વી વરણુ ’નો બાધ નડ્યો નહિ. ફરી પરણાવવી એ વેસ્થાવૃત્તિથી પણ હજુ કામ આ માગાપને મનથી હતું !

આપણા દેશમા લગભગ ૮૦ ટકા જાતિઓમા પુનર્વગ્નનો રિવાજ છે. એમનામાં પણ ઘણાં બાળકોવાળા કે પ્રૌઢ ઉંમરની વિધવા ફરી પરણતી નથી. આવી જાતિઓમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જીવ્વી કહેવાતી

મતો કરના સ્વતંત્ર છે. જો કે એમનામાં પણ કોઈ વાર કુટુંબનું દેવું ચૂકવવા માટે નિધવાને જોરજુલમથી ફરી પરણાવવામાં આવે છે પણ એકંદરે ફરી લગ્નની છૂટ તેમજ મળૂં ફરી કમાવાની શક્તિને લઈ વિધવા ઓશિયાળો અવતાર કાઢતી નથી.

વિધવાની સ્થિતિ સુધારાનો એક સરસ ઉપાય એ છે કે તેણે કશું જ વેશપરિવર્તન કર્યું નહિ. કેળાવ ઉપરથી કોઈ જાણી જ ન શકે કે આ સ્ત્રીનો પતિ હવે છે કે નહિ - એ જાણવાની કોઈએ જરૂર પણ નેથી. બીજાં સૌની માફક વિધવા પણ એક વ્યક્તિ અને એક નાગરિક છે. એનો સાહિક કોઈ પુરુષ દયાત છે કે નહિ તે જાણવાની સમાજને શી જરૂર છે? એની કિંમત એના પોતાના વ્યક્તિત્વથી, એના ગુણ અવગુણથી અંકાય, પતિની દયાતિથી નહિ. વેશ ઉતારવો એ પતિની માહિકપણાની ભાવનાનું પુષ્ટિકરણ છે, જે ભાવના આગળના જમાનામાં પોષવાની જરૂર નથી. વિધવાનો વેશ બીજી સ્ત્રીઓ જેવો જ હોય તો પછી એને ઓળખી, અપશુકનિયાજ ગણી મોઢું ફેરવી લેવાનું બનશે નહિ, તેમ જ સ્ત્રી જાતિને સામાન્ય એવો પહેરવાઓઢવાનો ગોખ પૂરો પડશે તો વિધવા મનમાથી બળ્યા ફરી બીજા ઉપર વેર લેવાનું નહિ વિચારી કરે. પહેર્યોઓઢવાથી વિધવા અનીતિમાન બનશે એ બીક નકામી છે. પૂરો વિધવાનો વેશ ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ પણ ધણીએ અનીતિને માર્ગે જાય છે. લોકનિંદાનો બચ તો દરેક સુધારાની માફક આમાં પણ ટાળવો જ પડશે.

લોકમત હંમેશાં એકસરખો રહેતો નથી તેમ જ એક જ સમયમાં પણ એકસરખો અજિત્રાય બધા જ લોકો ધરાવતા નથી. એટલે લોકમતને અતુકૂળ શર્તને જ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો તે શક્ય નથી. દરેક વખત લોકમતને જ માન આપી પોતાની છુદ્ધિનો નિષ્કલ ઉપયોગ ન કરનાર, પેલી જૂની ટુંડ વેચનારની વાનમાના જાપદીકરા માફક

જાણું જોઈને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં મુકાય છે. એટલે પુનર્વગ્ન દરવામાં,
કમાણી કરી સ્વતંત્ર થવામાં કે વેશ રાખવામાં 'લોકો શું કહેશે' એ
બધ તથા પોતાની છુદ્ધિને યોગ્ય લાગે તે અનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ.

એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે 'The public ! The
public ! How many fools does it take to make a
public ? [લોકો, લોકો ! (શું કહેશે) ! કેટલા મૂર્ખ મળીને 'લોકો'
બને ?]

આદર્શ અને વ્યવહાર

જન્મનના દરેક વ્યવહારમાં સ્ત્રીજીવનનું મદદર છે. સ્ત્રીની ઉપયોગિતા પણ છે. સમસ્ત માનવજીવનના પ્રવાહની નિર્માણતા અને વિદ્યુદ્ધતાને આધાર સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને ઉપર ગ્રહેલો છે. દેશની અંદરની સુધારણાનું પ્રથમ પગથિયું કુટુંબની સુધારણા છે અને તેનો આધાર સ્ત્રીના ઉપર છે. કુટુંબજીવનમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો હિસ્સો સમાન છે, પણ એક રીતે જોતા નેટલી સ્ત્રીની પ્રત્યક્ષ અસર એ જીવન ઉપર પડે છે તેટલી પુરુષની પડતી નથી. પુરુષની અસર પરોક્ષ રીતે પડે છે એમ કહી શકાય.

અત્યારે આપણે આદર્શ આખા દેશની ઉન્નતિ છે. એ જ આદર્શ નજર સમક્ષ ગળી આપણે સ્ત્રીના પદનો અને મદદરનો સ્વીકાર કરનારો છે. એમને આદર્શરૂપ પદે પહોંચાડવામાં જે જે વસ્તુઓ, રિવાજો વિધનકર્તા હોય, જે બંધનો નિકાસની આડે આવતા હોય તે સર્વ દૂર કરવાના છે.

અત્યારે કેટલેક પક્ષે એવો જોરજોરથી પ્રચાર થઈ રહ્યો છે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તો બહુ સારી છે. નકામા અગ્રેજ બણેલા શકેરી લોહો માની બેઠા છે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અવનત છે. આવો પ્રચાર કરનારા બ્યારે બીજી રીતે બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવી ગયા હોય ત્યારે આ સ્ત્રીઓ તરફની કુસેવા વધારે નુકસાનકર્તા છે. કારણ સૌ કોઈ એમ માને કે આમાં તો સ્વાર્થ સેવક કાંઈ ખોટો પ્રચાર કરે નહિ.

આપણે સ્ત્રીજીવનનાં વિવિધ પાસાં જોયાં તો જણાયું કે દરેક અવસ્થામાં એમના હિપર અયોગ્ય અંકુશો છે. ઘણે સ્થળે તેમની પાસે શુભામની માફક કામ લેવામાં આવે છે. સ્ત્રીને લાગણી જેવી ચીજ હોય એમ માનવા પણ સમાજનો મોટો ભાગ તૈયાર નથી સ્ત્રીઓ પરાધીન, પરસ્થ, નિર્ભય અને અજ્ઞાન હોય તો પ્રજા પણ તેવી જ થવાની અને રહેવાની.

જગતના કેઈ કાળમાં, કેઈ દેશમાં આદર્શરૂપ સમાજ વ્યવસ્થા રહી નથી. પણ જે સ્થિતિ છે તેમાં મુધાગને અવકાશ જ નથી, એ જ આદર્શરૂપ વ્યવસ્થા છે એમ માની લેવું તે પ્રગતિમાં સૌથી મોટું બિંદુ છે. સ્થિતિના અજ્ઞાન કરતાં પણ સ્થિતિનો જોટો મંતોળ બહુ વધારે દાનિકતા છે.

પરંપરાથી પુરુષોએ સ્ત્રીજાતિને પોતાના શારીરિક બળથી વશ રાખી છે. પ્રાચીન સમયથી સ્ત્રી માટે લડાઈડંડા પુરુષસમાજ આદરતો આવ્યો છે. 'જગ, જમીન'ને જોડુ, એ ત્રણે કળિયાના બેડુ' એવી કહેવત આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આ ત્રણેમાંથી એકે પોતાની મેળે દેશવ્યાપી યુદ્ધો કે નાની લડાઈઓ પણ જીતી કરતાં નથી. એ ત્રણેને પુરુષો પોતાની માલિકીની ચીજ ગણે છે, એટલે એની માલિકી માટે જ તેઓ યુદ્ધો કરે છે. ફક્ત પોતાનો હોય લાંકવા એ ત્રણેને લડાઈનું હિતપત્તિ કારણ ગણાવે છે.

એક વાર ગમે તે કારણસર દેશમાં લડાઈનું વાતાવરણ જામે એટલે સ્ત્રીઓને સંરક્ષણની જરૂર પડે. આનું કારણ પણ પુરુષોની પાશવી વૃત્તિ; પણ તેનો લાભ લઈ સ્ત્રીઓને આધીન રાખવાનું શરૂ થયું. કાળના વહેવા સાથે એ આધીનતા વાજળી અને કાયદેસર ગણાઈને એક સ્થાપિત રિવાજ જેવી થઈ પડી. એમાં ફેરફાર કરવાનું સ્ત્રીઓને જ અસામાયિક લાગે છે તો પુરુષોને તો લાગે જ.

સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે આપણા દેશે મદાતમાજની દોરવણી નીચે બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં સફળતા પણ મેળવી. પરંતુઓમાં, જ્યાં આપણા દેશબંધુઓના દૃઢ ઉપર તરાપ પડે છે ત્યાં આપણે જીવ સટો-સટની લડન આપીએ છીએ. શુદ્ધામી પ્રયાનો સર્વત્ર તિરસ્કાર કરીએ છીએ. તે છતાં ઘરઆંગણે સ્ત્રીમતિની શુભામ, અવનત દશા માટે, કેઈ પ્રકારના સ્વાતંત્ર્ય કે અધિકાર વિનાના જીવન માટે આપણને કશો અફસોસ ન થાય એ કેટલું શોચનીય છે ?

આ દશા સુધારવા માટે પ્રથમ નો વહેમો, નકામી શ્રદ્ધાઓનો ત્યાગ કરવો. પછી અને નવી પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવું જરૂરી બનશે. એ માપની દૃષ્ટિએ જૂના અનુભવો કે શાસ્ત્રોના આધાર બહુ ઉપયોગી નહિ થઈ પડે.

અરીચીન સંસ્કૃતિઓ એકાદ એ અપવાદ સિવાય બધી જ પિતૃકુલ-વાદી — એટલે કુટુંબને વહીવટપટે પિતા રહેવો છે. સ્ત્રીના સતીત્વની ભાવના આના કુટુંબની રક્ષા માટે દૃઢ કરવામાં આવી છે. સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને ન અપાય કારણ એ કદાચ સ્વચ્છંદી ચર્મ જાય અને કુળમાં પાગકું મોહી દાખલ થાય એવી બીક રહે છે.

એટલું સમજવામાં નથી આવતું કે જોમ પુરુષને તેમ સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય આપનાથી સ્વાભાવિક શક્તિઓ વિકાસ પામે છે. શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં શીખાય છે અને આત્માવશંબન, ધૈર્ય, હિંદારતા એ સર્વ શુદ્ધોને પોણા મળે છે. પરાધીન દશામાં ગ્હી એ સંકુચિત વૃત્તિવાળી અને ડરપોક બની ગઈ છે; શુદ્ધિનો ઉપયોગ જૂલો ગઈ છે.

સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની વાત આવતાં જ ધણા લોકો પશ્ચિમનો દાખલો આપી ભડકાવી ચૂકવા માગે છે. આમાંના ધણાખરાને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કે ત્યાંના સમાજ વિષે દૃશી ખબર હોતી નથી. પશ્ચિમના સાહિત્યનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો નથી હોતો, કરવાની શક્તિ

પણ નથી હોતી. અને ત્યાંની સંસ્કૃતિના જિંડા અભ્યાસીઓ - બર્નાર્ડ શો કે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જેવાનું નામ સુદ્ધાં સાંભળ્યું નથી હોતું. ત્યાંનું જીવન નગરે તો જોયું જ કયાંથી હોય ? તે છતાં તેઓ નિગતે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓ ઉપર નિશ્ચિત અભિપ્રાયો આપી પોતાનો જ અભિપ્રાય સાચો છે એવો આગ્રહ રાખે છે !

ખરું જોતાં પૂર્વની સંસ્કૃતિનો પણ તેમનો અભ્યાસ હોતો નથી. 'પૂર્વ' નો અર્થ તેઓ પોતાની આસપાસ વસતો મધ્યમ વર્ગનો સમાજ એટલો જ કરે છે અથવા જે ચાર પ્રાચીન સતીઓનાં નામ ઈર્ષ જાણે છે. 'પૂર્વ' શબ્દમાં તો તુર્કસ્તાનથી માંડી જપાન સુધીના કોડી-બાંધ દેશો, એમાંની સેંકડો જાતિઓ અને કરોડો માનવીઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણા દેશમાં જ હિમાલયમાં અને દક્ષિણમાં ખડું પતિનો - મૌપદી માફક એક સ્ત્રીને એક કરતાં વધારે પતિ એકાસાથે હોય એવો - રિવાજ ધરાવનાર જાતિઓ. આજે પણ છે તેની સુદ્ધાં એમને ખબર હોતી નથી. આપણા પોતાના દેશમાં લગભગ ૮૦ ટકા જાતિઓમાં મુનર્લગ્ન અને છૂટાછેડાના રિવાજ પરાપૂર્વથી ચાલુ છે એ વાત તેમના ધ્યાનમાં રહેતી નથી. પ્રાચીન કાળ વિષે પણ તેમની માહિતી છેક જ અધૂરી હોય છે. ઋગ્વેદથી માંડી શંકરાચાર્યના સમય સુધીના હજારો વર્ષના કાળને તેઓ એક જ 'પ્રાચીન' શબ્દમાં સમાવી દે છે. આવા અજ્ઞાનથી દુષિત જે તર્કો હોય તેનો સામનો કરવાનું ચુસ્કેલ છે. કવિ ભટ્ટહરિ કહે છે તેમ પ્રયત્ન કરીએ તો કદાચ રેતીમાંથી તેલ નીકળે, ઝાંઝવાના જળમાંથી તરસ્યાને પાણી પણ મળી જાય, પણ દુરામલ્લી મૂર્ખને રાજી કરવાનું ગમે તેટલા પ્રયત્ન પણ બનતું નથી.

આથી એમ નથી સમજવાનું કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સરખામણી કોઈથી થઈ જ ન શકે. પૂર્વમાંથી મુક્ત રહી, શુદ્ધિપૂર્વકના અભ્યાસથી એ થઈ શકે અને કરવી પણ હજી છે. હવે દુનિયાના બધા દેશો એક-બીજાની બહુદુનજક રાજકીય અને આર્થિક સંબંધોને લીધે આવતા

જાય છે. તે વખતે એ દેશોના સામાજિક શ્રવન વિશે જાણવું ખાસ જરૂરી છે. એમના અનુભવોનો લાભ લઈ આપણે સારાં તત્ત્વો મહશ્વ કરીએ અને દૂષિત તત્ત્વોને નિવારીએ.

જગતના બધા મહાન ધર્મો માફક ખ્રિસ્તીધર્મનો જન્મ તો એશિયામાં જ થયો હતો. પણ એનો પ્રચાર ફક્ત પશ્ચિમના દેશોમાં હોઈ એ ધર્મને આપણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના માનદંડ તરીકે ગણી શકીએ. એક પત્નીવ્રતનો સિદ્ધાંત સૌથી પહેલો ખ્રિસ્તીધર્મે સ્વીકાર્યો અને એમ કરીને પત્નીનું ગૌરવ વધાર્યું. આજે પણ એ ધર્મ અને પારંગી, યહૂદી જેવી નાની જાતિઓ સિવાય બધા જ ધર્મ બહુપત્નીવ્રત સ્વીકારે છે. તાજેતરમાં આપણા દેશની લોકસભાએ હિંદુ મૉટેજ એન્ડ ડાઇવોર્સ બિલ પસાર કરી એકપત્નીવ્રતને દેશનો કાયદો કર્યો છે. બાકી અત્યાજ્ઞ સુધી આપણે ત્યાં બહુપત્નીનો નિષેધ નહોતો.

બૌદ્ધધર્મ માફક ખ્રિસ્તીધર્મે પણ સ્ત્રીઓને સાધ્વી થવાની રજા આપી એમને ધર્મની બાબતમાં પુરુષના સમાન ગણી હતી; પણ તેની અસર ગૃહશ્રવન ઉપર થઈ નહોતી. ગૃહશ્રવનથી તસેલી અનેક સ્ત્રીઓ સાધ્વી થઈ જતી. પતિનો ત્યાગ કરવાનો એ એક રસ્તો ખ્રિસ્તીધર્મે સ્ત્રીને આપ્યો અને આજે પણ રોમન કેથોલિક પંથમાં એ મુજબની સાધ્વીઓ દેખાય છે.

આગળ જણાવ્યું તેમ સતત ચાલતા યુદ્ધોને લઈ સ્ત્રીઓની દશા પરાધીન થાય છે. એમને નિરંતર પુરુષના રક્ષણની જરૂર મનાય છે. યુરોપમાં મધ્યકાલીન યુગમાં પણ એ જ કારણથી સ્ત્રીસંરક્ષણની અને તેના પરિણામરૂપ સ્ત્રીસન્માન (Chivalry) ની જે દંભી બાવના જન્મી હતી તેણે સ્ત્રીજાતિને કેવળ અસહાય, નિરાધાર બનાવી દીધી હતી. ચાર ડગતાં આવડું હોય તોપણ પુરુષનો હાથ જાલવો પડે એમ સ્ત્રીઓ સમજતી અને પોતાની એવી નિર્જનતાને કામગીરાનું હથેણી

સમજી એમાં રાયતી. એમને રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક હોર્માથી બાતલ રાખવામાં આવી હતી તેનું એમને જાન જ નહોતું, તો દુઃખ શેનું હોય? એ વખતના ખ્યાલ મુજબ સારે ઠેકાણે પરણવા માટે આનંદ્યક ગણાતું સંગીત, ચિત્રકળા કે ભરતમૂંચણનું શિક્ષણ લેવું કે લેવાનો ડોળ કરવો એ જ કન્યા માટે ખાસ જરૂરી હતું. પરંપરા પછી માત્ર પતિના અવલંબનથી જીવવું એમાં સ્ત્રીના કર્તવ્યની સમાપ્તિ ગણાતી. એ અવલંબન કાયમ રહે તે માટે ગમે તેવા જીલ્લમ અને અન્યાય પણ સહી લેતી. બેદરકાર કે દાડકાં ખોખરાં કરનાર ધણી પણ જો એકાદ પ્રસંગે સ્ત્રીની રસોઈથી રાજી થઈ એ મીઠાં વચન કહે તો પત્ની પોતાનું જીવનું સફળ થયું માનતી, પતિના ઘેર અન્યાય અને જીલ્લમી વર્તનને આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લેતી. ‘પેશન્ટ પ્રિસેડા’ની વાર્તા, જે આપણી સતીઓની વાતો જોવા છે, તે ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓ માટે આદર્શરૂપ ગણાતી. એ વાર્તાની નાવિકાનું અનુકરણ કરવું તે સ્ત્રીનો ધર્મ મનાતો.

સર્વત્ર હોય છે તેમ આવી પરાધીનતાનો ભોગ મધ્યમ અને શ્રીમંત વર્ગની સ્ત્રીઓ જ વધારે જનતી, અને મહેનતમજૂરી કરી કમાનારી સ્ત્રીઓ કાંઈકે રતનંત્ર હતી. જો કે એમનામાં પણ પતિના હાથનો ઢોર માર ખાઈને રહેનારી પણ ધણી હતી.

અદારમી સદીની આખરે મેરી વુલ્સ્ટનહાફ્ટ નામની પ્રતિભાશાળી સ્ત્રીએ Vindication of the Rights of Women (સ્ત્રીઓના હકનું જાયાવનામું) એ નિબંધ લખી રૂઢિચુસ્ત ઇંગ્લંડની પ્રજાના માનસ ઉપર જોગ ફેંક્યો. સ્ત્રીને સ્વનંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય, એના હોર્મા અને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીઓ પણ દોષી રાકે, એ બધું વિચારવાનો પ્રસંગ ઇંગ્લંડની પ્રજાએ પહેલી જ વાર આપ્યો. મેરી વુલ્સ્ટનહાફ્ટના વિચારો સામે ખૂબ ઉદાપોદ થયો, વિરોધના તીક્ષ્ણ બાણ એના ઉપર વરસ્યાં; પણ એણે સમજી વર્ગને વિચાર કરતો જરૂર કરી મૂક્યો. સ્ત્રીસન્માનની દંબી બાવનાનો પડો ખમેડી એની પાછળ રહેવા સડા તરફ સોનું ધ્યાન ખેંચાયું.

અમેરિકાની સ્ત્રીઓને આપમળથી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. સોળમા સદીમાં ઇંગ્લેન્ડ અને યુરોપના અન્ય દેશોમાં ધાર્મિક મૂલ્ય પ્રવર્તી ગઈ હતી અને ફરેક રાજકર્તા પોતાના જ પંથના અનુસરણ માટે સામા પંથરાળા ઉપર કેર વર્તાવતો. આને લઈ ધર્મ ધર્મચુરન માણસો સ્વદેશ છોડી અમેરિકા નાસી ગયા. એમણે જ ત્યાં વસાવતો શરૂ કરી. અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં પુરુષો રોકાયલા રહેતા એટલે સ્ત્રીઓને એટલે લાંબે નવી જમીનમાં ખેતીરાડી, બાંધકામ, માંદગી એ બધું સંભાળી લેવું પડતું. ઘણીવાર લૂંટકાટનો સામનો કરવા બંદોષ પણ લાંબામાં લેવી પડતી. જૂખમરો ચે વેલ્લા પડતો. આમ અનેક પ્રકારનાં સંકટોનો સામનો કરવાથી તેમનામાં સ્વાથયની શુદ્ધિ જાગ્રત થઈ. સ્ત્રીઓ પુરુષોનો અનેક પ્રકારનો બોલો ઉપાડી લેવા ઉપગત ખૂંપડીઓમાં પણ આનંદ અને રસિકતા રેલાવી જંગલમાં મંગલ કરતી હતી. વતનનું વૈભવશાળી જીવન છોડી જાતજાતની આપત્તિઓમાં પુરુષોને સહાયતા આપી ગેલે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાની આડે ઠાણ આવે ? એ રીતે વવાયલા સ્વાતંત્ર્યનાં બીજ અમેરિકામાં ખૂબ ફાલીફૂલીને વૃક્ષરૂપ થયાં.

ઇંગ્લેન્ડમાં ધીમે ધીમે શ્રીની પદવી સુધગતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૭૫૩ના અરસામાં લોડ્સ હાઉસીકના કાયદાથી લગ્નના જૂતા કાયદાઓ રદ કરી નવા નિયમો ગ્યાયા અને લગ્નના સ્વરૂપમાં મદરનના ફેરફાર થયા. લગ્ન માત્ર ધાર્મિક વિધિથી થતાં તેને બદલે ગનિસ્ટર પણ કરવાનો કાયદો થયો અને લગ્નને ધાર્મિક બધનને બદલે સામાજિક કરાર ગણવાનું ઠગવનામાં આવ્યું. ધર્મને નામે જે અધ્યાત્મિક પ્રવર્તી રવા હતા તે દૂર થયા.

સ્ત્રીને વારસાદક ઇંગ્લેન્ડમાં છેક ઈ. સ. ૧૮૮૨માં ગળ્યો. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ગિસિસ પેંકહર્સ્ટની સરફારી નીચે સ્ત્રીઓના મતાધિકારની ચળવળ ખૂબ જોશમાં આવી. એમણે અને અનેક સ્ત્રીઓએ

એ દૃઢ માટે કારાવાસ પણ વેદ્યા. આ ગાંધીય ચળવળની અસર શુદ્ધવન ઉપર પણ થઈ જતી. સ્ત્રીઓ પોતાને શોભાની પૂતળા કે કામ કરનારી દાગી માણતી તેમાં ફેર પડવા માંડ્યો.

સ્ત્રીની શક્તિની ખરી પિઠાન યુરોપની પ્રબળને ૧૯૧૪-૧૮ના પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે થઈ. ખાસ કરીને ઈંગ્લંડમાં તો સ્ત્રીઓએ પુરુષોના રાજિદા વ્યવહારનો બાર એટલો ગંધો ઉપાડી લીધો કે સૌ હાર્ષ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. લડાઈ પહેલાં એક છાપામાં નોંધીતા હોઠો માગતી સ્ત્રીઓ ઉપર એક દટકાચિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એમાં ટિટિટ કંઠેકટર તરીકે કામ કરતી સ્ત્રી, સામે બેઠેલી માથુમેની લાગી હતાગને કહે છે કે ‘જગ બોલ રહેલો, મારો અંબોડો છૂટી ગયો છે તે બાધી લઉં’. પણ ન્યારે સ્ત્રીઓ ‘ખરેખર’ ટિટિટ કંઠેકટરનું નો શું પણ એ જિન ડ્રાઈવિંગનું, ગાર્ડનું, બસ કંડકટરનું, એન્જિન્યુઅન્સ ડ્રાઈવિંગનું, ઓફિસોનું અને પીચનું અનેક પ્રકારનું કામ યુદ્ધ દરમિયાન જરા લાગી ત્યારે સૌને એમનામાં ગંધેલી શક્તિનું બાન થયું. આ પછી સ્ત્રીઓને મનાધિકાર અને બીજા અનેક હોઠો મળ્યા છે. આજે સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય — બધાં જ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓ ઉત્તમ દશાએ પહોંચી છે.

આપણે ત્યાં પણ મદાત્મા ગાંધીજીએ એક વગતુ સૌના મન ઉપર બનાવેલ દસાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે એ કે ‘સ્ત્રીઓના સાથ વગર બધી રાજકીય ચળવળ નકામી જવાતી છે, અને એમની સ્થિતિ સુધાર્યા વગર સ્વરાજ્ય પણ કામનું નથી.’ એમની હાકલને માન આપી દગલે સ્ત્રીઓ પિકેટીંગના કામમાં જોડાઈ હતી અને જેલમાં પણ મૂકી હતી. એકંદરે સ્ત્રીઓ જલ્દાના ઝનનમાં બાગ લેતી મદાત્માજીની ચળવળોને લીધે ઘણી થઈ — ખાસ કરીને ૧૯૩૦ની લડત પછી. અકમોસની વાન એટલી જ જતી છે કે મદા જળવાન સિટિસ સ્થપના આમે માથું બેગકનાર સ્ત્રીઓમાં રૂઢિ-રાકાસીનો વિરોધ કરવાની શક્તિ નથી. ગાંધીય દારબસર જેલમાં જવાથી સર્વે પ્રનિદા વધતી હતી ત્યારે

રૂઢિઓની સામે થવાથી ઘણી વાર પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે. જનસમુદાય દ્વારા મોટે ભાગે અજ્ઞાન છે અને અર્થહીન રૂઢિઓને ધર્મ સમજી એના પાલન માટે આમ્રહ રાખે છે. એ ‘ધર્મ’ ન પાળનારને અનેક પ્રકારના લોકાપવાદ સદન કરવા પડે છે. આને જ લઈ રૂઢિપૂજકોની સંખ્યા ઘટતી નથી, અને સ્વન વ વિચારોના પ્રચારમાં અવરોધો આવે છે.

મદાત્માણી ચળવળોમાં સખા, સરઘમો વ.માં જોડાવાથી તેમ જ છાવણીઓમાં રહેવાથી સ્ત્રી-પુરુષોનો સંપર્ક ઘણો વધ્યો અને એ તરફ શંકાની નજરે જોવાનું ઓછું થયું; પણ તે છતાં દેશના અનેક ભાગમાં હજી સુધી સ્ત્રીઓ પડદામાં છે. યુરોપમાં પડદાની પ્રથા કદી નહોતી પણ સ્ત્રી-પુરુષને અલગ રાખનારું ઘટિન મનાતું હતું. પડદાની કે આવી અલગપણની પ્રથા જ્યાં હોય ત્યાં સ્ત્રી-પુરુષોને અંતરનો સંયમ શીખવવા દેશી પ્રથાન થતો નથી. સંપર્કનો દોષ જોશે જ ન થવા પામે માટે જાનોને તદ્દન જુદાં જ રાખવાં એવી માન્યતા આ રિવાજમાં છે. પશ્ચિમમાં જેમ જેમ આવા બંધારના વાદો ભાંગતા ગયા તેમ તેમ એ ભાગનારને જાણાતું ગયું કે હજીપિત્ર ન થવા માટે આંતરિક સંયમની જ જરૂર છે, વાદાજંધીની નહિ.

પશ્ચિમના દેશોમાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ઘણા સૈદ્ધાંતો થયા નાજૂદ થઈ હોવાથી આપણે ત્યાં વલુઓને જે દુઃખ પડે છે તે ત્યાં પડતું નથી. બાઈબલના એક મોરખેમાં ઈશ્વરે કહ્યું છે કે “તે માગ કરતાં પોતાનાં માતાપિતૃ પર વધારે ભાવ રાખે છે તેને ખરી રીતે મારા ઉપર ભાવ જ નથી.” આનો અર્થ એ કે માણસે માતાપિતૃ વિરૂદ્ધ ઈર્ષ્યને પણ અંતરના અવાજને માન આપવું. પ્રાચીન ધર્મમાં પિતા એ પ્રભુ હતો પણ ખ્રિસ્તી ધર્મે પ્રભુને પિતા ગણ્યો. એટલે સત્યનો માર્ગ માતાપિતૃ કે ખીજની ઇચ્છા કરતાં વધારે જરૂરી છે એમ એ ધર્મની આજ્ઞા છે. આ આદર્શને લઈને પણ પુરુષ માતાપિતૃ ઇચ્છાને આધીન થઈ પત્નીને હેરાન કરતો નથી.

આગની પશ્ચિમની સ્ત્રીને આપણે કેવળ સ્વચ્છંદી અને દરરોજ છૂટાછેડાનાં કારણો શોધતી કદ્દપીએ છીએ. ત્યાં સ્ત્રીઓ હવે શુભામી સ્વીકારવા રાહ નથી એ સાચું છે, પણ તેથી એ બધાં જ સામાજિક બંધનોમાંથી છૂટી ગઈ છે એમ માનવું જૂલબરેલું છે. 'ત્યાં પણ સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે ધરરક્ષક ગૃહિણીઓ અને વતસલ માતાઓ હોય છે. છૂટાછેડાનું પ્રમાણ એમાં પચીસ જેટલું માનીએ તોપણ પંચોતેર સગે તો સુખી જ હોય છે. છાપાંઓ તો અસાધારણ બનાવોની ખબર જ પ્રસિદ્ધ કરે. રસ્તા ઉપર આવે આવેલા હમ્મર ગાડીઓ સહી-સવામન દોડી એમ કોઈ પત્ર ન છાપે પણ એક અકરમાન થયે તો તે બધાં જ પત્રો મોટા અક્ષરે છાપી મારે. તે જ મુગળ લાખો સરળ રીતે ચાલતા ગૃહસંસાર વિશે આપણને કાંઈ જાણવા ન મળે પણ તૂટેયો એક સંસાર હોય તો એ છાપે ચઢી પ્રસિદ્ધિ પામે.

પશ્ચિમના દેશોમાં જે લાગણીઓ સ્ત્રીઓ પતિથી છૂટાછેડા માટે એ તે - વ્યભિચાર, વ્યસનાસક્તિ, ક્રૂરતા, ત્યાગ એ બધાં પણ આપણા ગૃહ-જીવનમાં બને છે કે નહિ? સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે બને છે જ. તો પછી આપણું ગૃહજીવન તો એમના જેવું જ સડેલું છે. માત્ર આપણી સ્ત્રીઓ એ લાચારીથી સહન કરે છે અને પશ્ચિમની સ્ત્રી છૂટી થવા ઇચ્છે છે. છૂટાં થવા માટેની કાર્ટની એ અરજ જ સમાજની જાંચી-નીચી દક્ષાનું માપ છે અને એની પાછળ રહેલાં કારણોને કાંઈ જ જાગ નથી?

છૂટાછેડાનાં કારણો ઉત્પન્ન ન થાય માટે સૌથી પહેલું તો દંપતીએ સમજવાનું છે કે લગ્ન એ બે જાણતા આનંદ કે વિવાસનું સાધન માત્ર નથી. લગ્નજીવનમાં જ બાળકો જન્મ લે છે એટલે સમાજનું એ અતિ અગત્યનું અંગ છે. પતિપત્નીની અન્યોન્ય લાગણીમાં જીવનની મહાસિ નથી. એથી ધણે દૂર સુધી એની અસર પડે છે.

લગ્નની શરૂઆત પ્રેમથી થાય અને થવી જોઈએ. પણ દંપતીએ એ સમજવાનું છે કે પગિણીન છૂટક મુખી કંઠુ હોય અને એનો સામાજિક હેતુ ગર આણુવો હોય તો પરસ્પરના આકર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમથી એ બંને શરૂ નહિ. એવા પ્રેમમાં સ્ત્રીપુરુષ અન્યોન્યને ખરા સ્વસ્થતા નહિ પણ મોડના પડખમાંથી જુએ છે. કોઈ યુગ્યનો મોહ લાંબો વખત ટકે અને કોઈનો ટુકો એ મોહનો સમય બહુ મીઠો છે અને છૂટકમાં એની દિમન પણ છે; પણ બાળકોનો પ્રવેશ થાય ત્યારે પરતુરિયતિ બદલાય છે. એમના જન્મથી જ લગ્નને સામાજિક અગત્ય મળે છે અને દંપતી પણ મમજે છે કે અન્યોન્ય માટેની લાગણી કમર્તા બાળક પ્રત્યેની લાગણી વધારે જરૂરી છે. પત્ની ઘરનાં માતાનું સ્થાન વિશેષ અગત્યનું બને છે.

આદિ સમાજ, જે ખેતીપ્રધાન વ્યવસ્થાનું હતું, તેમાં સ્ત્રી તેમ જ બાળકો એ પુરુષ માટે આર્થિક ઉત્પાદનનું સાધન હતાં. ખેતમાં સ્ત્રીએ અને ઘેર ચગવવામાં બાળકો બહુ જરૂરી સેવા આપતાં. આને લઈ સત્તાધારી અને લક્ષ્મીવાન પુરુષો ઘણી સ્ત્રીઓના માસિક ચરાની ઇચ્છા રાખતા. આવી સમાજવ્યવસ્થા દુનિયામાં સર્વત્ર પ્રચલિત હતી. એમાં સ્ત્રીનું મુખ્ય સ્થાન શ્રમજીવી તરીકે હતું. સ્ત્રી વાસના-તૃપ્તિનું સાધન ને વખતે ગૌણ રીતે ગણાતી.

આવી પાળેલા જાનવર જેવી સ્ત્રીની સ્થિતિ પુરુષને માટે બહુ રુચિકર હતી પણ સ્ત્રીને પોતાને જાગે તો એમાં કંઈક શ્રમ અને સંકટો જ આવતાં.

એવા સમાજમાં કોઈ પણ પુરુષ ગમે તે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તેમાં કશો ફેર પડતો નહોતો, કાગળ સ્ત્રીને શ્રમ કરવા સિવાય બીજી ફરજ બજાવવાની નહોતી. એક રીતે જોતાં એવા લગ્નમાં સરળતા હોય છે પણ જે કોડોમાં જાતજાતની ટેવો, આવડત, શોખ, એ સર્વ વ્યક્તિગત

રીતે વિકાસ પામ્યાં હોય તેમને પોતાના જીવનસાથીમાં સરખાપણાની ધમ્મજા ગ્રે છે. સમાનતા ન હોય તો એમાંથી અસંતોષ પણ થાય છે. જે કોઈ ધર્મવાળા લગ્નને માત્ર સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન સમજતા હોય તેમને મનથી એક પત્ની કે બીજા ફેર નથી એટલે પતિ-પત્નીમાં અંબીર અસમાનતા હોય તો પણ તે માટે લગ્નનો વિરોધ કરવાનું એમને થોડું લાગતું જ નથી; પણ એવું લગ્ન ચાલુ ગામવામાં કેટલું દુઃખ સહન કરવાનું છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી.

દરેક પ્રજામાં જો જેમ જેમ સ્વતંત્ર થતી જાય તેમ તેમ પરિગૃહિત જીવનની સંરક્ષના ઝોઝી થતી જાય છે. જૂના વિચાર પ્રમાણે એક દેશ પર જે એટલે એણે પોતાનાં માન્યપના ધરતી ટેવે, રીતરિવાજ, બધું જ છોડી દઈ સાસગના જીવનમાં સમાઈ જવાનું હતું. પુરુષે પત્નીને અનુકુળ થવાની જરૂર મનાતી નહોતી. પતિના પરત્વી સાથેના સંબંધને પણ પત્નીએ પુરુષજાતિની અનિવાર્ય નજાગાઈ ગણી ચલાવી લેવો પડતો. નવા વિચારની અી આવી જાતનો એકપક્ષી ઢાલો સ્વીકારવા તૈયાર નથી જ. આમાંથી ધર્મજી ગર થાય છે.

મૃદજીવનમાં છૂટાડેડા વિષે વિચાર આજ સુધી આપણે કરનારો નહોતો, કાગળ જે શિક્ષિત વર્ગ છે તેમાં એ વસ્તુ હતી જ નહિ. જે ૭૫ કે ૮૦ દશ જાતિઓમાં એ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમની એ વિષે વિચાર કરવાની ગતિ નથી કે એમને તેની જરૂર પણ લાગી નથી. એ સ્વાભાવિક રીતે એમણે સ્વીકારી લીધેલી રિયતિ છે.

આજે છૂટાડેડા એ કાયદાથી સ્થાપિત ચલેલી રિયતિ છે. એટલે એ વિષે વિચાર કર્યા વગર ચાલે નહિ. આ એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાં આદર્શ અને વ્યવહારની અથડામણ ખૂબ જ જોવામાં આવે છે. છૂટાડેડાના વિરોધીઓ લગ્નના લેવા આદર્શની, દાંપત્યપ્રેમની,

સતીત્વની ખાતનાની મોટી મોટી વાતો કરે છે. પણ આદર્શો ગમે તેટલા બિંચા હોય તે છતાં વ્યવહારમાં એ સિદ્ધ થયા છે કે નહિ તે જોયા વગર ચાલે જ નહિ. જ્યાં દંપતીમાં પૂરો મેળ હોય, અન્યોન્ય માટે પ્રેમ અને માન હોય ત્યાં છટાછેડાનો સંભવ જ ન હોય. દદાચ કેઈ કારણ-સર થોડુંક ધણું ધણું ચાય તોપણ પતિ-પત્ની સમાધાન કરી લે. કારણ લગ્ન જેવું બંધન જેમાં સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક એવા અનેક પ્રશ્નો સમાયલા છે તે એકદમ તોડી નાખવાનું સહેલું નથી જ. વળી જ્યાં બાળકો હોય ત્યાં તો એ તોડવાનું અત્યંત મુશ્કેલ બને છે.

છટાછેડાને માટે જે કારણો આપણા દેશના કાયદાએ યોગ્ય ગણ્યાં છે તે તપાસી જોવાની તરદી વિરોધીઓ ક્રેતાં જ નથી. કાંચા વખતથી કરેલો ત્યાગ, અસાધ્ય દીવાનાપણું, પુરુષે રખાત રાખી હોય કે પત્ની પોને રખાત બની હોય, ખરાબ એવી રાગ, પુરુષત્વહીનતા, એવાં કારણો હોય તોપણ પતિપત્નીએ એકબીજાને વળગી જ રહેવું એવો આગ્રહ રાખ્યાથી કયું કળ પ્રાપ્ત થાય છે ?

વ્યસનાસક્તિ, ક્રૂરતા, વેશ્યાગમન કે વ્યભિચાર એ સર્વને પણ આપણે ત્યાં છટાછેડા માટે યોગ્ય કારણ ગણ્યાં નથી. તો પછી રસભાવની અસમાનતાને તો ક્યાંથી જ ગણી હોય ? વર્તમાનપત્રોમાં આવતા અમેરિકાના છટાછેડાના માપલા, જેમાં નજીવ કારણ માટે દંપતી છૂટા થયાં હોય એવા ઉતારા ટાંકવાનો કશો અર્થ નથી, કારણ આપણા કાયદામાં એવી જોગવાઈ જ નથી.

દુઃખી પતિપત્નીને છૂટાં થવાની રમ સમાજ ન આપે તો એ અવળે રસ્તે પોતાના દુઃખનો બિબરો કાઢે છે એવું ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પુરુષ વ્યસનનો કે પરસ્ત્રીનો આગ્રહ લે છે; સ્ત્રી લડકપટ્ટી, કળ્યાણોગ, અદેખી, એવી બની આસપાસનાનું જીવન ધૂળ કરે છે.

છટાછેડા લેવાથી સ્ત્રી નિરાધાર થઈ જશે એ દલીલનો કશો અર્થ

નથી. જેનામાં છટાં થયા પછી સ્વાગ્રમે રહેવાની હિંમત હશે તે જ છટી થવાનો પ્રયત્ન કરશે. બીજી તો શુભાગી વૃત્તિ સ્વીકારી લાચારીએ અધાં દુઃખ આજે સહન કરે છે તેમ હવે પછી પણ કર્યાં કરશે; અને છટા-છેડાનો કાયદો કાંઈ ફરજિયાત નથી. ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં પણ પતિપત્ની સાથે રહેવા આગતાં હશે તો કાયદો કે સમાજ એમને છટાં થવાની ફરજ નહિ જ પાડે.

સ્વભાવની અસમાનતા જ્યાં હોય ત્યાં ઘણી વાર હંપતીનું સહન થવું સૌથી વધારે મુશ્કેલ બને છે, પણ આને માટે અમેરિકાનાં અમુક રાજ્યોના કાયદા બાદ કરતાં ઈંગ્લેન્ડના કાયદા છટાં થવાની રજા આપતા નથી, કારણ અસમાનતા કોર્ટમાં સાબિત કરવી અતિશય મુશ્કેલ છે. વળી અસમાનતાને છટાં પડવાનું વ્યાખ્યાની કારણ ગણવાનું પશ્ચિમી દેશો ઉપર બધું સમાન પણ છે. નહિવા કમલ કે સાધાગણ મતભેદ કે રાજના વ્યવહારની દેવોમાં બેઠને પણ સ્વભાવની અસમાનતા ગણી લેવામાં આવે છે.

પડતી હોય તોપણ પત્ની ધીરજથી સાબળે તો મેળ જનમવામાં એની અસર ઘણી થાય છે, પણ આવી નાની આજનોતી દરકાર કરવામાં આનતી નથી. એ નાની જાગતો ધીમે ધીમે વધીને મોટી થાય છે.

મધ્યકાલીન યુગમાં પશ્ચિમમાં શ્રીમન્માનની જે દંભી ભાવના વ્યાપેલી હતી તેનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામ થયાં. આપણે ત્યાં એવી ભાવના વ્યવહારમાં નડોતી ને દમણાં પણ નથી; પણ ભાવણે કે દંખોમાં જીને ‘દેવી,’ ‘શક્તિ,’ ‘જગજ્જનની’ વગેરે ઉપનામો આપરામાં આવે છે અને તેને આધારે એમ સાળિત કરવા યત્ન થાય છે કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીનું જલ્દુમાન કરવામાં આવે છે, તે પણ દંભ જ છે. જન્મતા જ ‘પથરા’નું ઉપનામ મેળતી પથરા જેવી જ ગણાતી સ્ત્રીનું જલ્દુમાન કરવામાં આવે છે એમ શી રીતે કહી શકાય ?

આના ખોટા આદર્શોનો લોભ રાખવાથી એનો ડોળ કરવાનું શરૂ થાય છે. સ્ત્રીને દેવી ગણવાની જરૂર જ નથી. એને એક સામાન્ય માનવી જ ગણીએ એટલું જ એ માગે છે અને એટલું જ જરૂરી છે. જેમ પતિ ‘પ્રભુ’ બની શકે નથી તેમ પત્ની ‘દેવી’ બની શકતી નથી.

જાગકેતા દેખતાં વારંવાર પત્નીની જૂએ કાઢવાથી એમની મા પ્રથેની લાગણી ઓછી થાય છે અને તેઓ પણ માની જૂએ કાઢતાં, અપમાન કરતાં શીખે છે. કોઈ ઠેકાણે એથી ઊંચડું પરિણામ પણ દેખાય છે. પોતાની માને વારંવાર ટોકનાર, વઢનાર પિતા તરફ છોડરાંને અણુગમે ધર્ષ જાય છે.

પત્ની શુદ્ધિ કે વિદ્યામાં પતિ કરતાં જીનરતી હોય તે છતાં એનામાં વ્યવહારગુણજ્ઞતા અને અનુકૂળ થવાની આવડત હોય તો એ પતિના શ્રવનમાં રસ લઈ શકે છે અને દંપતીનું સદ્શ્રવન સફળ થઈ શકે છે. સ્ત્રીનો તિરસ્કારવાને બદલે એના પ્રયાસોમાં, પ્રવૃત્તિઓમાં રસપૂર્વક

ભાગ શેવાથી પતિની પોતાની અભિવાધાઓ અને કર્તવ્યો પણ પૂર્ણ થઈ શકે છે. હિસાબરહિત, નિરાશાગ્રસ્ત વાતાવરણને મદદે પ્રવૃત્તતા અનુભવી શકાય છે. આજે ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે તેવા અમાનુષી વર્તનથી તો પ્રજાનો અડધો ભાગ ખરા મનુષ્યત્વને જ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તો ‘દેવી’ કે ‘જગજ્જનની’ થવાની વાત જ ક્યાં રહી?

પત્ની ધરતું કામ કરે એમાં માનહાનિ નથી એમ નાગ વાગ કહેવામાં આવે છે, અને સિદ્ધાંત તરીકે એ સાચું છે. પણ સ્ત્રી એ માટે હાયા ધરી નાખે, પતિનાં સાધનોનું સગ્દ્રણ અને સંવર્ધન કરવાની ગત-દિવસ ચિંતા ગણે તોપણ એની કદ ન થાય ત્યારે સ્ત્રીને એમાં મુક્તામગીરી જ દેખાય. એક બહુ પ્રખ્યાત બેખક દત્તા. એમના ભેખોમાં સ્ત્રીનો આદર્શ બહુ ઊંચો કલ્પવામાં આવતો. પોતાના દંપતી જીવનને એ ભેખોમાં છાપે ચઢાવતા. પણ ધરમા એમનું પત્ની તરફનું વલણ તરફ જુલું હતું. એમની આસપાસ હમેશા મોટો ડાયરે જામેલો ગડે. એમાં મિત્રો પણ હોય, ખુશામતિયા હોય અને મહત્ત્વના ખાવાના હાસ્ય પણ હોય. એ ડાયરા વચ્ચે એ પત્નીને બોલાવે, સામી બેઠી રાખીને કહે, “જો, આજે આ ફલાણ્યા ફલાણ્યા જમવાના છે. તેમને માટે અમુક ચીજો રાધવાની છે. આ બીજા અત્યારે આ પીશે. આ સાથે આ બાઈને ચેવડો ને પેલાને મુઠિયાં જોઈશો. ચેવા અને બહલે કોણી પીશે. આમને માટે મોસળીનો રસ. એટલું કલાક પછી તૈયાર જોઈએ. જાઓ, એટલું જ કામ હતું.” હસતી ઉપરીનો હુકમ સામળા સિપાઈ પાઠો વળી જાય તેમ પત્ની પણ પાછી વળી જતી, અને હુકમ બજાવવાની ધમાવણ પડતી.

આ જરાયે અતિશયોક્તિ ભરેલી કથની નથી, ઘણાની નજરે જોયેલી વાત છે. આ બેખક બાઈ આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચે જે મોટું અંતર રાખતા તે નજરે જોવા છતાં સૌ કાઈ એમના આદર્શોની

‘વાલવાલ’ ગાતા. એમનો વ્યવહાર એકાદ જો વિરલ અથવાદ સિવાય ઠાઈને ખૂંચે. હોય એવું જાણ્યું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી પોતાને કંઈ પડતા કામ માટે મનમાં નિરંતર જળ્યા કરે, પોતાની સ્થિતિ ગુણામ જેવી ગણે તેમાં શી નવાઈ? લેખોમાં એને ગમે તેટલી બિરદાવે તેથી એને શા લાભ?

બાળકોના દિતની દૃષ્ટિએ પણ પતિપત્નીના સહકારની જરૂર છે. જનાના જેવી સ્થિતિમાં માત્ર પોતાના સંકુચિત વર્તુલમાં રહેતી સ્ત્રી કરતાં પતિ સાથે ઉત્સાહબધુ સદશ્વન બાળકોની સ્ત્રી જ બાળકોને સાચી ઊર્મિથી બરેલું શિક્ષણ આપી શકે. પણ પતિ સાથે ખૂબ અણબનાવ હોય તો બાળકોના દેખનાં બનાવનો દેખાવ કરવો મુશ્કેલ પડે છે. અણબનાવનું ખુદ્દુ પ્રદર્શન વારંવાર બાળકો દેખતાં થાય અથવા બનાવનો દંબ થાય જો કરતાં બંને છૂટાં રહે તો બાળકોનું દિન સચવાય. અલગન આલું અંતિમ પગલું જ્યાં સમાધાનની અશક્યતા હોય ત્યાં જ બગવું પડે. લગ્ન એ બાળકોના મેવર્ધન માટે સ્ત્રીપુરુષે સંયુક્ત રીતે લીધેલી જનાબદાગી છે એટલે જો જવાબદારી અદા કરવા માટે બંનેએ તનનોડ પ્રયત્ન કરવાનો છે.

બાળકો તરફ જો માળાપને અંતગતો પ્રેમ હોય તો એમણે પોતાના શંકનને એવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવું જોઈએ કે બાળકોનો સંપૂર્ણ શારીરિક અને માનસિક વિકાસ થવા અવકાશ રહે. આ થવા માટે બાળકોની સંખ્યા અને એમની ઉંમર વચ્ચેનું અંતર માળાપની તંદુરસ્તી અને આર્થિક સ્થિતિને અનુસાર જ હોવું જોઈએ. તે ઉપરાંત તેમનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય પણ દરેક બાળક ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી શકાય તેવું જોઈએ. શ્રીમંત સ્ત્રીને ઘણાં બાળક હોય તો વાંધો નહિ એ દલીલ તદ્દન ખોટી છે, કાળજી એને પણ બાળકોની ચિંતા તો હોય જ અને અનેક બાળકો હોય ત્યાં એ ચિંતાથી ઘેરાયેલી જ રહે જે સ્થિતિ પત્નીપદ અને માતૃપદ બંને માટે હિતકર્તા નથી જ.

‘ ધણું બાળકોથી વીંટળાયેલી સ્ત્રી સુંદર લાગે છે,’ એવી શબ્દગ્ગળ રચનારા પુરુષ લેખકોને જાણવા માટે એક સાચું દૃષ્ટાંત રજૂ કરીએ. એક સંસ્થાનાં કાર્યકર બહેન પોતાની બાળબાણની એક સ્ત્રીને ત્યાં ગયાં ત્યારે ધણું બાળકોથી વીંટળાયેલી એ સ્ત્રી બેઠી હતી. કાર્યકર બહેને પૂછ્યું ‘ તમે અમારી સંસ્થાનાં સભ્ય તો છો ત્યારે કોઈ વાર ત્યાં આવતા કેમ નથી? ’ પેલી સ્ત્રી ખૂબ અકળાઈને બોલી બેઠી: ‘ આ બધી સંસ્થા જ છે ને? જુઓ આ તાવવાળી ખેળામાં સૂતી છે; આ નાનો કનિયા પર અકબો છે તેને ઘોડિયામાં દીંગણ નાખું છું. પેલાં બે ખૂણામાં મારામારી કરી ચીસો પાડે છે. દગણા આ પડી મઈ તેને વાગ્યું ને પાટો બાંધ્યો. પણ હજી રડવાનું ચાલે છે. મોટાં બે નિસાળેથી આવશે તેવાં ખાવાનું મારશે; પણ બનાવવાનો વખત જ કોને મળ્યો છે? મૂઆં આ છોકરાં. ’ કાર્યકર બહેને કહ્યું: ‘ એવું શું બોલો છો બહેન! છોકરાં કોને ત્યાં છે? ’ ‘ ધણું બાળકોથી વીંટળાયેલી સુંદર દેખાતી સ્ત્રી ’ ખૂબ ચીડાઈને બોલી ‘ મારે ત્યાં તો ધણું છે. તમારે જોઈતાં હોય તો એમાંથી બે ચાગને લઈ જાઓ તો હું છૂટું. ’

આવા માનવનો જો અર્થ છે? એ તો અકસ્માત આવી પડેલી ઉપાધિ જ ગણાય; અને શારીરિક, માનસિક, આર્થિક વિટંબણા ભોગવતી એ માતા એને ઉપાધિ ગણે તેમાં એનો હોય નથી.

જીવંતીનો ત્રિભનો બિખરો શમી મથો હોય તોપણ બાળકોના ઉછેરમાં દંપતીનો સહકાર એ સામ્ય વસ્તુ છે. ફરજનાં માર્યાં એ લોકો સહકાર સાથે એમ પણ માનવાનું નથી, કારણ સંતાન પ્રત્યેનું વાતસલ્ય એ સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં પ્રધાન વસ્તુ છે. એને ખાતર એ લોકો ગધું કરવા તૈયાર થાય છે અને તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. પોતાની વિવિધ લાગણીઓ ઉપર સંગમ ગેજવની મુખ્યાં, કેમ, જોડકાં એ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સ્ત્રી માતા થાય એટલે પત્નીધર્મની અવગણના ન કરે

તો પણ એ માનવધર્મ કળતા ઔણપદે આવે છે. એનું શિક્ષણ અને અનુભવ સંતાનો ઉદ્દેશમાં મુખ્યત્વે વપરાવાં જોઈએ.

આમ હોવા છતાં પત્નીએ નિરત, જિંદગીના અંત સુધી પતિની મિત્ર તો બનીને રહેવું જ જોઈએ. એ મૈત્રી ગાઢી કરવા માટે પતિ અને પત્નીએ પોતાનામાંથી જે જંચી કક્ષાનું હોય તે કક્ષાએ પહોંચવા સતત યત્ન કરવો જોઈએ. બાલ્યવસ્થામાં પતિ ચડિયાનો હોય તો દરબારની ઉદાગતામાં પત્ની એનાથી ચડિયાનો હોય. આવા પ્રાપ્તમાર્ગ પત્ની પતિની ઉચ્ચ બુદ્ધિની કક્ષાએ અને પુરુષ પત્નીની હૃદયની ઉચ્ચતાની કક્ષાએ પહોંચવા યત્ન કરે તો એમાં નાનમ દરી નથી. એમ કરવાથી જ મૈત્રી ટકે અને સદચાર સાધી શકાય.

બન્ને વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાનતાની ભાવના હોવી જોઈએ. વ્યક્તિગત રસાતંત્ર્યમાં એકબીજાને આડે આવનાથી વૈમતસ્ય વધે છે એ બન્નેએ યાદ રાખવું ધટે છે. જીવનનાં મૂલ્યો પણ સરખાં હોવાં જોઈએ. પુરુષ માન બુદ્ધિને જ શ્રેષ્ઠ ગણતો હોય અને સ્ત્રી પૈમાની જ પૂર્ગરી હોય તો મેળ થવો મુશ્કેલ છે.

બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કહે છે કે સગ્નો નિષ્ફળ નીવડવાનું મોટું કારણ એ છે કે પતિ-પત્ની અન્યોન્યની ચોક્કસદારીનું કામ કરે છે. આપણા દેશમાં વિશેષ કરીને પતિ જ પત્નીની ચોક્કસદારી કરે છે. આરા સંસકરણ વાનાનગણમાં સદચાર કે મૈત્રીનો સંભાલ રહેતો નથી. એમાં નારીત્વના મૂલ્યની દરેક યત્ની નથી.

પ્રખ્યાત બંગાળી લેખક શ્રી. શરદ્યકર ચટ્ટોપાધ્યાયનાં બહેન શ્રી. અનિતાદેવી પોતાના તેજસ્વી લેખ 'નારીનું મૂલ્ય' * એમાં લખે છે :-

* શ્રી. શરદ્યાબાણના પુસ્તક 'અનુસાધા'ની પ્રસ્તાવના તરીકે આ લેખ આપવામાં આવ્યો છે અને સ્ત્રીના પ્રશ્નો વિષે વિચાર કે કાર્ય કરનાર દરેક વ્યક્તિએ અચૂક વાંચવા જેવો છે.

“નારીતનુ” મૂલ્ય શું? એનો અર્થ એ છે કે કેટલા પ્રમાણમાં તે સેવાયમયજ્ઞ, રનેદશીન, સતી, સાત્ત્વી અને દુઃખકષ્ટમાં સત્નિર્ભર છે? અર્થાત્ કેટલા પ્રમાણમાં પુરુષને સુખસગર મળે છે? અને કેટલા પ્રમાણમાં રૂપવતી છે? એટલે કે પુરુષની લાનસા અને પ્રવૃત્તિને કેટલા પ્રમાણમાં વશ અને તૃપ્ત ગણી શકે છે! મૂલ્ય આકાશ નાટે આ સિવાય બીજાં એકે રસ્તો નથી એ હું જાગૃતનો ઇતિદાસ બોલી સાગિત કરી આપી શકું છું. x x આ કેગનો પુરુષ સ્ત્રીને હાથપગ બાધી કટકારે છે; તે બિચારી સુ” કે આ કરી શકતી નથી. તેથી પુરુષ બહાર બહાર ભાગી બોલી શકે છે કે આ કેગની સ્ત્રીના જેવો સદિષ્યુ ત્રા જાગૃતમાં ક્યાં છે? x x પુરુષ નજર આગળ જ અન્યાય કરે, અધર્મ કરે નમ છતાં સતીત્વ જાળવી રાખવા માટે તેની સ્ત્રી એક અક્ષર પણ બોલી શકે નહિ. એટલે મુધી કે પતિનો ગદો બીભત્સ વ્યાધિ સુદાં જાગૃતીસુત્રીને એણે પોતાના શરીરમાં સત્કારી લેવો પડે, આથી વધારે સ્ત્રીના અગૌરવની વાત બીજી શી હોઈ શકે?!”

શ્રી અનિવાહેવીનાં આ અતિગદ કહવા પણ કેવળ સત્ય વચનો વ્યવહારમાં સ્ત્રીની રિયલિટી આપણને મચોટ જાન કરાવે છે. બધી સ્ત્રીઓ માગ બાતી ન હોય કે પતિદત્ત રાગનો ભોગ ન જાતી હોય, તે પણ જે સમાજમાં થોડી પણ સ્ત્રીઓને આના અત્યાચાર વિનાશકે અને વિનાશિરોધે સહન કરવા પડતા હોય તે સમાજ ખૂબ જ સડેલો ગણાય — પછી એના આદર્શો ગમે તેટલા શ્રેયા હોય.

જંગાળની એક લોકકથા, જેમાં લપટ અતિથિની ઇચ્છાને માન આપી એનો સત્કાર કરવા પુરુષ પોતાની પત્નીને પણ એને ધીર છે તેનું નાટક જંગાળની રંગભૂમિ ઉપર બજાવતું અને, લોકોમાં ખૂબ પ્રશંસા પામતું. તેના તત્ત્વ શ્રી. અનિવાહેવીએ ખૂબ જ તિરસ્કાર જતાવ્યો છે અને નેત્રદન થોડા છે. “વખને પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, વખને મૃત્યુ

પછી ચમદ્વતો બાલો ધોતે તેની એને ખીક છે. x x સાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સર્વસ્વનો બોગ આપીને પણ અતિથિનો સત્કાર કરવો જોઈએ ! x x અમનપ્રયા પાપી અતિથિની સેવાની સરખામણીમાં સ્ત્રીનું મૂલ્ય આ ! " કોઈક સ્ત્રીઓની આવી અવદશા હોય તોપણ એટલું તો ખરું જ છે કે સ્ત્રીની કિંમત એ પતિને કેટલે દરજ્જે રીઝવી શકે છે, કેટલે દરજ્જે એનો સુખસગવડ સાચવે છે તે ઉપરથી જ થાય છે. સ્ત્રીને અજ્ઞાન રાખવામાં આવી અને દુશ્પણ અભણ સ્ત્રીને સાચા આર્યત્વનું પ્રતીક ગણવામાં આવે છે એ સર્વના મૂળમાં એ જ કારણ છે કે એ બણીને સ્વનંત્ર વિચાર કરતી થાય તો પતિની તાબેદારી સ્વીકારે નહિ.

જો દંપતીના સહચારનો આદર્શ સિદ્ધ કરવો હોય તો બન્નેની શુદ્ધિ અને શિક્ષણનું ધોરણ સમાન જોઈએ. અભણ સ્ત્રી ગમે તેટલી પતિવ્રતા હોય તોપણ એ પતિની દારી જ બની શકે. શ્રીમંત હોય તો પતિના વૈભવનું પ્રદર્શન કરવા શરીર ઉપર વસ્ત્રાભૂષણ ઠાંસીને એ દર્શો. દુકાનદારો પોતાના માલનું પ્રદર્શન કરવા દાચની બારીઓમાં શણગારેલી પૂતળાઓ મૂકે છે તેનામાં અને આવી સ્ત્રીઓમાં કશો ફેર નથી.

શ્રી. અનિલાદેવી પુરુષે દરેલી સ્ત્રીની હીન દશાનું વર્ણન કરે છે તો શુદ્ધરાતના વીસમી સદીની શરૂઆતના બાણીતા લેખક થી. શ્વેતદરામ યાચાભાઈ સ્ત્રીએ પુરુષના માર્ગમાં નાખેલા અવરોધોનું વર્ણન કરે છે. અભણ સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને તેઓ લખે છે કે તમે પતિની " અર્ધાંગના કે તેનું મીજું હૃદય નથી. તેના ઘરમાં તમે કરતાકારવતા થશો, તેના ખાખનાની આવી તમારી પાસે રહેશે, તેના વૈભવની મોજ તમે ચાખશો, પણ તેના જીવનના ગૂઢ મંદિરમાં તમારો પ્રવેશ નહિ થાય. વર્ષો સુધી સાથે દુઃખ-સુખ બોગવ્યાં છતાં ત્યાં તમે પરાયાં થવાનાં. તમારી બેપરવાઈ, જીદ, પ્રમાદ, સંકલ્પશક્તિની નબળાઈથી કેટલા જિંમે જિડતા પુરુષોની પાંખો

તમે કાપી નાખી છે? કેટલાના હૃદયમાં શુભ વાંછનાઓને જન્મતાં જ તમે દૂધ પીતી કરી દીધી છે? કેટલાનાં જીવનમાં હોળી સળગાવી છે? કેટલાને નિરાશાને લીધે અધમ ગિંદગી ગાળતા કર્યા છે ?”

જેમ શ્રી. અનિવાદેવીએ ઉચ્ચારેલાં કડવાં વચનો સાચાં છે તેમ શ્રી રણજીતરામના કડવા શબ્દો પણ તેટલા જ સાચા છે.

નવાઈ જેવું એ છે કે પતિની દારી ચર્ચ રહેવામાં ગમે તેટલાં કષ્ટ સહન કરનાર સ્ત્રી એની સદચરી થવા માટે કશો પ્રયત્ન કરવા, મોઝ પ્રકારનો બોગ આપવા તૈયાર હોતી નથી. પતિને નારાજ કરીને જન-મતનાં કંઠણુ મત, ઉપવાસ કરે છે, અને એમ કરી આવતા ભવમાં આ જ પતિ મળે એવું ગાગે છે; પણ આ ભવમાં એને રાશ્ત્ર કરવા પોતાની શક્તિબદ્ધ માન્યતાઓ છોડવા તૈયાર હોતી નથી.

સ્ત્રીજાતિનું આજે જે સ્થાન છે તે આદર્શરૂપ છે એમ જ જો આપણે માનીને એમાં હોર્ડ્સ એ તો પછી કશો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી; પણ આવી જનતની માન્યતા માત્ર આત્મવચંચના છે, જે નિષ્ક્રિયતાને ઉત્તેજન આપવા માટે સજ્જ કારણરૂપ, બધી જવાબદારી ખંખેરી નાખવા માટે આધારરૂપ બને છે.

ઉપર ટાંકેલા બન્ને સેખકોના અભિપ્રાયમાં તફાવત છે. સ્ત્રીની દીન પદવી માટે પુરુષો તો જવાબદાર છે જ; પણ સ્ત્રી અજ્ઞાન, શક્તિચુરતતા, ગુલામી વૃત્તિ, ઉદારસીનતા એ સર્વનો ત્યાગ નહિ કરે, વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં વીરત્વ નહિ બતાવે ત્યાં સુધી નથી એનો ઉદ્ધાર કે નથી દેશનો ઉદ્ધાર.

સ્ત્રીને અજ્ઞાન અને અવનત રાખવામાં પુરુષે પોતાનો સ્વાર્થ જોયો, પણ સ્ત્રીનામાં પણ ગુલામી વૃત્તિમાંથી આવતી સહામતીની જાવના જીવનમાં એટલી જોતજોત ચર્ચ મર્ચ છે કે એ પોતાના અધિકારોની

સિદ્ધિ માટે, પોતાનું સન્માન વધારવા માટે પ્રયાસ જ કરતી નથી. પતિ અને સાસુની આજ્ઞાને આધીન થઈ પેટની દીકરીને દૂધ પીતી કરી દેનાર સ્ત્રીઓ આ જગ્યાનામા પણ હોય ત્યાં ક્રાંતિકારક કેરકારોની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય? ક્રાંતિ કરવા માટે મરણિયાં થવું પડે છે, ડરપોક માણસ ક્રાંતિ કરી શકતો નથી. મરણિયાં થઈ સિદ્ધાંતો ખાતર માથું મૂકવા કરતા શુભામીનો બોલો સદન કરી જિંદગીનું રંગશિયું ગાહું ખેંચ્યા કરવાનું સ્ત્રીઓ વધારે પસંદ કરે છે, કારણ એમાં રોડસો અને ઓટપો મળી રહે છે. પછી વાસે સ્વમાન જાય, બધી ઉચ્ચ અભિલાષાઓ દૂલ થઈ જાય, બવિખ્યની સ્ત્રીજાતિને પણ દાસત્વની જાળમાં જ ફસાયલાં રહેવું પડે. આવી ડરપોક, સ્વમાનહીન સ્ત્રીઓની પ્રજા પણ એવી જ હોય એમાં શી નવાઈ?

માનવસંબંધો એવા હોય છે કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને એકબીજા પાસેથી ધણું શીખવાનું હોય છે. એમાં આજસ, ઉદારીનતા કે અભિમાન એ એકે વચ્ચે આવવાં ન જોઈએ. સંતતિના કિલેર જેવી અતિ ગંભીર બાબત માટે સદકારની પૂરી આવશ્યકતા રહે છે. વર્ગોના સદવાસથી અને તે દરમિયાન માણેલી ભૈત્રીથી બન્નેનો સંબંધ બહુ લાંબો અને આહલાદક બનવો જોઈએ. મંતાનવાળાં કંપતીના સંબંધમાં જ આમ વિશેષે કરીને બને છે.

પતિનો સહકાર મળે તે બહુ જરૂરી હોવા છતાં એ એકલા સાધનથી ઉન્નતિ થતી નથી. પોતાની જાતને, કુટુંબને અને દેશને માટે ઈર્ષ ઈર્ષ કરજો બાળવવાની છે તે સમજ તે માટે ઉપાયો યોગ્યતા એ આજે દરેક સ્ત્રીએ વિચારવાનું છે. ગૃહો ઉજાગરવ બને ત્યારે જ દેશ ઉજાગરવ બને. દુઃખ, કષ્ટ મટાડવાના રસ્તા સ્ત્રીએ જ શોધવા પડશે, કારણ એ જ એનો ભોગ બને છે. આવી ગંભીર કરજો બાળવવાની મુદ્દી નિંદા, કુધથી, વરા, વરધોડા, સાદી, ઉદમણમાં સ્ત્રીઓનો અમૂલ્ય કાળ વેડફાઈ જાય છે.

જીવન સેવાનિષ્ઠ હોય છતાં એમાં આત્મને સ્થાન છે જ. આખી દુનિયાનો ભાર પોતાના ઉપર હોય એવું સદાકાળ ચિંતામસ્ત મોહું રાખીને ફરવું અને કંઈને પણ મોજમગ્ન કરવાં દેવાં નહિ એવી વૃત્તિ રાખવી તે કુદરતે અને સમાજે આપેલી બહિસોની અવગણના કરવા જેવું છે. જે સાધનો અને શક્તિઓ મળ્યાં હોય તેનો દુરુપયોગ ન કરાય પણ તેને ઉપયોગ ક્યાં વગર ફેંકી પણ ન દેવાય. એ સર્વનો સદુપયોગ એ જ જીવન માણવાની ચાવી છે.

ઓતું માન ધટવાનાં કારણોમાં એક પરાક્ષ કારણ એનું નબળું શરીર છે. શરીરનું સ્વાસ્થ્ય ન હોય ત્યાં મનનું સ્વાસ્થ્ય કે હૃદયની દબતા આવી શકતાં નથી. એક જમાનો — આજથી પચીસત્રીસ વર્ષ ઉપર — એવો હતો કે ઉપલા વર્ગોની સ્ત્રીઓ માંદલી, રોગી રહેવામાં વડાઈ માનતી હતી. પોતાનાં સુખસગવડને માટે એમને પુરુષનો આધાર લેવો પડતો. એટલે એમની રિયલિટી પરાધીન રહે તેમાં નવાઈ નહોતી. હવે આવી માન્યતા ગઈ છે; પણ જોઈએ તેવું શરીરસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી. આ ન ચાય ત્યાં સુધી સ્વાનંદ્ય મળવું મુશ્કેલ છે.

ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીની પદવી હિંચી આજીવા માટે કાયદા સુધારવાની જરૂર પડેલી છે. લોકમાનસ ન બદલાય ત્યાં સુધી કાયદા નકામા છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે; પણ ખીજી તરફથી જોઈશું તો જાણીશી કે કાયદાએ લોકમાનસ બદલ્યાં છે. સતી થવાનો ચાલ બંધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે સ્ત્રીની વિરુદ્ધ ઝુલ્મેશ ઉઠાવનારા દેશના પરમ દિતેન્દ્ર ગણાયા અને એ પસાર કરાવનાર રાજા રામમોહનરાયને ધર્મદેવી રાક્ષસ ગણી માઝો દેવાઈ હતી, છતાં આજે એ કાયદાની વાસ્તવિકતા સૌ કંઈ સ્વીકારે છે.

વિધવાનાં પીતંબુ મૂળ કારણ એની આર્થિક પરવશતા છે. એને પતિની મિલકત ઉપર અઆધિત અધિકાર મળે તો બધાં કુટુંબીઓ ગૃ. ૧૯

એની પ્રશામત કરે. આજે નિરાધાર વિધવાનો પક્ષ લેવાની કાંઈ પરવા કરતું નથી. એનાં પૈસાદાર કુટુંબીઓના પક્ષમાં જ સૌ ભરાય છે.

વિધવાના જેવી જ—એથી પણ દુરુણ દશા ત્યક્તાની છે. ઇચ્છા હોય, હિંમત હોય તો વિધવા ફરી લગ્ન કરી દુઃખોનો અંત આણી શકે છે. ત્યક્તા માટે એ શક્ય નથી. હવે નવા થયેલા કાયદાનો લાભ લઈ એ છૂટાછેડા લઈ શકે છે. ત્યક્તા પણ આજે તો વિધવા જેવો જ ઓશિયાળો અવતાર ગાળે છે. ‘વિધવા’ એ પ્રકરણમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા માર્ગો શિક્ષણ, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને (છૂટાછેડા લઈ) પુનર્જન્મ એ સર્વ ત્યક્તા પણ લઈ શકે છે. સ્ત્રીને છૂટાછેડાના, વારસાના અને કાયદેસરના જુદા રહેવાસના (Judicial Separation) એવા અનેક હક કાયદો આપે પણ સ્ત્રીમાં એ સમજવાની અને હક ભોગવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. નહિ તો ‘ધર્મ’નો દાઉ બતાવી એને એ હકોનો જરૂર પડે ઉપભોગ કરતી અટકાવવામાં આવે. જ્યાં સુધી પુરુષોનું માનસ બદલાયું નથી ત્યાં સુધી સ્ત્રીના બધા જ હકોમાં પથરા નાખવાના પ્રયત્ન થયા વગર નહિ રહે.

પહેલાં કહ્યું તેમ સ્ત્રીના પોતાના પ્રયાસ વગર એનું સ્થાન જોડું આવવાનું નથી. એ માટે હમેશાં મરણિયાનો પંથ લેવો પડશે એવું પણ નથી. જેના સંજોગો બહુ કપરા હોય તેને એવો માર્ગ લેવો પડશે, પણ જેમનાં જીવન સરળ હોય તેમણે પણ પોતાની બેદરકારીથી પોતાનું સ્થાન નીચું ન જાય તે સંભાળવાનું રહેશે. પોતાના જીવનમાં જે કાંઈ ઉત્તર, આકર્ષક તત્ત્વો હોય તેનો વિકાસ કરવા સતત ઉદ્વેગશીલ રહેવું જોઈએ.

શ્રદ્ધાવનને સુખી બનાવવા માટે સ્ત્રીએ જેવી પોતાની ફરજો બજાવવાની છે તેવી પતિએ પણ બજાવવાની છે; પણ આપણે ત્યાં સ્ત્રીના ધર્મ સંબંધી પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખાય છે, પણ પુરુષના ધર્મ-

સંબંધી કાંઈ કશું કહેવું કે લખવું નથી. આથી એની માન્યતા પ્રવર્તે છે કે મૃદશ્વનમાં જે કાંઈ વિસંગતિઓ હોય તે સર્વનો દોષ સ્ત્રીને માથે છે; પુરુષ તો કમાઈને પૈસા લાવે છે એથી એની ફરજ પૂરી થાય છે. આના જેવી બૂલભરેલી માન્યતા ખીજી નથી. પતિ અને પિતાની ફરજ પત્ની અને માતાની ફરજો જેવી જ ગંભીર છે અને તે કમાણીમાં સમાપ્ત થતી નથી. પ્રેમના સંબંધો પુરુષની ફરજોમાં ગૂંથાયલા છે જેની અનગણના કરી શકાય નહિ.

લગ્નની વેદિ સમક્ષ દસતાં જિભેનાં હંપતી પોતાના જાવિ કર્તવ્યનો વિચાર કર્યા વગર ત્યાં જિભા હોય તો એ જ લગ્નની વેદિ એમના શ્વનની સમસ્ત આશા-હિમેશોની હોળા જેવી બની જાય. પ્રેમ ગમે, તેવો મીઠો હોય પણ તે બધી મુશ્કેલીઓ પાગ ઉતારી આપતો નથી. ક્રોધ, નિરાશા, દુઃખ, સંતાપ એ સર્વની સામે બૂઝવા ગાટે ચેપ, સમયમુલ્યકતા અને સંયમની જરૂર પડે છે.

જો યોગ્ય શિક્ષણ અને સગવડો મળે તો સ્ત્રીમાં રહેલી શક્તિ અને બાવનાને વેગ મળે. એનામાં ત્યાગવૃત્તિ અપૂર્ણ છે, પણ આજે એ વૃત્તિનું ગોપણ જ થાય છે. સ્ત્રી ત્યાગ કરે જાય છે, ભોગ આપે જાય છે, છતાં એને એનો બદલો મળતો નથી. બદલાની આશાથી કંરેવા ત્યાગ કે આપેના ભોગનું મૂલ્ય નથી એમ કંરેવામાં સાર નથી. સ્ત્રી એવી આશા ન રાખે; પણ પુરુષ કે સમાજ એનો બદલો ન આપે તો એમને પક્ષે એ ગોપણ જ બને છે. ઘણી વાર સ્ત્રી પાસે પરાણે ત્યાગ કરાવવામાં આવે છે જે એક પ્રકારનો જીવન જ છે.

૫. મદાતમાજીએ એક રચણે લખ્યું છે તેમ “સ્ત્રીગતિ પ્રત્યે પોતાયસો તુચ્છ ભાવ એ દિંદુ સમાજમાં પેકેસો સડો છે, ધર્મનું અંગ નથી. ધાર્મિક પુરુષો પણ એવા તિરસ્કારના ભાવથી મુક્ત નથી, એ સડો ઠેકેસો જીડો ગયેસો છે તે બતાવે છે.”

ન્યાં સુધી દરેક રૂઢિ, દરેક આચાર, માત્ર પ્રાચીન છે એટલા જ એક કારણથી ઘટ અને પૂન્ય ગણાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીજાતિનો ઉદ્ધાર નથી. ઉપર મદાત્માજીએ કહ્યું છે તેમ એના તરફનો તુચ્છ ભાવ પણ 'ધર્મ' ગણાય છે. આપણાં બન્નેમાં 'ચેત, ચેત, ચેત નર ચેત, નારી નરકની ખાણ' એવાં વાક્યો નજરે પડે છે. વાસનાનો અનિરેક વર્ણ છે, માટે સ્ત્રીનો સંગ જ વર્ણ છે એમ માનવામાં આવે છે. એ સંગનો ત્યાગ કરવા માટે સ્ત્રીને દલકી આસેખવી એટલે પુરુષની જાત એનાથી સુરક્ષિત રહે. આમ કુવિચારની પરંપરા ચાલી જાય છે અને સ્ત્રીનું સ્થાન સર્વત્ર નીચું જ રહે છે.

સામાજિક દુરદિઓ સ્ત્રીઓને જ અંધનકર્તા છે. કુમારિકા રહેવા ઉપર પ્રતિબંધ, વિધવાના લક્ષ ઉપર પ્રતિબંધ, ઘરની બહારની દુનિયામાં રસ લેવામાં પ્રતિબંધ, અન્યાયનો સામનો કરવાનો પ્રતિબંધ, એવા અનેકાનેક પ્રતિબંધોથી એનું જીવન રૂંધાઈ રહ્યું છે. એમાંથી બહાર નીકળવાની દરજ એને પોતાને માથે સોંપી વધારે છે. જેમ દેશને માટે કે પ્રજાને માટે તેમ વ્યક્તિને માટે પણ એ જ સાચું છે કે સ્વાતંત્ર્ય જીખ માગવાથી કે સામાના મનમાં દયા ઉપગમવવાથી મળતું નથી. પોતાની લાપકાત પુરવાર દરી જવાબદારીઓ ઉઠાવવાથી અને અન્યાય સામે માથું ઊંચકવાથી મળે છે.

શહેરોની ઉપલા વર્ગની મૂઢીભર સ્ત્રીઓ શિક્ષિત અને સ્વતંત્ર હોય તેથી એમ માની લેવાનું નથી કે પરતંત્રતાના વખત ગયા. લગ્ન સંબંધી રૂઢિઓ, રીતરિવાજો હજી ખૂબી ઘરેડમાંથી નીકળ્યા નથી, અને વરવિક્રયના રિવાજો મારા મૂઢી છે. આ સર્વમાં સદન તો સ્ત્રીને જ કરવું પડે છે. એકલા સૌરાષ્ટ્રમાં સરેરાશ રોજનો એક આપઘાતનો દાખલો સ્ત્રીઓમાં બને છે. આ તો પ્રસિદ્ધ થતા આંકડા, ન પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલા એ હશે. કહેવાતા આપઘાતના દાખલા ખૂબ પણ હોય છે. કુખર્ષિ જેવા શહેરમાં પણ વહુને સળગાવી મૂકવાના કે ઝેર આપવાના દાખલા બને છે, અને ખૂબી વરને બીજી કન્યા પણ તુરત જ મળે છે !

સ્ત્રીને માટે લગ્ન અને પરિણીત જીવન એ એક જ રસ્તો જીવનમાં છે એ આપણી માન્યતા આવા ધણાં દુઃખો માટે જવાબદાર છે. કન્યા પરણાવવી જ જોઈએ, અમુક હિમરે પગલાવવી જોઈએ, અને ઠઠિમાન્ય ગાતિના નાનામાં નાના વર્તુલની અદર જ પરણાવવી જોઈએ એ ત્રિવિધ બંધનને લઈ કન્યાનાં માગાપ હોડાહોડ કરી જે વગ આવે તે ઝડપી લે છે, વર પક્ષની બેઠુંદી શરતો સ્વીકારી પૈસેટકે ખુવાર થઈ જાય છે અને તે છતાં પરણનારીને બાગે તો દુઃખ જ આવે છે.

કાયદાથી મળેલા હકો કે બધારણુમાં મળેલી સમાનતા આપણી સ્ત્રીઓ માટે કારા કામળના અધિકાર જેવાં છે. એ હકોનું સ્ત્રીઓને જ્ઞાન ન હોય અને હોય ત્યાં એ મેળવવાના રસ્તામાં પુરુષો અંતરાયો નાખે - કોઈ ખુદના અંતરાય નાખે તો કોઈ એને 'દેવી', 'અન્નપૂર્ણા', 'ગૃહલક્ષ્મી' કહી ભમમાં નાખી આગળ વધતી અટકાવે. પુરુષવર્ગે આણું કરે તે સમગ્ર રાકાય, કારણ સત્તા હોડવી કોઈને ગમતી નથી; પણ અધૈદગ્ધ સ્ત્રીઓ પણ પોતાની બહેનોના હકે કુઆવવામાં સાથ આપી સ્વગતિશક્તિનું કામ કરે છે, એનાથી વધારે શાશ્વતીય બીજું નથી.

પ્રાચીન રિવાજોનાં ખંડિયેશમાં વસવાનો આમહ રાખી આપણે સ્ત્રીજાતિની આસપાસ અનેક બંધનો નાખ્યાં છે; પણ એ બંધનોને આપણે ખોટાં વિરોધણા આપી માયાની જાળ જીભી કરી છે. શ્રી. અનિલાદેવીના શબ્દોમાં કહીશું: "વિધિનિષેધની તમામ સાંધ્યો નારી-દેહ ઉપર પડેરાવી દઈ આપણે પોતાની કીર્તિ પેતે જ ગાતાં કરીએ છીએ. એથી સારું થયું છે કે ખોટું કે સારુંખોટું સમગ્રવું મુસ્કેવ નથી, કળૂવ કરવું જ મુસ્કેવ છે".

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા

ક્રમાંક	માળા અંક		શ.આ પા.
૧	૩૧૫	ભારતીય સંસ્કૃતિ—એક વિદ્વાનસોક્તન શ્રી. ર. વ. દેસાઈ	૧૫-૦-૦
૨	૩૧૭	આહારવિજ્ઞાન—ડૉ. જ. ધ. પાટક અને પ્રો. અ. મ. રાવળ	૫-૨-૦
૩	૩૧૮	દલપતરામ—એક અધ્યયન—પ્રો. દ. દ. ખૂચ	૬-૪-૦
૪	૩૧૯	શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજી—શ્રી. કે. ડા. શાસ્ત્રી	૬-૬-૦
૫	૩૨૦	વૈદિક સંગીત અને અન્ય લેખો— શ્રી. વિ. શિ. દેસાઈ	૫-૬-૦
૬	૩૨૧	દક્ષિણ કૈલાસદર્શન—સ્વામી પ્રભુવતીરથજી	૬-૧૨-૦
૭	૩૨૨	ગુજરાત—એક દર્શન—શ્રી. શિવપ્રસાદ ખી. રાજગોર	૧૨-૦-૦
૮	૩૨૩	વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ— શ્રી બ. બા. મહેતા અને શ્રી. ર. શ્રી. દેસાઈ	૩-૪-૦

શ્રી સયાજી ખાલજ્ઞાનમાળા

૧	૧૯૫	પરદાન—રવિશંકર ન. પાટક.	૧-૧-૬
૨	૧૯૬	સાકુંતલા—રવિશંકર ન. પાટક.	૧-૮-૦

શ્રી સયાજી આમવિકાસમાળા

૧	૬	પાક કેમ વેચશો ?—હરિવદન મ. પરીખ	૦-૧૦-૩
૨	૮	શાસ્ત્રીય ખાતરોનો ઉપયોગ—સોમાનાઈ કિ. પટેલ	૦-૬-૬

માળા અંક

૩૧.આ.પા.

૩	૯	પશુચિકિત્સા—ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ વિ. ઋષિ	૦-૯-૦
૪	૧૦	ગામડાં અને સહકાર—કેશવલાલ અં. દક્ષર	૦-૭-૦
૫	૧૧	ખેડૂત અને સહકાર—મણિલાલ દિ. શાવ	૦-૯-૦
૬	૧૨	ગામડાં અને આરોગ્ય—બાબુ જ. શુક્લ	૦-૧૪-૦
૭	૧૩	આમસેવકો—પ્રાણલાલ પ. જક્ષી	૦-૬-૩
૮	૧૪	મધમાખી અને તેનો ઉછર—સોમાભાઈ કિ. પટેલ	૦-૧૩-૬
૯	૧૫	કાપડનાં રમકડાં—દુષ્યંત વિ. મળમુદાર	૦-૧૩-૦
૧૦	૧૬	ગામડાંમાં પુસ્તકાલયો—ર. ન. વહોગ	૦-૧૨-૦
૧૧	૧૭	કુંજવિહારી—માર્તંડ સિ. પંડ્યા	૧-૨-૦
૧૨	૧૮	ગામડું જાગ્યું ત્યાં ૧—ર. ન. વહોરા	૧-૧૩-૩
૧૩	૧૯	ઢોરમુધારણા અને દુગ્ધદોહન—ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ વિ. ઋષિ	૨-૨-૦
૧૪	૨૦	ગામડાં અને પંચાયતો—હ. મ. ત્રિવેદી	૧-૩-૦
૧૫	૨૧	શાકભાજીની વાડી—માર્તંડ સિ. પંડ્યા	૨-૧૦-૦
૧૬	૨૨	કૃષ્ણપરીની કાયાપત્ર—કે. પ્રે. વ્યાસ	૨-૬-૦
૧૭	૨૩	ખેતીનાં સામાન્ય ઓળખો—ન. અં. શાવ	૩-૨-૦
૧૮	૨૪	મુંબઈ રાજ્યનાં કેલ્સાંક કૃષિકેન્દ્રો— માર્તંડ સિ. પંડ્યા	૨-૯-૦

મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજા સુવર્ણ મહોત્સવ સ્મારક

વ્યાખ્યાનમાળા

- ૧ રાગ અને રસ—વ્યાખ્યાના પાઠિત ઓમનારાય દાકર ૧-૧૨-૦
- ૨ શુજરાતી પિંગલ—નવી દષ્ટિએ—વ્યાખ્યાના
રામનારાયણ વિ. પાડક ૧-૬-૦

ભારતીય સંગીત-નૃત્ય-નાટ્ય મહાવિદ્યાલય ગ્રંથશ્રેણી

માળા અંક

રા.આ.પા.

- ૧ એકાંકી-સ્વરૂપ અને સાહિત્ય—શ્રી. નં. પાઠક ૨-૮-૦
- ૨ નાટ્યશિક્ષણનાં મૂળ તત્ત્વો—શ્રી જયવંત દેસાઈ ૩-૮-૦
- ૩ ગુજરાતી બિનધંધાદારી રંગભૂમિના ઇતિહાસ—
શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા ૨-૮-૦

૪ Bharata Natya and other Dances
of Tamil Nad—by E.:Krishna Iyer ૧-૭૫ np.

પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાળા

- ૧ નેમિચંદ બંડારી-વિરચિત પદ્ધિશતક પ્રકરણ—
તથા બાલાવબોધ સહિત સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ.
સાહેસરા ૫-૦-૦
- ૨ મહીરાજકૃત-નલદવદંતી રાસ—સંપાદક : ડૉ.
ભોગીલાલ જ. સાહેસરા
- ૩ પ્રાચીન કાવ્ય-સંગ્રહ—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ
જ. સાહેસરા અને શ્રી. સોમાનાથ પારેખ ૮-૦-૦
- ૪ વર્ણક સમુચ્ચય ભાગ ૧, મૂળ પાઠ—સંપાદક :
ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા ૭-૮-૦
- ૫ ભાલકૃત નાનાખ્યાન—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ
જ. સાહેસરા ૮-૦-૦

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકાશનો તેમજ આ માળાઓના અન્ય પ્રકાશનો
નીચેના સરનામેથી ગળી શકશે :—

સંચાલક,
પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર,
પો. બોક્સ નં. ૭૫,
વડોદરા.

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
	8 - 1 JUN 1990		
	25 MAY 1991		
	25 AUG 1999		
	18		
	167		
	0		
	9		
	17		
	18		
	19		
	20		
	21		
	22		